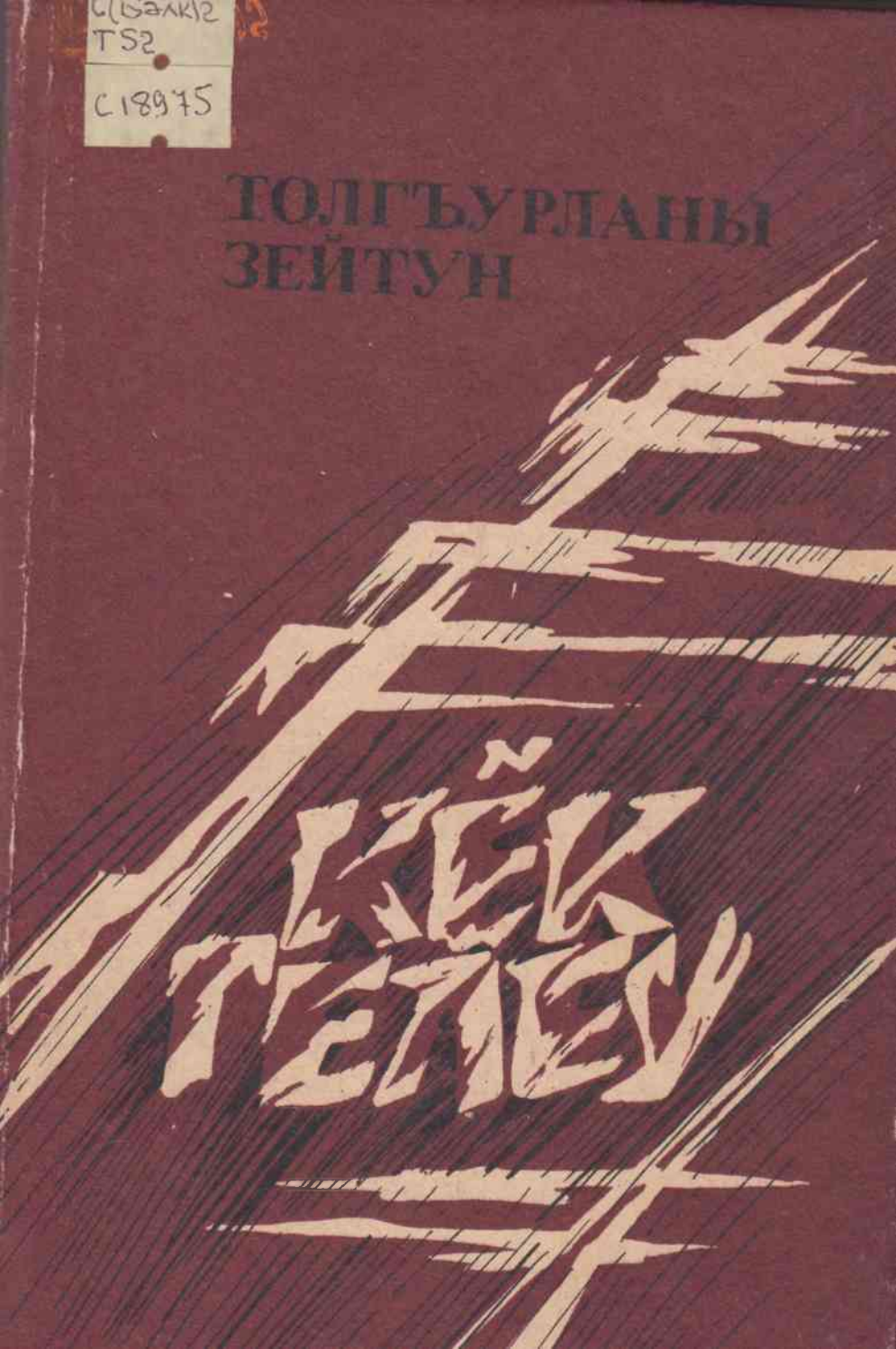

С(Балк)2
Т52

С18975

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

KĖK
TĖTĖN

88

ТОЛГУРЛАНЫ
ЗЕЙТУН

V

КЕЖ ГЕЛЕУ

РОМАН

С-18975

V

Каб.-Балк. республиканская науч-
ная библиотека им. И. К. Ирунковой
г. Нальчик, ул. Попова № 12

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК, 1993

С(Балк)2
Т52

Литературно-художественное издание

Толгуров Зейтун Хамитович

ГОЛУБОЙ ТИПЧАК

Роман

На балкарском языке

Редактор *С. М. Моттаева*. Художник *Е. В. Дроздова*. Художественный редактор *Ю. М. Алиев*. Технический редактор *Н. М. Мокаева*. Корректор *Ф. Я. Теплеева*. ИБ № 2873. Сдано в набор 24.05.93. Подписано к печати 22.09.93. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 20,58. Усл. кр.-отт. 20,79. Уч.-изд. л. 23,63. Тираж 800 экз. Заказ № 2083. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Микинформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33

Толгуров З. Х.

Т Голубой типчак: Роман.— Нальчик: Эльбрус, 1993.— 392 с.

ISBN 5-7680-0798-9

Роман З. Х. Толгурова «Голубой типчак» посвящен драматической судьбе балкарского народа, его усилиям и мужеству в борьбе с ниспосланными ему испытаниями — геноциду и депортации, событиям 1942—1944 годов.

Т 4702100100-072 37-93
M125(03)-93

ISBN 5-7680-0798-9

© «Эльбрус» китап басма, 1993

Тёбентин ургъан жел эки-юч кюнден бери тохтамайды. Тар аууздан сызгырып чыгып, ёзен жерде жайыла, сора жарты оюлгъан межгитни башындан, сокъур терезелеринден кирип анда бурдум этип, хуна жепиледе сыпдырылып-бууулуп, артха чыгъалмай жарсыйды. Межгитни хунасындан хар таш тюшген сайын а, бютюн къозуп, аны жепилерин, тыгъырыкъларын сыйпап-сылап, букъусун ёрге сууурады. «Жангыз мекамгъа аллай бир букъу, зыгъыр, тытыр да къачан жыйылгъанды»,— деп сейирсинди къартладан къайсы эсе да.

— Эрттеден бери тургъан межгитде ойнагъанмы этесе,— деди башхасы. Андан сора киши сёзге къошулмады. Къартла тынгылауну ийдиле. Кюн сайын келе эдиле ала бери — межгит аллында ныгъышларына, тынгылаулары бла жарсыуларын бир бирге билдирирге. Ёпкелеп, ёпкелегенлерин а ачыкъ айтмай олтурадыла ала. Уялары чачылып, кирир жерлери болмай къалгъан, къанатлары сынган къушлагъа ушап. Узун, эски шинтикледе тизилишип, къысылышып. Кими гулоч тыягъына ауур тыянып, кими уа бош алай къарап. Жукъ айтып, межгитни ойгъанланы ишлерине къатышыргъа-къалыргъа да базынмай. Сёзлери чапыракъдан ётмеген къартла.

Эски межгитни ойгъан къыйынды. Тёртгюл уллу ташланы хунадан къобарып, Чиппо энишге атханлыкъгъа, ала-ны ёгюз арбагъа жюклеп, школ ишленирик жерге ташыргъа керекди. Адам а жокъду: Хаким къоркъутхан, терилтген да этип келтирген юч-тёрт жаш а ташланы кётюралмайдыла. Ылытхынла бла тюбюнден-башындан узола, тёнгерете, арба къатына элтгенликге, жерде къалып къаладыла. Башлары кесилген танала, ууаныкла кибик сойланып. Жашла, къарыулары жетген, кётюрюп арбагъа салаллыкъларын сайлайдыла.

Хуна башында Чиппо кюрешеди. Алаша къынгырбут киши. Не заманда да кесин къыйнаргъа юйренмеген, ол бютюн да суююп, ыразы болуп ишлемейди. Жыйын башчы Хакимден къоркъмаса, бир ташны жеринден да тепдирлик

түюл эди. Алай бу сары шинли кишини, сени бетинг кьарды деп, юсюне сюелялмайды. Къайры жиберселе, анда жубанады. Алгъараклада Чипподан Хаким кьоркьа эди. Межгитни оюп, андан чыкьган таш-агъач бла школ ишлерге керекди деп сюелгенледен да бири эди Чиппо. Алай ол заманда аны къуллугъу бар эди.

«Бласт» берген эркинлиги бла ёхтемленип, арбазлада ат тепсетип айланган кезиую эди. Энди уа тутулган да этип, къуллугъу сыйырылып къайтханды. Кимине, несине махтанып түюлюрге керекди ол.

Чиппо аны сагъышын эталмазча тели түюлдю.

Межгитни эки жылдан бери оядыла. Алгъа элде андан уллу, магъаналы иш болмагъанча башлап, артда нек селейтгенлерин Чиппо билмейди. Бусагъатлада уа не школну ашыгъып къалагъан, не къадалып межгитни ойган адам жокъду.

Чиппо — алаша, къынгырбут киши, топуракъдан ишленгенге ушап, арбаны ызындан иги кесек заманны къарап турду... Ол акъырын барады. Ёгюзле эринип, эки жанларына ауа, сакъ атлайдыла. Жашла аланы ашыкъдырмайдыла.

Кюн сайын ёгюз арба школ ишленген жерни бла межгитни арасында акъырын, эринип жүрюйдю. Тохтамаз жеринде тохтай, жашла да жолукъганлары бла лахор этип, заманны ётдюре: сюйюп ташымайдыла ала ёмюрледен бери сюелген межгитни ташларын.

Элге школ керек эди. Алай, межгитни ойганлыкъгъа, ол, нек эсе да, терк ёсмейди.

Жел а, хар замандача, суу барган жанына урмай, тёбентин ёрге айланып урады. Тар аууздан сыпдырылып, сызгырып чыгып, Къургъакъ элни ёзенлеринде жайылып, шошая. Сора, дагъыда сокъуранып, межгитни хуна жепилеринде, тыгъырыкъларында бууулуп жарсыйды. Эки-юч кюнден бери тохтамай. Жаратмайдыла элни адамлары аны тёбентин ургъанын, улуп сынсыгъанын да. Ёлгенле межгитни жияуун этедиле деп ырыслайдыла.

* * *

Жашчыкъ, кёзлерин жумуп, кьолларын алгъа узатды. Олсагъат тийре шошайып къалып, сабийлени ауазлары ёчюлдюле, къакъды-сокъду эте айланган желчик да уюду. Жашчыкъ кюн таякъланы жылыуун, дыгъылын кьол сырты, бармакълары бла сезе, бираз сюелди. Сора кьолларын ёргерек кётюрдю. Кърым хомухлукъгъа хорлатыргъа сюймей эди. Алтын аякъ хомухланы, мытырланы суусапларын

къандырмагъанын ол биледи. Аны юсюнден Гелля айта туруучуду. Алай алтын аякъ бла сууну анга ким узатып, ким берлигин Кърым билмейди. Къадар берликди дегенди Гелля.

«Къадар бла аллах къаллай болурла,— деди жашчыкъ ичинден,— уллуму, гитчеми? Таулагъамы ушай болурла, огъесе уа мени анамамы?» Кърым былайды деп айталмады. Ол жаланда бир затха ишексизди: Гелля алдамаучуду. Эринмесе, хомухлукъ этмесе, санын-жанын аямаса, алтын чѣмючден суу, сют да ичерикди. Суусабын къандырыргъа бюгюн а ол бюгюн бек термиледи. Бу исси кюн, кызычыкъла къарап тургъанлай. Алтын аякъдан суу ичгенин кѣрсе, анасы да шукур этер.

Кърым, алтын чѣмючюн элгендирирге, къачырыргъа къоркъгъанча, шош-шош атлап, тепчиди. Къоллары талчыгып, бармакълары ууакъ къалтырагъанларын сезип, къууанды. Саны-жаны кыйналгъынчы, эринмей излей эсе, алтын чѣмюч элгенирик туююлду. Бусагъат къадар Кърымгъа чомартлыгъын кѣргюзтюр, алдамаз, кѣп термилтмез. Къонгуроу таууш этип зынгырдап, кырдыклай шуулдап, отча жанып, кызыарып келир. Огъесе, булутлай, шош, кѣкден салыныпмы къаллыкъ болур? Анасыны эшмелерича жылы, бал бетли шынжыр бла. Кърым аны да билмей эди. Тохташып, алгъа узатылгъан, сакъ къармашхан бармакъларына ышанмай, тийреге къулакъ тигип, солуун тыйды. Ол халда бираз мычыгъандан сора, суу шырылдагъан таууш эшитип, ызы бла, кюн таякъла, бир бирлерине ышылгъанча, аязчыкъ халыланы шош жырлатды. Кърым жеринден тебалмай, кѣзлерин ачаргъа да базынмай, дагъыда бир кесек сюелди. «Къадарым, элгенме, алтын аягъымы кишиге берме. Алтын чѣмючюн — мени, кызыл алкъа ашыгъым — сени», — деп терк-терк шыбырдады жашчыкъ. Къайры эсе да узакъгъа кетип баргъан къонгуроу, къыл таууш жангыдан учуп келди. Кърым алгъа бир кѣзюн, ызы бла, арсарлы бола, экинчисин да ачды. Олсагъат симсиреп къалып, энишгеракъ чѣкдю. Тюз аллында, кюн бурхуча, жылтырап, алтын чѣмюч хауада шош жюзе тура эди. Алгъа, артха кете, къайта да тенгизде къайыкъча чайкъала, эки жанына кезиу къалкъый. Аны шынжыры жокъ эди. Кърымгъа алтын чѣмючню узатхан къолла да эсленмей эдиле. «Къадарым, элгенме, алтын чѣмючюмю къачырып кетме, алтын чѣмючюн — мени, кызыл алкъа ашыгъым — сени».

Чѣмюч суудан толу эди. Эрни-бурну бла тенг. Алай чайналмай эди, тѣгюлмей эди, чокъуракъ таууш этип, зынгырдап сюзюледи. Кърым билеклерин алгъаракъ уза-

тып, чѣмючно сыйдам, жылы кѣабыргѣаларына кѣол аязларын шош жетдирди. Ичерге ашыкъмады. Сугѣанакълыкъ иги туйюлдо. Суугѣа иги кесек кѣарап, чѣмючно мыдыхча кѣызылланган тубюн, кесини акъсыл бетин да кѣрдо. Сора уртларгѣа базынып, эринлерин чѣмючно эринлерине жетдирди.

— Не сын кѣатханса былайда?

Кѣрым, элгенип, ачы ауазгѣа бурулду: Дауум, бир кѣолун да жан сюегине кѣонакъ этип, сюелип тура эди. Ол жашчыкъны анасыны тамата кѣарындашыны кѣатынды. Нек эсе да Кѣрым аны суймейди. Баям, Дауум да кѣайын кѣызыны сабийи ючюн ѳљюрге сюерикледен болмаз. Алай Кѣрым бусагѣатда Дауумну жапысына кѣарап, сейирсинген, абызырагѣан да этди. Аны сабий акъылы тергеусюз туйюл эди. Дауум Кѣрымны ургѣан, чимдиген да ташада этиучюдо. Адамла кѣатында, уллу гитче да болсун, ол Халиматны жангыз жашчыгѣына «наным», «жаным» демей сѣлешмегенди. Кѣрым ол сѣзлени магѣаналарын ангылаялмаса да, кѣубултхан сѣзле болгѣанларын, адам адамгѣа бир зат ючюн жалынмаса, неда бир бек суймесе, аланы бошуна айтмазын эслеп, Дауумгѣа дерт тутмагѣанды. Тап кѣойнуна кѣысып, уппа эте тургѣанлай, билегин буруп-буруп чимдисе окъуна, не жияп, не жыйырылып кѣатында адамлагѣа келинни тасхасын билдирмегенди. Кѣрым Дауумну ангылагѣанча, Дауум, тѳрт жаш ѳсдюре тургѣан кѣатын, аны ангылаялмай эди.

Не тюрю эсе да, Дауумну бусагѣатдача бет алышындырып, ачыкъ хыны сѣлешип Кѣрым бир заманда да кѣрмеген эди да, сейирсинип, сабий жүреги чурум этди. «Кѣадарым, элгенме, алтын аягѣымы кишиге берме. Дауум — кѣара жиним — кери терк кѣыста, акъ жиниме онг бер, Кѣадарым, кѣызыл алкѣа ашыгѣым — сени, алтын чѣмючюнг — мени».

Жашчыкъ аллахны, ѳз кѣадарын да ыразы ѳтерча сѣзлени шыбырдап, жангыдан алтын чѣмючге узалды. Алай ол думп болуп тура эди. Жашчыкъ кѣарамын кѣкге буруп, алтын аякъ артха алай терк учуп кетгенине ийнаналмай иги кесек сюелди. Сора, аны сыныкъларын неда белгисин табарыкѣа, энишге ийилип, ары да, бери да кѣарады. Кѣрымны жарсыуу, жүрек кѣыйыны чексиз эди.

— Кюлде анангы тѳшюмю излейсе, тентек? — Дауум жууукъ келип, Кѣрымны башындан энишге кѣарады.

— Биягѣы сен алтын чѣмючюмю элгендирдинг да кѣойдунг. — Жашчыкъ сытылып, шош жияды. Алай жиямукъларын келинге кѣргюзтюрге ылыкъсынып, бетин букѣдурду. Нек эсе да олсагѣат Дауумну жүреги кѣууанч

тыпырлы болду. «Халиматны ёсmezлигин аллах уруп тура кёреме, эсин, акъылын кёурутуп,— деди ичинден. — Эндиге дери адамла аны къалай билялмагъандыла, асто. Барысындан да муну акъыллы, эсли этип». «Ой, аланла, кёрмейсиз бу тамашаны, Халиматны жангызы телиди»,— деп кычырлыгъы келди. Алай ашыкъмады. Кърым тели болгъанлыкъга, анга не тюшерикди. Къаллай акъыллы жашла ёсдюреди Дауум деп, жамаут артыкъ ыспасмы этерикди. Болсада къайын кызыны жашы тели, акъылындан шашарын нек суйгенин, бусагъатда анга ийнанып нек кирпилдегенин кеси да шарт ангылаялмай эди.

— Не алтын аякъны хапарын айтаса, наным?

Кърым башын кётюрдю... Аны ариу мудах кёзлери Дауумну кёууанчын ёчюлтуп, сескендирдиле. Акъылсыз сабийни къарама алай болургъа амалы жокъ эди. Дауумну жүреги жангыдан кысылып, шор тарады.

— Алтын чёмюч — алтын аякъды, ол мен суу ичерик,— деди Кърым, айтханы келинге ачыу тиеригин эслеп.

— Астофируллах, астофируллах. — Дауум жашчыкъны билегинден къаты тутуп, кеси таба хыны тартды. — Кел, ёсmezликчик, чартларыкъчыкъ, кел, аллах урлукъчукъ, мура тынга жетмей ёчюллюкчюк...

Тышындан къарагъан кёзге Халимат эси, ангылауу кетген тиширугъа ушап жатады. Жан къайгъыдан сора башха онгу-болуму къалмагъан. Эгечлери, къарындашлары да анга ийнанып, шургулу олтурадыла. «Да, не этерикбиз аллах берген къадаргъа»,— деп, саусузну бек тамата эгечи Айшат хар ахтыннганы сайын къалгъан ахлула да кючсунедиле. Андан сора жер тюплю кенг отоуда ауур шошлукъ уюп иги кесек турады. Жарлы эгечибиз эшитир, ангылар да жүреги къыйналыр деп киши айтырын артха салып кюрешмейди. Айымыды, ол энди бу дунияны адамы туюлдо, не ангылайды, анга боллукъ болгъанды, урходук ёчюлюрге къалса, суйсенг юфгюр, суйсенг — къой. Саула уа не ары-бери деселе да, жашаугъа алданадыла, ахыратха жол кёл алгъаннга кёзбау, ариу сёзюнг, сени суймеклигинг да неге керекди. Тап керек эсе да, игиликни иги бла артха къайтаралмазлыкъ адамны кёлуне жетерге эринмей ким кюрешаллыкъды. Бюгюн-тамбла ёледи деп, саусузну сакълагъан кыйынды. Биреу ёлгенликге, эгеч, къарындаш окъуна болсун, саула аны ызындан тизилрге суймейдиле, хар бирини сабийлери, от жагъалары, юй къайгъылары. Халиматны эгечлерине киши айып салаллыкъ туюлдо. Аламы аман болдула жарлы саусузларына, къарар ючюмю къалдыла. Жилий-жиляй, жиямукъларын кёурутдула,

кюе-кюе кёмюр болуп бошалдыла. Энди уа не, Халимат ёлюмню кёолундады. Эгечлери да анга бойсунгандыла.

Алай ахлула бир бирлерине тасха бермей, мудах олтурадыла. Саусузгъа жарсып, бишип сёлешселе, шыбырдашсала да, юй къайгъылары, жашырын жарсыулары аланы хайран, сылхыр этип тургъанын кеслеринден окъуна букдуруп олтурадыла. Халимат осуят этгенден сора, эгечле, нек эсе да, тынгысыздыла, былайды деп айталмазча, кеслери ангыламагъан бир тюрлю къайгъыгъа хорлатхандыла. Ол къайгъыны тунчукдуруп, тышына чыгъармай, кеси кесин алдагъан тынчмыды. Болсада аны азабына, ёртенине тюшген эгечле сабыр акъыллы, намысларына, тукъумжукъларына сакъ тишируладыла. Эллилеге, хоншуларына бир тюрлю чийлерин билдирмегенле. Адепли, жумушакъ жүреккли эгечле. Дуния малына хорлатып, арагъа сууукълукъ тюшгенден аллах сакъласын. Хар эгеч ичинден алай айтып, кесин анга ийнандырып олтурады. Ырысхы неди, бюгюн келеди — тамбла кетеди. Кетмезлик жаланда ахлулукъду. Хазнамыды, алтын бир кюн жылтырар да думп болур...

Айшат, гырхы бармакълары бла жаулукъ чачакъларын тите, терен сагъышлыды. Жанында олтургъан эгечлери анга ыразы болмагъанларын да биледи. Бош туююлдюле, ийнан, ыразы. Сабийин юсюне ата эселе, сора сейирмиди алтынны анга осуят этилгени. Гюнях да жокъ, айып да жокъ. Айшат, башын кётюрмей, кёз кыйырлары бла эгечлерине къарады. Нек эсе да жүреги кыстаууракъ урду. Охо, была да юзер ючюн къалмагъандыла деди ичинден. Алтын кямарлары, сыргъалары, жүзюклері, «кытай» жабыулары, жыйрыкъларымы дейсе... Ёле тургъан Халиматны эгечлерине юлешинген хапчук-харакетин эсине тюшюре кетип, Айшат жангыдан тынгысыз болду. Аны къалачы уллу кёрюннгенликге, угъай, была да иги къарылгъандыла, тап Айшатдан онглуракъ болгъан эселе да алайды. Сабийине кыйын саллыкъдыла деп туююл. Сора не умутлары барды. Кыйналгъан сен этерик эсенг да, харип, ырысхысын биз алдыкъ, ийнесин бермей къояргъа да эркин эдинг деп, бир ыспас сёз нек айтмайдыла? Къара тынгылауну ийип, тил тутуп... Гырхы, узун бармакъларын жаулукъ чачакъларын титгенден оздуруп, юзе, жырта тургъанларын Айшат сезмей эди. Бош кёбесиз, менден эсе сиз кёп боялгъансыз, кыйыны, азабы — манга, ырысхысы уа — сизге деп, сёзню ачыкъ этерге эди умуту. Ёзге уа, жукъ билмеген, ангыламагъан малхуния ала болсунла. Бусагъатда базманнга салынмагъан сёз артда, — желде кебек. Кечекюн да айтханлай, къакъгъанлай турурла, Халиматны ал-

тыны сени бай этди деп... Ёсдюре эсенг а — ол ыспасы бол деп. Алай не тюрлю эсе да, Айшат женгилликге хорлатмады. Мындан алгъаракъда арагъа бир къошун алтын салынганда, эгечлени кёзлерине ау чабып, бетлери ингилик тартып къалгъанын унутургъа керек туююл эди. Ол заманда, Кърым къайсысына осуят этиллиги белгилен-мегенде, къайсы бири да аллахдан насып тилесе, Кърымны тилерик эди. Анга аталгъан ырысхыны къатында кямары-чамары да, «къытай» жабыулары да кёзгеми кёрюне эди. Да, насыбы тутду да, къошун Айшатны къолуна тюшдю. Сора сугъанакълыкъ нек этеди, ол ырысхыгъа бир угъай, жети Кърым ёсдюрюп, толу юй этерге боллукъду. Айшат аны барысын да жик-жиги бла ангылайды. Жаланда эгеч-лери, къарындашлары къарыуламазча, Айшат бакы болуп, кеслери къуру къалгъан сунмазча мадар табылса эди. Ай-хай, не медет, эгечи осуятын жашырын эталмады. Сёз экисини арасындан ары жайылмаса иги боллукъ эди. Ал-лай бир ырысхыны эндиге дери жашыра билген тиширыу къошунну къолдан къолгъа дауурсуз ётдюрюп къойса тап боллукъ эди. Шагъатсыз осуятым толмай къалырма деп къоркъду огъесе? Угъай, аманатха хыянат сени жауунг болсун. Кърымгъа аталгъан ырысхыны ашап къояргъа аны аллахы жокъмуду. Айшат онгсунмагъан бет алып, саусуз эгечине къарап ийди. Ол да башын аны таба бурду. Экиси да къарамлары бла тюбешип, иги кесек тынгыла-дыла. «Не теренде эди, харип, муну жаны», — деди ичинден Айшат, эгечи бир зат айтыргъа умут этгенин ангылап, къууаныргъа бла къалыргъа билмей. Ёлдю, кетди деген эгечлери эс жыйып къарагъаны сейир эди. Къарамы ол-сагъатда ёлюп, думп болуп кетер адамны къарамына уша-магъаны нек эсе да Айшатны абызыратхан окъуна этди.

— Не керекди, не тынгысызса, харип? — деди Айшат, эгечини боюн жиклерин тартдырып къарагъанын андан ары кётюралмай. Ол жумушакъ сёлеширге кюрешсе да, ауазында бир тюрлю тюрт, тырман этерге хазырлыкъ эши-тилди. «Не ёлюп ёлгенлеге къошулмай, иги болуп да къал-май, сейир къаты жанды, жазыкъ», — деди дагъыда Ай-шат. — Алай энди уа, тоба, жерин тапса иги эди. Аллах ёлтюрмезлик болуп бермегенди анга къыйын аурууну. Сора аллахха эришип, къастланып, бу хаух дуниягъа жан атып кюреширге неге керекди. Дуния сени киби кёпледен къалгъанды».

Былай айтып, Айшат нек эсе да ичинден ачыуланды. Сора тамагъы къургъакъсып, мангылайына сууукъ тер чапды. Ёлдю, кетди деп тургъанлай азла иги болуп къал-магъандыла. Аллахуталаны кючю уллуду. Да, ким угъай

дей эди анга... биз сыймеген олмуду. Алай, харип, ёледи деп аты чыкыгъанга ёлюп кьалгъандан игиси жокъду. Жуукълагъа, ахлулагъа да билдиргендиле. Харакетин да асыры ашыгыпмы юлешдиле. Ашыкьмасала боллукъ эди. Энди уа, аягъы юсюне турса окъуна, кьолгъа тийгенни кьайсы эгеч артха кьайтарып кюреширикди. Унамазла, кьыйынды. Мен а не, берирме артха... Айшатны кьол табанлары зызылдап кичидиле, бети отча кьызды.

— Не керекди, не тынгысызса, харип,— деди биягъы Айшат. «Сен да кимни алдаргъа, сыртландырыргъа умут этесе».

— Ол сабий кьайда кёрюнмейди, бир келтирсеги эди. — Солуун кючден айландыра, шош сёлешди Халимат.

Саусузну эгечлеринден бири, Жюзюм болур эди эшта, сытылып, жаулукъ кьанаты бла бетин жабып жилиды.

— Жан тамакыгъа кьысылса излеучюдюле адамла бек сыйгенлерин...

— Аны кьой, жарлы, аллахны эсгер, аллахны эсгер,— деди Айшат, Халимат бу дуниядан умутун юзмей, артха кьарагъаны ючюн артыкъ ыразы болмагъаннга ушап.

— Кел, чартларыкчыкъ, бууала бууарыкчыкъ, атла, аллах аллыкъ,— Дауум Кърымны билегинден созуп келип, эшик юсюне жетгенлей, кьойнуна алды. — Наным, ханым, жан кьыйырым, алтын токьмакчыкъ. Алайсыз да алтын эдинг, энди уа бютюнда. — Келин кёз кьыйырын Айшатха жетдирип, кьакыгъанына ыразы болду. «Ох, бермез эдим да керегинги». — Барчы уллу кьызгъа да бир, бар, ханчыгъым. — Кьойнундан тюшюре туруп Дауум Кърымны иги буруп чимдиген болур эди, нек эсе да жашчыкъ кьол аязын билегинден айыралмай, бети кетип, жыйырыла, отоу ортасында иги кесек заманны сюелди.

Алай не тюрлю эсе да, Кърымны аягъы жерге жетер-жетмез эгечле бир тюрлю шошайып кьалып, жашчыкыгъа аралдыла. Ол ала таныгъан Кърым болмай, кьайдан, кьалайдан эсе да шырт деп чыкыгъан сейирлик жануарчыкча.

Кърым керти да ариу, таза сабийди. Саз бетли, эсли, дум-къара кёзлери ойнагъанда, кюлгенде да мудахлай тургъан. Мор чепкенчиги, жангы ышымлары, къара гён чарыкчыкылары, окъа халыла бла сырылгъан тегебек бёркю — хар неси да Кърымны юсюне тап жарашады.

Тизгинли, мудах кёзлю жашчыкъ анасыны эгечлерине артыкъ жууушуп, аланы кёрсе, кьууанч тыпырлы болгъанладан туююдю. Къатларында мычыргъа, эгечне умут этгенча, этеклерине чырмашып, эркелемегенди. эркелетир-

лерин да излемегенди. Тёрт жылындан атламагъан сабий, не сейир эсе да, эгечлени ариу сёзлерине ийнанмай эди. Жашымдан, кызымдан да, тоба, Халиматны жангызын сюеме деучюлери аны терилтмей эди.

Заман бла, сынау бла келлик сезим, ангылам Кърым-гъа асыры эртте келип, суйсе, суймесе да анда-санда жүрегини теренинде кюзгъала эди. Ким биледи, ол алыкъын Кърымны ёз сезими да болмаз. Уллуладан эшитгенлерин унутмагъанлыкъ эте болур. Жышчыкъны сабийге тергеп, уллула кёп тюрлю зат айта эдиле. Кърым а, кзулакъ тик-генин сездирмей, тынгылай билген жашчыкъ эди.

Бусагъатда да эгечле анга алай ышанып къарагъанларына сагъайып, андан не излегенлерин да ангылап сюеле-ди ол.

— Келчи, жанынга къатайым, бир кзучакълайым,— деди Хафисат, кволларын жайып. Ол да Кърымны анасыны тамата эгечлеринден бириди. Сары шинли, узунбуруну-ракъ тишируу. Халимат бла Хафисат бир бирге бек ушайдыла деучюлерин жашчыкъ кёп кере эшитгенди. Сюймей эди Кърым анасын Хафисатха ушатырларын. Халиматны бети сют киби акъды, белине жетген чачы — тёгюлген алтын. Муну уа чачы бир тюрлю сарыды, бурун тюбюнде, сакъалында да уллу губуслары бла.

Кърым Хафисатха онгсунмай къарай эди, жеринден тепмей, нек эсе да жилярыгъы келип.

«Ёхтем юйреннген кёхтюйчюк,— деп келди Айшатны эсине. — Анса, ханны баласынча кийиндирип турмасала, ким кыыстарыкъ эди муну арбаздан». Тишируу жашчыкъны юсюн-башын къарамаы бла жангыдан къармап чыкъды. Кюмюш бла ишленнген ышым бауларын, бел бауун да жаратмады. Акъ хазырлары бла жангы чепкенчигин, аны ичинден агъаргъан чиммакъ кёлек жагъасын да. Ауруп тургъанлай, быланы жарашдырып, ёнчелеп да къалай кюрешалгъанды деп, Айшатны ачууланырыгъы келди. Хан киби кишиден туугъан сабийлерин да кийиндиралмагъанды ол алай. Бек аман къркмагъы эдим мен да, хоу, андан сора кыйыны жокъду дейди, анга кийимле жарашдырып кюрешмесе. Тишируу кимге чамланнганын да билмей чамланды. Жангыдан тинтип, къармап, тергеу этип, Кърымны атын кыйын, хыпяр сабийге чыгъарып, олтургъанла да анга ишексиз ийнанырларын суйдю. Жашчыкъны эссизлигин, бир къамамагъан жаналгъыч зат болгъанын бусагъатда барысы да кёрюп, башына уллу палах тюшюп квалгъан Айшатха жан аурутурларын изледи. Алай киши кынкъ демеди.

— Бетибизни бир жоймагъа эди бу сабий,— деди Айшат, саусуз эшитмезча шыбырдап.

— Андан иги сабийни сен къарап да кърмегенсе,— деди Жюзюм.

— Сора ёсдюрюрге нек алмадың...

— Охо, энтда кеч туююлдо.

— Къайтар кюлтугъунга сыйындыралмай ол элтгенинги.

— Гыр-рр.

Сора эгечле жангыдан тынгылашдыла. Къарамлары бла Кърымнымы тинте эдиле, огъесе ичлеринден сабийлеринем кыза эдиле, къалай эсе да бир онгсунмагъан затлары бар эди. Не зат? Эгечле аны кеслери да билмейдиле, тап билселе окъуна, билмегенча, жүрек тебиулерин ангыламагъанча этип, аллахха, адамлыкъларына да ушамагъан сезимлерин кери кыстаргъа жүрешип олтурадыла. «Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы,— деди ичинден Хафисат, жашчыкъдан къарамын бурмай,— анасы дуняда къалмазлыкъ болуп, бучукъ да бош туугъан эди. Энди анасыз мынга не жашау. Айымы эди, жангыз бюртюкден сабан болмайды. Бучукъ да кёп инжилмей, аллахны кьонагъы, жаннет чыпчыгъы болса иги эди. Аны ючюн эгечкъарындашланы отларымы ёчюллюкдо. Хафисатны — тёрт жашы, Айшатны юч жашы бла бир кызы, Жюзюмню эки жашы, къарындашланы — алай. Ой, ой, несин айтдырасыз. Акъыллы сабийле, тукъумну кётюрлюкле. Бучукъ а неди. Бусагъатда окъуна кёз тюпчюклери кёгерип турады. Къубултуп омакъ кийиндиргенликге, эссизчикди. Алайды, ийнан, эндиге дери барыбыз да акъыллыды, жютюдо деп нек алданып тургъанбыз ансы, кёресе, жеринден тепмей, бел бауу бла не замандан бери кюрешеди...»

— Келчи, наным, бир къучакълайым, харип,— деди биягъы Хафисат.

Кърым унамады. Алай ана эгечини кёлуне тиймез ючюн ышым бауларына, чарыкъларына узалгъан кирик этип, булжуду.

Атанга налат деп келди Хафисатны кёлуне. Сора кеси кесине тырман этди. Керти да, ол анга ариу айтып, къубултуп нек кюрешеди. Эгечлерини аллындамы кёзбауланады? Да не берликдиле ала Хафисатха аны ючюн. Анасы, атасы эшитеди деп туююл. Ёз сабийлерине ырысламай, нек къубултады бу аллах онгдурмагъанчыккыны.

— Къоркъма сен, балачыкъ,— деди къанатлыгъа ушагъан тиширыу,— санга аналыкъ этмезлик бирибиз да жокъбуз...

Кърым башын кётюрдю. Нек эсе да кюлюмсюреп, ана-

сыны эгечине алай къарады. Хафисатны къанатлыгъа ушагъанына жангыдан сейирсинди. «Къанатлыла кѣп тюрлю боладыла, ариу, огъурлу къанатлыла, огъурсузла, па-лах келтиргенле да бардыла. Сора къайсысына ушайды Хафисат, къузгъуннгамы, огъесе байрым эркекгеми?» — деп сагъышланды Кърым.

— Нек бармайса, къапханмы этерикди? — Былай айтып, жашчыкъгъа тырман этген Айшат эди.

Экисини да къарамлары тюбешдиле. Сѣзсюз, Айшат да Кърым билген, кѣрген жаныуарланы бирине ушайды. Алай жашчыкъ олсагъат аны эсине тюшюрюп къоялмады. Тюлкюгеми, огъесе арбазларында шошкъап гажай маскечикгеми? — Кърым кеси кеси бла даулашмады. Дауум аны анасыны ундурукъ кыйырына олтуртду. Кеси аллына Халиматны ундургъуна ёрлесе, тырман этип кыстаучулары эсине тюшюп, бюгюн а алып келип олтуртханларын къалай ангыларгъа билмей, Кърым бир кесек жунчуду. Анасына окъуна буюгъуп къарады.

Жашчыкъны башын сыларгъамы умут этди, нек эсе да Халимат къолун кѣтюрюрге эникледи, алай билеги асыры ауур эди. Кърым аны ангылап, анасына жууукъ кысылды. Экиси да бир бири бетлерине къарадыла. Мудакъ кѣрюнюп, сабийни кѣлюн такъыр этмейим деп, Халимат бетине ышарыуну жаяргъа кюрешди. Андан башха саусузну къолундан не келлик эди. Жангыз сабийни жүрегин сындырмай, ары, кетер жерине, бир кетсе эди. Сабийине берлик битеу насыпдан, къууанчдан, кеси сынарыкъ, кѣрлюк зауукълукъдан да Халиматха къалгъан жаланда ол эди. Кърымны мудакъ этмей кѣзден ташайыргъа, бетинде ышарыуну жилтинин ёчюлтмей, къайтмаз жолуна атланыргъа борч эди. Ким биледи, бет сыфаты жашчыкъны эсинде къаллыкъ эсе да, бусагъатдагъы, ауруу талагъан, тозуратхан сыфаты къалмаса сюе эди Халимат. Эки ай мындан алгъа Кърымны анасы тал чыбыкъ кирик эди, кийик кирик. Ариу агъачлы, субай тиширыу. Чырайы, этими, эси бла да кѣплени озгъан жыйырма бла беш жылы тола тургъан жаш ана. Кърымны эсинде ол сыфаты къалса сюе эди. Алай къаллыкъ туююдю: асыры гитчеди. Бюгюн кѣргенин окъуна унутурукъду. Жангыз сабийини эсинде къалмазлыкъ Халимат жарлы туююмюдю — ташдан, агъачдан да. Саусуз аны Кърымгъа бек уллу жарлылыкъгъа санап, тамагъы бууулду. Анасын унутхан артда кѣп затны унутады. «Кърым, хариб, мени унутмай турлукъмуса?» — деп сорургъа умут этди Халимат. Сормады, жарарыкъ туююл эди. Мен ёлеме деп къалай айтсын сабийге. Ол угъай, былай къатына келтирип, тозурагъан, инжилген сы-

фатын кёрюрча этгени окъуна гюнахды. Алай кёз жарыгъы ёчюлгюнчю сабийин кёрмей къалай тёзалсын. Ол азапха чыдааялмай эди ёле тургъан жаны...

Халимат жашчыкъгъа тасхасын бермей, ышарыргъа кюрешди. Алай жиямукъла аны айтханын этмедиле. Кёз чунгурларын толтуруп, сыйынай, энишге-энишге саркъдыла.

— Жияма, Абий, жияма. — Кърым анасыны атын толу айтмаучу эди.

Къарыусузлукъгъа, жүрек такъырлыкъгъа хорлатып, къайры эсе да узакъгъа, бир тюрю чарсха кирип, отоудагъыла бла байламлыгъы кырккылып къалгъан тиширууну ызына Кърымны жиягъан тауушу къайтарды. Халимат сескенип, олсагъат уянганча болду. Жиямукъла къатыш ышарып, сабийге къарады.

— Жиямайма, нек жияйма. Сен да жияма, къоркъма, мен ёллюк туюлме, — деди Халимат.

Андан сора киши жукъ айтмай, иги кесек тынгыладыла. Кърым анасыны сёзлерине ийнанып, сабий жарсыларын, къайгыларын унутуп, насыплы болду. Халиматны жүреги жангыдан таралып, тамагъы бууулду. Инжилген бетин, къалтырай тургъан сакъал тюбюн жашчыкъдан къалай букъдурургъа билмей, терезеге къарады. Арбазны аргъы этегинде узун халжарны, хастанны кёрдю. Халжарны ауанасына кысылгъан къолан бузоучукълагъа, тайчыкълары бла эки байталгъа да кёзю жетди. Сора дыркъ деп, Хабла эсине тюшюп къалды. Ол эл таныгъан акъылындан шашхан тишируу эди. Арбаздан арбазгъа кире, ким не берсе, аны къаба, халжар мюйюшледе къала айланиган. Бу арбаздан а хазна айырылмаучу эди. Алай Халиматны кёрмесе, эркеленип кюрешмегенди, барып, халжарны аумасында сау кюнню олтуруучу эди. Халимат кетген жеринден къайтып, не жумушун бошап, аш-суу бергинчи. Қалгъанла аны хазна онгдурмай эдиле да, Хабла Халиматха базынып жүрюй эди бери. Халжар артында олтуруп, кёзюн къакъмай, аны отоуну босагъасын, терезесин андан марай эди. Ол ач болмагъанды, жалангач туюл эди. Бирсиле эски-бюскюлерин бергенликге, Халимат юсюнден тешип берип тургъанды, жангы чарыкъла, жыйырыкъ тигип да аз кийиндирмегенди.

Бусагъатда да нек эсе да кёзюне Хабла халжар ауанасында жатып тургъанча кёрюндю. Чулгъанып, артмагъын жастыкъ этип. Алай Халимат алданиган эте эди: ол жатхан кызыл къолан бузоучукъ эди.

— Аллахха ийнан, Хабла халжар артында мугурайып

турады. Чакъырчыгъыз аны бери,— деди Кърымны анасы, нек эсе да тирилип.

Олтургъанладан киши жеринден тепмеди. Бир бирлерине къарашдыла: «Кёрдюгюзмю бу жазыкны, нечик эшиги жабылып къалгъанды, айтханын-къайтханын билмей»,— деди къарамлары бла. Жюзюм сытылып жилий башлады да, сора, сокъуранган этгенча, тауушун ашыгъышлы жутуп, къалгъанлача баштёбен болду. Ауур шошлукъну киши бузмай иги кесек заманны турду. Айшат олтургъанланы къайсы биринден да оу-шаулу кёрюнюп, быстыр гинжилей гитче да болуп къалып, башыны ауурлугъун эки жанына кезиу-кезиу хорлатды. Жаны чыкъгъынчы, акъылы чыкъгъан жарлы эгечим, деп келди аны кёлюне. Охо да, аллах андан уллу кыйынлыкъдан сакъласын деди дагъыда ол. Хар не да аллахны кёлуандады. Жарсып, къалып да къадардан киши озмайды. Сора Айшат жангыдан симсиреп, эки жанына гыллыуланнганын да тыйып, сагъайды. Сабырланып, жарсыууна, жүрек уруууна кюлакъ тикди. Не бек кюрешди эсе да, жүрегини теренине къабынып, энди уа шош жайыла, ёсе келген сезимин хорлаялмады. Ол сезим хурттак анга керек туююлдо. Бютюнда бусагъатлада. Алай Айшат кесин алдаялмай эди. «Къайдан чыкъгъанды ол манга,— деди тиширыу кеси кесине,— бюгюнмю бийледи ол мени, огъесе эрттеми?» Эгечин сүймеген Айшатмы эди. Ёле тургъан эгечини кёзюне къарап тургъанлай, бишмезге-кюймезге къарыу тапханы, ол угъай, къайры эсе да учунганы, къанатла битгенча болуп къалгъаны сейир туююлмюдо. Кетерге ашыгъып, сылтау излеп олтургъаны. Бу эки-юч кюнде эгечинден эсе уллуракъ жарсыуу, тынгысыз болгъаны аны жангыдан сагъышландырды. Алай тиширыу кеси кесин ангылап, жүрегин не зат кемиргенин бла алландыргъанын билялмай эди. Бу къантулукъчукъ ючюн тюшген ырысхымы терилте болур? Айшат кёз кыйырын Кърымгъа жетдирди да энишге, быстыр чарыкъ бурунларына къарады. «Бош уллу кёллю болуп олтурама, была къайнайдыла, кюнсюзле, мюлксюзле,— деди ол ачыуланып.— Хазнамыды, кюбюрню ууатыргъа кёпмю керекди. Тап ууатып, байлыкъчыгъын сибирип-сыйпап кетген эселе да ким биледи». Айшатны тинтери басды, тынгысызлыгъын жашыралмагъанын ангылап, бютюн бек гузабалы болду. «Ол зат» тюнене салгъан жеринде эди. Кюбюрню бек тюбюнде. Айхай, сууукъ кюл жетмезча, тапмазча кюбюрню аллах берге эди. Адам кёз къаратырча бир дерге бир затын кюймай, кюбюрден кюотарып, эскибюскюледен толтуруп, ызына алай къайтхан эди. Дагыда ышанмайды, кёл басып олтуралмайды. Элни адам ары

аны кюбюрюн марап-къарап тургъан сунуп, ол оюмгъа кесин ийнандырып, хорлатып, саусуз эгечине къарады: «Не бек аякъ тиресенг да къатарыкъса, сора теркирек нек къатмайса?» Айшатны юйуне барыргъа къоймагъан, отунасууна къараргъа онгун сыйырып тургъан Халимат эди. Ёлюрге унамагъан. Аны хатасындан Айшат бир жарлылыкъгъа къалмагъа эди.

Тёсюмю тауусулуп, андан ары былайда олтурургъа онгу болмай, тиширыу ёрге турду. Кимден да нек буюгъады, тамата туюлюмюдо. Ол оноу этмесе, ким оноу этип эс тапдырлыкъды бу жазыкайлагъа.

— Былай юсюне басынып турмайкъ муну,— деди Айшат,— ёлмезликни да ёлтюрлюкбюз биз. Барыгъыз, бир зат да къабыгъыз, солугъан да этигиз.

Алай айтып, къузгъуннга ушагъан тиширыу тышына атланды. Жюзюмден къалгъанла да аны ашыргъан сылтау бла ызындан чыкъдыла. Ёлмеген жанлары ичинде, кертда барып, жастыкъгъа башларын бир салгъанлыкъгъа, аллах, адам да айып этмез.

Отоуда биягъы бир тюрлю ауур шошлукъ тохташып, Жюзюм да аны бузалмай, иги кесек турду. Нек эсе да эгечлери, келинлери тургъанлай эталмагъанын этип, Қрымны кесине къаты къысып, жияп ийди. Жияргъа керек туюл эди. Алай болалмады, жүреги чыгаргъа жетип, сарнады. Эндиге дери тынгылап туруп, эгечлери кетгенлей, нек сыйыт этип башлагъанын ол кеси да билмеди. Огъесе умутун юзмей туруп, бусагъатдамы юздо.

— Аллах барды, ёлмезликни да къоярыкъ туюлсюз,— деди Халимат эгечине кёл этдирир умутда.

— Сен къайнайса, бизбиз жарлы,— деди Жюзюм, жиягъанын тыйып. Ахлусундан жаны саулай айырылгъан ёлгенден кёп да аманды дерик эди да, айтмады. Ёле тургъан эгечини жияуун этмей, сау эгечлерини, къарындашларыны жияуун этгенине ырыслады. Халиматны ичер суу тауусулгъанлыкъгъа, къалгъанла бир бирлеринден нек айырылгъандыла, къалай келген ырымды ол манга деп сейирсинди тиширыу.

— Хабланы бери чакъырыгъыз дегенем да. — Халимат башын жастыкъдан айырыргъа кюрешди. Қарыуу жетмеди.

Жюзюм жукъ айтмады. Бети кетип, саусузгъа къарады. «Охо, харип, акъылындан шашып ёлген саусуз соруусуз жаннетге барады дейдиле».

— Хабла эсингден нек кетмейди, сени чакъыргъан ишми этеди? — Алай айтып, Жюзюм жангыдан шошайды. Эртте думп болгъан, барын-жогъун да киши билмеген Хабла

бери келип Халиматны юйюню тегерегине айлана эсе, айымыды, энди ол аны бу дуняда кепге коярык туюлду. Алай тели Хабла эгечин бошдан жокламай эди: ол да кесича гоняхсызны сайлаганды. Сейирди жашау, дуня, кьадар дегенинг!

— Кимди Хабланг, мен аллай адам танымайма,— деди Жюзюм, керти да юч-тёрт жылдан бери тас тишируу Халиматны угъай, аны чакъыра келгенча, кьоркзуп.

— Асыры танымайса Хабланы,— деди Халимат,— арбазыбыздан кетмеучю Хабланы... — Саусузну ачыуланырыгы келди. Иги кесек замандан бери эгечлери анга акъылы, эси тутмагъан адамгъача селешгенлерин ол ангылай эди. Алай мен сизден тели туюлме деп кюрешсе, аны бютюнда телиге санарыкъларын да биле эди. Къайсы эгечине керек эди Халиматны юсюнден жахил хапар жаяргъа къайсысындан чыкыгъанды? Айшатданмы огъесе Хафисатдан? Осуятын сансыз, ыспассыз этергеми кюреше болурла?

Халимат къарамын Кърымдан айырып, халжар артында Хабланы изледи. Алай олсагъат кезлери жукъ кёрмей къалдыла да, кесин жияй тургъан сунду. Жиямукъларын жашчыкыгъа кёргюзтюрге суймей, жууургъанны, тешек кыйырын къармады — жиямукъларын сюртюрге абери табардан алгъа бармакълары Кърымны кьол сыртчыкъларына тийип, аны юсюнде шошайдыла. Сора жангыдан жан кирди да, жашчыкыны билекчиги бла ёрге ёрледиле. Кърымны гымыш чашчыгыны зыбырлыгын, жылылыгын да сезип, желкеси бла энишгерек саркъдыла.

«Жияй турады, сабийни жиятхынчы кьоймадым», — деп кеси кесине тырман этерге, жарсыргъа къарыу тапды Халимат. Сора Кърымны жюрексиннгенин ангылап, жиягъан таууш а эшитмегенин бусагъатда сезип, сагъайды. Жукъ да эшитмейди. Ауур къара шошлукъну жангыдан сезип, Кърым ючюн, кеси ючюн да титиреди. Ол шошлукъ Халиматны юсюне бауурланып туруп, артда, кебеклей, ёрге сууурулду. Саусуз санларыны женгилликлерин бир тюрлю хычыуун ангылап, кюн тийгенлей болуп къалгъанына да сейирсинди. Кеп-азмы жатды ол халда — кебеклей ёрге сууурулуп кетген шошлукъ ашлыкъ шорха болуп, жангыдан энишге саркъды. Хар бюртюгю энчи-энчи келип, жалан этине чанчылгъанлай, саусузну санлары сынсып, улуп турдула да сора сылыт, сангырау болдула. Къалай эсе да, къайдан эсе да бийикден куюла эди Халиматны юсюне ашлыкъ. Ауурдан ауур баса, суу саркъгъан таууш этип, санларын сууукъсуратып. Жармы оюлады огъесе мени юсюмде, ашлыкъмы сууурадыла? — Халимат къара-

мын юй башына буруп, ёрге аралып, кертда юсюне ашлыкъ тёгюп кюрешгенлени изледи. Бир зат да кёрмей, иги кесек турду. Сора анда, бийикде, чабакълача жюзе, тюртюше, кърмашхан адамланы мутхуз эследи. Къарай кетип, эгечлерин бла къарындашларын таныды. Кими тулукъ башын ачып, кими уа къоллары, аякълары бла да тартып, тюртюп, кёкню седиретгенлей, Халиматны юсюне ашлыкъ ырхы бардыра эдиле. Сары шинли тамата къарындашы Мухаммат бла Жюзюм бир жанларында сюелип. Бош алай. Хау, угъай дегенлери да болмай. «Жаным саулай нек басдырасыз, нек ашыкъдыгъыз?» — деп кычырлыгъы келди Халиматны. Кычырыргъа, сёзюн къроратыргъа сюймеди. Ол кезиуде къарамы Айшатны къарамы бла тюбешди.

— Мен эгечингме, унутупму къойгъанса, харип? — деп шыбырдады Халимат.

— Ол дегининг? — Айшат кёзлерин жумуп, эринлерин гам кысып агъарды. Къузгъунай болуп къалып, Халиматны юсюне кьонду.

«Жан ала тургъан, тили тутулгъан, ангыламагъан, жукъ билмеген сунадыла», — деп келди саусузну эсине. Кёзбау тиллерин окъуна унутуп къойгъан жазыкъла.

Айшат бир къанатын Халиматны тамакъ тюбюне тиреп туруп, сора ундурукъ къулагъына кёчюп, эгечини аякъларына жабышды да, къайры эсе да энишге тарт-соз этди. Ашлыкъ тёбени ичи бла суууруп чыгъарып, сюйрегенлей барып турду. Кёп-аз сюйрегенин Халимат билялмады, элтип, исси, ушкок быргъылай, къарангы тар тыгъырыкъгъа буштукълады. Имбашларындан тюртюп, энишге учхалатды. Къайда эсе да узакъда гитче от тилчик, элгене да ёчюле, дагъыда жана тургъанын да кёрдю Халимат. Учхалап кёп барды — от жилтинни жеталмады. Сора ёчюлгенми этди, не болгъанын ангылагъынчы, шыты кырыкъгъа тюшюп къалды да, сыпдырылып, биягъы энишге учхалады. Кырыкъ такъырдан такъыр бола баргъанын, артда уа ол къой чегисинлей болуп къалгъанын сизди. Халиматны санлары кысылып, имбашлары, иегилери бир бирлеринеми кирдиле огъесе ууалгъанмы этдиле — къалай-алай эсе да, ёчюлмеген мыйысы энди артха къараргъа заман къалмагъанын, жашауу халыдан инчге, кырыкъ бла узакъгъа тартхан ыргъакъ а аны жибермезин ангылаяла эди. Тар, исси быргъыдан къутулуп, аякълары бузгъа тирелип тохтагъанын, дагъыда сууукъ, шыты чегини ичи бла сыпдырылып башлагъанын да ангылады. Сыйрат кёпюр бумуду, анданмы ётеме, деп жилтинленди Халиматны мыйысы, Сора къалай эс да кьолу бир затха жабышып тургъанын да сезип

кьойду. Кимди бу, адаммыды, тьююлмюдо, жангыз бала-сымыды? Анымы тартып кюрешеди ызындан, кьазауат этип? Халиматны эси кьабынып, сабий жиялган таууш эшитди. Алайды, ол жангыз баласын ызындан суйреп барады, Кьрымны билегине жабышып, аны созуп кеси сый-ырмаган кьырыкьга сыйындырыгьга кюрешип...

Халимат кьолун Кьрымны билегинден айыралмай, мычмай айырыгьга керек болганын а ангылап адыргы этди. Гыжы болуп, сабийни кёлегине кьатып кьалган бармакьларын ачаргьга кьарыуу жетмеди. Сора мени бла Кьрым да жутула турады. Халимат кьычырыкь этип ийди, кьочюн-кьарыуун жыйып. Кьычыралдымы огьесе кьычырыгьгамы кюрешди, кьалай эсе да кьарангы тар дорбун да, аны эмип, кесине тартып, жутуп барган шыты кьырыкь да кенгердиле да, Халимат терезе жарыгьын эследи. Ызы бла отоуну кьарангылыгьы чачылып, Кьрымны кёрдо. Андан сора кишини кёралмады, сабийни жиялганындан башха жукь да эшиталмады.

Энди Халимат ёле турганын, тап бусагьатда ёлмеди эсе да, кёп бармазын жангыз сабийинден жашырыгьга суймеди. Экиси да бир бирлерине болушалмазлыкь эки жарлы жан болганларын жангыдан ангылап, ол ангылауну ачылыгьында кюе, шош жияды. Алай имбашына кьон-нган ажал аны малхуния этип да кьоялмады. Жюрегини теренинде умут тирилип, эсине эртте эшитиучю тилекле тюшюп, алагьа табынды, кьор-садагьа болду. «Кьадарым, жашауум, диним, кьурт-кьумурсха эт, кёз жарыгьымы ёчюлтме. Тюкю, парий кьуйругьу да мен болуп кьалайым, адамланы аякь тюплеринде турлукь — кёз жарыгьымы ёчюлтме, сабийими ызындан сюркелирге кьой»,— деп шыбырдады Халимат, бир айтханын тёрт да, беш да кьатлап. Аны тилегин эшитирик ким эсе да, сёзлерин сансыз эталмазына ийнанып. «Кьузгьун, кьаргьа эт — кёз жарыгьымы ёчюлтме». Сора Халиматны эсине биягьы Хабла тюшдо. Юч жылдан бери гунч-тас болуп турган тели Хабла. Башына уллу насып келип кьалганча, санлары кийик сау болуп кьалганча, ышарды. «Хабла,— деп кьатлады саусуз. — Насыпсызмыды ол? Жукь билмегенин бияллагьан, эси кьуругьанын ангылаялмаган жазыкьмыды ол? Ортада кьалган, тамыры кьуругьан ортакь — олду жарлы. Диним, кьадарым, Хаблача окьуна этигиз, арбаздан арбазгьа кире айланган, солууум юзюлмесин. Байлыгьым артмакьга сыйынган тентек болайым — солууум юзюлмесин. Хаблача ыспассыз, жарлы да мен болайым — сабийими туурасында кьалайым»,— бу тилекни кьатлап айтып турду Халимат. Не замандан заманга айтып турду—

къалай эсе да саусузну бурнуна тузланган бишлякъ, бауур ийис уруп, санлары бир тюрлю женгиллик сездиле. Келдими аны санларына ол женгиллик, келмедими — жалан тыкыр аякълары бла жолну букъу этдирип, кетип баргъанча болду. Жылы букъу, зыбыр «бешташла» да хычыуун кёрюнюп.

Боза къалакълай, жайма, тыкыр аякъларына Халимат сейирсинип къарады. Аякълары Хабланы аякъларына ушагъанларына да сейирсинди. Жарсыгъан а этмеди, къууанырыгъы келип, эр кишича, уллу-уллу атлады. Сыртында ауур артмагъы, къуш тюгюнлей, женгил болуп къалып. Бусагъатда Халиматны бурнуна андан къатхан лёкъум, къурмач ийис урмай эди. Кырдыкъ алма ийис урду. Тауладан эннген жумушакъ желчик, къулакъ артарын, бойнун дыгъыл этди. Сора, не болду, къалай болду, ол келе келип узун халжарны ичине кирди да, аны бир мюйюшюне къысылып жатды. Артмагъын жастыкъ орнуна башына салып. Юсюнде жингириклери, этеклери седиреген эски жыйрыгъы. Аны къачан эсе да, къачан болгъанын унтханды, Халимат кеси тигип, Хаблагъа кийдирген эди. Алай саусуз анга сейир этип, алайды-былайды деп айталмады. Ешюнюнде къатхан айран, сют тамгъалагъа, бусагъатдамы эс бурду, кёз къыйыры бла къарап, адамла не айта болурла, жууаргъа керек эди деди ичинден. Алай кеси кесине кюлдю да, артмагъындан бир уууч нартюх къурмач алып ауузуна къуйду. Сора, аны чайнай, дагъыда татлы ышарды. Жылы мешхутда бутларын узатып, ырахатланды. Халжарны эшигинден, жепилеринден ычхынып, бурнуна чапхан лыбыта, мант чапыракъ ийисге тынгылай, шош къалкъыды.

* * *

Хабла эски гумуну къабыргъасына къысылып алай олтурады. Гуму бир юйню энчи мекаямыды, дерча туююлдю. Эгечле, къарындашла мюлк айырмагъанда ишленип, бюгюнледе да ортакъ жюрютюледи. Киши кишиге дау этмей, тузлукъларын, бишлакъларын, башха къатыкълары болсун, анда асырайдыла. Керти, Халимат гумуну бийлеп къояргъа, кишини энди аны бла иши жокъду дерге эркин эди: журт, мал юлешиннгенде, ол анга жетгенди. Алай къарындашла, эгечле, мюлк айыргъанлыкъгъа, узакъ кетмегендиле: Мухаммат бла Ибрагим Халимат жашагъан арбазда къарт аналары бла къалгъандыла. Хафисат бла Жюзюмню юйюрлери жолну башха жанында мекам салгъандыла. Айшат а эл этегинде жашайды, не тюрлю эсе

да, гумуну эркинлигин Халиматха берип кѡояргѡа ахлуланы кѣзлери кѡыймагѡанды. Тап, кѡыярыкѡ эсе да, гумугѡа сѡйген заманларында кире турурча сылтау керек эди: Халиматны юйюрю аладан кѡолайлы жашагѡанды. Сора анда-санда бакы эгечлерини чыккырларындан бир туурагѡан бишлакѡ алгѡанлыкѡгѡа, ол жарлымы боллукѡду. Сабийи-сѡбѡюю кѣпдѡ деп тѡйѡл. Халимат кеси да анга ыразы эди: кѡарындашынгы сабийлеринден аяп, ырысхыны башынгамы урлукѡса.

Бояуу онгнган кѡанга эшиги болмаса, гумуну былайда мекам барды деп тийреден айыргѡан кѡыйынды: кѡабыргѡалары алашадыла, топуракѡ башы энишге кѡысха энип, орамгѡа кѡошулуп кѡалады. Тап, жолну ары жанында хоншуладан адам жумушха келсе, гумуну юсюнден тѡшмей, андан арбазгѡа кѡарап сѣлешип, артха кетиучѡдѡ.

Бусагѡатда гумуну башында Бойнакѡ кѡуйругѡундан чѣгѡуп, мудах кѡарамын ѣтген-сѣтгенлеге бла Хаблагѡа кѣчюре, нек эсе да шош-шош сынсый турады. Адамла аны иесиз кѡалгѡаннга санап кими ыспассыз этеди, кими уа жан аурутады. Алай Бойнакѡ кесин иесизге санамайды: аны иеси Кѡрымды — ол а майна, арлакѡда сабийле бла жубанады. Парий Хабла бла Халиматны башхалыкѡларын хазна билялмайды. Адамла Халиматха Хабла деп нек айтханларын да. Керти, алгѡаракѡлада Бойнакѡ да экили болуп, Хаблагѡа артыкѡ бек жууушалмай тургѡанды. Аны иеси Халимат жумушакѡ ауазлы, жаш тиширыу эди. Жылы худур бермей кѡн оздурмагѡан. Арбазгѡа чыкѡса, кѡн тийгенлей болуп кѡала эди: ариу, ѣхтем тиширыу. Аны кѡатында Бойнакѡ да ѣхтем эди. Киши хыны этмегенди. Башын, сыртын сылап, кѡубултуп, гыржын туурам, эт берирге уа кѣпле кѡурешгендиле. Парий тели тѡйѡл эди: иеси ючѡн ариу айтханларын ангылай эди. Энди уа киши кѡубултмайды. Дауум а арбаздан окѡуна кѡыстайды. Суу кѡылыч бла уругѡа керилип. Тугул атып. Халиматны да энди кеси юйюне кирирге кѡоймайдыла. Битеу да кѣрюнген арбаз, юй, халжар, гуму да аныдыла деп жашагѡанды Бойнакѡ. Аны кѡючлѡ, ѣхтем иесине не болуп кѡалгѡанды, кеси юйюнден факѡырачыча кийинип нек чыкѡды?

Огѡесе бу Халимат тѡйѡлмѡдѡ? Хабламыды? Сора Хабла иесине алай бек нек ушайды? — Бойнакѡ сынсып, кѡуйругѡун ойната гумугѡа кѡысылгѡан тиширыугѡа иги кесек заманны кѡарап турду. Былайды деп, бир акѡылда тохташалмады: Хабламыды огѡесе Халиматмыды? Экиси не да ушайды. Огѡесе Бойнакѡ кѡартлыкѡгѡа хорлатыпмы серленеди? — Парий гуму башындан секирип, тиширыуну аллында чѣкдѡ. Сынсып, факѡыраны кѣзюне кѡа-

рады. Ол да — анга. «Не жаныуарды бу? — деп келди факъыраны эсине. — Къайдан чыгъып къалды, манга былай нек къарайды? Таныгъан ишми эте болур? Тоба, мен а билялмайма. Ненча жыл айланама былайлада, жүзмю, эки жүзмю — кёрмегенме быллай жаныуар. — Хабла озгъан жашауунда болгъан затланы эсгерирге кюрешип сагъышланды. — Бу арбаз, журт, бу халжар, терекле да сениди деучю эдиле адамла. Алдагъан этедиле деп а кимни эсине келлик эди. Ай, аман адамла уа — мени нечик алдап тургъансыз. — Тиширыу баштёбен къарап кючсюндю. — Огъесе, бу журт меними болур? Алай эсе нек къыстайдыла, юлеширге нек кюрешедиле? Муну уа таныялмайма, харип. — Тиширыу жангыдан Бойнакъгъа къарады. — Айшатмыса, не уа Хафисат? Эшта-эшта, келип манга жан аурутуп олтурурча алагъа заман къайда. Бойнакъ, харип, Бойнакъмыса сен? Ёзге уа...»

Энди парий экили туююлдю: ауаз Халиматны ауазыды. Бети, сыфаты, кийимлери тюрленгенликге, ауазы тюрленгенди. — Бойнакъ, къууанч тыпырлы болуп, тиширыуну эки жанына кезиу секирип, ойнакълады. Иесини аякълары, къолларын жалады. Сора биягъы къуйругъуна чёгюп, факъырагъа къарады. Кёзлери, къулакълары бла, сынсыгъаны, улугъаны бла да ыразылыгъын билдирирге кюрешип. Хабла уа къалай эсе да бир тюрлю болуп къалып, узакъгъа мудах къарады. Къатында жаныуар бармыды, жокъмуду — хапарсызды. Арбаз, межам менидиле, туююлдюле деп да билялмай эди. Бу дуняда анга юлюш къалмагъанды. Эгеч, къарындаш да, таныш, хоншу да. Бар эсе, жаланда жангыз бюртюгю барды. Олду Хабланы кёз жарыгъы, межамы, арбазы да, кёгю, журту да...

Гумугъа къысылып тургъан факъыра тиширыу Кърым таба сагъайды. Кимим болуучу эди бу сабий деди кеси кесине. Жашымы, къарындашчыгъымы, огъесе бош туудугъуммуду? Хабла алайды-былайды деп эсгералмады. Айымыды, деди факъыра тиширыу, жүреги къыстауланып баргъанын сезип. Кимни да болсун, Хаблагъа башха туююлдю. Тиширыу Кърым таба атлады, жашауу чорбат чыпчыкълай элгенип кетерикча, къоркъуп. Башхамыды, сабий аны да туююл, мени да туююл деди факъыра, алай нек айтханын шарт сезалмай. Ол жаланда бир затха ишексиз эди, атларгъа аякъларына кюч-къарыу берген, жүрегини солууун юзмей тургъан сабий эди.

Хабла артмагъындан къатхан нартюх халыу чыгъарып, жаулукъ къанатына чулгъады. «Сууумай турсун», — деп келди кёлюне. Юч-тёрт кюнден бери жүрюте эди ол аны, Кърымгъа аяп. Жылылай ашатыргъа термилип. Факъыра

тиширыу кир жаулукъ къанатында халыуну ёшюнуне къа-
тыракъ къысды. Нек эсе да Кърым ол халыуну ашамаса,
бир палахха жолугъурукъ, жашауундан, ырысхысындан
кем къаллыкъ суна эди Хабла. Кёп затны эсгералмагъан
тиширыуну акъылына ол оюм илинип, андан азат болал-
май жюрюй эди. Ким биледи, тап азатланьыргъа сую окъу-
на болмаз эди: ач сабийни токъ этерге, анга ашатыргъа
умуту хычыуун эди, ол бек уллу умуту эди аны.

— Кърым, харип,— жашчыкъны элгендирмезча, Хабла
шош сёлешди.

Мияла сыныкъланы къолунда къаты къысханлай, жаш-
чыкъ тиширыугъа къарады. Кърым факъыраны биринчи
кере кёрмей эди. Алай хар кёргени сайын жюрегинде кеси
ангылаялмагъан бир шургулу сезим аны симсиретип къоя
эди. Ким болур бу ашсыз-суусуз, кийимсиз тиширыу. Айт-
ханларыча, тели Хабламыды? Унутула, узая баргъан ана-
сыны сыфатын эсине нек тюшюреди?

Факъыра тиширыуну хар кёргени сайын жюреги элген-
нгенин жашчыкъ эсге алса да, алай нек болгъанын а ангы-
лаялмай, сейирсинеди. Сора артдан-артха тиширыугъа
илеше баргъанын да Кърым сезе эди. Бир бирледе, эрттен-
ликде арбазгъа чыкъгъанлай, жашчыкъ факъыраны кёр-
месе, мудахлыкъгъа, шургулукъгъа хорлатып къойгъанын
да ангылаяла эди. Угъай, жашчыкъ аны кёрюрге термиле-
ме деп кеси кесине женгдирмейди. Алай кёз туурасындан
кетсе, олсагъат излеп, гуму артына, халжар тийрелерине
жашыртын нек къарагъанын не кесине, не башха адамгъа
ангылатырча туюлдо.

— Сен мени танияламыса, балачыкъ? — Тиширыу
жюрегини теренинде туюрелип, къыйнап тургъан сорууун
бюгюн болмаса сорургъа базьымагъанды.

— Таныйма, сен Хабласа,— деди Кърым.

— Хабламы? — Факъыра тиширыу элгенип, титиреп
алай сёлешди. Кимди муну «Хабласы», деди кеси кесине.
Ол къалыубалада жашаучу тели къатыннгамы айта бо-
лур? Бу сабий аны къайдан биледи, эрттегили жанны?

— Манга Хабла деп нек айтдынг?

— Хабласа да андан... — Кърым баштёбен болду.

Факъыра акъылына къайтып, эсине кёп затны тюшюр-
дю. Хабланы да аз-маз эсине тюшюрдю. Болуучу эди Ха-
бла деп бир жазыкъ тиширыу, акъылындан шашып жюрю-
ген. Алай ол эртте эди. Бу арбазда бир сабий да жокъ
эди ол элден думп болгъанда...

— Мен Хабла туюлме,— деди ахырында факъыра ти-
ширыу, ёпкелеп.

— Хабласа,— деди Кърым арсарсыз. — Адамла айтхандыла.

— Ким адамла?

— Айшатлары айтхандыла...

«Ала мени эгечлеримдиле, манга ол атны къалай атарла,— деп къычырлыгъы келди факъыраны. — Мен эгечлериме игилик болмаса, хата этмегенме, ёмюрде кишини жүрегин къыйнамагъанма, сора атымы сыйыргъа нек жүреширик эдиле...» — Тиширыу эсине келген затланы жашчыкъгъа сагъынмады.

— Сен анангы унутмай турамыса? — деди ол, бираз тынгылап.

— Мени анам жокъду,— деди Кърым шош, мудах ауаз бла.

— Анасы, атасы болмагъан сабий болмайды дуняда.

— Мен хуна тешикден чыкъгъанма.

— Ким айтханды аны санга?

Жашчыкъ жууап къайтармады. Къуру да Айшат алай айтады дерге нек эсе да сүймеди. Тиширыу да иги кесек тынгылады. Аны айтыры кёп эди. Базыналмады. Мен Хабла туюлме, мен сени анангма, деп да кимни ийнандырсын.

— Сен, жашчыкъ, анам бар эди, ол иги эди, огъурлу адам эди дерге кимден къоркъаса?

Кърым баштёбен болгъанлай тынгылап турду. Мындан алгъаракълада ол анасын сагъынганлай, не ана хапар айтаса сен деп, Айшат чычкын бла туюгенин да эсине туюшюрдю. Сора анам барды деп айтыргъа неге керекди ол. Атам, анам жокъдула, хуна тешикден чыкъгъанма деп турса, анга киши тырман этмегенине, урмагъанына бла туюмегенине жашчыкъ юйренген эди. Бир бирледе уа алай айтса, Айшат анга орус къалач окъуна бере эди. «Тели, керексиз махтаннгандан эсе, татлы къалач иги туюолмюдю. Къарны токъ болса, адамгъа не керекди».

— Кърым, нек тынгылайса? — Тиширыу жашчыкъны имбашына къолун шош салды да, сора башын сылады. Кърым, сескенип, башын кётюрдю: танымагъан адамны къолу билегине, башына алай хычыуун тийгенине сейирсинди. Анасы ёлгенли жашчыкъ кишини къол жылыуун, жумушакълыгъын сынамагъанды. Угъай, кюнде-кечеде анга тюрт сёзле айтып да турмайдыла, хоншу тиширыула башын да сылайдыла. Алай Кърым кёзбау сёзлеге терилмеге юйреннгенди. Бу тиширыуну къол аязы уа жашчыкъны зыбыр чачы бла учхалаучу къол аязланы бирине да ушамайды. Чыпчыкъ болуп, насыбы, къууанчы имбашына къоннганлай, Кърым эркин солургъа, къымылдаргъа къор-

кѳуп, шош сюелип турду. Факѳыраны кѳол жылыууна, кѳюн жылыууна тынгылагѳанлай тынгылап. Сора анасы, аны айтычу сѳзлери, хычыуун кѳоллары, кѳобуз тѳоеклей, узун бармакѳлары эсине тѳюшѳуп, жѳюреги бир тѳюрлѳу жѳумшап кѳалды да, Кѳрым факѳыраны кѳѳзѳуне кѳарады: тиширыуну бозаргѳан чачы жаулукѳ тѳюбѳунден тышына тѳѳѳюлѳуп, аны бираз тизгинсиз этеди. Бети ырмахды, саз чапыракѳлайды. Кѳара кѳашлары, мудах кѳѳзлери, кѳарамы, ариу тѳюз бурну жашчыкѳгѳа шагѳырей кѳѳрѳундѳоле. Кѳрым бѳютѳунда бек шошайып, сагѳайды. Кѳайда, кѳачан кѳѳргенди ол аланы? Огѳесе бошму алданады. Сора дыркѳ деп Кѳрымны эсине анасы тѳюшѳѳѳ. Кѳѳзлери толуп кѳалдыла да, бир жанына бурулду. Факѳыра тиширыуну да тамагѳы бууулду, экиси да бир бирлерине жукѳ айталмай, иги кесек сюелдиле.

— Мен сени ананг болуп кѳалсам, сюерми эдинг, жашчыкѳ? — деди факѳыра, сабырланнгандан сора.

Шагѳырей, жѳумушакѳ ауазгѳа артха бурулалмай, Кѳрым бираз мычыды. Сора факѳыра таба айланды. Аны анасыны чачы бал бетли эди, муну уа — бозду. Бу оѳум эсине келди да, жашчыкѳ тирилип кѳалып, жѳюрегин бир тѳюрлѳу кѳѳууанч сезим бийледи. Нек, кѳайдан чыкѳгѳан сезим эди ол? Жашчыкѳ аны билялмай эди. Алай бет жылыуу кетип, эринлери кѳаты кѳысылдыла.

— Угѳай, сѳѳимейме, — деди Кѳрым.

Факѳыра тиширыу кѳалай абызырагѳанын да билмей абызырады. Ким эсе да аны жѳюрегин кѳаты кѳысып энишге тартханлай болду. Борбайлары кѳыркѳылып, чѳегер жер изледи. Алай чѳѳкмеди.

— Сора нек, жашчыкѳ? — Аз заманнга жарыгѳан эси, кѳайтхан акѳылы кетип, мутхузланып баргѳанын ангылап кѳѳѳуп, тиширыу кѳѳркѳѳду. Алай кѳѳркѳѳуу сезими да, эси да тенг юзѳулгенлерин а билялмады. Ол жаланда бу сабийни аллына келгенин, жашы сунуп, аны бла ушакѳ этгенин унутмады. Жашчыгѳын излеп кѳѳп жол кѳыдыргѳанын, элледен элlege ѳтгенин да биле эди. Алай эди, бу сабий Кѳрым сунуп, анга ушатып, ызындан айланнганын, айланырын да биле эди. Насыбымы жел терк алып кетди, дѳмп этди деялды дагѳыда ол кеси кесине. Энди кѳачан кѳайтарыр. Кѳайтарырмы, огѳесе умут кѳѳмѳѳлѳупмѳу кѳалды. Тиширыу жангыдан жашчыкѳгѳа кѳарады, аны Кѳрымгѳа бек ушагѳанына сейирсинди. Адамны насыбы алай юзѳѳлѳуп да кѳалмайды деди. Жашчыкѳны жѳюрегинде бир зат чирчикленмесе, былайда сюелип турмаз эди: факѳырагѳа ол сагѳайгѳанча, башха сабийледен киши да сагѳаймай эди. Аны да эслеяла эди тиширыу.

— Жылы гыржын ашармы эдинг, жашчыкъ, мачы... — Факъыра жаулукъ къанатыны тюбюнден чыгъарып, Кърымгъа халыу узатды. — Кесим санга деп биширгенме, суутмай аша, — деди.

Кърым тили тутулуп, симсиреп туруп, сора факъыраны аягъындан башына дери тинтди. Тиширыуну къолундагъы топуракъ тугулмуду, сыгынмыды — ол аны ангылаялмады. Нек эсе да ариу, саз бетчигине кюйсюзлюкню ууу чапды. Жукъ айтмай, кюлюмсюреди.

Тиширыу да къатхан нартюх халыуну биягъы жаулугъуну къанат тюбюне букъдуруп, артха бурулду. Бутлары къыйылып, кючден атлай келди да, гумуну мюйюшюне къысылып, олтурду. Халыуну Бойнакъгъа берип, жаулугъун кёзлерине дери тартды: дуня ачы да, такъыр да кёрюндю.

Жол жанында жар, сары жаулай, сыйдамды. Кюн тыякъла анга сары бояу къошуп, таш бюртюкчюклеринде къамай, жанадыла. Арбазны, гумуну да туурасындады ол. Юй жумушладан бош кезиулеринде къууулуп барып, аны тюбюнде «тирмен оюн» ойнаргъа сабийле ёчдюле. Бююн а киши да жокъду. Кърым кеси жангыз олтурады. Жумушакъ топуракъ аны жалан тобукъларын хычыуун жылытады, чепкен кёлегинден кюн тынч ётюп, аркъасын къыздырады. «Къууут тартып» башламай, башларыгъы да келмей, Кърым кёп турду. Бир затда тохташып, жарсыуум былайды деп, оюм этерча туююл эди ол. Жаланда кеси жангыз къалгъанда, бетинден сабий илишанлары къачып, мудах бола эди. Сагъышмы эди ол огъесе, мудахланып, шошайып тургъан къылыгъымы эди? Ким биледи. Къалай-алай эсе да, сабийлеге къошулуп булжургъа артыкъ бек суюмегени, анасыны эгечлерине бла къарындашларына жууушмай тохтагъаны эллиледен ташада къалмагъанды. Эт, сют жууукъларын, ахлуларын суюмеген айып болгъанын Кърым ангылайды. Неди да, ол аны айтыпмы айланады. Жашыртын этилген а кимге айып келтиреди. Айшат бла Хафисатха ким айып салады?

Угъай, бу дуняда кёп затны Кърым ангылаялмай эди, алай анасыны къысха жууукъларына жүреги туююлюп къалгъанына да сокъуранмайды.

Жюрегинде жарыкъ сезимлери куююп къалгъанларына кёл кенгдирлиги келип, Кърым къарамын жарны башы бла узакъгъа ийди.

Жолну ары жанында къыртиш, тауну этеклерин кёмкёкге тышлап, аны тёппесине дери ёрлегенди. Тау дегенликге, ол башха таулагъа ушамайды: къатапа жайгъан-

лай, юсю сыйдамды. Адамла айтхан керти эсе, кёз тутхандан арысы кенг ёзенди. Арпа, будай ёсген. Кърымны анасы анда оракъ оруп тургъанды дейдиле. Аны жашил бети бла тиширыула энишге — элге энип келиучюлерин унутмагъанды. Босагъагъа олтуруп, анасыны аллына къарап жияучусун да биледи. Энди не кёп сакъласа да келмейди. Аны ючюн жашчыкъ таугъа, тауну сыйдам бетлерине кёлкълалды этмейди. Анда-мында жангызлай бауурланган ташларына, ёрге-энишге, сёдегей тартылгъан эчки жолчукъларына термилип къарайды ансы. Эчки жолланы жан-жанларында ёсген тереклеге да. Кърым, къарай кетип, аланы дырын жыйып, арпа оруп, тау бети бла энишге келген тиширыула сунган эди да, анга ийнаныуун киши юзалмагъанды. Къайын терекчикледиле дегенди хоншу къатын. Сора имбашларына оракъларын атып, ашыгъып нек келедиле, деп, Кърым ийнанмады. Тиширыу, тынгылап туруп, жашчыкъгъа жукъ айтмай кетип къалгъан эди.

Кетип къалмай а: Кърым кесин алдатырыкъ туююл эди. Бир кюн а ингирликде, сакълай, къарай кетип, энишге энип, юлерине ашыгъып келген оракъчылары ичинде анасын танып къойду. Ол барысыны да алларында, барысындан да ашыгъып келе эди. Угъай, Кърым бу жол да алданмады. Кюн таякъла анасыны орагъын кюмюшча жылтырата эдиле. Жаулу къанатлары тау аязда жел эте. Жашчыкъ аны эркин, субай санлары къалай къымылдагъанларын окъуна кёрюп турду. Гуму башындан тюшмей, жеринден тепмей сакълады. Жеринден тепсе, кёзлерин къакъса, анасы бурулуп кетерикча. Алай тиширыуладан киши тау этегине тюшмеди. Къарангы болгъанда уа анасы, бийигирикге ёрлеп, артха кетгенин эследи. Нек? Элге келирге эгечлеринденми къоркъады огъесе жол къыйын болупму къалды? Огъесе арбазынданмы ёнгеледи. Ёнгелеген къанатлыла уяларын кююп кеталмай, жууукъ да келялмай, кече-кюн учуп айланадыла. Балаларын тас этген жерлерини тийресинде учуп. Кърымны нек эсе да къанатлы болуп къаллыгъы келди. Ол къуш, кёгюрчюн неда сабан чыпчыкъ болуп къалса, бир заманда бу арбазгъа, Айшатны юй башына окъуна къонмаз. Адамладан кенгде айланыр, анасыны имбашындан тюшмез. Аны орагъына къонуп, биргесине арпа сабаннга барыр. Ол оракъ оруп бошагъынчы, гыстыла юсюнде кюнню жылыууна тынгылар. Огъесе, хоншу къатын айтхан кертими, Кърымны анасы терекми болуп къалгъанды, элни туура-сындан къарап, хар нени да кёрюп турлукъ.

Бир ингирде жашчыкъ, этиучюсюча, гуму башында сюелип, анасын сакълай эди. Айшатха барыргъа къоркъуп,

барыргъа да суюмей. Шырт деп алайгъа къоншу къатын келип къалды.

— Жашчыкъ, нек тураса былайда, кеч болгъанды? Келчи, юйюнге ашырайым,— деди ол жумушакъ ауаз бла.

— Айбаны сакълайма. — Кърым къарамын таудан бурмады.

Тиширыу да жашчыкъ къарагъан жанына къарап, бир аз сюелди.

— Къайда кѳресе анангы, сен уллу?

— Ма анда турады. — Кърым балан бармагъын чюелтип, нени эсе да марады. — Кѳрдюнгмю?

Тиширыу не кюрешди — тауну бетинде адам къымылдап, не ѳрге баргъан, не энишге келген кѳрмеди. Алай кѳрмейме дерге болмай, иги кесек заманны тынгылап турду. Бу сабий не затха алданады деп келди кѳлюне. Терекгеми? Кесим ѳлейим алай туююл эсе деди ичинден. Сора, жюрегин бир тюрлю жарыкъ, къууанч сезим бийлеп къойгъанына сейирсинип, терекге тынгылы къарады. Терекмиди, юйюне ашыгъып келген тиширымуду деп сакъгышланды. Огъесе терекмиди? Тоба, алайды. Ким биледи. Этегине сабийи жабышып келгеннге уа бек ушайды. Сора дыркъ деп Айшатны къуру да айтычусу эсине тюшдю. Эшта-эшта деди дагъыда ол, Кърымны саз бетинде бла мудах кѳзлеринде Айшатны сѳзлерине, ала туудургъан гурушхагъа жууап излей. «Гюняхы керек туююлду, ийнан, барыбыздан да бу акъыллыды». Хоншу тиширыу тауну бетинде жыяу жолчукъгъа жангыдан къарады. Энди ол да ишекли болду: жыяу жолчукъну энип келген тиширыу (огъесе эр кишимиди) артха созулгъан сабийин сакълап, сюеле эди. Алай туююл эсе да, Кърымны хоншусу алай сунуп, анга ийнанып, анасыны ызындан терк баралмагъан сабийге жаны ауруду...

— Кѳремисе Айбаны? — деп сорду Кърым, кѳп тынгылагъандан сора.

— Хау, кѳрдюм, келе турады,— деди тиширыу.

— Тюнене, бюгюн да, тамбла да келипми турлукъду?

— Хау, жашчыкъ, бюгюн да, тамбла да келип турлукъду. — Къоншу тиширыу кѳзлерин Кърымдан букъдурду.

Анасы хар заманда тау башындан «бюгюн» келиучюсю эсине тюшюп, жашчыкъ тиширыуну айтханына ыразы болмады. Сора ол Айбаны сакълагъанлы бир кере «тюнене», «бюгюн», «тамбла» да болуп озгъанын, дагъыда оза тургъанларын ангылай эди. Да иш алай эсе, Айба бусакъатчыкъда нек келмегенин, къайсы «тамбла» келлигин да дурус билирге сюйдю.

— Мен бир кере жукълап уянсам, тамбланы боллукъ-

ду? — деди Кърым. Хоншу тиширыу айтырын терк табалмай тынгылады. Сабийни жүрегин да кыйынамай алдагъан да этмей кытулургъа керек эди.

— Билемисе,— деди ол, ийилип, Кърымны таза, мудах кёзлеринден кырамын бурмай,— ана жашчыгъына кече, кюн да келгенлей турады. Аны жолу тауусулмайды, юзюлмейди... — Сёзюн бёлюп тиширыу сагъышланды. «Жеталгъан а эталмайды»,— деп кыошарыкъ эди да, кыошмады.

— Мен да анама баргъанлаймы турлукъма? — деди Кърым сагъайып.

Аллай насып а — кыйда, деп келди тиширыуну кёлюне. Ананы жолу — баласына, баланы жолу — анасындан деди ол ичинден. Кърымгъа уа башха тюрлю фикир айтды.

— Хау, сен да ары, таугъа барлыкъса.

— Сенича, уллу болсаммы?

— Хау, уллу жаш болсанг,— кыоншу тиширыу Кърымны ингирликде суукъсурагъан назик кыолчугъундан тутду.— Энди кетейик, кечди,— деди.

Андан бери «бюгюнле», «тамблала» да болуп, озгъандыла. Кърымны анасы уа келе келип, биягъы артха кыйтып кетгенди. Нек эте болур ол алай? Келе келип, терекча болуп нек кыалады? Аны жашчыкыгъа киши айтмай эди. Кеси уа кыоркыуп баралмайды: алыкъын гитчечикди. Гитчелеге юйден узакъ кетерге жарамайды...

Былайда Кърым эски кый иеги бла жарны тырнап, «тирмен тартып» башлады. Андан алгъа келип, кёп кыуут тартып кетген сабийлени ол жетерге керек эди. Гитче, сары кыалашчыкылагъа ушап тизилген чыйбаш топуракъ тёбечиклеге кёз кыйырын жетдире, жашчыкъ «тирменин» кыыстауландырды. Жар — кыургыакъ топуракъ — зыбыр эди да, Кърым мычымай бир кыапчыкъ толурча «кыуут тартды». Экинчисине кёчерге умут этип, дагъыда сокъуранып, кый иегини сызып жиберди. Ол гитче сабийлени иши эди. Кърымгъа уа терк окъуна уллу болургъа керекди. Кыоркымай таугъа барырча. Алай кыачан боллукъду ол уллу? Боллукъ эсе, уруш жетгинчи болуп кыалса сюе эди. Адамла айтхан керти эсе, ол узакъда тыйюлдю. Ары да, бери да, кёкге, жерге да кыарап, Кърым аны излей тургъанды — кёралмагъанды. Адамла жыйылгъан жерледе уа «уруш», «гермен» келеди деп кёп эшитеди. «Уруш кирип келеди», «гермен жетгенди» деген сёзле эллилени — кыарт кишилени, тиширыулары, сабийлени да юркютюп, буюкыдуруп, шошкыап итлей, ызларындан кыуууп айланадыла. Не тюрлю болур ол уруш, адамланы алай титиретген, хар таш, терек тубюнден, ожакъладан, юй башларындан, кыара кыузгъунлай, ачы кычырып тургъан? Жилиян сыфатлы-

мыды огъесе, кёк кибик, уллу бёрюмюдю — Кърым аны биллмай эди.

— Тохта, ашыкъма, «гермен» бери бир жетсин! — деп Айшат къайдан эсе да акъсакъ болуп къайтхан къоншусун жаныгъанын жашчыкъ кеси къулагъы бла эшитгенди. Башха кюн а, ачыуланып: «Охо, ашыкъма, атаңгы жутхан уруш сени да къабар», — деп, Кърымгъа кёл кенгдиргенди. Ол заманда жашчыкъ ары дери ангылаялмагъан кёл затны ангылап къойгъан эди: уруш уллуланы, сабийлени да жутхан желмауузду, юйлени кёмген, адамланы кюнлерин къаппа-къарангы этген ырхыды... Кърымны эсине дагъыда кёп тюрлю зат, жаныуарла тюшдюле да, ол, къоркъуп, жарны мюйюшюне къысылды. Угъай, кесине къоркъуп титиремеди: уруш бери келе эсе, деди ол ичинден, тау артындан келликди, тауну бетин талап, аны ташын, агъачын да ашап. Сора ол Кърымны анасын да оракъ ора тургъанлай, неда жолда жетип, тутуп къоярыкъды. Башха, аны нёгер тиширыуларын да. Уруш келе тургъанын билсе, Кърымны анасы анда турлукъ туююл эди. Терк барып билдирге борч эди. Неда урушну къоркъутургъа керек эди. Ким эталлыкъды ол ишни: Кърым гитчечикди, сабийден къоркъуп, уруш артха къачарыкъ туююлду. Къоркъурукъ эсе, уллуладан къоркъурукъду ол, кёп болуп аллына чыкъсала. Уллула уа, нек эсе да, шошайып, мугурайып къалгъандыла, орамлада, жоллада аз кёрюнюрге кюрешип. Кърым аны эндиге дери билмей туруп, бусагъатда билип къойду да, сейирсинди.

Жашчыкъ тийреге сагъайып, кёпден бери адам ауаз, сабий жабу эшитмей тургъанына да эс бурду. Барысын да уруш алып кетип, ол жангыз къалгъан болур деп келди аны кёлюне. Кърым дагъыда тынгылады, жүрек уруундан сора жукъ эшитмеди. Къычырыкъ этип жиляргъа бла къалыргъа билмей, жарны тырхыгына, къарылгъач тешикке аякъларын илиндирип, белинден ёргесин тышына къаратды. Киши кёрмеди — не уллу, не гитче. Шошлукъ къулакъ тешиклерине буштукъ болуп, энишге басды. Кърым башын жерден кючден айырып, нек эсе да Бойнакъны изледи. «Бойнакъ, Бойнакъ», — деп къычырды. Юш дерге тауукъ окъуна жокъ эди. Туруп, бир жаны болгъан зат излерге керек эди. Алай къайры барсын, къайда излесин: Кърымны кёзю жетген юйле къабырлагъа ушап, топуракъ тёбеле болуп къалгъандыла. Сабийле бла ол юслерине минип кюннге жылыныучу ташладан бири да жокъ. Жашчыкъ оракъчыла энип келлик тау бетине къарады — кёрмеди аны: сары букъу кёкню жартысын жабып, толан-толан саркъып келе эди. Келеми турады огъесе кетипми

барады? Қырым анғылаялмады. Уруш дегенлери ол болур деди жашчыкъ. Уллу, гитче къоймай жутуп, аны уа жар тюбюнде тапмагъанды. Жашчыкъ сау къалгъанына бушуу этип, башыны ауурлугъун энишге бошлады. Айып эди эллиледен айырылып, бугъуп къалгъан. Бир кишиге да болушмагъан, Бойнакъгъа окъуна болушмагъанды. Туююшгенде, бир гитче кюшчюк жетмей къалып, хорланган эселе уа эллиле? Жашчыкъ жүрексинип жияды. Уялмай. Энди аны киши эшитирик туююдю. Сау дунияда кеси жангызды. Адамланы къабырлары, аякъ ызлары окъуна къалмагъан дунияда. Топуракълай, ауур шошлукъ бла сора ол... Қырым, артха ыхтырылып, киндик тюбюн да ууакъ къадау ташчыкълагъа тырнатып, энишге тюшерге кюрешди. Тюшалмай, чулгъанып жарны тюбюне тийди. Бутун, аркъасын ачитханына къайгъырмады да сынсымады: ол энди кеси кесине да керек туююдю, ол ёлүрге керекди. Жёнгер этерча, къабырлада сын таш окъуна табылмазлыкъ дунияда. Жел бла булут ауанадан сора жукъ къалмагъан...

Ёлген былай бола болур деп, Қырым сойланып тургъанлай, тиширыу ауаз эшитди. Жашчыкъ кёзлерин ачды. Бек алгъа кёкню кёрдю, ызы бла жар къыйырындан энишге къарап сюелген тиширыуну таныды. Аны аты Фаризат болгъанын да биле эди Қырым.

— Аберингми ауруйду, балачыкъ? — деди Фаризат.

Уруш муну къалай жутмагъанды деп келди жашчыкыны кёлюне. Алай жукъ айталмады.

— Ёрге тур, аман хомух!

— Уруш а,— деди Қырым, жиямсырап.

Фаризат, къыйналмай, жардан энишге тюшдю. Жашчыкъгъа къарап, бираз тынгылады.

— Қюркъма, уруш алыкъын узакъдады,— деди сора,— тур, хайда.

Қырым эс табып, юсюнде букъусун къакъды. Тобугъу ачылгъанын кёрюп, башха буту бла жабаргъа кюрешди. Алай ол тобугъу да жылтырып эди, жашчыкъ уялып, баштёбен болуп сюелди.

— Кесинги да не ариу кийимчиклеринг барды,— деди Фаризат, сабийни жунчугъанын чачып, кёлюн кётюрюр акъылда,— кёнчекчигинги тобукълары седирегенди ансы, охо да, мен жамаула салырма да къоярма...

Қырым башын кётюрдю. «Сен — къарт къатын, ётюрюк айтыргъа айып туююлмюдю»,— дедиле аны узун кирпикли мудах кёзлери.

— Мени энди ариу кийимчиклерим жокъдула.

— Къайдадыла сени ариу кийимчиклеринг? — Фаризат да мудах болду.

— Мени ариу кийимчиклерими Дауум сыйыргъанды.

— Не эте эди да ол сени ариу кийимчиклеринги?

— Мени ариу кийимчиклерими сыйырып, жашчыгына кийдиргенди...

Экиси да иги кесек тынгыладыла. Фаризат кёлю толуп, Кърым а ариу кийимчикле тигиучю анасын эсине тюшюрюп.

— Охо, къайгъырмаз,— деди тиширыу,— ёлмей къалгъан ёксюз алтын аякъ бла суу ичеди.

Кърым жукъ айтмады. Эси биягъы тау башына кетип, оракъчы тиширыулагъа къарады. Аланы ичинде анасы орагъын кюнде жылтыратып, Кърымны да къолундан тутуп, бийикге ёрлеп бара эди.

Айшат Хабланы гуму аллында кёргенинде, тохташмай, сансыз озуп кетерге умут этди. Сюймей эди ол нек эсе да сакъат тиширыуну. Анча жылны тас, гунч болуп туруп, энди табылгъан адамгъа киши былайды деп айталмай эди. Эллиле да алыкъын Хаблагъа юйреналмагъандыла. Ким болур ол, къайдан чыгып къалды? Керти дуниягъа кетген ызына къайтып ким кёргенди? Хабланы эллиле унутмагъан эдиле, аны кёзлеринде, къарамында да эслиликни жилтини къабынып киши билмейди, кёрмегенди. Бу тиширыу а, Хаблагъа ушай эсе да, хар эллиге сагъайып къарайды. Онгсунмай, тырман, айып да этгенча. Сора ахыратха барып, ёлгенледен акъыл жыйыпмы къайтханды? Элге, керти, Хабла, неда Хаблача, кесин, адамланы да танымагъан тели керек эди. Аты сакъатха чыкыгъан тиширыу энди акъыллы болурун, ол жукъ ангыларын кёп эллиле сюймей эдиле. Жамауат жыйылгъан жерде аны къарамаы бла тюбешип, сыртлары терлерин, кеслерин айыплы, гюнахлы да сунуп турургъа, орамда жүрюрге къыйын болур эди. Ким биледи аны сылтауун.

Не тюрлю эсе да, бир-бир эллиле Хабланы кёрсселе, жерге къарап, аны кёзюне урунмазгъа кюрешип озадыла. Ол азап керекми эди алагъа?

Эртте, андан бери тогъуз-он жыл озгъанды, Хабла ариу да, акъыллы да тиширыу болгъанды. Ёксюз эсе да, киши кёзюне къарап, кишиге сукъланырча туююл эди. Сукъланнган анга сукъланнганды. Жарлылыкъ бла факъыралыкъ а Хаблагъа билмей тургъанлай келип къалгъанды. Эри, жангыз жашы да бир кюн кёпюрдеч къутургъан суугъа кетип ёлгенлеринде. Ол заманда, тиширыу акъылындан шашханда, ахлу, жууукъ да асыры кёп табылып,

ёлгенле жерге тынгылы тыюп бошагынынчы, Хабланы малын, мюлкюн, тап юсюне киерик быстырларын окъуна чач-тюк этген эдиле. Жууукъгъа, ахлугъа саналгъанла бла тенг бир-бир эллиле да ырысхыгъа боялыргъа угъай демей эдиле. Онг болгъан къадарда. Эки-юч кюнню ичинде Хабланы толу журтунда сыйдам таш окъуна къалмады.

Да, башын кечиндиралмазлыкъ тул къатыннга характер-хапчук неге керекди. Керек эсе, акъыллылагъа, игилеге керекди. Ала Хабланы тюп боллукъ ырысхысын кишиге малтатмазла, кесин да ач-жаланнгач этмезле. Ал кезиуледе ахлула Хаблагъа къарагъан атлы болуп да турдула. Кезиу-кезиу ашын-суун тапдырып, эски быстырларын берип. Артдан артха уа къыйынсынып, арбазларында кёрюнгенин къарыулап, ылыкъсынып, жууукъла, бир бирлеринден, эллиледен жашыртын Хабланы кеслеринден изгилтин этер амал изледиле. Сейирмиди. Хабланы аллында кишини борчу жокъду. Малларын сюргенле, ырысхысына боялгъанла къарасынла.

Хар бир ахлу алай айтып, кеси кеслерин анга ийнандыра эдиле. Тамам толу жыл да озмагъан эди ахлула Хабланы гюнахындан чыкъгъанларында. Ол а не — дауу, сёзю жокъ. Ырысхысы уа бютюнда жокъ. Юйюн, журтун эрини къаршы жууугъу бийлеген эди. Энди не, Хабла шайтан къаргъагъан, арбаздан арбазгъа жел сюрюп айланган ауана. Тамырсыз, ахлусуз. Хуна тешикден чыкъгъан сакъат тишируу. Бир жыл мындан алгъа ол акъыллы да, къолайлы да болгъанын, борчха абери тилеп, кенг арбазына шежда этип, сакъ атлай кириучюлерин да кёпле унутдула, тап унутмагъан эселе да, унутулурун сую эдиле. Болгъан а болурму эди Хабла бир заманда акъыллы, ырысхылы да? Эшта-эшта, харип, ким берлик эди анга ол затланы. Адамла сейир жахилдиле. Кюнлени биринде, Хабла элде кёрюнмей къалгъанында, адамла къалай эсе да къозгъалып, ырыс этип, мудах да болуп турдула. Кеслерине, жарлы тиширууну ахлуларына да айып салып. Угъай, сакъ туююл эдик биз анга, бир зат бла къууандыралмадыкъ, дуния малы бизден къалмазлыкъ кирик. Ол заманда тюшюрген эдиле эслерине эллиле Хабла кёпледен иги, чомарт, акъыллы да болуучусун. Аны малын, журтун чачмасала, киши арбазына кирмей, кишини кёзюне къарамай жашаяллыгъын, ахлулары алай артыкълыкъ этмеселе, Хабла ол кюлгеми жетерик эди. Бир агъач къашыкъ ючюн инсанлыкъларын малтагъан ахлула. Ашыкъмасынла. Къыйынлыкъ соруп-оруп кирмейди арбазгъа. Бююн кюннюг — къууанчлы, жубанчлы, тамбланг а — жулдузунг батхан, отунг кёмюлген кюннюг. Не этериксе. Жашауну

бир кьолунда кьалачы, экинчисинде — кьамичиси. Ол тий-мезликни сен тапха эдинг...

Эллиле Хабланы ёлюсюн табып, жерге тюшюрюрге, аны бла аллахдан кечгинлик тилеп, гюняхларыны кыйырын кьанатыргъа керек эдиле. Алай кьайда, кьалайда излестиле. Суугъамы кетди, агъач кыйырында бёрюмю жыртыды, шыякы тешике кирип, андамы ёлюп кьалды. Хазнамыды, адамны башын сугъар жери болмаса. Сора Хабланы кёпюр кьулагъында жияй тургъанын кёрген адамла табылдыла. Эри бла жангыз жашы суугъа кетген кёпюрню кьулагъында.

Эллиле, жууугъу, жарсыгъан, жарсымагъан да суу бойнуна чапдыла, Хабла юч кюнден бери, жияй, кёпюр кьулагъында кысылып тургъан кирик.

Ол кюннге дери ахлулары Хабланы алай бек сюедиле деп кишини эсине да келмегенди. Алай инжилирле да жаулукулары атып, сыйыт этерле деп. Сёзсюз, сакъат эгечлери табылса эди, уллу кьурманлыкъ этерик эдиле, кьоюнларындан чыгъармай, бауурларына кысып, эрнин-бурнун жалап жашарыкъ эдиле.

*Ай, факъыр да, жазыкъ эгечим,
Мени жарлы этип кетдинг,
Ол ариу жаш санларынгы суугъа талатып,
Бичакъ тартмай, насыбымы кесдинг.*

Былай айтып сарнагъан Хабланы кьаршы эт ахлусу, экиге айланган тишируу эди. Аны сарнагъан ауазы, инжилип, чачына-башына узалгъаны кьалгъан жууукъланы да тегерегине жыйды. Ала гюрен тохтап суугъа айланып, аны жанып, кеслерин элтдирирге айтып жияй эдиле.

*Сени субай санларынгы, юзгелеча,
Агъартхан суугъа кесими атарыкъма,
Элек агъачлай, толкъунларында жюзе,
Жияй-жияй ызынгдан барлыкъма.*

Хабла табылмады. Сууму элти, башха узакъ элгеми тюзелди, ким билсин. Сууну кьалайын кьармагъын, кьайсы таш тюбюне кьарагъын. Не тюрюю болду эсе да, адамла аны жоюлгъанына ийнандыла. Хазнамыды, кёзден кетген — суугъа тегереген таш. Айырылды, юзюлду, кетди, аллах алай буюргъанды. Хабланы журтсуз кьойгъан жууукъла да тынчайдыла, борч, айып, гюнях да кьалмады.

Да сора, аллахны ортагъа алып айтханда, тюзмюдю Хабланы этгени? Жатхан жеринде тынч турмай, шырт деп

келип унутулгъан затланы ахлуланы эслерине салып. Адамлыкъмы эди ол?

Адамлыкъсызны уа амалы тынчды: ахлула Хабланы чыртда таныялмай эдиле. Телими болгъан эдиле ала?

Хабла Хабла туююлдо, Халимат ёлмегенлей, ёлгенди деп журтундан кысталгъанды деген хапар да элге жайылды. Андан сора да кёп тюрлю сёз жюриой эди. Хабла уа элни бир тёбен, бир баш жанында кёрюне айлана эди. Кишини босагъасындан атламагъанды. Айшатны межамыны тийресинде кёбюрёк жюриогенин айтмасакъ. Айшатха термилип да турмагъанды ол аны арбазына къарагъан жухну юсюнде. Эрттенбладан ингирге дери тобукъларын къучакълап. Эшик ачылгъаны бла этилгени сайын нек сескенедей эдиле адамла. Айшат Кърымгъа хыны сёлешгенин эшитсе, ёрге кёбуп, сын болуп нек къалады?

Хабланы кылыгъында, жюриогенинде эллилени сагъайтхан кёп зат барды.

Андан туююл эсе, Айшатны тынчлыгъы жокъду. Хабла алай этип турса, кеслери туудургъанига кеслери ийнанып тохтамазламы адамла? Сора ол сакъат тишируну къарамы аны аркъа жиклерине ётгени сейир туююлмюдо? Ол Хабланы саң этмезге кюрешгенликге болалмайды: кесинги алдагъан кыйында.

— Кече-кюн да былайда не табаса, мени арбазымы кышу нек болуп къалдынг? — деди бир жол Айшат, шош, киши эшитмезча.

Хабла жукъ айтмай, бир жанына къарады.

Аны къайгысы Кърым эди. Аны изледи. «Бош хапар айтадыла адамла, — деп келди Айшатны эсине. — Сени жауунг мындан акъыллы болмасын. Аллах алгъан акъылны киши да ызына къайтаралмаз». Айшатны санлары тирилип, жюриегин да жарыкъ сезим бийледи.

— Сен кимсе, харип, не айланаса, къайдан келгенсе? Жокъмуду кысылырча, бир ахлунг-жууугъунг? — Алай айтып соргъанына Айшат олсагъат сокъуранды. Аллахха асыры ассы болургъа керек туююл эди. Не медет, жюриегинде къабыннган кыууанч жилтинни ышыыргъа кюрешген эди да, суу кыууп кыойду. Хабланы къарамы аркъа жилигине ётгенлей болуп, кёз гинжилери кенгерип, сагъайды.

— Сен а туююлмюсе да мени жууугъум? — деди Хабла.

«Жайыгъа, дагъыда шаша турады» дегенлери кертими болур. Айшат неден элгеннгенин кеси да билмей, элгенип къалды. Дагъыда кёл этди: телиледен да чыгыучуду акъыллы сёз.

— Айхай, жууугъунгма, битеу эллиле да жууугъунгду-

ла. Санга аш-суу бермезлик ким барды,— деди Айшат, кесин жукъ да ангыламагъанча этип.

— Дуния — хаух, жууукъ да — хаух,— деди Хабла, къарамын алаша назик тиширыудан айырмай.

— Жууукълагъа уа кака кётюрюрге керек туююлдю,— деди Айшат, жамауатха белгили тели бла сёлешгенине кесине тырман эте. Алай ол зат эсине келгенине да сейирсинди: ийнаныргъа суюсе, адам ийнанмазлыкъ не барды.

— Сен ангыларыкъ туююлсе аны,— деди Хабла.

— Кет, тели. Сени тенгли бир ангыламай жашайдыла дейди.

— Сен да Хабла болуп къалсанг, ангыларыкъ эдинг. Тели кёргенни киши да кёралмаз.

Айшат жууап къайтармады. Нек эсе да биягъы имбашына къууанч чыпчыгъы къоннганын сезип, аллахха шукур этди, табынды. Хабланы сант сёлешгени анга ийнаныу берди. Не затха ийнаныу эди ол? Айшат энди шукурлугъу, ийнаныуу бла кетип къалса иги эди. Алай кеталмады.

— Къоркъма сен, санга аш-суу бермезлик жокъду. Айымыды, бу дуняда андан сора не барды,— деди Айшат жапсаргъан ауаз бла.

— Ийнан, къуру къарны ючюн а жашаяллыкъ туююлдю адам,— деди Хабла, акъылын жыйып, сёз айталгъанына сейирсинип.

— Сора не ючюн жашайса, ким тилейди жаша деп. — Бу жол да Айшат ауазын тюрлендирмеди. Жюреги шор тарап башлагъанын, борбайларына къарыусузлукъну ууу жайылгъанын сезди.

— Билсенг а. Токълукъдан сора да бир зат болгъанын а биялама,— деди Хабла, нек эсе да кёзлери толуп, жияп иерге аздан къалып.

Айшат да шошайып, иги кесекни тынгылап турду. Жюрегине тюшген жазыкъсыныу сезимге бир такъыйкагъа хорлатып.

— Не зат болур ол зат? — деп сорду ахырында, кючден-бутдан сёлешгенине эс буруп.

— Айхай, ангылаталсам а. Таш иш болурму, аны ауанасы?

— Не таш, не ауана? — Айшат жангыдан тирилди, сагъайды.

— Сын таш...

— Сын ташмы?

— Андан къалгъаны бары да хаухду, жангыз олду адамны алдамагъан, жёнгерлик этген, ётген-сётгенлеге таурух айтхан,— деди Хабла, Айшатха къаршы келип.

Бусагъатда болмаса, Айшат сакъат тиширыуну бетине

ышанлап къарамагъан эди. Энди уа аны сёзлерин къалай ангыларгъа билмей, сакъатлыкъны белгилерин бетинде, кёзлеринде изледи. Артыкъ къууаналмай, артха бурулду.

— Тохтагъыз... алай... Сен къабырлагъа келип бир кёр-ге эдинг.

— Тиширыула къабырлагъа жүрюмейдиле,— дерге ашыкъды Айшат, неге эсе да кёл кенгдирип.

— Несине махтанасыз анга,— деди Хабла.

— Адетди ол.

— Адетдими? — Сакъатха саналгъан тиширыу, ышарыргъа умут этгенча, эринлерин кымылдатды, алай бютунда мудах кёрюндю. — Ёлгенледен айырып, чорт кесдирип къойгъан адет адетмиди. Эгечлерибиз, къарындашларыбыз къайда, къалайда жатадыла деп жарсымагъан тиширыула. Барып адамынгы къабырындан бир чёп юзмеген, шош сюелип салам бермеген тиширыула.

Айшат, жукъ айталмай, тынгылап турду.

— Охо, аны несин айтама, адамны эси нечик кысхады деп сейирсинип айтама. Не тюрлю жарлылыкъ да андан чыгъа болур.

— Санга аланы ким юйретгенди, кимден эшитгенинги айтаса? — деди Айшат, ёню къарылып, тамагъы къургъакъсып. Аны эгечи Халимат жютю тиширыу болуучу эди, эр кишича, акъыллы. Хабла Халимат туююлдю, болургъа амалы да жокъ. Угъай, ийнан, бошду ол, бошду деп кесин алдады.

Хабла да алаша, назик тиширыуну соруууна жууап къайтарыргъа унутуп, эсиндегин айтды.

— Анда сын ташла дууа тутаргъа сюелген адамла кибикдиле. Бушуудан чал болгъанлагъа ушайдыла. Бир бирлерине къарап, жияй, ёлгенлени юсюнден хапар айтханлай турадыла,— деди ол, къарама бла тиширыуну марап.

Айшат жангыдан шукурланды. Гюнях эди, адам телиди деп къууанган, алай аллах берген кыйынлыкъгъа тёзмеген андан да уллу гюняхды. Да, не этериксе, башында сууу болгъан сант сёлеширикми эди. Хаблагъа ачууланыргъа керек туююлдю, жан аурутургъа, инжилирге керекди.

— Хо, харип, тюз айтаса,— деди Айшат.

Алаша, назик тиширыу сансыз, хаух сёлешгенин Хабла ангылады. Жукъ айтмай, бираз энишге къарап турду.

— Мен а сени эгечим сунуп сёлеше эдим,— деди Хабла бираздан, ёню чёгюп. Башын чайкъай, жол жанында жуха къарап тохтады. Жухну юсюнде аны сюйген ташы, тереге да бар эдиле. Жангыз ёсген терек. Тюбюнден ёрге къарыгъаннга жаулукъ къанатларын жайып сюелген тиширыугъа ушай эди ол.

— Эгечимми дейсе? Ким айтханды санга аны? — Жууап сакъламай, Айшат уруп кетип къалды. Тау этегине кысылган ташлы жол бла бара, ол ызына бурулмады. Хабла къарап тургъанын желкеси, жауурунлары бла сезип, бир тюрлю титиреди. Ийнанмазлыкъ затына ийнанып, кеси кесине кёл этдиргенликге, алгъынча тири жёбелеялмай эди.

Андан бери кёп, аз заманымы озду, Айшат Хаблагъа бетден бетге жолукмагъанды. Сюймей эди аны кёрюрге, ауазын эшитирге. Ёчгеге этгенча, ол а — жолунда — таш: къалайда да анга абынады. Аллахны, адамны да алдаялган фыргъауун тишируу. Огъесе керексизгеми чамланады ол жазыкъ Хаблагъа? «Не тюрлю эсе да кенгиракъда турсун. Хар кимни ёз къадары, жашауу, жарсыуу. Кишини жарсыуу керекмей эди анга, кесиникин да кишиге жюклеmez. Тоба, алайды. Тели болган эсе, аллах этгенди». Былай айтып эски журтуна келе турганлай, Хабланы кёрюп тохтады.

Сакъат тишируу аркъасын гумуну къабыргъасына кысып олтура эди. Айшатны эсledi, алай эслемегенча этип, анга къарагъанын билдирмеди. Айшатны излегени уа ол туююмюдю? Алай нек эсе да чамланып, кёзюнде огъу болганча, Хабланы марады. Шо бу да аны сансыз этерге кюрешеди. Хабла Айшатны кёрлюгюн, къарарын да сюймей эди, да сора нек элгенди, неден къоркъуп арсарлы болду? Энди уа не хыйлалыкъ тюшген болур эсине. Айшат алай айтханына сокъуранып, жукъа эринлерин къаты кысыды. Сакъат тиширууну эрттеден таныганча, кылыгъын, ич сырын билгенча, сёлешгенине сейирсинип, кеси кесине тырман этди. Керти, Хабланы таныучу эди. Танымагъаны ол болгъа эди. Жазыкъ эгечи арбазгъа кёйгъан эди да, арбазларындан кетмей къалды. Жууукъларына кысылмай, Къочхарланы арбазгъа бек болгъаны кимни жүрегине да гурушха саллыкъды. Айхай, кет деп айталсала уа: эгечи бек сюйюучю эди, бир бек эркеттиучю эди. Хайырсызла ушаган да этедиле дейдиле. Алай бош угъай, эгизлеча. Ол а кеппе-кертиди.

Барып, табан жетдирип, Хабланы кыстарыгъы, арбаздан изгилтин этериги келди. Гуму арты — таша жерди, ким кёрлюкдю. Жууукълашмады, къаргъышындан къоркъду.

— Хабла, харип, ахлуларынгы журтларында да бир кёрюсенг а. Огъесе унутупму кёйгъанса, къалайда жашагъанларын? — деди Айшат, кенгде тохташып.

Сакъат тишируу жукъ айтмады.

— Нек къарайса алай... Хабла дегенимеми сейир эте-

се? Да түйюлмюсе да Хабла? Ийнан, Хабласа. Ёзге уа... Хоу, бизге ол насыпны ким берлик эди... — Мор кьатапа жыйрыгыны этеклери жерге жете, Айшат хыны озуп кетди. Узун юйню орта эшигин ачып, ары киргинчи, Хабла аны ызындан кьарап турду. Сора кёлю толуп, кёзлери чарс кёрдюле. Кьачан эсе да, кьачан болганын биялмайды, ол эшикни ачып кеси кириучю эди. Анда, тизгинли отоуда, жангыз жашчыгы, сора жашчыгыны атасы бла жашаучу эди. Кьачан болур эди алай? Эрттеми, кьалубаладамы огьесе тюненеми эди?

Айымыды, деди тиширыу ичинден, кёкге кьарап. Бийик кёкню ючгюл жырып баргъан зурнукла аны ызындан чакьырдыла. Тиширыуну жюреги, ол да кьанатлылагъа кьошулуп кьалгъанча, ырахатланды. Кишиге келмеген па-лах жангыз аны малтагъан сунуп тургъанына сокьуранды. Кёкню андан сыйырмадыла эсе, не уа ол кюмюшкьанат зурнукланы. Ма алайда тереклени, оракъ опургъа жюрюучю жаяу жолланы... Нечик игиди бийик кёкню, бугъа теринича, чабырлыкълагъа юлешалмагъанлары деп келди тиширыуну эсине, таулары, юлешип, бишлакъ туурамланыча, чыккырларына жыялмагъанлары... Кёп зат бар эди жашауда адамла бир бирлеринден сыйыралмазлыкъ... Эндиге дери аны юсюнден ким сагъыш этгенди ансы. Сагъыш эте билсе, бюгюннге дери жерим, кёгюм деп айталыр эди. Ёз жагъасына жарашып тургъан бир таш эди ол. Кеси ауурлугъум кесиме тамамды деп. Кишиге айып этерча түйюл эди. Ёз урчукъларын бургъандан озмагъанла. Ол да, эгечлери да. Болургъа керекди адамны бир жылтырагъан заты. Ауанасы ёчюлгенде да ёчюлмезлик. Не зат эди ол, кьаллайды? — аны кьайдан билсин сакъат тиширыу. Аны, тоба, кёпле биялмайдыла. Энди уа не, борч окъуна кьалмады. Жашчыгъын абайлы адам этерге умуту бар эди. Узакъ жолгъа чыгъарны аллында атасыны аманатын толтурургъа...

— Бек алгъа кесинг ангылагъанны, билгенни билдир,— деген эди ол.

— Мен не билеме, харип.

— Анасы билгенни билсин бек алгъа,— деп кьатлады Кърымны атасы.

— Охо да.

— Ызына, аллына да кьарап жюрюрге юйрет.

— Охо, сен айтхан...

— Адам терек киби, тамырсыз терек терек болмайды — аны юйрет.

— Охо да, сен айтхан.

— Кеси тонундан жийиргенмезча юйрет,— деди Қырымны атасы дагыда, сагышылы бетин алышындырмай.

— Охо да, борчду.

— Гитчелигинде юйренмеген артда кёп затны акъсатады,— деди ол.

— Аны эшитген эдим да...

— Эслирек болгъанлай, жашны мени эски журтума элт.

— Бек ахшы.

— Анда тукъум ташыбызны кёргюзт. Аны ыспассыз этмезча юйрет.

— Сен айтханлай этерме.

— Мени атымы жерлерге гитчелигинден юйрет.

— Тиширыу кётюралмаз жюкню кьоюп, кетип бараса.

— Мен да аны ючюн кетип барама...

Ол затланы эсине тюшюрюп, сакъатха саналгъан тиширыу гуму къабыргъагъа бегирек къысылды. Тепмей, къымылдамай, кёкню шошлугъуна къулакъ салып, иги кесек турду. Жангыз сабийине апасы юйреталмазлыкъны атасы жюрюген жолла юйретирик эдиле. Ол къарагъан таула, жерини тюртю, тукъузгю береги да. Бусагъатда озуп кетген зурнукла да. Тиширыу биягъы кёлю толуп, кёзлери чарс кёрдюле. Энди ол айтхан хужурукълары келеди дегенлери керти эсе таш-агъач да — тилкъау.

Жангыз сабийини атасы тиширыуну эсине жангыдан тюшюп къалып, аны сагышындан къутулмай, иги кесек турду. Да, энди ол кишисин кёрлюк туюлдю. Бир заманда да угъай. Кимине барлыкъды тарыгъыргъа, жарсыуун айтыргъа. Тиширыуну жюрегин кемирген, аз-кёп болса да, бир от жагъада жылынмазлары. Не эди къалгъан жарсыула аны къатында. Хар затха да барды мадар, онг, ёмюрлеге айырылыуну ачыуун, бушууун жумушатыр зат жокъ эди. Бушуумуду, ачумуду да ол деп сагъайды тиширыу. Бушуу жюрекке сыйына болур, ол а? Тиширыу анга былайды деп айталмазын ангылап, сора мычымай ырыслады. Ёлген адамны юсюнден сёлешгенча сёлешгенине тобагъа къайтды. Жюрегини теренинде ийнаныуну оту къабына башлап, такъыйкъагъа алдап ёчюлдю. Аллай кишиле сау болсала, ол хужурукъла берими келлик эдиле деди. Ол, харип, от жагъасын малтатыр киши туюл эди. Ёхтемлиги бар эди. Тиширыуну жиямукъла онгсуз этдиле: кёрлюк туюлдю ол аны бир заманда да, бир жерде да. Сора дыркъ деп эсине башха зат тюшюп, симсиреди. Энди уа нек тюшдю ол аны эсине...

Ол кече Халимат жангыз эди.

Ёлюмден соллуу табып, кёпге-азгъа къутулгъанын а

биялмай, тап ийнанырыгы окъуна келмей, алай сагъайып тура эди. Къачан жетеди да, къачан солуууму юзеди дегенча. Эс тапханлыкъгъа ышаныу, ийнаныу да жокъ эди, болургъа да керек туююдю.

Узакъ жолгъа, ызына къайтармазлыкъ аман жолгъа, хазырланып, тебиреп а къалалмагъанча жата эди ол. Ама алай эди — къадардан къачар онг болса, анга дери да къачар эдиле.

Халимат къадары бла жарашып, аны кёзюне къарап бой салып жата эди.

Отоуда киши жокъду. Аны ол бусагъатда эслеп кёймады — эртте эслегенди. Неде да, эгечлерине, жууукъ, ахлуларына кёлкъалды этмеди Халимат. Кёлюне тиймеди. Сейирмиди эрикселе, талсала. Юйюрлерине кетген болурла, неда бирер мюйюш табып къалкъыпмы къалдыла? Айымыды, энди Халимат ёлгенле бла, аланы уа жазлары да, кышлары да боллукъду. Былайда жангыдан Кърымны атасы Халиматны эсине тюшдю, аны кёралмай, жүрегин кыйнагъан эсе да, кечгинлик тилеялмай кетип баргъанына жарсыды. «Сен, кюн тыягыча бир жан эдинг, айны бутагындан айырылып, жерде жарыгъан киши эдинг — кечгинлик бер, — деди тишируу, жарылгъан эринлерин кючден кымылдатып. — Сен, киши, тереклени субайы — тал терек, Халимат — аман ханс. Къалайда белингден сындынг, юсюнг бла атлап, бери алаймы келе болурла, жангыз урлугъунг чирчикленмесин деп...» Халимат андан ары сагъыш эталмады: биягы тамагы бууулуп, кёзлери жукъ кёрмей къалдыла. Кёпмю-азмы турду тишируу ол халда, не эсе да бир зат келип, кесин терезеге урду.

Халимат сагъайып, шошайды. Олсагъат аман кёууум этип, ырыслады: къанатлыды. Укуму болур? Къанатлы дагыда урду кесин терезеге. Жюн устуккулай болуп, мияла кёзге бир зат жабышханын тишируу эследи. Алай, былайды деп оюм этгинчи, терезе кёзге илинген кетип, шош болду. Сора хоншу къатынладан кыйсы эсе да терезеден кычырды.

— Иги жат алай... Кишинг а, арбасы юсюне аууп, кёшюр кёулагъында турады.

Халимат къалай тюшгенин да билмей, ундурукъдан тюшдю. Жыгылмагъанына, жыгылгъан угъай, санларына къарыу кирип, ол эки айны ичинде тешек болуп турмагъанча, тирилип къалгъанына эс буруп, тышына чыккъды: чыккъды:

— Ким эди ол манга сёлешген? — Жууап эшитмеди.

Бийик жулдузлу кёк, арлакъда къаралгъан узун хал-жар бютюн бек сагъайып шошайгъанча кёрюндюле. Бу

кечеге дери дуня алай уллу да, тилсиз да болгъанын Халимат билмегенди. Дуняны уллулугъу бла жулдузлу кёкню тынгылаулугъу тиширыуну титиретдиле. Бу кенг дуняда хар зат да бир бирлеринден кенг, узакъ эдиле. Хар не да жангызлыкъны шошлугъуна тынгылап эди, бир бирлерине тил тутуп.

Халимат хоншу юйлеге къарады: таудан ургъан аязмы огъесе сокъур терезелеми титиретдиле, нек эсе да тиширыу суукъсурап, ууакъ къалтырады. Жалан аякълары бла арбазны суукълугъун да сезди. Ол былайда — жангыз, Кърымны атасы уа кёпюр къулагъында — жангыз. Халимат энишге айланып, суу жагъагъа къууулду. Къууулуп бара, къайдан чыкългъанды ол бери деди, арба тюбюне тюшгенинден эсе бу тийрелеге келгенине бек къоркъуп. Аны кишиси, анда узакъда, башха кишиле болгъан жерде болургъа керек эди. Эр кишиле от жагъаларында тынч олтурурча туююлдо заман, сора не болду мынга бирсиледен артыкъ, келип, къатын этеклеге жабышып тургъанлагъа къошулурча?

Бирле келип, намысын сындыргъанлай, Халиматны жүреги къыйналды. Къадар ёлюм берди эсе, анда ёлмей, мында босагъасына жетер-жетмез ёлюрге нек къалды? Тоба, киши... Къыстапмы жибердиле, жараусузса деп? Огъесе башынгы алыпмы келесе, огъесе алаймы болуп къалды иш — эр кишилерибиз арба тюплерине тюшюп...

Халимат терк жетди кёпюр къулагъына. Черекни тауушун эшитмей эди. Ёрге-энишге да къарап, чабып, аугъан арба кёрмегенден сора, тиширыу кёпюрю аргъы къулагъына ётдю. Жокъ эди ишекли болурча бир зат да. Къайры чапсын энди адам деп чогъежленди Халимат. Черекни бойнунда аз кёпюрмю барды — къайсысыны къулагъында ауду аны арбасы? Огъесе, бошуна серленипми чабып келди? Тап алай эсе да, гурушхасыз болургъа керекди, кёрлюгюн кёрюп, адам ачымагъанын, арба тюбюнде термилмегенин тынгылы билил. Бусагъатлыкъ дуняда аны кишиси бери келмези хакъды деп, Халимат бир кесек сабырланды, жүреги уа тынчаймады. Аны терилтген тиширыу башханы кёрюп алданган болур деди ол. Башханы уа аллах жаратмагъанмыды, ким да болсун, биреуленни къыйынлыкъда къоюп кетерге жарарыкъ туююлдо.

Ол сагъыш Халиматны суу жагъа бла энишге къууду. Анда, энишгеде кёпюрге. Сагъышланып, аз-маз мычыгъаны ючюн аллахха ассы болуп къалгъанлай, сокъуранып, кеси кесине тырман этип. Нек эсе да арба тюбюнде термилген ол адам, бир бек къаршы адамыча кёзюне кёрюнүп, терк жетип, аны эзилген санларына балхамлыкъ

эталмагъанына, табалмай къалырма деген оюмундан а бютюн бек къоркъуп. Хужулукъ бутлары терк элтмей эдиле, кёпюр къулагъына терк жетдирмей эдиле. Былайдан тютп кёпюрге дери эки кычырым. Ол а сау кечени чабып келеди огъесе сабийлигинден окъунамы чабады. Энди аны хатасындан адам азаплыкъда жан бере тура болур, тёмез, танг аласына сууур, санлары тюзетилмей...

— Тохта, ашыкъма. Сен мени излеп жюрюй болурса!

Ауаз садакъ окъ болуп жауурунуна тийгенлей, тиширыу симсиреди. Къымылдаргъа къоркъуп, ол халда бираз сюелди. Тийреде адам эслемеди. Жол жанында, антаулай, уллу таш бар эди да, аны ауанасындамы болур, нек кёрмейме деди кеси кесине.

— Э киши, къалайдаса, бекми ачыгъанса? — Черек асыры даурлу келгенине бусагъатда эс буруп, жарсыды: сёлешгенни сёзюн эшитирге, аны терк табаргъа къоймагъан ол сунду.

— Тиширыу башынг бла нек айланаса, жюрюйсе кечеде? — деди ауаз. «Тоба, ауаз а аныды, арба тютбюнде инжилип сёлешгеннге ушамайды ансы».

— Сен арбангы аудуруп къойгъанынгы эшитип келгенме, — деди Халимат, антау кибик уллу ташны ауанасындан къарамын бурмай.

— Арбалары аугъанла кёп болабыз. Къайсы бирибизге болушхун сен, тиширыу.

— Нек тапдырмайса кесинги, э киши? — деди Халимат, черек шош болуп къалгъанына сейирсинип, сангырауму болдум огъесе уюгъанмы этди бу. Алай суу толкъунлары, къама ауузуча жылтырап, къууушуп бара эдиле.

— Арбалары аугъанла кёп болабыз дедим да...

— Сен алгъа кесинги тапдыр. Къалгъанла бла мени ишим жокъду. — тиширыу, антау кибик, уллу ташны тегерегине айланып, жукъ эслемей, ай жарыкыгъа чыкъды: аны ауанасында мычыргъа къоркъгъан эте эди. Жол ортасында иги кесек заманы сюелди, этер амалын билмей, кишисини ауазы эшитилмей къалгъанын кесинден кёрдю. Терс, акъылсыз сёлешип кёлюнеми тийдим деди Халимат. Битеу айтхан сёзлерин жангыдан эсине тюшюрюп, терслигин ангыларгъа кюрешди. Былайды деп бир тюрлю оюмгъа келишалмады, алай терслиги болмаса Кърымны атасы бет бурурму эди...

— Э, киши, ауазынга термилтип нек къойдунг, охо, мен терс сёлешдим, не этейим да энди.

— Кърымны суу алып барады, ызындан жет.

— Кърым тынгылы адамланы къолларындады, — деди

Халимат, гузаба этмей: жашы эгечлеринде тынч жукъ-лагъанына ишексиз эди ол.

— Кърымны суугъа алдыргъанса, эшитемисе кычырыгъын.

Халимат тийреге къулакъ салып тынгылады. Черекни шуулдагъаны кыатыш бир башха таууш да чалынды къулагъына. Сабий кычырыкыгъа ушатмады аны тиширыу.

— Э, киши, сабий кычырыкъ туююлдо ол.

— Кърымны суугъа алдыргъанса, жет ызындан.

— Кърым туююлдо ол.

— Жет ызындан ол сабийни.

— Сени арба тюбюнде кыюуп кыалай кетейим? — деди Халимат, амалсыз ауаз бла.

— Биз барыбыз да бир арбагъа миннгенбиз... Жет сабийни ызындан.

— Сени кърмей кыалай кетейим сууну ызындан?

— Мени кърлюк туююлсе...

— Тохта, ма кърдюм,— деди Халимат, антаулай, уллу таш таба атлады,— Угъай, жаланда аякъларынгы эследим. Белингден ёргенги кърмейме. Бетинги кърмейме,— деп кычырып ийди Халимат.

— Сен мени бетими кърлюк туююлсе.

— Нек, э киши! — деп элгенди тиширыу.

— Аристоп тюбюнде мени бетими уруш талагъанды, жаным чыкыгъынчы, жиклерими бир бирлеринден айырып.

— Ой, жазыкъ сен, кебин салыргъа жарамаймы кыалдың?

— Жер мени харам этмеди, төрт саныма төрт кыабыр юлюш чыгъарды. Кёзлерим а ёлалмадыла. Сизге термилип, учуп бери келдиле. Кёрюп турама — сабийни суу алып барады, жет ызындан.

Санларына кыарыусузлукъ келип кыалгъанын сезип, Халимат, кючден-бутдан атлай, суу жагъа бла энишге тебиге. Кёпмю-азмы барды ол халда, къулагъына чалынган таууш шартланып эшитилди. «Керти да, Кърыммыды ол кычыргъан»,— деди тиширыу, чабаргъа, суу толкъунланы озаргъа жангыдан кюч табып. Жокъ эди энди аны ауругъан саны, чархы, алгъа сызылгъан кыолташлаймы болуп кыалды — суу алып баргъан кычырыкыны жетип кыюуп, чабакъ сыртлай, жылтырагъан, от чакыгъан толкъунланы ичинде кыарелдини эследи. Кыарелдини сабийге ушатды, сабийни башында уа тегерек бёрккюю — Кърымгъа кеси тигип кийдирген бёрккюю. Халимат арсарсыз суугъа кирди,— черек аны тартып кетмеди, толкъуну бла уруп, жагъа ташха кыаплады. Экинчи кере суугъа кирме-

ди, кирсе, сабийге мадар эталмазын ангыларча эди сезими.

Аягъы юсюне туралмаймы мычыды, нек эсе да суу элтип баргъан кычырыкъ узайып, къарелди да кёзден ташайды. Алай болуп къалгъаны Халиматха ачы тийип, жагъа бла эниште бютюн кыыстау кыуулду. Къама аузуча жылтырагъан, чабакълача ойнагъан толкъунладан эсе жюйрюк болургъа кюрешди тиширыу, тап алай сунуп, кесин анга ийнандырып барды. Бош ийнана эди: аны санлары, жагъа ташлай, ауур болуп къалгъан эдиле, акъылы, эси алгъа кыыстау чапханын санлары чапхан суна эди ол. Жокъду энди Халиматха кечгилик, къоркъакълыгъы мурдарлыкъга тенг болурун билилмады. Суугъа кирмей, суугъа кетгенни чыгъарыргъа умут этгени сейир эди, тоба, аллай сейирликни киши да кёрмесин. Аны айыбы жангыз Халиматха угъай, сау элге окъуна тамамды. Мындан ары жюз жыл жашагъан ол болса да. Айымыды, энди, аз жашарыкъ эсе да, жюз жылны гюняхын бойнуна алды. Гюняхы ёлюрге кыймазлыкъ тиширыу болуп къалгъан эсе уа?

Черекни жайма жерине жетгенин, жетип, суугъа къарап тургъанын Халимат олсагъат ангыламады. Жайманы ары жанында къаралгъан юйлени кёрюп, алай эс жыйды. Кесини жүрек уруун да эшитди. Андан сора жукъ да угъай. Ёмюрде бир сабий да суугъа кетмегенча, ол ачы кычырыкъ этмегенча, эл ырахат жукълай эди. Халимат неге сейирсинип титирегенин да билмей титиреди. Черекни шошлугъу да къоркъутду аны. «Сабийни жутхандан сора, кычырыгъын буугъандан сора сен да тынчайгъанса,— деди кечегидеги жангыз тиширыу. Биягъы мен жангыз туююл эдим, сабий кычырыгъын биргеме эди. Сен аны буууп жарлы тишируну басынчакъладынг, къайда излейим ол сен тунчукъдургъанны?

Огъурсуз эдинг да, жууаш болдунг, ач киштикча, бутларыма чырмашаса,— деди Халимат черекге кирип бара: суу аны тобугъуна тюгел жетмеди. — Ыспасым жокъду, къарыуу таркбайгъандан сора шошайгъаннга, кюч барда ёкюрюп туруп, артда шыбырдап сёлешгеннге». Тиширыу ташдан ташха ёте, кёзю илиннген къарелдиге сагъайып къарай, кычырыгъы тунчукъгъанны кёп изледи: суугъа кетгенни адамла черекни жаймасында табыучуларын ол биле эди. Алай сууну кёзю кыймады тунчукъдургъанын артха берирге. Анга кыууаныргъа бла къалыргъа билмей, черекни экиге бёлген зыгъыр айрыкамчыкъга чыкъды тиширыу. Олсагъат жүреги неге эсе да сагъайды. Санларын къарыусузлукъ бийлеп, къарады — бу затдан къоркъдум деп билилмады. Сора ауаналагъа ишекли болду. Акъсыл

зыгъырда узунланып, сыртларындан жатхан адамлагъа ушай эдиле ала. Жулдузлагъа къарап, черекни шош таурухуна тынгылай. Терек ауаналадан элгеннгенине ийнанып, тийреде терек, не терек тюп болмагъанына уа артдаракъ эс бурду. Жерден ёрге айырылгъан таш окъуна жокъ эди.

Ауанала къайдан тийгенлерин билялмай, къоркъуп, бирини къатына келди. Экинчисини, ючюнчюсюню юсюне сюелип къарады. Нек къоркъуп къалтырагъанын, нек суусалам болуп къалгъанын ол ангылаталлыкъ туююл эди. Тап эсине келген оюмун кеси кесинден жашырыгъа кюрешди. Адам болмагъан жерде адам ауанала, кийиз жайылгъанлай, жайылып тургъанлары сейир эди. Суугъа кетип, табылмай къалгъанланы ауаналарымы болурла? Бу оюмну эсине алгъанына Халимат къоркъду да, мычымай сокъуранды, алай жюрегине тюшген гурушханы къыстаялмады. — Огъесе суугъа кетгенле дау айтыргъамы чыкъдыла, манга дау айтыргъа. — Тиширыу нек эсе да аякъ туююне къарап ийип, ёз ауанасын кёрмегенине ырыслады, онгда, солда да муштухул излеп, арлакъда, талыштакъгъа къысылып тургъанын кёрдю: турч къумгъанлай, алаша эди, гитче эди ол. Мугурайып, Халиматны марап. Суу алып кетгенлени, къабырсыз, кебинсиз къалгъанланы ауаналары, жамычы жайгъанлай уллу, аны ауанасы уа — бёрк агъач. Тиширыуну ичин жангы къоркъуу сыйырыр-сыйырмаз, акъсыл айырыкам тебип, эки жанына кезиу чайкъалды — Халимат жаланда аны сездиди, ызы бла сыртындан тюшюп, жулдузлагъа къарап тургъанын ангылады. «Кёзлерим ёлалмадыла, сизге термилеп, бери учуп келгендиле», — деген эди ол киши. Тиширыу Қърымны атасын эсине тюшюрюп, жулдузла эки угъай, кёкге къуюлуп турадыла деди, сёзлерине не магъана бергенин иги билмей. Жеринги ташына, агъачына термилген жангыз сен болмазса деди дагъыда. Кимге айтды ол аны? Алайды, туугъан ташын бир къарап кёрюп ючюн жерни жети къатысындан чыкъгъанла эшитсинле деп айтхан болур. Кёзлерими кесигизге къошмазсыз, жерни жети къатысына батып ёчюлюрле Огъесе сиз барыгъыз да арбалары аугъанламысыз, алай кёпмю боласыз сиз, бусагъатда, нёгерлерин ажашдыргъан зурнуклача, къаугъаланып, чариш этип, жер излеп, жер алышындырып, айлана эдигиз, акъ айланма болуп, бурулуп. Энди шошайдыгъыз, симсиредигиз, кёрмегенмисиз суугъа кирмей суугъа кетгенни чыгъарыргъа кюрешген бир жарлыны...

Суу алыргъа келген къабартылы тиширула Халиматны зыгъыр айрыкъчыкъда тапхан эдиле. Танг аласында. Юйлерине элтип, аягъы юсюне болгъунчу анга къарадыла. Эски-бюскю берип кийиндирдиле. Артда Халимат тюзелип, элине жолну тапхынчы да иги кесек заман озгъан эди.

Халиматны ундуругъу, юсюнде эки уллу жастыгъы бла, битеу отоуну ол агъартханча, терезе аллында шошайыпды. Эгечлери анга сакъдыла, эринмей, кюн сайын жангыртадыла, къагъып-согъуп жыядыла. Кирген-чыкъгъан да ыспас этерча, эгечле Халиматны ундуругъуна тюк къондурмайдыла, аны кёзюнден кёрюп турадыла, сау болсунла. Чурумчу, ырымчы тиширула ырыслап, ёлген эгечлерини аты бла байламлы болгъан не гитче затха да магъана берип, тыш адамла тиерлерин суймей эдиле. Бир жол, къалай эсе да келип, Хабла терезеден отоугъа къарагъанында, Айшатны бети кетип, тили тутулуп къалгъанын къоншула окъуна кёргендиле.

Кеси сау заманда ундуругъундан тюшмей, от жагъасындан кетмей турсала да ыразы эди ол, энди уа не, жүреги къыйналады... Халиматны жокълугъу эсине тюшюп къалып. Бютюнда тели Хабла босагъагъа жууукълашса.

Арбаздан къыстамай эселе, хо деп турсун, гуму арты да асыры озады анга. Алай эди, къыстап ийселе, Хабланы къолундан не келликди, аз юйсюз-кюнсюзле жокъдула, артмакъларына тыянып къалгъанла. Анымы ангылай эди, нек эсе да Хабла дып этмей, тынч турады. Кече халжар мюйюшде жукълап, кюндюз а гуму артына къысылып, арбаздан къарамын бурмай. Бусагъатда да ол анга къысылып, отоугъа киргенлени чыкъгъанларын сакълайды. Нек сакълагъанын а билмейди. Не айтырын, не умут этгенин.

Отоуну мюйюшюнде жангыз ундурукъда агъаргъан жастыкълагъа къарап, эгечле, жууукъ, ахлула да тынгылайдыла. Кёпден бери шум болуп. Бир бири бетлерине къараргъа суймей, мудах ундурукъдан а тансыкъларын алалмай, бек иги эгечлерини бетинден кёрюп, тап, алай туююл эсе да, алай сундура эдиле олтургъанла. Отоуда башха, кёз илинирча, зат болса, аны да тансыкълар эдиле — жокъ эди.

Мындан алгъаракълада уа отоугъа киргенле сукъланып чыгъыучу эдиле. Къабыргъада кюйюзлеге, жыйгъычда кийизлеге, тапкалада табакъ-къашыкълагъа, кюмюш къум-

гъанлагъа да. Жабыу артында Кърымны атасыны къочхар тону, жамычысы, кюмюш бел бауу кюмюш къамасы бла...

Ала барысы да осуят этиллик затла туююл эдиле, ол кишини эдиле, ол келип къалса, толу отоуна келирге керек эди. Сыйын, намысын сакълар отха кирген кишини отдан чыгъарын сакъларыкъ отоуу.

Алай къачан эди, ол — отоу толу болгъан, жасалып, къуралып тургъан заман. Энди аны ким биледи, ким эсинде тутады. Ким чачды, тонады отоуну — анга киши женгдирлик туююлдо. Кърымны атасын адам этген, Кърымны да адам этерик отоуну. Ёз отоуунда жылынып, босагъасындан атлап къарагъанны кёзю жютю, кёкге, жулдузлагъа да суюмеклиги татлы. Халимат аны иги билген тиширыу эди. Отоусуз адам — тонсуз адам, терк сууукъсурайды.

Да сора Халиматны эри бла жашына аталгъан отоуну ким чачаргъа кюрешгенди? Олтургъанламы? Огъесе тышындан келип, гудулукъму этдиле? Анга ийнаныргъа, башхаланы да ийнандырыргъа сую эдиле олтургъанла. Бармы эди да бу отоуда адам кёз къаратырыкъ бир зат, ийнан, не хазна, — Айшат ичинден, жашыртын къарамамы бла жалангач къабыргъаланы, мюйюшлени тинтип чыкъды. «Туура былай туююл эди», — деди ол дагъыда, кюйюз бла жамычыны кёп болмай кече белинде юйюне элтгенин уллу гюняхха санамай. Не эди да, Кърымны ёсдюрюк адамгъа тийишлиди хар неда, тап, къашыгъын къоймаса да ол эркинди. Эски кюйюз бла кую ашагъан жамычыны уа башларына урсунла, — Айшат, жүрек къыйынлыгъын жашыралмай, эгечлерине къарады: ким не хапчугун элтгенин билирге сую эди ол, алай билялмай, билялмазын да ангылап, ичинден кесине, Халиматха да чамланды. Жилинла эмге эдиле аны сютюн жаханымде — беририп, къалырын эслеялмагъан тиширыу эди. Ырысхысын была тонап, ашы-ташы жетгенде уа, ала бла тенг къоранч этерге керекди — Айшатны ачыуу ичине сыйынмай, бетине жайылып, тынгылап олтурады. Эгечле, жууукъ, ахлула да андан тели туююлдоле Халиматны къыйынлыгъын боюнларына алып къояргъа. Охо да, ким угъай дерикди юлюш къошаргъа. Жюзюмю, Хафисаты да мюлкден-ырысхыдан туумагъандыла, таматалары — Айшат — этгеннге кёре этерле. Не уа къарындашлары Болат... Тёрт къарындашдан, урушха бармай, юйде къалгъан жангыз ол эди. Бусагъатда Болат, къара тынгылауну ийип, аркъасын къабыргъагъа къысып турады. Эгечине сын таш салыргъа, аны жик дууасын да этдирирге къарындаш борчлу болгъанын ангылайды. Тап, битеу къоранч аны хуржунундан чыкъмаса да,

оноу этип, хар затны да жамауатда жүрюгенича тамам-ларгъа, алай Болатны да башына ат урмагъанды — был-лай ишни ауурлугъу оноу этгенни бойнуна тюшюп къалыу-чуду. Андан тынгылайды ол, сора башха затла да сагъыш этдиредиле. Болат ол сагъышла жаланда аны эсине кел-ген суна эди.

Сын ташын салыргъа керекди, ашын-ташын тынгылы этерге керекди деп айланган эгечлерине Болат жукъ ай-талмай эди. Халиматны ёлгенин ол кёзю бла кёрмегенди, къабыры бармыды-жокъмуду — аны да билилмайды. Тау-гъа маллагъа кетгенлейми жабылып къалды эшик, ол ан-да асыры кёп къалып, айыплымы болду? Болат не кёп сагъыш этип турса да, къошда ненча кече къалгъанын, къошдан элге къачан къайтханын эсине тамам тюрюрал-магъанды. Ишекли болмазча, хар затны жерине салып, ке-лишдире келгенлей, башха чурумла чыгып, Болатны ёки-ли этип къоя эдиле. Ол билгеннге кёре, къошда юч кече къалгъанды, хау алай эди, да сора ол кезиуге бу ёлюп да бошап, жерге сугъуп, думп этип къалай къойдула? Ёлген эсе, къарындашына билдирирге керек тюрюлмюдю адам жиберип, адет алай ушайды да. «Сен къошда жума кюн-ден жума кюннге дери тургъанса», — дейди Айшат. Болат анга да даулашырча тюрюл эди. Бир затдан терслиги бол-гъан адамгъа экинчи терсликни туудуруп жакъгъан — тынчды. Хазнамыды, Болат — кеси кесине базынмагъан, къыяулу жан. Бютюнда бу иште тюрню-терсни айыралмай эди ол. Ингир къарангысы бла арбазына кирип келгенде, арбазда олтургъан къартла турдула да, къайгъы сёз бер-диле. Болат да, сорургъа, хапар этерге уялып, къайгъы сёзлерин алды. Башын кётюрмеди. Халимат ёлюпмю къал-ды, харип, деп сорургъа базынмады. Жумуш бла тышына кёп болмай чыкъгъанча этип къойгъандан игиси жокъ эди. Келгенлени да артыкъ уллу хапарлары болмагъанларын, бусагъатлада келгенлерин мычымай ангылагъан эди. Алай Болатны арбазына дууагъа келгенле былайды деп бир зат-дан хапарлары болмай, кеслерин асыры кеч келген сунуп, бойнубуз къылдан инчгеди дегенча эте эдиле.

Керти эр кишиге — бютюнда къарындашха — төре эди къабырлагъа барып, эгечини жатхан жерин таныргъа. Гю-няхы керек тюрюлдю, Болат эки-юч кере да баргъанды, жашыртын ары. Алай жангы топуракъларыны мылысы иги къурумагъан къабырла төрт-беш да бар эдиле. Сын таш-сызла. Сора къайсысы болур аны эгечи жатхан огъесе би-ринде да жатмаймыды ол? Болат сорургъа, кесини тасха-сын билдирирге уялгъан эте эди. Жангыча кёрюннген къа-бырлагъа ненча кюн болгъанын билирге суююп, хар бири-

не кезиу-кезиу къарап, Болат кѣп сюелгенди. Мында ол танымагъан, элни кишилери бла тохтап, дууа тутмагъан хазна къабыр жокъду. «Была уа, эшта да, мен кьошда къалгъан кезиуге ёлгенледиле,— деди ол, бирини да дууасында болмагъаны эсине тюшюп, жамауат анга къарап, айып эте тургъанча. — Аз заманчыкъны ичинде анча инсан да къалай ёлдю, тейри, ийнанмам мен быланы билмейме деп, огъесе Айшат айтханмы кертиди?» — Болат башын шош чайкъай, бир оюмда тохташаламай, артха къайта эди. Ишек-ли эди ол.

Бусагъатда уа Болат, жауурунларын шош-шош элѣп, башын кѣтюрдю, бир затха таукел болгъанча, Айшатха къарады.

«Барыбыз да мындан нек къоркъабыз, кертиге — крти, ётюрюкге-ётюрюкдю дерге нек базынмайбыз?» — деп келди аны эсине. Қысха къырккылгъан сакъалын, узун, арыкъ жыякъларын сылай, Болат эгечине къарагъанлай турду. Артда эгеч эгечлигин этмез депми къоркъады огъесе эринденми, жетип келген юйюрюнденми? — Былайды деп айталамады Болат. Айхай, Халимат энди кимди, бармыды, жокъмуду, аны жанлы болуп не табар, сора ол Халимат жанлы болсун, акъны къарадан айырсын, къалгъан эгечлери, эт жууукълары Айшатны сѣзюнден чыгъарыкълары а билемиди. Чыкъсала — иги, бир жумдурукъ болурла, чыкъмасала уа — ол да жокъ, бу да жокъ. Алай, не тюрюлю эсе да, Болат эр киши эди, тынгылап турса ушамайды.

— Мен ангыламагъан бир зат барды, аланла,— деди ол ахырында, биз кимге сын таш салыргъа, кимни ашын-ташын этерге оноулашабыз, айтчыгъыз манга аны... — Болат, эр кишича, батыр сѣлешип ийгенин ангылап, олтургъанладан аперимлик сакълады, алай киши ыспас этмезин кѣрюп, буюкъду. Отоуну мюйюшюнде, киши да билмей тургъанлай, элия атылгъанча, барысы да бирден ары къарадыла. Кими сейирсинип, кими элгенип, аллахха, адамгъа да ассы сѣлешген бу кимди деп. Қимди бу жазыкъ, Болатмыды, огъесе малхуниямыды?

Айшатны къарамаы къарындашына тырман этген къарам туююл эди. Бусагъатда анга тырман керекмейди, жазыкъсынуу керекди да, жазыкъсынды. Акъылындан тайып тургъаннга жарамайды жазыкъсынмай. Кѣзю-къашы, башы бла да олтургъанланы анга ийнандыргъандан сора сѣлешди. Жумушакъ ауаз бла, аны жаз тилин ким да ангыларча.

— Ичибизде ол жазыкъ Халиматха мындан бек ушагъаныбыз жокъ эди, союп къаплагъан кирик,— деди Ай-

шат. — Сёзю, башы, кыылыгы бла да. Арт заманда уа айтханын-кыайтханын бютюнда билмейди. — Тиширыу кыарындашыны жарлылыгына асыры жарсыгъандан жиялыгынын кючден тыйып, бираз тынгылады.

— Да, биз алай айтханлыкыга, ол насыбы окыуна болур,— деди дагыда тиширыу — элни игисин уруш кыабып, бошап барады, бу а турады кыатынланы этеклерине кыысылып. Адамга жанындан багыалы не боллукъду.

Болатны энди кёре, танымай тургъанча, олтургъанла кыарамларын анга бурдула, бусагыатха дери аны алайлыгынын билмегенлерине сейириснип, башы кыатышхан эр киши былаймы болады дегенча этип, уялмай, аягындан тёппесинде гитче эбизе бёрккюгюне дери тиндиле.

Эгечи нени кыагып сёлешгенин ангылап, аны марагъан кёзлеринден кыачар амал тапмай, Болат ары, бери да кезиу кыарады. Айшат телиге санагъан жанында чёгюп, ол а эндиге дери кёрмей тургъанча этди. Сора эгеч бла кыарындашны кыарамлары жангыдан тюбешдиле. «Тохта бир, оу сени кюнюнгдю»,— деди Айшат кёзю, кыашы бла. Болат, нек эсе да буюгыуп кыалып, имбашларын жыйырды. Жокъ эди аны даулашыргъа, эгечлери бла демлеширге базындырырча бир заты да. Башха эр кишилеча урушха баралмагъан, албугъартып, кесин акъсакъ-токъсакъга, кыартха ушатып айланган адам эди ол. Болат жангыз Айшатдан кыоркымай эди — кимден да кыоркыа эди. Намысын, эрлигин аман жаннга алышханын ангылай эди. Ол кыысылмаса, буюкымаса ким кыысыллыкъды. Алай, Айшат кыоркыутханча, аны киши да кыоркыуталлыкъ туююлду. Ол назик санлы, суубурун тиширыуну кыатында адамланы акыга — акъ, кыарага — кыара деп сюелялмагъанлары сейир эди. «Да мынга кыалай дерге боллукъду,— деп Болат кёп кере сагышланганды. Сауут-сабасы, аскер, мыртазакыларымы барды? Не уа тутмакы юю? Нек кыоркыургъа керекди Болат андан. Эринденми, жашларынданми кыоркыады, эри кыайады да муну огъесе ол юзгенчиги ючюнюмю кыысады кыуйругъун? Бир да билмезсе, тейри. Былай сагыш эте кетсе уа, Болатха Айшатны хатасы жетмегенди. Аны хайырындан жарагъан ат кыоллу болду, журтуна мекам кыошулду. Ёхтемлигинге, намысынга кыара чибин кыондурмай, аберге иелик этген тынч туююлду. Айшатны сёз жютюлюгю болмаса, киеуюню аты ангамы жетерик эди. Аны марагъан аз жууугъуму барды. Энтда да кыарап-марап тургъанла. Энди уа эл багыасы атха ол, Болат минип, кыубуллукъду. Башха бир жан да угъай. Дуния тюзелсин ансы. Гуму кыоллу болганыны уа несин айтаса. Журтун, мекамын кенгертирге, эгечле «хо»

демеселе, ол кеси аллына базынырыкъ туююл эди. Да сора жагъасын ол да жыртдырмасын. Арбазынга — арбаз, журтунга — журт къошулгъандан хычыуун не барды. Алгъаракълада гуму, халжарны жартысы да Халиматны эдиле. Адет, төре алайды деп тургъанды ол тели. Эндиге дери ангыламагъанын ангылай, эс таба барады: хар кимни кеси кёлеги жылытады. Къарындаш, эгеч, тенг демеклик — бош омакъ хапарды. Адамланы къолунга къарарча этерге амал табыла эсе, кимни да нек аяргъа керекди, биреуню къолуна къарагъан, тап ол туугъан къарындаш окъуна болсун, гюняхды. Хар арбазда, мекамда, таш, терек туюнде, жол жанында олтурур шинтигинг, таяныр тапчанынг болса, — ма олду кереги, къонакъ а, андан сыйлы жокъ эсе да, жалынчакъды, суюгенича аягъын узатмайды. Болат а эгечлерини, ахлуларыны журтларында керилмей, ёз арбазында керилрге сюеди.

— Кесини малы тургъанлай, кимни къыйнап да не этебиз, — деди Жюзюм, башын кётюрмей. — Ийнан, беш адамы ысхатына да жетерикди. — Жюзюм кимни, нени къагъып сёлешгенин Айшаты, Болаты да ангыладыла.

Халиматны малы аз туююл эди, алай кичи эгечлерине юлюш чыгъармагъанлыкъгъа, барысын да юлешген эдиле. Жамауатдан уялып, арбазларына къууалап кетмегендиле ансы, энди ол малладан Халиматха хайыр жокъ эди. Кичи эгеч а абериден хапары болмагъанча, гыст-гысты тохтамайды. Айхай, къоранчсыз къалыргъа ол тап сылтауду деп келди тамата эгечлерини эсине.

— Мал анга къайдан чыгъарыкъ эди, башсыз къатынга, — деди Айшат, балан бармагъын туюп эрнине тогъай этип.

— Башсыз къатын бир заманда да болмагъанды ол, — деди Жюзюм. — Киеуюнгю саулуугъун-шаулуугъун да билмей сёлешесе.

— Эгечиби анга баргъан кюн окъуна болгъан эди жарлы да, башсыз да. — Кърымны атасыны намысы жүрюгенин, къырал жумушуна ол бек сакъ къарагъанын Айшат кимден да уста биледи. Алай энди аны игилигинден анга не, хайыр чыгъарыкъ эсе, жаланда малындан, мекамындан чыгъарыкъды. Адамы юйюрню, атын аманнга айтдырмай, хоншуланы анга толу ийнандырмай, аны журтуна, ташына сугъанакълыкъ этерге жарарыкъ туююлдо.

— Ёлген эгечинги асыры ыспассыз этип сёлеширге нек кюрешесе? — деди Жюзюм, сора олсагъат сокъуранды. Сюйсе-сүймесе да, ыразы эсе туююл эсе да, Айшат айтхандан, ол ызлагъан ыздан чыгъалмайды. Да билемиди да Жюзюм эгечи суугъа кетип ёлгенин бла къалгъанын, ол

къайтып келип, межамыны тегерегинде айланмайды, кече сайын халжар гуму мюйюшюне кысылып турган ол туююлдо деп ийнанамыды? Кеп жылдан бери тас болуп турган Хабла да къайдан келип къалды, ол аны эгечине да нек ушайды? Жюзюмню экили этген соруула кеп эдиле. Алай бирине да тынгылы жууап табалмайды. Табаргъа уа сую болурму? Былайда Жюзюм кеси кесин хыликгя этди, кыарыусузлугъун бла мадарсызлыгъын жангыдан сезди. Огъесе ётюрюкню таба, адам кертини тюртюпмю кыоя болур? Ол керти дегенлери не затды? Ёз башынга, кыабыргъанга жарашхан тынчлыгъынгы сакълатхан кертими болуп къалады...

Отоуда олтурганлагъа кезиу кыарап чыкъды Жюзюм. Барысы да экиге айланган жууукъла. Алай ичлеринде не жашыргъанларын билген кыйынды. Сёзге кыошулмайдыла — кими баштебен, кими жаулукъ кыанатын, чачагъын тинте, жубана. Жюзюмню терслиги кеп эди. Тешек болуп турган эгечлерин кыоюп кетип, суугъа элтдиргендиле деп айтдырмаз ючюн, ийнанмаз затына кесин ийнандырып, жамуатны, андан-мындан келген ахлуланы да алдаргъа кюрешген ол туююлмюдо. Айшат бла бирге. Энди уа кертин кеси да билмейди, тоба. Энди уа, угъай, эгечими ёлгени бла къалгъаны белгисизди деп сюелсе, эллиле, ахлула аны шашхан адамгъа санамазла деялыкъмыды? Жокъ эди Жюзюмню алай болуп къалмаз, бирле туруп, аны ючюн ёшюнюн жыртыдырып деп ийнаныуу. Аты шашханнга, телиге бир айтылгъанны тюзге кыыстагъан, жерине, журтуна иелик этген тынчды. Жюзюмге уа сабийлерин ёсдюрюрге, атасындан къалгъан жерчигин сакъларгъа керекди.

— Ыспассыз этерик болуп ёсдюрмегенме мен аны да, сени да. Он бармагъымы он ат, ёгюз этип ишлеген тиширума мен, сизни адам этер ючюн,— деди Айшат, ачыуланмай, чочумай.

Отоуну биягъы шошлукъ бийледи. Олтурган ахлула Жюзюмге кыарап тохтагъанларын, ичлеринден анга айып этгенлерин жашырмадыла. Айшатны суймегенле, аны бир сёзюне да ийнанмагъанла окъуна бет алышындырып, кёзлери-кыашлары бла Жюзюмню жаратмагъанларын билдире, кичи эгечге алай кыарадыла. Асыры оздуруп сёлешгенине сокъуранып, терслигеме женгдиреме деп да кыоялмай, шошайды Жюзюм да. Ол Айшатдан алты-жети жылгъа кичи болгъанына, тамата кичисини бешигин тебиретип, гыржын биширип, гыржын бергенин билмеген, аны сыйламагъан тишируу туююл эди. Ол тереди. Юйюр керти да бир юйюрге санала эсе, тамата кичиге, кичи уа таматагъа игилик этгенин кыарыуларгъа, кече-кюнде аны юсюнден

айтып турургъа неге керекди. Кичи, сабий жылларындача, къарыусузлай, жалынчакълай турмайды. Ёсюп этими, эси бла да таматагъа тенг болуп сюеледи. Тамата таматалыгъын аны ючюн этмеймиди? Эгечлери, ахлулары къарындашларыны юйюрлери Айшатдан артха къалмагъанларын, анга тынгылы билеклик этгенлерин да Айшат, айхай, кёре эди, ангылай эди. Болсада энди ол аны къууандырмай эди. Билеклик, къарындашлыкъ игиди, олсуз ким да — сырт юсюнде жангыз терек. Айшат кесин жангыз терек угъай, къалын агъач болуруна термилип, анга итиннгенликте, ахлулары аны озмай, кюнню жылыуун да алагъа кеси юлешген сундуруп турургъа сюе эди. Олсуз ала адам болалмай, ач-жалангач къаллыкъларын билип, Айшатха баш уруп, айтханындан чыкъмай жашарларын. Арт заманлада уа, нек эсе да, эгечлери, ахлулары да бир-бирледе уллу сёлешип ие эдиле. Да, кеси терс эди.

— Охо да, тёзербиз, менден сора къыйыны суугъа кетген жокъмуду,— деди Айшат, иги кесек тынгылап туруп. Не тюрю сылтау да табып, къыйыны болмаса окъуна ахлуларына къыйыныг барды деп айтдырыргъа кюрешген аны кылыгъы эди.

— Бош сунаса алай,— деди Айшатны ортанчы эгечи Хафисат,— сени къыйынынгы унутхан ким болса да онгмаз.

— Хоу, харип, керти айтаса...

— Сен жюрютмеген бла сен жамамагъан къайсыбыз барбыз.

Олтургъан ахлула барысы да Айшат алагъа бир зат да этмегенин биле эдиле. Болсада андан тарыгъып, не ичлеринде, жүреклеринде тутханларын бир бирлерине айтыргъа базыналмагъандыла. Ол бек сейир эди: ийнанган, ийнанмагъан да, суйген, суймеген да Айшатха кёзбау этерге кюрешгени. Къачаң, къалай бла башланиган эди ол текоталыкъ, Айшатха ариу кёрюнюп, аны ыразылыгъын алып ючюн ахлуланы кеслерин ыспассыз, учуз да этип сёлешгенлери, Айшатны эрин, сабийлерин махтап, кеслерини уа чыкъгъан жерлеринден тебиреп туудукъларына дери сёгерге, сыйларын ит бла, бёрю, тюкю бла да тенг этгенлери? Ким биле эди аны, былайды деп кьойгъан къыйынды. Айшатны эри Ахмат кьуллукъчу эди да аны бетинде айтылган кёзбау сёзлеге юйренчекми болуп къалдыла огъесе Айшат кеси табып ахлуларыны чийлерин, аны кёзлерине тутаргъамы юйренди? Не тюрю эсе да, адамлагъа боюн салдырыргъа ол эртте тюзелген эди. Хазнамыды, адам къарыусуз жанды, чёп кибики, чалгъы аузуна кесинги тюшюрме ансы, къалгъанла миделликдиле деп окъуна тур, къынкъ этерик туююдюле дей эди бусагъатда Айшат,

отоуда олтургъанланы бетлерине жашыртын къарай. Ма алайда Окъуп, баштёбен къарт киши. Акъ жюн устуккуладан ишленген кибики болгъанды. Алгъын тынгылы агъачлы адам эди. Энди уа жылла эритгендиле. «Ай, аман жылла уа»,— деп кючсюндю Айшат. Бир жол атасы бла бара, Окъупха жолукъгъанлары эсинде турады. Кюн сайын да кёре эди Айшат Окъупну. Алай ол кюн унутулмайды.

— Сен аперим, хайт деген киши болгъанса, кёргеним сайын ыспас этмей къоймайма,— деди Темукку эфенди Окъупха.

Окъуп Айшатны атасындан кичирек эди. Жууап къайтарыргъа, ыспас этерге да ашыкъмады. Бир кесек ийменип сюелди, кёзюн кётюрюп къарамады.

— Хайт дерге бизге къайда...

— Сейирим — тукъумунгдан бир инсаннга да ушамайса, «алма терегинден узакъ кетмейди» дегенлери бош кёреме,— деди Темукку,— аллах къызгъанмасын адамлыгъынгы. Эслиликден бла адамлыкъдан уллу ырысхы уа жокъду.

Окъуп, балаталай болуп, сёлешди.

— Да ким биледи, ат къатында тургъан гылыу да бир затха тюзеледи. Жаным санга — къурман.

— Аны айтма,— Темукку къол аязын жүрек аузуна салды. — Битеу тукъумунг санга къурман болсун, аллахха шукур этип турсунла сенича адамы болгъаны ючюн.

— Ким биледи бир затха ушай эсек, адам болала эсек, сени хайырынгдан болургъа кюрешебиз. — Окъуп Темуккуну ана жанындан ахлусу эди. — Аллах айып этмесин ансы, мени тукъумум тукъумму эди? Сёзлери, ишлери жокъ. Адамлары жерни къарасындан сора жукъ кёрмеген — ол тукъуммуду?

— Хоу, кёлюнге тиймесин, адамлары жукъабашладыла. Тейри деп айтайым, атанг окъуна, харип жаннетли болсун, да алай айтханлыгъыма жаннетге бармай къайры барлыкъды — къагъанакълай кългъан эди. Сен а... — былайда Темукку тийишли сёз тапмай мычыды. — Барысы ючюн да сен жаша, ол тукъумгъа асыры озаса.

— Сенича жууугъу болгъан кимге да насыпды,— деди Окъуп,— сен болмасанг, биз не этерик эдик: жокъдан бар этдинг. — Окъуп эфендиге ыразылыгъын тынгылы билдиралмагъанына, эндиге дери анга къор-садагъа болуп айланмагъанына уялды.

— Аны кёп адам ангылаялмайды, не аллахлары, не башлары болмагъан ахлула. Сен а, харип... — Темукку Окъупну къучакълады. — Чырт да ушамайса тукъумунгдан

адамлагъа. Къуу жерде тамырланып, жашнап, кетген терексе сен...

— Да бизден къайтмаса да, уллу аллахдан къайтсын, — деди Окъуп, эфендиге шежда этип. — Къуу жерибизге жауун жаудуруп тураса. Хазнамыды, хуна тешиклеча, бирер гытыгъа къысылып жашагъан бир тукъум эдик, сени хайырынгдан элге, жамауатха къошулдукъ, жерни къарасындан башха жукъ кёралмагъанла къуранны къарасын таныдыкъ. — Окъуп тукъумуну атындан айтса да, кесини юсюнден сёлеше эди. Тукъумда бек махталса, бир-эки адам махталыргъа керекли. Барысы да акъыллы болургъа амалы жокъду, ол керек да туююлду. Бютюн да Окъупну тукъумуча гитче тукъумгъа бир адамны аты эслиге, жютюге чыкъса — тамам эди. Алай ол эслини, жютюню ким кёрюп атын айтырыкъды, тукъумуна ким баш этерикди? Кеси тукъумуну адамларымы? Бек аман, къоркъама мен да. Кюлтыпысла байракъ кётюреми юйреннгендиле. Темукку эфендини кёлюн алып туругъа таукелленди. Адамны атын игиге, эслиге да аллайла чыгъарадыла.

— Къыйынынг къайсыбызгъа да уллуду, билеме, — деди Окъуп, — энтда да сен жүрюген жол бла жүрюрюбюзге угъай демесенг, сен жагъасында намаз къылычу черекден суу ичерге къойсанг, — ахшылыгъынгы унутмакъ.

— Сени эслилигинги юсюнден жамауатха айта-айта турама. Эслини шинтиги тёрде болургъа керекди...

Андан сора Окъуп Айшатланы арбазда эрттен-ингир сайын кёрюнмей къалмай эди. Темуккуну отунчусу-суучусу болуп, юйюнде этмегенин анга этип тургъанын Айшат унутмагъанды.

Тиширыу нек эсе да, Окъупну жазыкъ жапысына къарап, кёп тынгылады, тукъумун, атасын табанлагъан адамла барысы да былаймы боладыла дегенча. Тукъумуну тонундан жийиргенип, кёлексиз къалгъанланы Айшат сюймегенди. Алай элде биреуленнге, уллугъа, жаш-къушха, тукъумсузса, тамырсызса деп ийнандыралса, кесин тынгылы жумуш тамамлагъаннга санап, тирилип, анасындан жангы туугъанча нек болгъанын тиширыу билмей эди. Да терсми эди Айшат адамла эссиз, ётсюз болгъанлары ючюн? Ол асламында алагъа ариу сёз айта эди. Ариу сёзню уа ауруугъа кеслери бурадыла. Эсиндеди Айшатны къабыргъа хоншуларыны тамата жашларына: «Сен мени жуккамы ичгенсе» — дегени. Ары дери узунбурун тиширыуну сан этмеучю киши, ол киши эди, жаш туююл эди, къойдан жууаш болуп, аны ыразылыгъын алыргъа кюрешип жашагъаны. Ичирген а болурму эди Айшат анга сютюн огъесе тилине тюшюп къалгъан сёзлеми эдиле. Угъай дерге да

жарамаз. Тиширыула хоншусуну, ахлусуну сабийине ёшюнлерин сала туруучудула. Айшат а башхамыды. Кимден да ол сыйлы болса, сютю аны кёп болса. Сабийи тукъум-жукъ тиширыуну эмчегинден тартырын къайсы ана суймейди. Айшат кимге къачан эмчек бергенин эсинде туталмагъанлыкъгъа, элде кёпле сынагъандыла сютюню татимлыгъын. Ёзге уа! Да сора Айшат тынгылап турургъамы керек эди. Ёшюн тамырларын тартдырып, ёре кёпмазлыкъ болмагъанмыды ол? Суймей эди тиширыу тынгыларгъа, ангыласынла, билсинле. Сууап окъунады инсаннга дурусун билдирген. Кеси кесин анга ийнандырып, элни мажал къызлары бла жашларына аналыкъ этгенин ангылагъандан сора, айта-айта тургъанды Айшат да ким ичгенин аны акъ сютюн. Орамда, къууанчда, бушууда да жолугъа эди ол эмчек уланлары бла къызларына. Энди уа Айшат кыйын салмагъан бла ёшюн тартдырмагъан кёрюмдюсю, кёолайы болгъан адамладан хазна жокъ эди. Жууугъундан, эллилеринден кесин аяй билмей, таза да артына олтургъанды. Къуру да Айшат къагъылып, терилип турургъамы керекди? Тамам эди. Бир оймакъ сют бир арба туздан ауурду, сыйлыды — Айшат отоуда олтургъанлагъа ачууланып къарады. Ала барысы да бир заманда атасы Темукку эфендиге бла анга жюк эдиле. Унутханмы этген болурла, онгубуз барды деп, эрнин-бурнун къан этерге депми тынгылайдыла? Сизге табан кётюртюрюк туююлдю Айшат. Узунбурун тиширыу отоудагъыланы бетлерине жангыдан къарап чыкъды, — табан кётюрюрге алгъа базынырыкъ ахлусун билип кёояргъа сую эди. Алай бош типпискилене эди: отоудагъыла шошдула, ичлеринден анга ыразы туююл эселе да, сёз кёошаргъа, ишни кертисин айтыргъа базынырыкъ адам барча кёрюнмейди. Да алайды, акъылындан шашханды, игиликни билмеген, жууукълукъну бузгъан мискин деп айтдырыргъа ким ашыгъады. Айшат а ол затлагъа бек устады. Жаратмагъан адамындан он бармагъын айыра билген тиширыу туююлдю.

— Нек тынгылап къалдыгъыз, тынгылагъан тын бузды дегенлейми этесиз огъесе? — Айшат кимни эсе да жанып сёлешди. Жыйылгъанла анга патыуа этмегенлерине сагъайып эди ол. Кёпле тынгылагъан жерде биреулен жыр башларгъа керекди. Эжиу анга кёре болады. Жырны эжиуюн бузаргъа уа ким базынады. Да тили тартылыпмы турады да бу сора? — Айшат бла Окъупну къарамлары тюбешдиле. Кимни кыйыны бла адамгъа саналгъаны къартны эсине тюшдю.

— Бойнубуз кылдан инчгеди, башыбызны кесерик, сыларыкъ да сенсе, — къургъакъ, жабышмакъ, сары эринле-

рин тили бла жалап алай сѣлешди Окъуп, — биз сен айтханнга не зат къошарыкъбыз. Былайда сени сютюнгю ичмеген ким барды. Мен да, адам болгъан эсем, сени анангы эмчегин тартып болгъанма, — Окъуп соруулу бет алып олтургъанлагъа, сора Айшатха къарады: Кѣрдюнгмю, эгечим къуру къайыкъ минип да турмайды кемеге, кеме да минеди къайыкъгъа», — деп келди аны эсине. Айшатны къоруулагъанына, къыйын кезиуюнде алай тири сѣлешгенине ъхтемленди. Окъупну сиз иш этмегиз, жайма жерлеге чѣгюп къалгъан акъ кемелени тартып чыгъаргъан эски къайыкъчыкъ эди ол.

Отоудагъыла не айтыргъа билмей, иги кесек тынгыладыла. Окъуп Айшатны анасы бла тенг кишиди деп тура эдиле ала. Сейир туююлмюдю бусагъатда эшитгенлери? Акъылындан шашыпмы сѣлешеди огъесе ахлула билмейми тургъандыла? Эшта-эшта. Ала билмеген не барды бу элде. Сора телилеге, эслерин тас этгенлегеми санайдыла Окъуп бла Айшат олтургъанланы? Неге тѣзселе да, туура аллай ачыкъ ътюрюкге тѣзюп, тынгыларгъа керек туююл эди. Ким сѣлешсин? Бир бирлеринден умут этип, сѣз сакълап, тынгыладыла ахлула. Жюрегине келгенни айтыргъа киши базынмады. Хар ким ътсюзлюгюне сылтау изледи. Барысы да Айшатны анасыны не кесини эмчегин тартхан эселе, биреулен чыгып, угъай, биз кишиден осал бола келмеген-биз, бир жууукъ башхасына уллу нек сѣлешеди дегенден не чыгъарыкъды. Бек чыкъса, мангылайына догъура чыгъарыкъды.

— Окъуп, сау болсун, барыбыз айтырыкъны айтды, — деди Айшатха къысылып олтургъан къарт тиширыу, саргъалгъан гыранчасыны чачакъларындан къарамын айырмай. — Санга тенг болуп, оноу этерча бизге акъыл къайда.

— Анга угъай деген онгмаз, — деди башхасы.

— Угъай деп а айтмаз эдик, бир аллах ургъан болмаса, — сѣлешген тиширыу тынгылады: тамам эди. Айшат къадалмазча этгенине кеси кесине ыразы болуп. Окъупха бурулду: «Сенден телими суна эдинг?»

— Аланла, биз бери жыйылып, башыбызны нек аурутаханыбызны билмейме, ийи, — былай айтхан тиширыу эндиге дери ауузундан сѣз чыгъармагъан эди да, барысы да анга сагъайдыла. — Халимат харип жаннетли боллукъ, акъылындан шашып, тели болуп ългенди, сора анга не аш-таш керекди. Къуран аны дурус кѣремиди?

Жууукъ жетген тиширыу алай ачыкъ сѣлешгенине олтургъанла къоркъдула. Айшатны эгечи иги тиширыу эди, тап шашхан эсе да, жыйылгъан жерде аны айтыргъа керек-

меди. Керти затны юсюнден айтып, киши башына ауруу алмай эди, сора жангыз ол аны айтыргъа нек къалды?

Айшат къууаннганын, алай айтырларын сакълагъанын, ахлусуна да ыразы болгъанын сездирмеди.

— Адам телисин тюртюпмю къояды, биз ол затлагъа юйрене келмегенбиз. Ахлула, къарындашла эсек, жарлы болуп кетгенибизни кётуре билейик,— деди Айшат, Халиматны ариу жасалып тургъан ундуругъундан башха затха къараялмай. Аны къалай тыкъсыгъанын, эгечин къалай тансыкълагъанын жыйылгъанла кёрюрге керек эдиле.

— Аллах суйген жан, къор болайыкъ,— деди ким эсе да.

— Жамауатда жүрюген адетни этип, аны бла тынчайыр умутум жокъду,— деди Айшат,— къабырыны юсюнде кешене ишлетирикме. Ётген-сётгенле да былайда ол жатады деп айта турурча.

— Кешенеми? — сейирсиннген тиширыу ауазла бирге къошулдула. Айшатны алай уллу чомартлыгъы бла эгечине таза суймеклиги олтургъанланы сейирсиндирип, тиллерин тутду.

— Хау, кешене, сизни ыразылыгъыгъыздан башха манга зат керекмейди. Бар къыйыны да бойнуна алама. Айымыды.

— Угъай, угъай, таланнган, алай жарамаз, биз ол ишден къалып а.

— Ким биледи, кешене мени жарлы эгечиме керек да болмаз. Керек эсе, жашы Кърымгъа керекди. Анасын унутмазгъа,— Айшат, жилямсырап, жаулукъ къанаты бла бетин жапды.

— Аллах, аллах, сени огъурлулугъунгу чеги жокъ кёреме.

— Аны суймегенни аллах кёмер...

Кешене болмаса да, анга бир зат ишлетирине кеси кесин ийнандырып, Айшат тышына чыкъды. Кюнню кёзю таула башына илине бара эди.

Арбазыны кенглиги, аны саргъалтып, жайылгъан жарыкъ да, нек эсе да, тиширыуну къууандырдыла. Арлакъда узун халжаргъа кёзю илинип, ол тынгылы мекам болгъанына эс бурду.

Иги этгенди Айшат кешене ишлетирге айтханын, бек иги. Ахлунгдан, хоншунгдан бир элек ун алгъан эсенг, толу тулукъ къайтар, Кърымны къыйыны да юсюнде.

Къанатла битгенлей болуп, Айшат гуму аллына жетди, андан ары юйуне барыр кёл алды. Алай былайда дыркъ деп, Хабла эсине тюшер-тюшмез кесин кёрюп къойду. Къайдан чыгып къалды аллахны, адамланы да алдап

кѣутулган жан, жерни жарыпмы чыккыды огъесе халжарданмы? — Айшат олсагъат мыккыл болду. Учмай, жѣбелеп атлады: теркирек кетерге керек эди, элни телиси бла сюелирге борчу жокъ эди. Кѣутулалмады. Хабланы хыны да, терк да атлап, жетип келгенин желкеси, сырты бла сезип, тохтады.

Айшатны кичи эгечи Халимат эркин санлы, субай тиширыу болуучу эди. Ауруу аны эритген эди, саны-кѣаны барды деп айтырча да тѣююл эди. Бу келе турган а, туу байтал кибик, кѣууатлыды. Жалан аяккылыгы, эскирген лаудан жыйрыгы окъуна кѣрюмдюсюн бузмайдыла.

Айшатны жюрегинде ачы, кѣюсюз сезим кѣозгъалды: алыккып кѣарт тѣююл эди, субай санлы болургъа ол да сюе эди. Алах бермеди, унамады.

Келе турганнга кѣюсюз кѣз бла кѣарап туруп, жюрегини жети кѣатысында анга сукъланнганын, ол эркин санланы шашхан тиширыугъа кѣызгъаннганын да ангылады. «Чыран бузлай кѣайнагъанды, не сейир-тамашады», — деди ол ичинден. Болсада олсагъат эсине башха оюм келип, жюреги тынчайды. Аккылындан шашханла, телиле алыучудула харам этни алай терк. «Жазык», — деди Айшат, аллахха ассы кѣрюнюрге сѣюмей.

Хабла жууукълашып, арысы-бериси болмай, былай айтды:

— Аллахны эсгереме тураса?

Айшатны жюреги жангыдан чанчды: «Тиширыу шашханнга чыртда ушамайды, алгъаракъланда ушай эди, энди уа тюзелип кѣалмагъан эсе да, тюзеле турды. Тиширымуду бу — Ибилисди. Ибилис ангылайды инсанны жюрегиндегин».

— Аллахны мен кече-кюн да эсгереме, — деди Айшат, — ол борчду.

— Хау, керти айтаса, аманлыккычыла гюняхлы ишлерин аллахха баш ура этиучюдюле.

Былайда ачуулнып, шашхан тиширыуну бетине тѣюрюп, таш бла уруп кетерге керек эди Айшат. Алай эталмады. Адамны тѣзюмлюгюне бла сабырлыгына аллах окъуна ыспас этерге керекди.

— Аллахны оноундан чыккымайма, аллах а кишиге артыккылык этдирмейди, — деди Айшат, тийреге сагъайып: шашхан тиширыу бла ол асыры кѣп сюеледи, адамла анга эс бурурларын сѣюмеди.

— Аллах кѣкде аллахды, сен а бу тау кѣюйнунда Аллах болургъа гынттынг барды. Жерде гитче аллахчыккыла уллу аллахдан эсе кѣюсюздюле, — Хабла кѣуранны кѣлюнден билген тиширыу эди, динни кѣаты тутхан. Бусагъатда уа

ол аллахха табан кётюре турады. Айшатны кёлю кюлдю. Аны сёзлерин эшитгенле: «Хабла — Хабла туююлдю», — деп не хазна айтсынла. Телиге жол бош. Угъай, энди бу жазыкъайны иши тамам эди.

— Уллу аллахны кёкде да бардыла жумушчулары, онг жанына, сол жанына олтурургъа суюгенлери. Жерде да болсунла, кеси сайлайды, — дауму этесе, — деди Айшат.

Хабланы айтыр заты кёп эди. Айтмады. Аны эси эртте кёуранда окъугъан «Мёлекле» деген сурагъа бёлюндю. Аллах бек алгъа кесине болушлукъгъа, жерде келечилерин — эки, юч, төрт да къанатлы мёлеклени жаратханды. Ызы бла адамланы жаратыргъа умут этип, хар затны да хазырлагъанды. Алай ол уллу ишни кеси аллына тамамлап кёймей, жумушчулары бла да кенгеширге таукелленгенди да, мёлеклени барысын да ныгъышха жыйгъанды. Хар этер затыны оноун бичип, хазырлап, мёлеклени андан сора чакъырады, аны жумушакълыгына, тюзлюгюне сейирсингендиле. «Мен сизни уллу кенгешге жыйгъанма, кёоркъмай-буюкъмай айтырыгъызын айтыгъыз, кёлюгюзге ушамагъанны артха салмагъыз. Уллу иште уят болмасын деп буюргъанма мен, — дегенди Аллах. — Биз бир бирге болуша, терсин тюз эте ишлемесек, жарамазына тюшонгенме. Не алапат да, уллу да болсун, жангыз бирден эсе, кёбюсю игиди». Сора Аллах терк окъуна топуракъдан адам ишлеп, жан салгъанды да: «Хайдагъыз, энди мен жаратхан жаннга да баш уругъуз» — дегенди.

Ибилисен къалгъан мёлекле барысы да, кынкъ этмей, топуракъдан ишленген адамгъа баш уруп, кёорсадагъа болгъандыла.

— Сен, Ибилис, мени сёзюме сёз кёошаргъамы умут этесе? — дегенди Аллах.

— Хоу, — дегенди Ибилис, — ол сен бусагъатда жаратханнга баш урлукъ туююлме.

— Нек сора? — деп соргъанды Аллах.

— Кесинден аманнга, осалгъа иги жан баш уруп башласа, игини бла аманны ортасын айыргъан кыйын боллукъду, — дегенди Ибилис.

— Мен игиди деген затым санга аман нек кёрюнюрге керекди?! — Аллах чамланды.

— Сен мени отдан ишлегенсе, адамны уа, ашыкъ-бушукъ этип, бизге да сормай, топуракъдан ишлединг. Мен анга баш кылай урайым? — деп сюелгенди Ибилис.

— Неден ишледим эсе да, мен ишлегенме, ол азмыды санга, тойгъанындан эсирген? — Аллах эки кёол аязын бир бирге уруп, мёлеклерин чакъыргъанды.

Ала сюркелип келип, тобукълангандыла:

— Не буюраса, уллу Аллахыбыз?

— Муну мындан думп этигиз, кёрген жеригизде ташла бла урмай-сокъмай озмагъыз.

Жууаш, огъурлу мёлекле олсагъат кюйсюзле болуп къалып, Ибилисни сермеп тутхандыла. Аллахны ыразы этерча, къолларын артына буруп, жиклеринден айырып, сора кётюрюп жаннетден тышына атхандыла...

Бу затланы барын да эсине тюшюре, Хабла иги кесек заманны тынгылап турду. Айшатха бу хатаны этгенме деп биялмай эди. Да сора ол эгечи Хаблалай къалырын алай нек сюеди огъесе биз эгечле туююлбюзюм, эгеч-къарындаш деген ётюрюкмюдо, бош кесибизни алдапмы жашайбыз?

— Элибизде сен — аллахчыкъ, мен — Ибилис болуп нек къалдыкъ? — деди Хабла Айшатны кёзюне къарап. «Эгечим», — дерик эди да, айтмады. Аллахчыкъ болургъа итинген адамла эгеч, къарындаш деп билмейдиле, къарауаш, душман, жумушчум деп биледиле.

— Сен, харип, къадарынга бой салмайса да, андан серленесе, — деди Айшат, шашхан тиширыу буюкъмай, къоркъмай сёлешгенине ачуланып.

— Сен буюрмагъан терекден алмамы юзгенме? — деди Хабла.

— Мен Аллахым айтхандан чыкъмайма, сен а анга ийнанмагъанча сёлешесе.

— Кеси кесине ийнанмай, сёзюнде тохтамагъан Аллахха ийнанмагъан айып туююлду. — Хабла Айшатдан бетин буруп, халжар таба сагъайды. Кърым атасыны атыны къатында сюелип, аны гемхотун сылай тура эди. Хабла сейирсинди: иеси кетгенли, бир жанны да къатына къоймагъан мал эди ол.

— Ангыламадым сантынгы, — Кърым атасыны огъурсуз атына къысылып тургъанына Айшат да эс буруп, бети иш да тюрленди.

— Бюгюн айтханын экинчи кюн унутуп къояды Аллах дейме. Адамны бир топуракъдан жаратханма, бир а желимден, суудан дей турады. Огъесе, биз билмегенликге, аллахла алышынып, бири айтханны экинчиси унамаймыды, — деди Хабла, нек эсе да сабырланып.

— Батыр эсенг, менден кери кетип, минаретден къычыр алай айтып, — деди Айшат, Хабланы аузун тыярча сёз тапханына кёлю кётюрюлюп.

— Андан эсе гитче аллахчыкъланы юсюнден айтсам а айтырымы, — деди шашхан тиширыу, чыртда сагъыш этмей.

Айшат элгенип, биягъы тегерегине къарады. «Айтырын бирлеге эшитдирмеге эди».

— Аман кёзюнге жолугъайым, айт айтырынгы.

— Айтып не айтыркъма, кѣргеними айтама, ма къарачы ауананга,— деди Хабла.

Айшат жангыдан тирилди: бош къоркъады, шашхан тиширыу сант этеди деп къууанды. Болсада аякъ тюбуне къарады. Гитче, турч къумгъанлай, къара жаймачыкъны кѣрюп, бир жанына тепчиди. Қъара гинжичик андан айырылмады — биргесине атлады.

— Ол сени ауанангды,— деди Хабла, кѣлю кенгнгенин жашырмай.

— Сен алай къуран. — Айшат акъылындан шашханны ауанасына къарады: ол, тал тереклей, узун эди. Сейирми эди — кюнню кѣзю тау тѣппелеге илинип эди. Кесини ауанасын изледи, алай къара гинжичикден сора жукъ кѣрмеди.

— Ауанам таудан таугъа жетер депми умут эте эдинг? Элде андан сора абери кѣрюнмез деп? — Хабла билинир-билинмез ышарды.

Айшат, жууап къайтармай, хыны бурулуп, жѣбелеп кетди. Адамгъа жолугъуп къалыргъа къоркъуп, жанын къолуна алып бара эди ол. Ауанасы уа, къара маскелей, чабып аллына ѳтдю. Алай туююл эсе да, Хаблагъа алай кѣрюнюп, эгечини ызындан къарап иги кесек заманны сюелди.

* * *

Қърым атны жалкъасына эки къолу бла да жабышып алай олтурады. Қъууанчы, ѳхтемлиги ичине сыйынмай, кюллюгюн тыяргъа кюрешди. Қеси аллына кюлген айып эди да, анда-мында сюелип, къарап тургъан адамла махтанчакъгъа санарла деп къоркъмаса, кюллюк эди. Алай Қърым керексизге, телисине кюлюрге суюген жашчыкъ туююлдю. Бир къауум къызчыкълача. Анасы оракъ орургъа кетип, терек болуп къалгъанлы, аны хазна кюллюго келмейди. Алай анасына ушагъан Хаблагъа тюбесе, неда атасыны атына минсе, кюллюгюн кючден тыяды. Акъылындан шашхан тиширыугъа саналмаса эди ол, Қърым анга, анасына къысылгъанча, къысылып, этегине жабышханлай айланырыкъ эди. Не медет, гитче жашчыкълагъа тели тиширыуну къатына барыргъа жарамайды, къоян аурууу тутуп, буууп къоярыкъды дегенди Айшат. Керти, алыкъын Хабла Қърымны бууаргъа умут этмегенди. Ол огъурлу, тынч тиширыу окъунады, хычыуун, жумушакъ къоллу. Қърымны анасыны да тюз аллай къоллары болуучу эдиле, узун бармакълары бла. Не сейир эсе да, бусагъатлада жашчыкъ андан къоркъуп къачмайды, хыны сѣз айтыргъа

да суймейди. Тюз да Хабланы кѣргенинлей, жюреги кѣууанып, кимге эсе да махтанырыгы келип кѣлады. Атха минерге да Кѣрымны Хабла юйретгенди.

— Атангы атына минерге суюмисе, Кѣрым? — деди мындан алда Хабла, жашчыкѣны гуму кѣатында тыйып.

— Мени атам жокѣду да, — деди Кѣрым.

— Жашчыкѣланы барысыны да барды аталары.

— Мени уа жокѣду, — деп унамады Кѣрым, — манга Айшат айтханды.

Хабла сагѣышланды. Эгечин аманларгѣа суймеди. Не тюрлю эсе да, жашы аны кѣолундан гыржын ашайды.

— Айшат унутуп айтханды, харип, — Хабла Кѣрымны башын сыларгѣа умут этди. Жашчыкѣ бир жанына турду: туура башын, жыягѣын сылатырча жууушмагѣанды ол акѣылындан шашхан тиширыугѣа. — Сени атанг иги кишиди. — Хабла, жашчыкѣны тартыннганын эслемегенча этип, жумушакѣ сѣлешди.

— Сора кѣайдады мени атам?

— Урушдады, харип. Кѣп иги кишиле бла бирге.

— Уруш бери келсе, ол да келликмиди! — деп сагѣайды Кѣрым.

Хабла жукѣ айтмады.

— Кел, атангы атына миндирейим, — деди ол бираздан.

Жашчыкѣ тиширыуну ызындан халжаргѣа кирди. Тор ат салкѣыннга кѣысылып, шошайып тура эди.

Хабланы аякѣ тауушун эшитгенлей, ол сагѣайып, гимхотун ууакѣ кѣалтыратды, эшитилир-эшитилмез кѣууушлады. Хабла аны сауурсунуна кѣатылгѣанлай титиреп кѣалып, сора бойнун жыя этип, кѣатапа эрни бла тиширыуну кѣол аязында кѣабар зат изледи.

— Келчи былай, — деди Хабла.

Тор ажирни огѣурсузлугѣуну юсюнден жашчыкѣ кѣп хапар эшите тура эди да, арсарлы болду.

— Ол кишини да миндирмейди, мени да жыгѣып кѣоярыкѣды, — деди Кѣрым, жерге кѣарап.

— Кѣоркѣма, телчик, атасыны атындан кѣоркѣгѣан адам болмайды. Кел, бойнун сыла.

Кѣрым бир кѣолу бла Хабланы этегине жабышып, экинчиси бла ажирни бойнуна узалды. Ат жеринден тепмеді, бу хычыуун адамчыкѣ кѣайдан чыгѣып кѣалды, мен муну эндиге дери нек билмегенме дегенча, мылы, тѣгерек кѣзюн сабийден айырмай, сюелип турду. Хабланы уа бир тюрлю кѣууанч сезим бийлеп кѣокуп, тамагѣы бууулду. Нек, не болуп кѣалды, башына кѣайдан ахшылыкѣ жауду? Тиширыу ол сагѣышы бла Кѣрым аны этегинден кѣаты тутуп, башхасы бла атны бойнун кѣашый тургѣанына жан-

нгыдан эс бурду. Аз кюнмю термилгенди Хабла, Кърым анга жууушурун излеп, къачмазча, элгенмезча этерге кюрешип. «Угъай, энтда да, мындан ары да Кърым анга анасына къарагъанча къарар, таныр деп ийнанмай эди. Неди да, айымыды, биялса, биялмаса да аны этегинден тутхан сабийни жүреги нюрсюз къалмаз»,— деди Хабла ичинден.

Сора дагъыда: «Мен Хабла нек бола эдим»,— деди кесине, Халиматма мен, Айшатны аман кёзюне, аллайланы барысыны да аман кёзлерине: Кърым этегинден тутуп турады... Ол кюнледен бери жашчыкъ аны этегине биринчи кере жабышхан эди, алгъынча къаты, элгенмей...

— Кёрдюнгмю, атангы аты сени танып къойгъанды, минчи,— Хабла Кърымны кётюрюп, ажирни юсюне олтуртду.

Жашчыкъ кюллюгюн, ёхтемлигин да букъдуруп, тыкыра аякъчыкълары бла ажирни къабыргъа жылыуун сезди. Билмей тургъанлай учуп, тау башына къонуп къалгъанлай жүрегин хычыуун сезим сыйырды.

— Ма уллу киши болдунг да къалдыңг,— деди Хабла.

— Атасыны атына минген уллу киши болупму къалады? — деди Кърым, керти да ёсгенине ийнанырыгъы келип.

— Ёзге уа, атасыны атына минмеген уллу киши болалмайды.

— Мен гитчечикме, гитчечикле уа аталарыны атларына миналмайдыла,— деди Кърым, мудахланып.

— Сени кирик жашчыкъ атха миналмай а... таш, неда терек тюп къатына тарт да, мин сора. Азмыды туугъан жерингде санга болушурукъ зат. — Хабла Кърымны атдан тюшюрдю. — Мен къарап тургъанлай, кесинг бир минчи,— деди.

Жашчыкъ тиширыу юйретгенча этип, атны куудуш къатына тартды да, юсюне ёрледи.

— Кёрдюнгмю, къалай иги жашчыкъ бола тураса сен,— деди Хабла.

Кърым, жукъ айтмай, кюлюп ийди.

Ол кюнден сора жашчыкъ атасыны атына, аны къайда кёрсе да — туурада, жашыртын жерде да,— мине турду. Ат Кърымны миндирген жеринден кетмей эди. Юсюнде гитче адамчыгъы бла жолгъа ол биринчи кере чыкъгъанлыгъы эди. Аны кесине юйретип къойгъанына ажир сокъуранып, жагъын этериги келмейди. Хазнамыды, чибин къонган кирик, женгил, къарыусуз адамчыкъны бияры учуруп иерикди. Хыны атлагъанынлай. Кюнден илинип олтурады. Алай не сейир эсе да, ажир Кърымгъа бек сакъды, жыгъарма деп къоркъуп, чыртда чайкъалмазгъа кюрешип ат-

лайды. Жашчыкъ хычыуун адамчыкъды. Аны къоллары бойнун, сауурсуанларын сыйпап-сылап, жалкъасын тараучу тиширыуну къолларыча, кырдык, гыржын ийис этгенлей турадыла. Жашчыкъны ол тиширыу алып келгенин, биринчи кере да аны юсюне жашчыкъны ол кѣтюрюп миндиргенин ажир унутмагъанды. Да сора бу адамчыкъ да аны узагъы болмаз. Ким биледи, «тайчыгъы» окъуна болур. Огъесе алгъыннгы иесини бла тиширыуну «тайчыкълары» болур. Экисини да бирге.

Ат тиширыуну эрттеден, гитче заманындан бери таныйды. Артда, уллу болгъанындан сора да, ол аны къатында кесин тайчыкъча къубултуп, жагъын этип, бир хычыуун, татлы зат тилеучю эди.

Иеси да, ол да узакъ жолдан къайтсала, тиширыу къуру арбазда сюелип туруучусу эсиндеди. Алларына шош келиучюсю. Сют, мирзеу ийис этип, тизгинли, ариу тиширыу. Ол заманда ажирни иеси анга «Халимат» деп селешиучю эди. Энди уа адамла «Хабла» деп къоядыла. Къулагъына чалына-чалына турады. Не болгъан болур, тиширыу алай нек тюрленгенди?

Ат кѣп затны билялмай эди. Билсе окъуна не этип болушсун тиширыугъа. Ол иесин кѣрмегенли эки жаз озгъанды. Тиширыу да анга термилгенден мудах болуп айланады. Атха уа ол алгъындан да сакъды, алгъындан да бек ийнакълайды. Ингир, эрттен сайын келип, аны бойнуна къысылып шош жиягъаны, неда чѣгюп, мудах къарап тургъаны ажирни да мудах этеди. Алай не медет — тиширыуну ол бир зат бла да жапсаралмайды. Юсюне минсе, къайры да элтирик эди. Къууанып, къанатлыча учуп. Минерге унамайды. Бу адамчыкъны келтирип юсюне миндиргенди. Жашчыкъ аны иесине ушамаса, аны тайы болмаса, ол акъыллы, огъурлу тиширыу алай этерик туююл эди. Ажир кишини къатына къоймагъанын, кишини миндирирге унамагъанын кѣре, биле тургъанлай. Угъай, бош жашчыкъ туююлдо, ол аны иесине ушагъан, иесича анга жылыу, хычыуун сезим да береди. Не бла байламлыды ол сезим, жашчыкъ эсине аны иесин тюшюргенлей нек турады — ажир анга былайды деп айталмайды. Ол жаланда къууанч тыпырлы болуп, учарыгъы келип баргъанын ангылай эди. Алай учаргъа, туякъ уруп, чабаргъа къоркъгъан этеди. Адамчыкъ чартлап кетер деп. Тѣзалмай, башын ъхтем кѣтюрюп, тюзге-таугъа къарады. Ол заманда жашчыкъны кюлгенин эшитди, сора терк барырын излеп, адамчыкъ аякъчыкъларын тыпырдатханына сейирсинди. Атламына къошду. Кърым аны къабыргъаларына дагъыда къатылды. Ажир базыныулу болуп къалып, жүрюшюн терлендир-

ди. Жашчыкъ чартлап кетмеди: эки къолу бла да атны жалкъасына жабышып, гам болду. Алай терк чонгкъайырыкъладан туююлду Кърым. Ат аны ангылап, тёртгюллеп чапды. Жашчыкъны аллына, ары дери къочхарлача жатып тургъан ташла да чапдыла.

Андан-мындан ёсген тюртюле, къайынчыкъла да. Ёзен, кёк черекге ушап къалып, къыстау саркъды.

Кърымны артха къарарыгъы келди: тенг жашчыкълары бла кызычыкъланы кёрюрге суююп. Эталмады алай: къайсы юй, халжар башына, хунагъа жетдирлик эди кёзюн. Ала сюелип, аны кёрюп тургъанларына ишекли туююл эди Кърым. Ол ийнаныуу жашчыкъны бютюн насыплы этди. Сейирмиди сора, эки жылдан бери ажир кишини къатына къоймагъанын, кишилеге окъуна ол кесин тутдурмагъанын элде уллу, гитче да биледи. Бусагъатда уа атасыны аты Кърымны жыкъмагъанын, жыкъгъан угъай, жашчыкъ аны юсюне къанат кибики битип къалгъанын адамла кёредиле.

Кърым махтанчакъ туююлду: жашчыкъла бла кызычакъла къарап тургъанлыкъгъа, атха къатылып суюгеними этдиреме деп кюрешмеди. Къыйры барырын, къалай чабарын ажир андан эсе иги билгенин жашчыкъ ангылайды. Къыйры элтсе да, туугъан жерингде, ажащдырмаз дегенди анга Хабла. Бу сени кёзюнг жетген дуния саулайын туугъан жерингди. Сен а аны бир къозучугъу.

Ол эсине тюшюп, Кърым кюлюп ийди. Кюллюгюн тыялмай, тыяргъа да суюмей, атны юсюне, аны къанатыча, кёлеги бла желни шууулдатып, баргъанлай турду. Жугъур ташла, жумарукълача, аны аллына сызылышып-сызылышып келип, жол къоядыла, акъбел къайынла, кызыл тюртю терекле сюзюлюшюп жетип, сора ызындан къарап къаладыла. Жел эди тохтамагъан, Кърым бла бирге чабып, жортуп, кырдык, алма айисни бурнуна тежегенлей.

Кърым тенг жашчыкъларын жангыдан эсине тюшюрюп жарсыды. Арбаз тийресинден узакъ кетмей, жар тюбюнде ойнагъандан сора не зат кёредиле деди. Кёре эселе, тирмениге элтген жолну кёредиле, аналары бла ары барып къайтадыла. Азмыды да ол балан бармакъ тенгли кызычыкълагъа бла жашчыкълагъа, тирмениге баргъан жол да бек узакъды дерге уа акъылы жетишди. Кърым кеси да Айшатха тагъылып, ары кёп кере баргъанды. Эригип, ташла бла уругъа кюрешип, лёкъу терекледе чыпчыкъланы марап. Жол жанларында, гебенек къанатынлай, гюл чапыракъланы сан этмей. Ол затланы эсине тюшюрюп, Кърым уялды. Айыплы, гюняхлы болуп тургъанын ангылап, неме ёхтемленеме мен — гитче пасыкчыкъ дегенча, атны жүрюшюн селейтирге кюрешди. Юсюндегини адыргылы-

гъын сезип, ажир тохтады. Не болгъанын хар ташны, тюртюню тансыкълай, жүреги алай нек эригенин Кърым айталыкъ туйюлдо. Огъесе Хабла айтхан кертимиди? Туугъан жерингде адам алдаса да, таш, терек алдарыкъ туйюлдо дегенди ол.

Акъылдан шашхан, пакъыра тиширыу бир заманда да ётюрюк айтмагъаны аны жапгъыдан сейирсиндирди. Кърым, кеси да ангылаялмай алай нек этгенин, атны юсюнде тирирек олтурургъа кюрешип, анда-мында сагъайып тургъан ташлагъа, тереклеге жашыртын къарады. Ала да анга къарап, хар затны да кёрюп, билип тургъанларына жашчыкъны ишеклиги токъ эди. Тап, ала, ташла, тюртю, къайын терекле болмай, элни адамлары — уллусу, гитчеси да бери тау этегине ёзеннге чыгып анга къарап тургъанларына кесин ийнандырып, буюкъгъан, ийменнген да этди.

Жашчыкъ бир уллу ташны сайлап, атны аны къатында тохтатды, иги кесек анга къарап турду. Аны бети ёмюрлюк къартны бетине ушагъанына сейирсинип, солууун окъуна тыйды. Алай къоркъмады. Таш кёзлерин жумуп, эринлерин гам кысып тынгылай эди. Бери, тау этегине, келекеле, артха ва баралмай, арып-талып, жукълап къалгъан къартха ушап. Жашчыкъ башха ташлагъа да сагъайды. Эски тонларын юслерине жабып, жатып, олтуруп тургъан къартла бла жашчыкъла, деди Кърым кеси кесине. Огъесе хар бир адамны ёз ташымы жатады — уллуну — уллу, гитчени уа — гитче. Огъесе, ёлгенле гунч болуп кетмей, ташла болуп, элни туурасынамы чыгъадыла? Башына келген сагъышланы тунчукъдуралмай, Кърым атдан тюшдю. Таш да, атны сырты кирик, жылы эди, жылыуу жашчыкъны аякъларына хычыуун тийип, тегерек шошайып къалды. Къайдан эсе да узакъдан тау суууну чокъуракъ тауушу келип, Кърымны къулагъында зынгырдады.

Кюнню жибек жалыларын сахиник желчик силкиндиргенин да эшитди ол.

Жашчыкъ тийреге къулагъын бютюн сакъ тикди. Башха зат эшитмеди. Шошлукъну уа эшитди. Уллу, жылы шошлукъну. Ол тюртю, акъ къайынчыкълагъа къонуп, кёк кырдыкка жапланып тынгылай эди.

Биягъында шууулдап, сызгырып, жырлап, жашчыкъ бла тенг жортхан дуния энди ол тохтагъанлай тохтап къалгъаны сейир эди. Кърым аны бюртюкчюкюдо, бутакъчыгъыды, сора ол этгенни нек этеди. Жашчыкъ къолун кётюрюп силкиндирди да, ким эсе да таш тубюнде алай этди, «анам» деп кычырды да, шошлукъ уянып «ананг» деди. Башында бир бирлерин къуууп, сюрюп баргъан сорууларына Кърым жууап табалмады, алай, нек эсе да, жү-

реги учунуп кьалды. Ол — бюртюкчюк, уллу дуня уа анга сагъайып не этгенин, кьалгъанын кёрюп тургъанын эндиге дери ангыламагъанды. Бусагъатда ангылап, кьол аязы бла чашчыгъын сылап, таш юсюнде тап сюелди.

Анда бийикде, оракъ оургъа кетип, терек болуп кьалгъан анасына къарады. Эниште энип келеми турады огъесе Кърымнымы сакълайды — жашчыкъ аны билялмады. Не тюрлю эсе да, анга бармай булжуй тургъанына жилярыгъы кысып, атха минди.

Ажир, акъыллы мал, кыланч эчки жолчукъну сайлады. Кёпмю-азмы барды, терек жашчыкъны аллына ашыгъып, келип башлады. Кърым аны кьолунда орагъын, сары лаудан жыйрыгъыны этеклери желде кьагъылгъанларын эследи. Анасыны этегине тагъылып келген сабийчикни да. Башында тегерек бёркчюгюню кызыл къатапасы отча жанып. Алгъа Кърым аны кеси сунду. Алай ол былайда атасыны атына минип, ары бара тура эди.

Бир адам а анда да, мында да болаллыкъ туююл эди. Огъесе болаламыды? Кърым сагъайды. Да кимди сора ол кызылтёппечик, неден эсе да кьоркьуп, анасыны ауанасында бугъуп келген? Огъесе ол кызылтёппечик Кърымны гитчечик заманымыды, анасы биргесине ары, таулагъа алып кетип, анда къалып кьалгъан? Былайда Кърымны жүреги элгенди: анасы аны кёпден бери кёрмегенди, танымазгъа боллукъ эди, сора ана экисинден къайсысын сайларын Кърым билген да этмеди. Анала къарыусуз, гитче жашчыкъларын бек сюедице деучюлерин адамланы ол кёп кере эшитгенди. Кърым а энди къарыусуз туююлдо, атасыны атына минип, жолгъа чыкыгъанды. Былайда, нек эсе да, бёркчюгюню къатапа тёппечигин кызыартып келген жашчыкыгъа Кърым сукъланып, тамагъы бууулду. Ол анда, бийикде, анасына кысылып турады, бёркюню кызыл тёппечиги окъуна онгмагъанды. Анда артиш, къайын терекчиклени къатында анга киши тырман эте болмаз. Мында уа Кърымны жапгы бёркчюгюн, чепкенин да сыйырдыла. Уллу кишисе сен энди дегенди анга Хабла. Кърым а ол анда — бийикде келген жашчыкъ болуп къалыргъа сюеди. Анасыны этегинден айырылмай турурча. Энди уа не, Кърым бир заманда да кызыл тёппели жашчыкъ боллукъ туююлдо, аны ары — узакъгъа анасы алып кетгенди, къайтхан а этмейди. Кёзлери жукъ кёрмей къалып, Кърым иги кесек заманны алай барып турду. Жюрегин ижилтген сагъышларын жери кыстаялмай. Сора дагъыда тау бетни, тау бетде сюелген анасын да кёрюп, нек эсе да таукелленип ышарды. Атасыны атына минип аллына келген жашчыгъын анасы танымай кьаллыкъ тую-

юлдо. Аны жигитлигине сейирсинип, кѣууаныр да, кѣп затны юсюнден соруп.

— Сен атангы атына кѣалай миналгѣанса, кѣоркѣмай,— дер ол.

— Мен уллу киши болуп кѣалгѣанымы кѣрмеймисе огѣесе танымадынгмы жашынгы? — дер Кѣрым.

— Кѣрдюм, балачыкѣ. Алай бир-бирле огѣурсуз ажирден да амандыла, ала сабийле аталарыны атларына мистерлерин сѣймейдиле, жыгѣаргѣа кѣорешедиле,— дер Кѣрымны анасы.

— Жаш хайт деген жаш болса, аны атасыны атындан ким жыгѣаллыкѣды,— дер Кѣрым.

— Эсли болгѣанса, жашым,— дер анасы.

— Сен эндиге дери манга нек келмей тургѣанса? — дер Кѣрым.

— Атангы атына кѣачан минесе деп сакѣлай эдим,— дер ол.

— Атасыны атына минмесе жашчыгѣы, анасы ѣпкелепми кѣалады? — деп соруп Кѣрым.

— Хомух да, жарлы да болуп кѣалады аллай жашчыкѣ,— дер анасы. — Ана бла бала бир бирден ѣпкелеп.

— Энди экибиз бир бирибизден айырыллыкѣ тѣююлбюз, сен мени кѣоюп кетмезсе да? — дер Кѣрым.

— Угѣай, кетерик тѣююлме, балачыкѣ, деп кѣучакѣлар ол жашын.

Кѣрым анасындан кѣп затны юсюнден соруп, кеси да кѣп зат айтырыкѣ эди, алай билмей тургѣанлай, гѣорюлдеген таууш эшитип сагѣайды, ат да дыркѣ деп тохтап, кѣулакѣларын жумду. Гѣорюлдеген таууш ѣчюлмеди, бютюн кѣутуруп, чабып келгенин ангылап, Кѣрым, хыны бурулуп, тар таба кѣарады. Тауну чукуюндан олсагѣатда айырылгѣан эки кѣарелдини кѣрюп, деменгили кѣара кѣамажакѣла учуп келген сунду. Кѣамажакѣла терк ѣсюп, жууукѣлаша башлап, тас болдула. Кѣрым аланы экинчи кѣргюнчю, ачы гѣорюлдегенин элни баш жанында эшитди. Сора, мычмай, жашчыкѣ былайды деп, эсине бир тѣорлю зат келтиргинчи, ол ангылаялмагѣан, огѣурсуз таууш чыгѣып, ѣрге жайылды. Аллай таууш дагѣыда эшитилди да ызы бла элни баш жанында кѣюн ѣчюлюп кѣалгѣанын кѣрдю. Адамла кѣуруда айтып тургѣан урушму келди, «герменли» учупму жетди — Кѣрым аны билялмады, бек алгѣа кѣарамы бла тау бетинде анасын изледи. Бир зат да кѣралмады, Кѣызыл тѣппели жашчыкѣны да табалмады. Тауушму жутду, жергеми бауурландыла,— ким айтсын аны Кѣрымгѣа. Оракѣ оруп, юлерине энип келген тиширыулары бирин да кѣралмады тау бетинде.

Жукъ да жокъ эди анда. Терк ары жетип амал излерге, анасына болушургъа керек эди Кърым. Алай ат айтханын этерге унамады: къалтырап, титиреп туруп, артха бурулду. Жашчыкъ анга ёккелеп, ачыуланып кюрешмеди. Атасыны аты андан акъыллы, ангылагъан болур эди юсюнде гитче адамчыкъны элге къайтарыргъа керек болгъанын. Ким эсе да суймей эди ол анасына жетерин.

* * *

Хар эрттеиликте Айшат Кърымны къакъды-сокъду этип уятыучу эди да, ол кёрюнмегенине сейирсинди. Секирип туруп, эснел, кёнчегин киерге ашыкъмады. Къолан ботаны тюбюнде шошлукъгъа тынгылап, жатханлай турду. Терезе бла эшик жепиледен сыпдырылып ётген кюн таякъла отоуну ортасында жыйылып, сёдегейленгендиле. Алагъа жабышыргъа кюрешип, жабышып да къалалмай, къозгъалып, бытдым эте тургъан букъуну иш да кёре эди Къырым. Кенг от жагъа, ожакъдан энишге салынган шынжыр, гитче къара чоюнчукъ — барысы да мудах. Эрттен сайын от жагъадан Кърымгъа жылыу уруучу эди. Бюгюн а таш къабыргъаладан, от жагъадан да мылы тартханын сезип, турургъа эринди.

Башын басдырып, шошлукъгъа тынгылады. Алай ол халда кёп мычымады. Кеси жангыз мында къалыргъа Кърым базынмаучу эди, къоркъуп. Айшатны юйю шиякы кирик эди. Аны ал жаны ташладан къаланганын жашчыкъ биледи, арт жаны уа ташдан, агъачдан эсе да кёрюнмейди. Кърым кертда зымпыкъ болур ансы, отоуну орта чыпынындан ары бармагъанды. Бийикде жарты-къурту сюртюлген ташла къысып, къыйсыкъ этип тургъан жангыз терезечикден ычхынган жарыкъ ол чыпынны тегерегине жыйылып тохтайды. Андан ары уа — къарангы. Тап, кече от жагъаны толтуруп, дууулдап жанган къайын от окъуна отоуну жашырын мюйюшлерин, арт къабыргъасын тинталмайды. Сора аллай жерде шайтан, жин, юй иеси да жашаса сейирмиди. Айшат кеси да, шайтан кирик, дауурсуз, шыбыртсыз отоуну къарангысындан чыгып, Кърымны аз элгендирмегенди.

Мындан алгъаракълада юйде киши жокъ сунуп, таба халыугъа узалгъанлай, шырты деп жетип, желкесин шибилля таууш этдиргени Кърымны эсинден кетмегенди. Бир жол да эрттеиликте эртте уянып къалгъанында, отоуда киши жокъ эди. Жашчыкъ анга уллу жарсымай, кийинип, быстыр къамчисин бла хайнухун излеп, тегерекге къарар-къарамаз, отоуну теренинде картоф чыракъны жилтинин эс-

леп, сын болуп кьалды. Андан сора жукъ кёралмай, кьарамын да бир жанына буруп, чыгып да кеталмай иги кесек сюелди.

— Не бери аралып тохтагъанса, кёзлеринги чыгъараса,— деп ачыуланды Айшат кьарангыдан. Нек эсе да кюбюрюн ачханын киши кёрююн суймей эди ол.

Бусагъатда да Кърымны анасыны эгечи кюбюрюн ачып, анга кьарай тура эсе да жашчыкъ билмейди.

Къалагъы болмагъан къазаннга къалагъын сукъмазгъа кюрешип, Кърым кийинди. Эмен кьангаладан ишленнган ауур эшикни кючден ачып, тышына чыкъды. Кюн ариу тийип тура эди. Жашчыкъ бек алгъа, хар замандача, тау бетге кьарады. Алай жукъ кёрмеди: не анасына ушагъан терекни, не башха оракъчыланы — «герменден кьоркьуп» артха ёрлеген болурла»,— деп, жашчыкъ кеси кесине кёл этдирди.

Гуппур арбазны тёбен кыйырында Айшатны бла бир кишини кёрдю. Къатларына уа бармады.

Айшат кьолун булгъап: «Бери кел»,— деди.

Кърым кишини олсагъат таныды. Аны аты Хаким болгъанын биле эди жашчыкъ. Алай билегине акъ быстыр жабышдырып, ушкок бла орамгъа чыгып а бусагъатда кёре тура эди.

— Сен кесинг а ажымсызмыса, келгенлерича кетип къалмазла деп ийнанамыса, Хаким? — деди Айшат, башын кётюрмей.

Ушкоклу киши тынгылап, жукъ айтмай турду. Манга соруп келмегендиле, манга соруп кетмезле дерик эди да, сабыр этди. Ким тартады аны тилинден, ичингдегин бери тёл деп.

— Да, кёргенсе, кьуранла алып келгенлерин, эгечим,— деди ол ахырында. Сары шинли киши кьарамы бла Кърымны марады. — Шо бучукъ, бу кьарыусуз улакъчыкъ да кесин излетеди,— деп, не эсе да бир затха кёлкьалды этди.

— Кёзлерингден киринги тили бла жалап тургъан бластха табан нек кётюрдюнг, харип,— деди тишируу,— не хыйсапдан этип кьойдунг алай? — Айшат Хакимни суймей эди. Элге бласт кирген кюнден башлап, ол бластны ийнагъы эди. Кюнсюз, тукъумсуз, мюлксюз ёребут Хаким. Жыйын башчы бола айланган. Айшатны юйюрюне кёп учузлукъ жетдирирге кюрешгенди. Сабийлерине, ол жарлы аталарына жалгъан дау айтханды, бек кьаты сюелип, кьол салгъан Хаким эди. Былайда Айшат Халиматны да эсине тюшюрюп, жарлы эгечим деди. Эри коммунист болгъаны да бир затына жарамады. Къарны бурнуна жете тургъан тиширууну къамичи бла юсюне сюелип, тау ба-

шында арпагъа сюрген бу туююлмеди? Сабет бласт кечерик окъуна болур эди, анга жагъылгъан Хакимчала кечмедиле. Къарынларына гыржын тапханлагъа, юсюн-башын жаба билгенлеге дерт жетдиргенлей турдула. Энди кёресе. Ай, медет, деди Айшат ичинден, Халиматны «акъылындан шашханына» биринчи кере сокъуранып. Ол кёп къыйынлыкъ сынагъанды муну хатасындан. Барып тарыкъса эди, ёресинлей коммунист болуп тургъаннга нек ышандыгъыз деп, сыйы жюрюгеннге тынчылыкъ бермегенди деп. Кеси уа суймей эди этеклерин бояргъа...

Айшат сёз айтмай тынгылагъанына, Хаким ишекли болуп, неге ишекли болгъанын да биялмай, бети ташча къатып турду. Бу ары да, бери да аумай кечинирге кюрешген тишируудан къоркъуругъу келди. Хаким ушкогун къотур кертме терекге тиреп, тютюн буругъа кюрешди. Бармакълары тютюнню ауурлугъуна чыдамай эдиле.

— Сен да бир кюн оракъ, экинчи кюн а — чалгъы, — деди ол ахырында, тиширугъа батыр къараргъа базанып, — манга уллу сёлеширча туююлсе.

— Мен жеримден тепмеген бир ташма, — деди Айшат, нек эсе да алайгъа келген Кърымны кесине къысып. — Сен а бластны этегин кётюрюп айланнганса, энди уа башынгы быланы аякъ тюплерине жастыкъ этдинг.

— Эгечим, жашаргъа суйген — жалынчакъ дейдиле, — бласт да жалынмагъанланы башларын тайдыра эди. Была да кака кётюрге къоярыкъ туююлдюле, сора уа не этгин, къайры къысылгъын?

— Бласт узакъда эди — къызыл «Маскууада», игилени уа сени кибикле думп этгендиле. — Айшат къарыусуз къолларын, гам тартылып, къангагъа ушагъан кёкюрегине къысды.

«Бласны суйген аны къорууларгъа жашларын жиберди, сеникиле уа къайдадыла», — дерге умут этди Хаким. Айтмады. Алай айтса, бу кюйсюз тиширугъа эс тапдырлыкъ эди. Айшатны келгенле бла къоркъутургъа керекди ол. Терсбоюнлугъун кёзюне тутуп.

— Кетген бластны къубултуп сёлешгеннге ушайса, алай жашларынгы уа андан бек тынгылы букъдургъан эдинг, — деди Хаким, кёл кенгдирген ауаз бла...

— Мында бласт сени кибикле эдиле. Жашларымы жиберип, анда жойгъанлыкъгъа ким ыспас этип, сау бол дерик эди? Сенми? Юй ишлеген балта эшикте къалады да ол туююлмюдю палах, — деп тишируу тынгылауну ийди. «Сейир туююлмюдю, — деди ол кеси кесине, сагъышланып, элге кире келгенлей, бласт тыягъын быллайлагъа тутдургъан эди, — Айшат кёз къыйыры бла Хакимге къарады, —

ол тыякъны онгнга-солгъа да булгъай, жамаутны игисин сайлап, башын тешдиле. «Была» да, тели гыржынны чийин сайлагъанлай, Хакимчаланы сайлайдыла. Сейир туююлмюдю, элни бир тынгылы адамы къошулмагъаны». Ийнан, аллай бласт узакъ бармаз. Хар келгени ташны ата билмей, кеси башларын не хыйсапдан тешедиле деди тиширыу, жахил акъылы бла ангылаялмазын ангыларгъа кюрешип. Огъесе, кертда, «бласт» бери жеталмаймыды, жалгъан келчилерини жиберип къояды?

— Болсун алай,— деди Хаким, Айшат къыралны тонай тургъанлай кърюп къойгъанча, къууанып. — Жашларынгы ол бластдан къачырдынг, быладан а нек букъдургъанса?

— Была недиле? — деди Айшат, къолун сансыз силдеп.

— Ол дегенинг, эгечим? — Хаким сагъайды.

Тапсыз сёз ычхындыргъанына тиширыу сокъуранып, тынгылады. Жюрегине келгенин жашырды.

— Аллах бирди, жерде аны келчилери уа кёпдюле,— деди сора Айшат. — Мухаммат файхампар сыйлы келечиси эди, алай аны да кёпле алышындыргъандыла.

Экиси да иги кесекге тынгылашып турдула. Бир бласт да манга берлиги жокъду деп келди тиширыуну эсине. Кишиси бластны ауузундан кетермеучю эди да, аны ючюн а жоюп жибердиле. Тауушу-тууушу да чыкъмай къалды. Энди жашларын атаргъа керек эди ол отха. Не хыйсапдан, ким ючюн? Айшат жахил акъылы, эси, жюрек кючю, дини бла да анга къажауду. Айхай, бласт кишиси айтыучу бластлай къалса, угъай дерик туююл эди. Алай бластны аты бла хар келген Мункир бла Нукир болуп къала эдиле. Соруучула бла темир токъмакъ жетдириучюле. «Гермен» да Мункир бла Нукир — даучула. Айшатны башы даудан къутулмай къалды. Тиширыу Хакимге сарыуун бет алып къарады. Келгенле муну сайлагъандыла Мункирге деди ичинден. Қъайнайды, сабийи-балийи жокъ. Шуугут чыбыкълай бюгюле жашады, энтда жашар, неси къорарыкъды?

— Аны уа бош айтаса,— деп кёлуне тийди Хакимни,— сабийи болмагъаннга жашау керек туююлмюдю?!

— Сабийи болмагъаннга ары да, бери да бюгюлюрге тынчды. Ур, къамичи — секир, ат.

Хаким, жукъ айтмай, Қърымгъа къарады. Бети биягъыча таш киби болду.

— Эгечим, сени бла керексиз ушакъгъа къызып, кеч бола турама. Айтхан ушай эдим да бучукъ ючюн келгеними. — Хаким ушкок бурнун кётюрюп, жашчыкъны кёргюзтдо.

— Иги къарындашчыгъым киби, атангы атына жүген

салып, кьолума тутдурурса,— деди Хаким, жолда бара,— охому?

Кърым арсарлы болуп тохташды. Аны сабий акъылы былайда хыйлалыкъ барды деп, хыйсап эталмады эсе да, ушкоклу кишини сёзлерин жаратмады.

— Сен да «герменми» болгъанса энди? — деди Кърым Хакимни билегине къарап.

Жууап берирге бла къалыргъа билмей, Хаким жашчыкъны кьолундан тутуп, алгъа созду: — Терк кымылда!

Ушкок къалакъны ауузчугъуна жетдирирге термилди. Алай жумушун этдиргинчи, женгилликге хорлатыргъа жарарыкъ туююлду. Колхозну мюлкюн чачханда, эки ийнек бла бир мырка жетген эди Хакимге. Мырканы арбазына элтирге унамады: ол тор ажирни марап, алай мажарып туталмай, сылтау да тапмай сакълагъанды. Сакълагъан теш ашайды деучю эдиле да, Хакимге теш угъай, къанат кыйыры да жетмеди: бу хужулукъланы «камандирлери» къайдан кёрюп кюйдү эсе да, бёрю чачарыкъны тюнене туталмады, айыплы окъуна болду. Керти, бек къадалсала, апчыталлыкъ эдиле. «Апчар» кеси да унамады. Чалы башы бла секирип деп кюркёдула.

— Эшитдингми мен айтханны, анга жүгенни кесибиз да салаллыкъбыз, алай сен салсанг сюеди «апчар»,— деди Хаким, жашчыкъны ол сёз бла терилталлыгъына ийнанып.

Кърым «апчар» деген сёзню биринчи кере эшите эди да, ангыламады. Тынгылап, иги кесек барды. Ким болур ол деди ичинден, желкесин къашып.

— «Апчар» мени жууугъумму болады? — деп сорду ахырында жашчыкъ.

Тели сабийге «хау» деп кюйгъандан игиси жокъ эди. Бютюнда жумушун жагъынсыз этдирирге. Сабий — сабий болгъанлыкъгъа, ким ышанады кёхтюйлеге. Алай, нек эсе да, кертда, «апчар» Кърымны жууукълугъун сайлап, аны уа тюрт этерикча, Хаким ырыслап, жашчыкъгъа «апчарны» жууукълугъун кыызгъанып, ачыуланды.

— Унамаз эдинг, уллу тукъумдан чыкыгъанса да.

— Мени жууугъум туююл эсе, сора «герменмиди»? — деди Кърым.

— «Герменди, гермен».

— Сен да герменми болгъанса? — Жашчыкъ эки аягъын да жерге бирден тиреп, артха тартынып, кьолун ычхындырыргъа кюрешиди.

Хаким аны инчге бууунун бютюн къаты кысды.

Зор-хор бла экиси да узун юйню къатына жетдиле. Элдe андан кёп терезелери болгъан юй жокъ эди. Ол юйге «справлен» деучюлерин да Кърым биледи.

«Правлении» тийресинде, арбазында да, кир суу жайылып кыалгъанча, «герменлиле» кёп эдиле. Жегилген этгенча, бир бирге кысылып тургъан эки «легковой» да кёрдю Кърым. Дагъыда ол билмеген, ёмюрюнде кёрмеген кёп зат бар эди «правлен» къатында. Алай Хаким тохтап, къараргъа къоймай, жашчыкъны билегинден созуп кетди.

* * *

Кюн кыушлукъдан иги да озуп, халжарны эски, сыйдам чыпышларын жылтыратханды. Тор ажирни узун жалкысы, саурсуну да кыундуз тюгюнлей жанып жылтырай эди. Мюйюшге кысылып туруп, халжарны кенг хастанына ол энди чыкыгъанды. Бу заманга дери аны тыймаучу эдиле да, онгсунмай, хастанны ичинде, ындыр басханча, тегерек жюрюш этип, эшик аллында сюелип да сынчылады. Темир ийис этген эки адам эшикни ачмадыла да, тышына жибермедиле.

Аладан игилик келмезин ангылап, барып, чалыны ёцюню бла тюртюп кёрдю. Чалы артха ыхтырылып, чыкыртады. Алай ат секирмеди. Хастанны ары жанында Хабла сын болуп, сюелип турмаса, секирип да кетер эди. Тиширыуну кёлюнденми кюркёду, болушлукъму изледи, барып, аны аллында тохтады. Гитче, жютю кыулакчыкыларын сагъайтып, Хаблагъа къарап турду да, сора кюцсюнуп, башын эишге бошлады. Чалыны тыш жанында тиширыу да кюцсюндю. «Мени эркинлигим болса, сен тузакъгамы тюшерик эдинг, харип»,— деди ичинден. Кыу тулуп кетер жеринде мадар эталмады. Агъачха кыыстап кюйсала, бёрюлегеми жыртдырлыкъ эди ол кесин. Айхай, Хабла ким эди — «кыайдан эсе да ажашып келген, акылындан шашхан тиширыу». Дуния бузулгъанлай, кече бла кыыстап кюйсa жарарыкъ эди, ырыслап, ёнгелеталмады. Элни кыуллукъчуларындан бир кере сыйыргъан эди ажирни. Алай ол заманда Хабла Халимат эди.

Энди бюгюнледе уа, аны «бу келгенледен» сакъларгъа керекди. Алай не мадар этерин Хабла билялмайды.

Адамла бир-бир, экишер халжарны тийресине келе-кете, дагъыда жыйыла турадыла. Жаш-кыушла, тиширыула, къартла. Элде хайт деп сюелирча киши кыалмагъанды: кими урушда, кими тау артында, партизанла бла. Тюнене тор ажирни тутаргъа кюрешип, туталмай кыутултуп ийгенлерин эллилени кёбюсю кёрген эди, кеси кёрмеген башхаладан эшитип, артда уа ол тузакъга байтамал тюшюп кыалгъанына жарсымагъан бла таурух этмеген жокъ эди. Тышында, аулакъда кыала юйренмеген ат узакъмы кетерик

эди. Башына жетер палахны мал угъай, адам окъуна эслеялмайды.

Ашхамда келип, ол халжаргъа киргенлей, аны марап тургъан Хаким эшикни этип, къутулсанг бир керейим деп кёл кенгдиргенин эшитгенле болгъандыла.

Элде тор ажирни жюйрюккююн, иесинден башханы къатына къоймагъанын да билмеген адам жокъ эди. Кёпле ажирни огъурсузлугъуна бюсюреп, сукъланганларын жашырмагъандыла. Бир-бирле уа Халиматны эри минип жолгъа чыкъса, аны махтанганнга санап, атны да къубултуп, жүрюш алгъанын къызгъанып, кеслерин сёз бла жапсаргъандыла. Малмыды ол, саруек кибик! Жангыз иесин жүрютген да ишмиди! Тоба, аллай малны арбаздан агъачха къыстап къойгъан да айып туююдю. Кереги да олду. Туурада, ныгъышда алай айтханла жашыртын келип, иесинден аны бир кюн хаухлугъун бютюн къадалып тилегендиле. Къоркъмазданмы осал кишидиле ала, къолда юйреннген атха угъай, эмиликлеге мине окъуна келгендиле. Сора ол не тюрлю хайыуанды, бир хыйлачы болур ансы, тейри, алай а жарарыкъ туююл эди. Тиширыуларына бла къартлагъа масхара этдирип. Тор ажирге минип, орам бла энишге-ёрге сюзюлюрге, киеу жёнгерге барыргъа, сау тарны эллеринде аты айтылгъан атны къойдан жууаш кёргюзтюрге кёпле сую эдиле. Къоркъмаз къарыуламагъанды, иер салып, жарашдырып бере тургъанды. Алай киши да халжар тийресинден озмагъанды.

Кёпле жаныгъандыла атны, жашыртын юй мюйюшлеринден, хуна артындан къарап. Эр кишиле угъай, тиширыула окъуна ыразы туююл эдиле, бир жууукъ адамларына ёпкелегенлей, ёпкелеп, кёлкъалды болуп. Хычыуун кёрюнмей эди — эринг, неда жашынг Къоркъмазны атындан жыгъылды деп эшитген. Гяуур жилин, кече-кюнде кёрюп таныгъан адамларына хурмет этерге унамагъан, белими сынарыкъ эди — бир кишини ауурлугъуна чыдаса.

Тюнене Къоркъмазны аты «герменни» жыгъып, бойнун чыгъарып къачханды, бюгюн а анга дерт жетдирирге кюреширлерини юсюнден хапар эллилени сагъайтханды. Эшитмеген, кёрмеген, кёрюрге амаллары да болмагъан затланы туудура эдиле ала. Бойнун чыгъаргъан сени болсун, аркъа жилигин юзгенди деп шыбырдаша эдиле, семиртип, къошуп-напчалап айтханларына ийнанып. Къоркъмазны аты огъурлу, ёхтем мал болгъанына, элни къууандырып, тургъанына, энтда да ол аланы жерге къаратмазына да киши ишекли туююл эди.

Нек аурумайды «герменлилени» быдырлары, аяп, къубултуп тургъан атларына минмеселе уа. Алагъа депми аяу-

лу этгендиле, бир эр кишилерини ауурлугъун сынатмай, хан уланнчы ийнакълай. Хайт деген жашлары минерин унамагъандыла, тюгю чюйре болуп, жолгъа чыгъарын суймегендиле, бюгюн а «сарыкъайладан» адамгъа бой салса ол, тоба, унарыкъ туююдюле.

«Герменнге» бой салмазгъа, ёхтемлигин малтатмазгъа ажирни кеслери юйретгенча сёлеше эдиле эллиле. Да, ётюрюкмюдю биз ёсдюргеген эсек, ким ёсдюргенди аны деп сёлешгенлерин тиширыулары Хабла эшитип тура эди. Элине, элни адамына кёре болады малы да, анга бош даулашасыз.

— Сора къалгъан атларыбыз аныча нек туююдюле?— деп Дауум сёзге къошулду.

Сюелгенле олсагъат шошайып, тиширыу таба сагъайдыла. Аллай терс затны айтып, адам айыплы къалай болады дегенча, ачыуларындан тиллери тутулуп туруп, артда эс тапдыла.

— Къалгъанланы атларына минип айланнганча нек сёлешесе? — деди тиширыуладан бири. — Осал атла эдиле да, андан минип кетгендиле, дейдиле, кишилерибиз.

Сёлешген нек эсе да кёл кенгдирлиги келип, Болатха къарады. Ол Дауумну эри эди, эки къартха къошулуп сюелип тура эди. Элни кёп эр кишилери 15-чи атлы дивизиягъа къошулгъанларын, Дауумну эри уа жыл санын кётюрюп, къатынла тюрюнде къалгъанын къагъып сёлеше эдиле тиширыула. Сёз атланы юсюнден барса да, нек эсе да сёз эрлери бла жашларына тиерик сунуп, Дауумгъа кёлкъалды болдула. Дауум, юре билмей, юйюне керексиз къонакъ келтиргенин ангылап, къоркъду.

— Асыры кюйсюз, огъурсуз малды дегенден айтама аны, сизни эрлеригизни атларына не сылтау табыллыкъ эди?

Дауумну ол сёзлерин да жаратмадыла тиширыула.

— Огъурсуз да, кюйсюз да нек бола эди Къоркъмазны аты? — деди Хабла бла хоншуда жашагъан Фаризат.

— Ёхтем атха кюйсюздю дерге жарамайды,— деди башхасы.

— Тоба, бизникилени атлары этерик да ол эди.

— Ёзге уа...

— Угъай, ийнан,— деди тиширыуладан къайсы эсе да,— туура Къоркъмазны атыча не хазна болалсынла.

— Нек сора?

Тиширыула жангыдан сагъайып, тор ажир сорууларына жууап берликча, бирден анга къарадыла.

— Ойнагъанмы этесиз, Къоркъмазны атына бек аздан юч жюз жыл болады,— деди биягъы тиширыу.

Ол сѣзле кѣплени сейирсиндирдиле, алай сейирсинген-лери бла жунчугъанларын олсагъат билдирирге суймедиле. Сѣлешген намысы, сыйы жюриген адам болмаса, бир-бирле сант эте тураса, деп кѣюргъа хазыр эдиле. Айталмадыла. Сора сѣзню магъанасын, кыйматын ангыларгъа кюрешмей, ашыкъ-бушукъ сѣлешген да айыпды. Былайда бир кесек сабырлыкъ этерге керек болгъанын сезип, тиши-рыула тынгылашханлай турдула.

* * *

Кюнню кѣзю иги да ѳрге кѣтюрюлюп, халжарны артындан ауананы юркютгенди. Ауана къачханына сары байтал тынгысыз болуп, ышыкъ жер изледи, тапмай, энишге, суу бойну таба, кѣл алды. Ызындан кызыл тайы эринип атлады. Башын энишге тутуп, чубур кѣуйругъун эки жанына кысха-кысха силдей.

Тайчыкъ эллилени мудах этип, эслерине кѣп затны да салып, сагъышландырды. Бусагъатда суу бойнуна тигелеген сары байталны ызындан тор ажирни, тюз да ол тайчыкъча, бутлары чырмаша, жюригенин кѣрмеген хазна адам жокъ эди. Бютюнда хоншуда жашагъанла. Ол къарыусуз жаууаш тайчыкъ болуучу эди. Кеси халжарына киргенлей, хар кимни арбазына кирип, адамланы кѣолларындан гыржын, нартюх къабаргъа, узатмасанг а дуулагъа юйренген, жабагъылы тайчыкъ эди ол. Сейир эди аны адети. Сары байтал халжарда тургъанлай, орамгъа чыгып, башха этмей, итине, бузоууна кѣошулуп, алагъа тагъылып, кетип къалыучусун адамла унутмагъандыла. Кѣубултуп, «гяуур элтюпчю» деучюлери да эслериндеди. Артда жабагъылы, кѣаурабут тайчыкъ тор ажир болуп, иесинден сора кишини миндермей башлагъанда, тайны жууашлыгъы бла огъурлулугъу терк унутулуп, «кюйсюзлюгю» тийре элlege иш да жайылды. Кѣоркъмаз анга иер салырын суймей эдиле адамла. Кеслери уа минерге, акъ кѣмюк этдирип жортдурургъа ыразы эдиле. Унаса, арбагъа жегерге, жюк ташыргъа да угъай дерик тѣююл эдиле. Ажир а унамай эди, жабагъылы тайчыкъ болуучусун унутуп, ариулугъу, жюйрюклюгю бла да анга гыржын бурху, нартюх кѣапдырычуларыны жюреклерин кыйнай эди. Андан эсе жабагъылы желбыдыр тайчыкълай кѣалса иги тѣююлмюдю. Гыржынны, мирзеуню сыйын унутхан «кюйсюз жаныуар» эди ол.

Тюненеден бери уа тор ажирге эллиле кечмезлерин кечип, аны ѳхтемлигин сындырыргъа кюрешгенлерине чогъежленип, алай сюеледиле. Айтханлары керти эсе, тор

ажирни ажалы имбашындады, тюненеги ишин «гермен» кечерик туююлдо. Жаны саулай терисинми соярла, окъ бламы урурла — ким биледи аны. Ёлюмню кёзюне къарап турган жанны юсюнден а кертини айтыргъа керек эди.

— Ийнан, болады аллай бир а,— деди Фаризат, иги кесек тынгылагъандан сора, сагъышлы бет алып,— юч жюз жыл хазнамыды. Заман — къанатлыды.

— Керти айтаса, Амайланы юйюр таматалары Самат мында тыпыр таш салгъанлы юч жюз жылдан озгъанды деучю эди къарт атабыз,— деди башха тишируу, балан бармагъын тюп эрнини юсюнде тогъай этип. — Андан бери тор ажирни тукъуму не юзюлмегенди, не алышынмагъанды. Жетиге дери аны аталарын мен окъуна санарыкъма.

— Оу, жети сени болсун,— деди узун акъчачлы, арыкъ тишируу, имбашында суу кылычы бла. Бизни аппабыз онючге дери санап береди тор ажирни аталарын, аны биле болурсуз.

Кертда, билгенибизни билмегенча этип, не хапар айта турабыз дегенча, эллиле жангыдан тынгылашдыла. Бирден тор ажирге къарадыла. Алларында, арбазларында тайлыгъы жортхан ажир мудахланып, чалыны ары жанында уа — Хабла — бир бирлери бла саламлашып, тансыкълары ала тургъанлай. Кенгден къарагъанла анга эс буруп, сейирсиндиле. Эрттеден жүреклерине тюшген гурушхаларына жангыдан жан кирди, алай киши кишиге жукъ сагъынмады.

Жюрекге аз тюрлю гурушха тюшмейди. Алай бу кезиуде Хабла тор ажирни: «Алакёз харип, Алакёз»,— деп ийнакълагъанын эшитдиле да, айтырларын, къайры къарарларын да билмей, бютюн бек шошайдыла. Олсагъатда тишируула сюелген жерге кысыла келген Болатны бет шаугютлери тартылып, къарамы уюду.

— Неден элгендигиз? — деди къартладан къайсы эсе да. Хабланы сёзлерин эшитген болмаз эди. Киши жууап къайтармады. Тор ажирни аты Алакёз эди. Кёзлери бирча болмагъанлары ючюн тайчыкъ заманында къубултуп Халиматны айтхан сёзю эллилени ауузларына тюшюп, алайлай къалгъан эди. Уллу болуп иерге юйретгинчи. Артда, ёхтемлиги ючюн дерт жетдирирге кюрешгенча, адамла анга «келепен», «жилян» деп тургъандыла. Халимат эди аны атын ауузундан кетермеген. Алай Халимат ёлгенди, къайда эсе да юч-тёрт жылны ичинде тас болуп къайтхан Хабла эллилени ауузларындан кетген ажирни ийнакъ атын къайдан биледи? Сора Алакёз кеси да акъылындан шашхан ол тиширугъа нек жууушханды! Болатны тин-тери басды,

абызырап, сын болгъанлай турду. Халиматны хоншусу Фаризат, тамагъы кьургъакъсып, Хабланы къатына келди.

— Алакёзню къайдан билесе сен, Хабла? — деди шош ауаз бла. Хабла сюелген халин тюрлендирмеди.

— Алакёзню атасы Узунбелни да билеме мен, — деди, — аны атасыны Сарыкчулакъны да.

Фаризат эки эрнин жарып, сёз къайтаралмады, кетип да къалалмады. Хабла бла Халимат бир бирге ушагъанларын элде биле эдиле, алай бусагъатда Фаризат анга жангыдан сейирсинип, нек эсе да, туура былай ушаргъа уа керек туююл эдиле, аллах хакъына, деди, Фаризат гурушхасына ийнаналмай. Хабланы бетинде сакъатлыкъны илишанын изледи — табалмады. Да, ким биледи, деди кеси кесин жапсарып, адамладан эшитгенин эсде тутта болур. Алакёзню атасы Узунбелни хапарын эсинде тутмагъан жашда, къартда да киши жокъду. Аны угъай, Элияны, Бийиктуякъны, Узунжалкъаны, Окътуякъны хапарлары да жюриюдюле. Узунбелни иши уа башхады. Ол тюненемибюгюнмю жашады — туякъ тауушу, жоргъалагъанда омакъ къуйругъуну желде сызгъырыуу узаймагъанча алайды...

Темир ийис этгенледен экеулеп, сора тутаргъа кюрешип тюнене къыйнагъан ёре киши халжарны эшигин ачып киргенде, Алакёз сагъайып, башын кётюрдю. Гитче жютю кчулакъларын жумуп, жугъутурлай сызгъырды. Аны таба кысылып келгенле тохтап къалмадыла, атламларын селейтип, марадыла. Хата ёре кишиден чыгъарын, жоуген да аны къолунда зынгырдагъанын Алакёз ангылап, анга эс бурду. Темир ийис этгенлеге да, асыры озсала, туякъ жетдирирча хазырланды.

Тор ажир кюркъмай эди. Жесирлик сынатыргъа кюрешгенлеге табан жетдирип, къачаргъа юйреннгенди ол. Жут, огъурсуз кёзле аны кёп кере марагъандыла — тау этеклеринде ташла артындан, солдан, онгдан да. Темир ийис этгенлени уа тюнене бла бюгюн болмаса, кёрмегенди. Кырдык, арпа ийис этгенлени кёргенди, боза, сыра ийис этгенле анга аркъан ата тургъандыла — темир ийис этгенле уа жокъ эдиле. Ол ийис аны санларын титиретип, бурун кемирчеклерин тургъуздун. Бёрю жыйыгъа ушатхан бир заты бар эди аны.

Алакёз ючгюл кчулакъларын сагъайтып, анга кысыла келгенлеге жангыдан тынгылы къарады да, тынч кчутулуп кеталмазын ангылады. Алай эди, болгъанды ажирни жашауунда быллай иш, кёк бёрюле жылкыгъа чапханда. Была да — ол кёк бёрюле, богъурдагъына секирирге базынмай, марап, аякъ тюплеринде чёп сынмай келедиле. Башларын энишге тутуп, ийилип...

Ол заманда Узунбел сау эди. Жылкыны ёхтеми, кючю-къарыу да атасындан мажал болгъанын сезсе да, Алакёз сугъанакълыкъ этип, баш болургъа ашыкъмай эди. Алты-жети жаш байталны сайлап, юйюрсюндюрюп, кесин алларында къубултуп, кечине тургъан кезиу эди. Узунбел аны къарыулап кюрешмегенди. Ол жаланда жылкыдан бёлюнюрге, энчи юйюр болургъа къоймай эди. Бир жол Алакёз кесине бойсундургъан байталчыкъланы жылкыдан бёлюп, къууалап кетип, жашыртын жерде тыйды. Жер ариу эди. Кырдыгына мал аякъ тиймеген, жангы чакъгъан гюлле атланы къарын тюплерине жетип, шош сюзюле. Жашлыгын, субайлыгын да толу сезип, байталчыкъланы тегереклерине бир-эки жортуп, Алакёз туурада тохтады. Энди аны бла кишини да иши жокъ эди. Жерни, таматалыкыны да кишиге берлик туююлду.

Алакёз башын кётюрдю, ёшюнюн керип, байталгъа къарады. Узунбел алай этиучю эди: ол атасына ушаргъа, жылкы анга бойсунганыча, Алакёзге да бойсунурун сюе эди. Болсада жылкы башчылыгъыны хычыуунлугъун сынагъан да этгинчи, Алакёз къыстау таууш эшитип сагъайды: атасыны туякъ урууун иги биле эди — алданмады. Жел келгенлей келе эди ол, сары жалкъасы жамычы этеклеринлей къагъылып. Узунбел жортууун селейтмеди. Кюйюз кибик жасалгъан кырдыкда гюрен айланып чапды: байталла аны терк ангылап, жылкы таба сууурулдула. Алакёз тургъан жеринден тепмей, мычыргъа умут этди: ёрелеширге кючю жетерик эди. Ёрелешмеди. Узунбелни артха жумулгъан къулакъларына бла къайырылгъан сары жалкъасына бет этерге юйреннген эди. Узунбел Алакёзню, тайчыкыны сюргенлей, сюрюп келип, жылкыгъа къошду. Сора юйюрню тегерегине эки къаты айланып, хар заманда этиучюсюча, туура жерде тохтады. Сары жалкъасы сериуюнде шууулдай, къайын тереклей агъаргъан узун къуйругъу къыл таууш эте, ол ариу эди, субай. Жылкыны ичинден жашыртын къарап, кырдыкны татыуун аузунда тунчукъдура, Алакёз атасына кёп кере сукъланнганды.

Башын энишге бошлап, чёп юзюп кёрмегенди ол Узунбелни. Жагъагъа тигелегенинде, жылкы къаннгынчы суу ичерге тобукъ ийип эсlemeгенди Алакёз атасын. Аны жашауу — ташха къоннган жел: къарап-къарагъынчы жалкъасы жылкыны онгунда-солунда саргъала эди.

Алакёз кеси да билмей, сунмай тургъанлай болуп къалгъан эди юйюр башчы. Бир кюнню ичинде. Черекни аргъы жагъасында ючеулен келип, Узунбелни бла Къоркъмазны атасын алып кетгенден сора. Ашыкъмагъан эди Алакёз жылкыны туурасына чыгъаргъа. Ары дери жашлыгын,

кючюн, жюйрюклюгюн кёргозтюрге термилген эсе да — ашыкмады. Шошайып, сагъайып турду. Жаратмагъан эди Алакёз келген адамланы, ол кюн Узунбелни жюрюпюн да. Мудах эди атасы. Баштёбен.

Жумадан жумагъа дери сакълады Алакёз, Узунбел къайтырыкъ сунуп. Къайтмады. Тюбешмедиле экиси тау этеклеринде, жолда аны жалкъасы толкъунланып да эслен-меди.

Къоркъмазны атасы Салахны орнуна жылкъыда Чиппо къалгъан эди. Алаша, къынгырбут кишичик. Ышыкъ жерге къысылып, жукълагъандан бошамагъан. Узунбел бла Салах къайтмазларын ангылагъанда, нек эсе да жылкъыдан бёлюнуп, ёз башларын кечиндирирге сюйгенлени саны аслам болуп баргъанын кёре эди Алакёз.

Ол кюн сууукъ эди. Ачы аяз ууакъ шулпуну гелеуню юсюнде къабырчыкъландыргъан. Чиппо кёрюнмей эди. Алакёз жылкъыны аргъы, берги этеклерине да жортуп, бир жаныракъ болуп тохтады. Жюреги тынгысыз эди. Алгъаракъда бурнуна илинген жыйыны аязмы алып кетди, эшитмеди, алай ол ёчюлюп къалгъанына бютюн бек къоркъуп сагъайды. Алданиганмы этди огъесе жютюлюгюмю жетмейди? Алакёз жылкъыны бир къыйырын сакълап тургъанлыкъгъа, жыйы тёбен жанына кёчюп, тайладан, неда жаш байталчыкъладан бирин марай эсе уа? Ажир ары къууулду. Ёрге-энишге чабып, къулакъ салып, жыйылап, къоркъуулу зат тапмагъандан сора биягъы жерде гёзет-леди. Ышанмай эди ол былайгъа: жыйы бурнуна, чыбыкъ тийгенлей, ачы тийип, кетмей, учмай къаудандан, таудан келген къар ийисни да сыйырды. Тийрени бийлеп къойду. Бусагъатха дери кесине базынып тургъан Алакёзню арт бутлары къалтырадыла. Къачып, жылкъыгъа къошулгъандан игиси жокъ эди. Къачмады, жыйы таба атды кесин. Жалкъасын къайырып, къуйругъун кётюрюп. Душманны кётюрге, аны бла бетден бетге тюбеширге керек эди. Не да болсун, жашыртын жерден юсюнге секиртмезге, секирсе, сермеиш банланган да этгинчи бошаллыгъын иги биле эди Алакёз.

Бёрюлени олсагъат кётюп къоймады ажир. Гузаба этерге керек туююл эди. Тохташып, кеси кесин сабырландырып, ташладан бирин марады: андан келе эди ачы жыйы. Кёпмю-азмы сюелди Алакёз — бир заманда ол къарап, марап тургъан улуу ташны къатында башха гитче таш къымылдагъанын эследи. Ызы бла сакъ къулакълары, кенг мангылайын да. Бёрюню теренден къарагъан кёзлери сабыр эдиле, базыныулу. Мукъладис бла тартханлай, ажирни кесине тартып, эритип, думп этип къоярыкъ-

лай. Қыоргъашинлей, ауур кыарам. Тюз да ол кезиуледе ташны артындан дагыда юч бёрю чыгып, экиси сол жанына сылжырадыла, бири уа — Алакёзню марагъанны ёргерагында чёкдю. Эки бёрю гитчерек, жаш да болгъанларын ажир ангылады. Башхалары — мазаллыла. Артыкыда аны туурасында чёгюп, марап тургъан. Алакёз кыалай эсе да жанлыланы умутларын сезип кёюп, энишгерек айланып, сёдегей чапды: бёрюле бла бетден бетге ол биринчи тюбеген эди, алай ташла нчинде, такыр жерде сермеширге жарамагъанын биле эди. Ачык, кенг ёзенде хорларыкты ол аланы, хорларык эсе.

Алакёз жашды, кючу, нафиси алгъа ургъан кезиуюдю, терклиги бла желни озгъан. Ажир кесини алайлыгын сезе эди. Аны сынауу жокъду, хар нени да бийик, жютю туяклары этерге керекдиле.

Ёзенирек жерде чабып бара, бёрюледен бири ызындан тюшгенин Алакёз сезди. Экиси сол жанында кыуулушуп келгенлерине, тёртюнчюсю уа онгдан чыгып, жолну кесер умут этип кыуулгъанына да кёзю илинди. Ажир кыоркымады, нек эсе да бёрюлени барысын да ёлтюрюп кыойгъанча кыуанды: жаллыланы жылкыдан узак алып баргъанына, сермеш аны кёз туурасында болмазына жюреги ырахатланды. Алакёз кеси эди бёрюлени ызындан ачык жерге чакыргъан — бёрюле анга терилдиле. Энди аланы бирем-бирем хорларгъа керекди, аланы бирден ызындан тюшюрмей, кеси ызларындан сюрюп. Ачы жыйы келтиргенлени жангызы бла сермешген неди Алакёзге... Ажир бусагъатда гюрен айланып, жолун кесерге, аны аллына чыгъаргъа умут этип келген бёрюден сора жук кёрмеді...

Ол юйюр таматасы, мазаллы кёк бёрю эди. Этеринкыалырын билген сак жанлы. Таш артындан чыкыгъанлай окыуна ангылагъан эди Алакёз ол кесине бош базынган бёрю болмагъанын. Бусагъатда уа алданмагъанын кёрдю. Юйюр таматасы жаш бёрю туююлду: кыарны, жаммызлары хорлай башлап, лоху ауурланганды, алай кёкюрек кючу бла тишлери эдиле бёрюню ёхтемлиги — ала аны алыкын ач кыоймагъандыла. Ол аман акыллы эди, сынаулу. Жел ургъанлай келген ажирни юсюне, богъурдагына секирирге, аллында кысха тохтаргъа жарамазын уста биле эди. Алай эндиге дери ол жолун кесерге кюрешген малла жунчуп, артха туракълаучуларын, неда жол ташлап, бир жанына секириучюлерин да унутмагъан эди. Муну да кыутулур онгу жокъду: кыоркып, сол жанына юрксе, юркюрге уа керекди, гажай бёрю мадар этер, жунчутур, сора ызындан тюшген балалары, кеси да жетерле. Юйюр таматадан жунчуп, чабыуун селейтсе да, башха

түйюлдю: туякъларын кётюрюрге базыннгынчы, ызындан, сол жанындан келгенле юсюне секирирле. Кёк бёрю хар нени да тергеп, эсге алып, чабып чыкыгъан эди Алакёзню аллына. Тохтаталлыгына, неда суйген жанына юркюталлыгына ышанып. Алай кёк бёрюден эссиз түйюл эди ажир. Юркмеди, жол ташламады. Боран ургъанлай, алгъа уруп, жанлыны юсюне атылды. Таудан юзюлген къая ташлай, жерни гюрюлдетип. Кырдык отлап жашагъан халал хайыуанны аллай озгъурлукъларына юйренмеген, кимни, нени да къоркъута юйреннген бёрю жунчуп къалып, нёгерлери узакъда огъесе жууукъдамы болгъанларын билирге суйдю. Эслеялмады, юсюне атылып, оюлуп келген асыры къыстау эди, абери кёрюрча түйюл эди. Къарапкъарагъынчы тор ажирни ауанасы ёзенни кенглигин жапды. Кёк бёрю не ары, не бери секирирча болмады, юйюр таматалыгын, ёхтемлигин да унутуп къачды. Аны къолундан келген жаланда ол эди. Энди ажирни кёз аллында бёрюню базыкъ бойну, сыйдам сырты, къуйрукъ башы — барысы да бир жумдурукъ болуп, кюзгю кырдыкда тёнгерепп, чулгъанып баргъаннга ушады. Алакёз бёрюню желкесин мараргъа кюрешип, аны иги кесек сюрдю. Урса алайына уругъа керек болгъанын билип. Эки туягъы бла да бирден. Желкесин тап тутдуруп сермееялмаса, бели да байтамал жериди. Ажир бёрюню бойнуна, базыкъ, сингирли бойнуна, бош керилип къалырма деп къоркъду да, белин сайлады. Нек эсе да бели назик, хирез кёрюндю. Туякъ тийгенлей, жиклери, минчакълача, айырылып, тёгюлуп кетериклей.

Алакёз сермерге хазырланып, аякъларын бирден узатып, сызып чапды. Туякъла асыры жууукъ къысылгъанда, кёк бёрю, къутулалмазын сезип, кючюклей сынсыды, жыйырылды. Энди ажирни аллында жюн гулмак тёнгерепп бара эди. Башы, къуйругъу кёрюнмей къалып. Ол кезиуде Алакёз туякълары бла жюн гулмакъны жумушакълыгын сезип, аны муштухул тыкъсыгъаны да дыркъ деп юзюлгенин эшитип озду. Тохташмады, чабыуун селейтмеди. Ызындан къыстау келгенледен иги да алгъа ычхыннган сунуп, гюрен айланып чапды. Алай былайда тергеусюзлюк этип, артха асыры къысха айланнганын ангыласа да, арсарлы болмады. Бёрюлени ючюсю да, теркликлерин алышындырыргъа заман къоратмай, онгдан, солдан да къаршы чыгып къалып, Алакёзню богъурдагъын, гумхотун марап, барып турдула. Ал аякълары бла тенг, тюз жанында. Гузаба хырылдашыуларын, талакъ солууларын да эшитдирип. Қайсы эсе да — гажаймыды, баласымыды, Алакёз айыралмады, аз алгъаракъ ычхынып, кесин ёрге атды. Ол секирген

аякъ тюпге тюшюп, туякълары жумушакъ затха жетгенин ангылар-ангыламаз, ажир жауурунуна башхасы секиргенин, сора тишлерин илиндиралмай, жерге саркъгъанын сизди. Жангы гюрен тартып келе, бёрюледен бири арт бёксюмюн кётюралмай, суйреп баргъанын да эследи. Қъалгъан эки-си уа — гажай бла баласы — бир жапыракъ болуп, тохтап. Гажай башын энишге тутуп, мадарсызлыгъыны ачыуу къарамына сыйынмай. Алакёз да сабыр чаба, жүреги ургъанын селейтгенден сора тохтады. Энди аны бёрюлеге къаны сууугъан эди, бурулуп, суу тагъада чырпылагъа ташайсала, неда ёрге айланып къачсала, Алакёз къарыуларыкъ туююлдо. Ол бёрюлени хорланнганнга санай эди, хорланнган а бойсунуп, кетип къалыргъа керекди — табийгъатны жоругъу эди ол. Не медет, жаллыла ийнаналмай эдиле. Бютюнда гажай. Юйюр таматасы, мазаллы кёк бёрю, кырдык къатыш малтанып, сойланып жатханын, бир баласыны уа бели юзюлуп, улуй-жиляй, суйрелип келгенин ол биле эди. Энди анга дуня татыуу къалмагъанды, къарын токълукъ керекмейди — ажирни богъурдагъын юзюп, дерт жетдирирге керек эди. Баласыны бел жигин юзген жютю-туякъны узун аякълары жауунла тубюнде къалырча этерге. Андан сора жылкы жылкы болмаз, бирем-бирем кесип къурутур. Этлерин ашаргъа кюсемез — чакъанлагъа, ач тюлкюлеге къояр. Гажайгъа богъурдакъларындан сийген жылы къанлары керекди. Ёзенден, кырдыкдан къан ийис кетмезча.

Гажай титиреп, къалтырап, нек эсе да, гетмен тиши бла анга кысылып тургъан жаш бёрюню урду. Жаш бёрю анасыны тырманын «нек тураса, зымпыкъ, атангы малтагъанны богъурдагъына кесинги атмай» дегенча ангылап, тыкъсыды. Қъарамын букъдуруп, булжургъа кюрешди. Суймей эди ол ёлюрге, неда бели юзюлуп, термилирге. Бёрю туууп, дуня жарыгъын кёргенли, къар жаланда бир кере эригенди. Аз жашай эди ол дуняда, алай кёкню бийиклигине, череклени шууулдап саркъгъанларына, кёк жашнагъаннга юйренип къалып, суйгенди. Хычыуун эди, татлы эди бу дуняда жашагъан, аны кёк талаларында, тау бетлеринде жоргъалагъан. Бютюнда гылыуладан бла жубуранладан тоюп, таш тубюнде керилип жатсанг. Жубуран, къоян зат тутуп кечинген тынч эди. Жаш бёрю уллу малланы къатларына бармай жашаргъа ыразы эди. Уллу малны тутуп, кесселе, андан асыры кёп къан тёгюле эди. Атасы бла анасы къулакъ артларына дери кызыл къаннга боялгъанларын, ёшюнлерине, жаммызларына къан къатып айланнганларын ол аз кёрмегенди. Суймей эди бёрю бала анасы бла атасы юйретген оюнланы. Эсиндеди,

жаз башында, тау кибик, уллу малгъа секиргенинде, мал мюйюзю бла силдеп жибергени, барып терек тюпге тийгени. Андан бери арт буту талагъанлай, жиягъанлай туралды. Къар, жауун кюнледе тына, шошая билмейди. Энтда да танг аласы бла башлап, тынмай, селеймей бурады. Артхаракъ созуп, къыйналып чапханын кърюп, атасы бла анасы жан аурутмадыла.

Жаш бърю гажайны тегерегине айланып, къуйругъун, жухун ийисеп, сора аллында суу гелеуге бауурланды. Жалынып, сынсый, кърюне къарады. «Кетейик былайдан, къая тюрюнде кърургъакъ дорбунубузгъа кетейик»,— деди аны къарама.

Эшитирге сюймеди гажай баласыны тилегин: аны къайгъысы энди бала тюрюл эди. Алакърден бир тамычы къан алыр ючюн ол аны малтап, кырдык бла къатыш этдирирге хазыр эди, бир такъыйкъагъа ажирни эсин бърлюп, абызыратып, богъурдагъына илинирча амал табылса. Баласы мадарлы болмагъанын, мындан ары аны къарыуу-кюрю жубуран тутхандан озмазын гажай биледи. Къыяулу бала жъргер тюрюл эди анга. Эндиге дери кесмеген эсе да, артаракъ, тау бетлени кър жапханлай, кесерик эди. Ууда артха созулуп, арт бутун аян чапханын кърюп, гажайны къаны кър кере кърызгъанды. Кереклиде-керексизде да тишин илиндире, аны ючюн тургъанды. Бюрю а ол бърюлюк эталса, ажирни къанына былаймы термиллик эди. Хомух эди, кърыаулу. Алай ажирге тамам бир урум болуп, къллыкъ эсе да, секирирге керекди. Кърыаулу баланы жашамазлыкъ жаны неди, душманынгы жерге търюлген бир тамычы къаны андан иги тюрюлмюрю.

Гажай ачуун ичине сыйындыралмай, жалкъа тюрюн кърыйрып, хырылдады. Бърю бала сыртындан тюрюп, анасыны кърюне жангыдан жалынып къарады: сюймей эди ол Алакър бла сермеширге. Ачуунгу суутуп, сабыр сакъыш этгенден игиси жокъ эди. Алай баласыны кърсюзлюгюне гажай чамланып, тишлери бла богъурдагъына урду: бърюлюгюн унутхан бърю кърюрге керекди. Богъурдагъына тиш тийген бала олсакъат ачууна хорлатды. Кеси бойнундан чыккъан къанны ийисинден эсирип, секирип турду, къан алыры келди. Гажайгъа тиерге базынмай, ажир таба атылды. Алакър не ары, не бери тепмеди: арт аякъларына туракълап, ал туякълары бла жаллыны сермеди. Сора бърюню желке сюеги, жумуртха кърбугъунлай, тынч сынып, ичине оюлгъанын тамам ангылагъынчы, гажай жетип кълды. Биягъы шиш туруп, туякъ кърюрюрге заман жокъ эди. Алакър кърсха бурулуп, кър бърюню ызы бла кърдегей чапды.

Аны умуту тогъай айланып, артха бурулургъа эди. Артха бурулуп гажайны аллына тюшюрюрге. Сен жел, элия эсенг да, душманынгы аллында барып мычысанг, къыйналыргъа тюшер, ызындан сюрюп желкесин марасанг, олсагъат хорламасанг да, хорланырыкъ туююлсе. Қыалай эсе да, нек эсе да Алакёз аны иги биле эди. Болсада гажай андан аз кёре келмегенди. Ызындан сюрдююрча, не да къатына асыры къысылып туякъ жетдирирча.

Алакёзню юсюне секирмеди, секирлик да туююл эди. Не этерин, къалырын билип, къачханлай барып турду. Аман акъыл керек эди. Бёрюню тойдургъан, жанын сакълатхан да ол эди.

Жылкъыгъа келе, тауну аргъы этеги бузлап тургъанын, аякълары иги тутмай озгъанлары гажайны эсинден кетмегенди. Ол заманда окъуна тауну кёксюл буз басхан этегинде жылы къанны тылпыуу жайыллыгъы кёзюне кёрюнюп, кёлленген эди. Бузлагъан жер, къабырчакъланнган гелеу аны юйюрюне хата келтирмеген эди, болушхан а кёп кере да этген эди. Қыууа, сюре кетип, бузгъа урсала, аты, бугъасы да къутулалмагъанды. Ол угъай, бир жол бузлагъан гелеуге жылкъыны юркютгенлеринде, сау жылкъы, чалгъы бла чалгъанлай, дырын болуп къалгъанын унутмагъанды. Қыалай зауукъ этген эдиле!

Юйюрюню таматасы — кёк бёрю — ажирни ызындан чапдырып, бузгъа алдаргъа кюрешгенин гажай ангылагъан эди. Алай ол къарт эди, къутулалмады. Бёрю бузгъа жетерден алгъа Алакёз аны жетди да малтады. Гажай, кёк бёрюлей, уллу кёллю боллукъ туююлдю, хомухлукъ этип, аякъ тюпге тюшмез. Бузда сюрюнген, не да тобукъланнган ажирни богъурдагъындан юзер да, сора жылкъыны сау кёрейим. Башсыз къалгъан жылкъы, хазнамыды, булут кибикди, гажай а — жел, къайры сүйсе — ары сюрюр. Узакъ сюрюп кюрешмез, тау этегинде бузгъа къууалар да, къойлай, мадарсыз болуп къалгъан атланы бирем-бирем кесер. Алай эталлыгъына гажайны бир тюрлю ишеклиги жокъду.

Ол юч юйюр ёсдюрген, бу таулары бетлеринде, къарларында да кёп жол къыдыргъан бёрюдю. Юч юйюрюню ёсдюргенликге, жунчумагъанды, къарыуу-кючю таркъаймагъанды. Юсюнде артыкъ эти да жокъду. Бирси гажай бёрюлеча, кёп бала тапханлыкъгъа, желбыдыр болмагъанды, къарны ёрге жыйылып, къатаннгылай турады. Бусагъатда да, кёкде жел баргъанлай, терк да, тынч да бара эди. Ташлы, гыйылы жерлеге кирирге кюрешип, аланы башлары бла чынгайып.

Кёк бёрю уа сылхыр эди, харип: мал ёлтюрселе, тоя билмей эди. Мыллыкдан айырылмай, къарны гыбыт кибик

энишге салыннгынчы кюрешиучю эди. Қъарны тойса да, кёзю тоймагъан. Аны ючюн туююл эсе, уугъа чыгъалмай, ауурланып, юч-тёрт кюн жатыучу эди.

Гажай бир заманда тойгъунчу ашамагъанды. Ачыракълай кыдырыргъа сую эди ол. Терк чабаргъа, санлары женгиллей турурча. Ашха жут туююлдо, ёлтюрюрге жутду. Къулакълары гитчечикле, жуху уа малны быгъынын ачып, ичин жыртыргъа ишленнгенча, узун жютю болуп.

Малсыз жашаялмазларын ангылагъанлыкъгъа, гажай суюмей эди малланы. Къолундан келсе, артына-аллына къарамай, тамблагъы кюннюю юсюнден сагъышланмай, бир кюнню ичинде барысын да мурдар этер эди. Тап, къуру журтха къарап, ач къаллыкъ болса да, ёзенлени, тауланы да бёрюлеге юлешип, аланы эркинликлерине берип къояр эди. Ол эди кереги. Угъай, туююл эди гажай маллагъа ыразы, ыспас эте билмей эди, къарнымы тойдургъан, жанымы сакълатхан аладыла деп. Бютюнда къойланы кёрюп болмай эди ол. Жууашлыкълары бла сылхырлыкълары ючюн. Кеслерин къоруулай билмеген теликёзле. Арт кезиуледе уа гажай къойланы кёрюп болмаудан да озуп, къоркъа башлагъанды. Асыры кёп болуп бара эдиле аланы санлары. Ёзен, тау деп къарамай жайылып. Аулакъланы, къырланы жюн ийисге алдырып. Кёкден жаугъан къар, жауун да жюн ийис этгенча кёрюне эди бёрюге. Ач болуп уугъа чыкъса, айхай, ол ийис анга бек хычыуун тие эди, алай тюз да тойгъанлай, къойла асыры кёп болуп баргъанлары эсине туюшуп, къозугъан эте эди. Да, нек къоркъады, нек къозуйду ол къойланы саны терк ёседи деп, кёп болсала иги туююлмюдю анга, жыйылып кеслерин бёрюледен къоруулаймы билликдиле? Ёмюрде да угъай. Суюсенг, бирем-бирем тутуп буу, кёлюнге жетмей эсе уа, сау суююню таудан энишге юркют — кимге жууап берликди гажай. Сора уа нек къыл чайнайды, къоркъуп къойладан? Бёрю аны кеси да билмейди.

Алай анга тынчылыкъ бермеген бир зат бар эди: гажай жыл сыйын эки неда тёрт бала табады. Башха бёрюле да андан артха къалмайдыла. Къой а бек кёп ёсдюрсе, жылгъа экисин ёсдюреди. Сора бу туюлюле, сылхыркёзле былай терк жайылып, бёрюлени саны уа азлай тургъаны сейир туююлмюдю? Кече-кюн да кесип, балаларын, кеслерин да тойдургъан суюу таркъмаймайды. Бир мадар табып, тунчукъдурургъа, жайылмазча этерге керек эди. Не жууаш эселе да, ёмюрледе кеслерин къоруулай билмезлик ала эсе да, асыры кёп болуп кетселе, хазнамыды, палах азданды. Жерленмеген ушкок окъуна жылгъа бир атылады. Къалын кырдыкда чалгъы къарылып къалады. Гажай кеси да сына-

гъанды ол тюрлю затны: къалын, бийик кырдыкда суюгенича чабалмай, чырмашып. Кёп къойну, уллу сюрюуню ичине кирип къоркъутсанг, башха зат эталмасала да, юркюп, бёрюлени балаларын, кеслерин да малтап кетерге боллукъдула...

Гажай, къачып бара, къыйын, ташлы, такъыр жерлеге кирип, Алакёзню ызындан терилтирге кюрешди. Бир кере алданып, аллай жерге кирген ажир экинчи кирмеди. Чабуюун селейтип, биягъы ачыкъ жерге чыкъды. Аз алгъа къутулуп кетген гажай ташла ичинде тохтап, кеси да ташха ушап, мычыды. Кетипми къалайым дегенча. Жаным сау къалса, жашау жангыдан башланыр, кёк бёрюге энтда къошулур, балала да табар. Алай дерти, ачыуу жибермеди. Ташла ортасындан чыгъып, сагъайып тургъан ажирни къозутду. Ат ал аякълары бла бёрюню сермеп, уралмай къалып, биягъы ызындан тюшдю. Гажай жетдирмезден, гитче, чюйле кибик къулакъларын къаты жумду. Жуху бютюнда жютю болду. Тынч туююл эди жерни тепдирип, ызынгдан сюрюп келген ажалынгы аллында баргъан. Алай бёрю абызырамады да, эсин тас этмеди. Эндиге дери ангыламай тургъанын ангылап къоюп, кесин анга ийнандырып, чамланды да сынсыды.

Бёрюлени осал адетлери бар эди — төре болуп къалгъан. Анга кёре, къаршы хоншуда ыстауатха чапмай эдиле, тиймей эдиле. Ёсюп келген тёлюлерин да алай юйретип. Да, кимге керек эди аман төре, бёрюлегеми? Керек туююл эди ол, аман адетни, төрени бузуп къойгъандан игиси жокъду. Не медет, заманында ангылап бузмадыла. Энди уа, айтырыкъмыдыла къойла, атла — бёрюлени хайырларындан биз кёп болдукъ, бизге тюлкюле, сюлесинле да тиймей жашадыкъ деп? Бюгюн этилген ахшылыкъ тамбланга жарамайды. Хоншу ыстауатланы аяп, кеслерин аяй билмеген жазыкъ бёрюле... Кёзлерине къан чабып, гажай Алакёзге къарады. Къара ауанадан сора жукъ кёралмады — желмеди, ажирмеди — сызгырыу эшитди. Бир жанына чынгайып, ызындан сургенни алдар умут этди — базынмады: экисини аралары асыры къысха эди. Уллу кёллю жазыкъ бёрюле... Заманында хоншу ыстауатланы талап, юркютюп, къая ыранлагъа къысып турсала эди, акъыллы жаныуар, гажай, бюгюн туякъ тюбюнде ёлеме эте бармаз эди.

Бир-эки кере да Алакёзню аягъы къуйрукъ башына жетерге аздан къалгъанын сезип, бёрю битеу кючюн жыйышдырыгъа кюрешди. Алай кючю жокъ эди. Аны кёллендирген буз гелеу эди. Гажай ангылагъандан, энди ол узакъ туююлду. Болсада ичин экилик сыйырды: къабырчакълан-

нган гелеуге кирген атланы барысы да жыгъылып бармайдыла, жыгъылмагъанланы бла тобукъланмагъанланы гажай кёре тургъанды. Буз юсюнде чариш терк юзюлмесе, ажирден эсе кеси тынарыкъды. Солуп, эс табарча бир мадар керек эди да, гажай уллу ташны кёргенинде, тирилип къалды. Жол ташламай, тюзюнлей юсюне барып турду. Жютю жуху бла ташны тешип, аны башха жанына ётюп кетерикча. Алай не этерин билип, кесин хазырлап бара эди да, чоллакълай болуп, таш артына ташайды. Чыкъмады, тап чыкъгъан эсе да, Алакёз, ташны жаны бла жел озгъанлай озду.

Ол халда кесин тыялмай бираз барды, сора бёрюню тас этгенин ангылап, къалайда излерин а билмей, башын кётюрюп, пырхылдап тохтады.

Таш артында чёгюп, ичини ургъанын тыялмай, гажай Алакёзге сукъланды. Инчге субай аякълары, узун белли, хар санында, жигинде тирилик бла къарыуу билине, ол учарыкъ къара къушлай сюеле эди.

Атлагъа хазна сылтау тапмай эди гажай. Башха малладан эсе жашаргъа ала бек тийишлидиле. Акъыллыла, жыйы ангылагъан, жүрюшлери бла уа бёрюлени озгъанлары да бар. Алай жыйынны бирлигин, аны кючюн была да билмей эдиле. Бёрюлеге насыпха жыйын болуп ыстауатда тургъанлыкъгъа, тау бетледе кырдык отлагъанлыкъгъа, бир бирлерин кёруулаялмайдыла. Бирлешип, бёрю, неда бёрюле тутхан нёгерлерине болушлукъ берирге эниклеген окъуна этмейдиле. Жангыз бёрю тууар сюрююнню ырбыннга тыйып, аны кёз туурасында сайлагъанын союп кетгени сейир эди. Бюгюн бири союлду эсе, тамбла кезиу башхасына жетерин биялырча болса, сюрюу бёрюню артыкълыгъы — ташха, таугъа — тамычы. Алай, къуруда сюрюу сюрюулей, бёрю уа бёрюлей къала эди. Бёрюлеге къыйынлыкъ сынатхан малгъа, жылкъыгъа болсун, суйгенлерича халеклик салыргъа кёймагъан башчылары эди. Ол оюм эсине келгенлей, гажай жалкъа тугюн кыйырып, кыйырылгъан да этип, таш артындан Алакёзге къарады. Алакёзчала эдиле бар палахны сылтауу, бёрюлеге туякъ жетдирирге, аланы бел жиклерин юзерге базынган. Гажай билген къадарда, хар заманда да бёрюле бла сермеширге, жылкъыны кёрууларгъа жангыз чыгъа эдиле. Хорлаймыды, хорланамыды — къалгъанланы аны бла ишлери болмайды. Барысы да ёз жанларын, ырахатлыкъларын сакъларгъа кюрешип, жангыз башчылары уа барысы ючюн жанын кюр этип. Не хорлайды, не ыспасы чыкъмай жоюлады. Қъалай-алай эсе да, бёрюлени бир кесек апчытып, жолларын тыйгъан, гёзетчилик этген сюрюу башчыла эди.

ле. Да жарарыкъ тьююмюдо аланы къурутуп къояргъа, тирирек кёрюнген тайланы, бузоулары сайлап, буууп, тунчукъдуруп турсанг? Алакёзчала бла сермешгенден эсе, ол тынчды. Дауурсуз, къаугъасыз жумуш. Бёрюле заманында аны эсле, мажарып туралмагъандыла. Энди уа не, алакёзле ёсюп, аякъ юсюне болгъандыла. Жугъутурланы жугъутур башчылары, жылкыны — ажир, тууарланы — бугъа. Не этсинле сора бёрюле? Бой салып, тынчайыпмы тохтасынла, юзалгъаныбызны юзе, аманны кебинден жашайыкъ деп? Керти, бёрюле ач болмайдыла. Айлана-жюрюй, жорта кетселе. Алай къыйынлыкъ бла сыйырып сойгъан маллары азлыкъ этеди. Бюгюн тойгъанны тамбла да тоярма, жылы къан ичерме деп ышаныуу жокъду. Ышаныу а керек эди тамблагъа, бирси кюннге, андан арыгъа да. Жашау саулайын да бёрюлени эркиниклеринде болургъа тийишлиди. Битеу малла, кийикле, жылкы — барысы да. Башчылыкъ этерлерини артлары юзюлүп. Бёрюле къатында мал сюрюуле кырдыклай, шош, ташча тынгылауукъ болуп. Гажай анга термилип жашай келеди. Ол кёпден бери къуруда бир тюшню кёре эди, алама хычыуун тюшню: битеу маллагъа бёрюле таматалыкъ этип, бёрюледен эркинлик болмаса, малла, кийикле жерден чёп юзалмай, суу жагъагъа тигелеп, ауузларын суу бла чайкъамай. Ариу тюш — кёкде алтын булут — учады да кетеди. Жашау а — къыйын къазауат. Не затына къууанып, кёлленип жашасын гажай, урушсуз-түйюшсюз жылкыны сюрюп, тикден энишге къуялмагъан гажай?

Бёрю таш артындан жашыртын къарап туруп, Алакёзню бир кесек уллу кёллю болурун марады. Ажир сакълыгъын тас этмей эди, ол угъай, бёрюнюмю кёрдю, жыйысынмы эшитди — нек эсе да таш таба сагъайып тохтады.

Гатча бёрю тёзюмюн тауусуп, чартлап чыкъды: къоркъгъанын кеси кесинден жашырып, къуйругъун кысып тургъан ушамай эди. Алай бу жол да ажирни туякъ тюплерине тюшерге аздан къалып, къутулду. Тамам чабып да башлагъынчы, аякълары бир тюрлю учхалап, эки жанына сюрюнгенин сезгенлей, жан кирип, тирилди. Энди терк алгъа озуп, Алакёзню ызындан терилтирге керек эди. Ангылап, артха бурулуп кетмезча. Не медет, бузгъа чабып кирген олсагъат тохтап, андан артха да чабып чыгъалмайды. Уча, къала, тёрт аягъы тёрт жанына тая, ажир бираз барды да, тобукъларына тюшдю. Кыстау, къадалып, къазауат этип аягъы юсюне болду. Олсагъат жыгъылып, дагъыда турду. Гажай а артха айланып чабып келе эди. Ажир кючюн-къарыуун жыйып, алгъа силкинип, сора алгъа силкиннгени бла тенг туякъ жетдирерге кюрешди,

башха мадар жокъ эди. Алай этеме дегенлей, Алакёз кѡа-быргъасындан бузгъа жыгъылып кѡалып, аякълары бла буз гелеуно терк-терк сермеди. Туралмады. Гажай аны гумхотуна ол кезиуде секирген эди. Ажир башын ёрге хыны кётюргени ючюнмю болду, нек эсе да бёрю бир жанына чартлап кетип, экинчи кере уа секирирге базынмай, бауурланды. Алакёз да тынчайып, гажайгъа кѡарады. Экисини да кѡарамлары тюбешдиле. Ажир хорланып жыгъылмагъанын биле эди. Сора нек кѡоркъуп, гузаба этерикди ол? Елеме депми? Ёлюмден кѡоркъуп, сермеш башламагъан эди. Жылкы ючюн кѡоркъа эди да, жылкыны кѡоруулады.

Гажай ажирни кёзлерине кѡатып, жылкыны таматасы — кѡанлысы — аллында сойланып, амалсыз болуп кѡалгъанына кѡууаналмай, ийнаналмай иги кесек турду. Ажирни кёзлеринде кесин кёргенин бла башханы кёргенин да билялмай эди. Сейирди ол бёрю. Ажирни кёзлерини ичинде бауурланып марагъан. Узункѡулакъ. Кѡулакълары кѡоян кѡулакъларына ушап. Жуху да алай. Мюйюз кибик жютю созулуп, тютю чюйре, кириленип. Кѡужур эди ажирни кёзлерине сыйынып жатхан бёрю. Секирирге термилип, силкине, тепчий, алай секирип кѡалыргъа да базынмай. Огъесе бёрю туююлмюдю ол, гажай билмеген, кёрмеген бир зымпыкъ жаныуарчыкъмыды? Гатча анга ушай болурма деп кѡоркъду. Тап ушай эсе да, кеси кесине женгдирмей, ачыуланып, шош хырылдады. Анда ажирни кёзюндеги уа, баш эрнин жыйырып, кѡалтыратып, тишлерин ачды. Кеси кѡаллай болгъанын гатча билмейди. Алай ажирни кѡарамында бауурланып тургъан а хазна туююлдо. Тютю жаланнган кючюк кибик, суудан олсагъатда чыкъгъан гылуу чычхан. Кѡоянкѡулакъ, мюйюзжух. Гажайны кёзюне кѡалай эсе да ажирни богъурдагъы да урунду. Ол сыйдам эди, жылы. Шатык, жумушакъ богъурдакъ. Тишлери тийгенлей, юзюлуп, жылы кѡандан кѡандырлыкъ. Гажай секирип, Алакёзю богъурдагъындан тутуп кѡояргъа умут этди. Алай секирмеди. Не эсе да бир зат тыйды. Бёрю жангыдан ажирни кёзюне кѡарады. Гитче бёрючюк анда узакъда, теренде бауурланып, гажайгъа сагъайып тура эди. Уллубаш бёрючюк. Башы санларындан кёпге уллу. Кючюклени болады аллай башлары деп келди гажайны кёлюне. Ажирни бирси кёзюне кѡарады да, тюз да аллай бёрючюк кёрдю. Атны эки кёзюнде эки бёрю кючюк. Кѡайдан келдиле бери, жоулгъан эдиле да, огъесе гажайны кючюклери туююлмюдюле? Бёрюню ичи таралып, сынсыды. Кѡайда эсе да теренде кючюклерин кёргенликге, ол алагъа болушалмазын, энди ёмюрюнде эмчеклерин кючюк-

лери тартмазларын да биле эди. Секирди. Алай марагъан жеринден туталмады. Жалкъасы къатыш къулакъ артына жабышды. Алакёзню онгсуз этерча жерине жабышалмагъанын гажай олсагъат ангылагъан эди, не медет, тутхан жеринден айырылып, шатык богъурдакъгъа тиш уругъа базынмады. Ажир гелеуню ура, сермей кетип, ал аякъларына тургъанда да айырылмады. Тишлерин бютюн гыжыландырып, бойнуна бла жауурунуна тырнакъларын илиндирип, сыргалай тагъылды...

* * *

Темир ийис этген адамла жууукъдан жууукъ къысыла келгенлерин кёрюп, Алакёз ёшюню бла чалыны жангыдан къоркъутду: иги тюртсе, ол оюлуп кетерикди, башы бла да секираллыкъды. Не секирмеди, не аудурмады. Къалай-алай эсе да, хастан аны юйюдю. Сора адамла тургъанлай, къылыкъсызлыкъ кёргюзтюрге суймеди.

Хастанны ичинде пюрен айланып жортду Алакёз. Хал-жаргъа кирип, мюйюшге да къысылды. Къамарыкъгъа ушамадыла ол келгенле. Юслерине айланып, туякъ жетдирсе, тохтарыкъ болур эдиле. Тюз алай этип къояргъа базынмады: келгенле бёрюлеге ушамай эдиле. Алакёз чалманны Хабла сюелген жерине жууукълашып, тохташды. Мудах тиширыу: «Алакёз, харип»,— деп шыбырдады. Ат чалмандан тышына бойнун созуп кишнеди. Дагъыда эки кере кишнеди.

Анда-мында сюелип тургъан жамауат бютюн шум болуп къалып, тийреге ауур шошлукъ жайылды. Киши жеринден тебип кёрмеди тор ажир. Баям, бюгюн анга болушурукъ табыллыкъ туююлду. Адамланы тынгылашыуларын жаратмай эди Алакёз. Къоркъмаз а жокъду. Тор ажир аны кёрмегенли кёп болады — къар эки кере жаууп, эки кере да кетгенди. Ол былайда болса, ол былайгъа келип къалса, темир ийис этген адамла Алакёзню марамаз эдиле... Жылкъыдан бир тайны бёрюге тутдурмагъанды ажир. Бюгюн а анга киши болушурукъча кёрюнмейди. Ат сюелгенлеге, Хаблагъа да кёлкъалды этип, ёпкелеп, жангыдан Къоркъмазны эсине тюшюрдю.

* * *

Гажай, сыргъа тагъылгъанлай тагъылып, Алакёзню къулакъ артындан айырылмай эди. Ким биледи, юркюп бир жанына хыны секирсе, айырылып да къалыр эди. Алай ажир алданмады: буз гелеуде секирип, алыш-болуш этер-

ге кьалса, биягъы жыгъыллыкъды. Аякъларын кенг салып, сюелип турду. Сол кёзю кьандан толуп, жукъ кёрмей. Бёрю тутхан жерин ычхындырмаздан, Алакёз да жыгъылмаздан — иги кесек заман озду. Алай ажир бек сюелгенликге, жер тебип кетип бара эди. Тийреде ташла, тюртю, лёкъу терекле — барысы да узакъгъа, кьайры эсе да кёчюп, кьачып. Алакёз жылкыны да кёрдю. Ол суу жагъагъа тигелеп, энди уа ёрге баргъан жыяу жолчукъгъа тизилишип келе эди. Ырахат, токъ жылкы. Терсине, бармаз жанына бара эди ол. Алакёз аны жаратмай кишнеди. Кишнеялмаймы кьалды, жылкы кьулакъ салмады. Дагъыда кишнеди: «Кьайрысыз, ызыгъызгъа кьайтыгъыз». Алай айтыргъамы кюрешди огъесе жылкы анга эс буруп, болушурунму суюдю — аны ажир кеси да ангылаялмады. Термилип, кьарап турду. Бир-эки мырка башларын кётюрюп, тохташып, сейирсиндиле: Алакёз аллай телилик этер да, тузакъгъа тюшер деп кимни эсинде бар эди?

Жылкыдан жалаанда бир ат айырылып, кишнеп, берлакъ жортду. Ол ючжашар тор байтал эди. Атасы Узунбелден кьачырып, Алакёз таша жерге терилтиучю байталадан бири. Артда, жылкыгъа тамата болгъандан сора аны башхаладан энчи кьубултуучу эди. Бойнун, белин кьашып, кесин да кьашытып.

Байталчыкъ жортуп келип, алай асыры жууукъ келирге да базынмай, сагъайды. Пырхылдап, ёргерек жортуп, дагъыда тохтады. Барысындан да жигит, жюйрюк Алакёз кесин бёрюге талата тургъаны сейир эди. Алакёзден аллай хомухлукъ сакъламай эди ол. Байталчыкъ, кьуйругъун чык тутуп, ары-бери жорта кетди да, сора жылкыны ызындан кьууулду.

Черекни ары жанында тёшле, таула эрип, узакъдан узакъ кьача, кёрюнмей кьалдыла. Жангыз кёзю бла Алакёз жылкыны изледи — кёралмады. Тюз да бу кезиуде, огъесе алаймы сунду, ушкок атылгъан таууш эшитилди. Гажай арт аякъларын ёрге жыйып, силкиннгенин, сора гыбыт кибик жерге сыпдырылгъанын да сездди. Атлагъанындан бла ауазындан Алакёз Кьоркъмазны танып, шош кьууушлады. Бираздан эс табып, кёзю кьандан тазаланганда, — Чиппо да: бёрк агъачдан уллу болмай, угу-жугу, кир кьалпагъыны тюбюнден мугурайып кьарап, арлакъда сюеле эди.

* * *

Темир ийис этген адамла жууукъ кьысылгъанларында, Алакёз арт бёксюмюн ала таба быргъап, арсарсыз уругъа хазырланды. Келгенле тохтадыла. Амалсыздан бир

бирге къарашдыла: эр кишилеге айып эди ол иш. Алай жаннга къоркъуу болса, айып неди — кёз чыгъармайды, жан алмайды. Тепмедиле жерлеринден. Сора Чиппо кирип келди. Эндиге дери эллиле анга кюлюп тургъандыла. Басынчакълап. Бюгюн а бёрк ким кийгенин ол кёргюзтюрге керекди. Дуня кезиулюдю. Къайыкъ да минеди кемеге, кеме да минеди къайыкъгъа. Къууанч, хорлаулу бетли эди Чиппо. Кёсе сакъалы ариу къырылып. Гюрбю, жамаулу кёнчегин немисли солдат кёнчекге алышып. Уллу болуп юсюне жарамай, чырмашып, ауу тобугъуна дери салынып, атлагъанын, сюелгенле кёрселе да, кеси кёрмей эди да, билмей эди. Ол тапханны киши тапмагъан сунуп, жамауатха ёхтем къарап, жүгенни Хакимни кёолундан алды. Къашха тёппесине хаух къапланып тургъан «гермен» быстыр бёркчюгюн энишге басып, тынгылы кийди. Ат бла алыш-буруш болгъанда, мешхутха тюшмесин деп. Айыпмыды да «гермен» бёркю бла ёхтемленнген. Кеси адамына санамасала, «гермен анга бёрк» кийдирирми эди — аны да билип кёйсунла.

Чиппону эслегенлей, Алакёз бир тюрлю кёозуп, къулакъларын жумду. Ол алаша, къынгырбут кишичикни не заманда да суймей эди. Эшта да, Чиппо да артыкъ бек сую болмаз Алакёзю. Ажир унутмагъанды къынгырбут кишичик анга нек эсе да ёч болуучусун. Бир-бирледе уа, Алакёзю жууашдыргъан сунуп, жүген бла къатына да къысыла эди. Чиппо бек термиле эди ёхтем атны бойсундуруп, юсюнде омакъланьргъа. Да, къалай унарыкъ эди Къоркъмазча иеси болгъан ажир Чиппо иер салырын. Аяз ургъан жанына тохтаса, эрик ийис этип тургъан Чиппо. Алай ажир аны мадарсызлыгъын бла ыспассызлыгъын кёзюне тутуп, кёлюне тиерге суймей, шош кетип къалыучу эди: кырдыкны татымлысын излей, неда жылкыгъа ашыгъып. Чиппо уа Алакёзю ызындан «бош къаллыкъ» деп, таш сызып ачытыргъа кюрешип.

Бюгюн а ол анга жангыдан къысылып келеди. Жүгенни букъдуруп. Несине, кимге базаынады? Огъесе Чиппо кесин артыкъ адам болгъанмы сунады?

Алакёз, башын энишге тутуп, къынгырбут кишичикге чапды — табанламады. «Тынмасаг да тыярма; сен мени таныйса», — дегенча, ажир Чиппону жаны бла сызгырып озду.

Алакёзге жүген салырбыз да жууашдырырбыз деп ышаныуу кълмагъан эди: ушкок ийис этгенле, Чиппо да артха бурулуп, чыгып кетди. Хаким, арысы-бериси болмай, Кърымны къатына келди. «Уллу башын» гитче этип, жумушакъ сёлешди.

Кърым жүгенни къолуна алыргъа унамады. Жыйылгъанла бирден аны эндиге дери билмей, кърмей тургъанча, къарадыла. Ол а Хаблагъа. Сейирди Кърымны акъылындан шашхан тиширугъа илешгени. Огъесе жамауат билмегенни, ангыламагъанны сабийми биледи? Алай жыйылгъанланы бусагъатда къайгъылары башхады — сейирсиндиле да унутдула.

— Не аралып къалдың, тели къатын кърмегенмисе? — деп алынды Хаким, бети темирленип. Кърым кымылдамады.

— Охо да, болсун алай окъуна, итни кючюгю, Алакёзю жеринден тепмесча этейим. — Хаким ушқокну огъары аягъына салды. Аны ачы тауушу узакъ барып, тунчукъду. Акъ билекли кишини къолундан Кърым жүгенни алды. Алай къоркъуп, буюгъуп алмагъанын, Хабла башын кымылдатып, айымыды, бар энди дегенден алгъанын жыйылгъанла эшитген эдиле.

Алакёз къойдан жууаш болуп къалып, жашчыкъны ызындан келди. Башын энишге тутуп. Темир ийислиле тегерегине басынып, ариулугъун махтай болур эдиле, лахор этгенлеринде да туруп турду алай. Жаланда «герменледен» бири, Кърым ангылагъандан, ол «апчар» эди; жууукълашып, бойнун къакъгъанда, сескенип, башын хыны кётюрдю. Кёз акъларын айландырып, аякъларын тепсетди. Алакёз асыры кюйсюз эди — «апчар» бир жанлыракъ болуп, не эсе да айтды. Олсагъат Кърымны кётюрюп атха миндирдиле. Алакёз жангыдан тынчайды. Жашчыкъны жалан аякъчыкълары, кюн таякъларынлай, къабыргъаларына хычыуун тийдиле. Темир ийис этгенледен минмей, иеси минген эсе — хар зат да тапды. Гузаба этип, адамлагъа керексиз нек къайырылады. Артыкълыкъ этмей, иесин миндиргенлерине ыразы болуп, аны билдирирге суююп, Алакёз кёзлерин татлы жумуп, шош къууушлады. Арлакъда мудах сюелген Хабланы, неда Кърымны къол аязларындан бир зат къапса этиучю эди ажир алай.

«Апчар» тынгылауну ийип, иги кесекни къарап турду. Сабий жууашдыргъан мал, тап ол сарыуек эсе да, аны аскерчилерини тюбюнде бютюн бек жууашыргъа керекди. Къынкъ демезге. Эр кишини ауурлугъу белин бюгюп, кючлю къолла ауузун жыртдырып, жүгенни тартхынчы, ёхтем атла бой салмаучудула. Ёхтемлик, айхай, игиди, болсада андан кюч мажалды деп келди «апчарны» кёлюне. Ол узун бойлу, субай адамды. Сары шинли. Жютю, сабыр къарамлы. Бусагъатда Алакёзге секирип, минип, аны эмиликча тепсетип, жамауатны аллы бла озаргъа бек термиле эди. Анга нек термилгенин «апчар» кеси да ангыламай эди. Да,

керекмиди анга бу жыйылганланы алларында омакъланыргъа. Башларына урсунла. Ол кѣпню кѣргенди, жигитлике эте да эрикгенди. Бусагъатда анга башха зат керек эди. Не медет, Алакѣзге минерге арсарлыды, базынмайды. Кѣпню кѣргеннге, билгеннге саналганлыкъгъа, бу жыйылганланы ангылагъанма, билгенме деп махтаналлыкъ туйюлдо «апчар». Тынгылауукъ ташла, къаяла кибик... «Герменли» нек эсе да таулагъа сагъышлы къарап, сора дагъыда кеси кесине сейирсинди. Алакѣз къозгъагъан ачыуун жамауатдан нек кѣреди ол? Огъесе малы, адамы да бирмиди мында? Ташы, агъачы да? Ашыгъыргъа керек туйюлдо. Кеси да минмез. Эл туурасында боюн жилигин чыгъарып, хыликгялыкъгъа нек къалады. Алакѣзге Чиппо бой салдырса, бютюнда иги. Чиппо парийди. Алгъын большевиклени парийи, энди аны парийинди. Тап оюм этгенине «гермен» кеси кесине ыразы болуп, тирилди. Сора Алакѣзге эки жюз угъай, юч жюз жыл болады деп элде сѣз бюрюгени эсине тюшдю. Аны анга Хаким айтханды. Хыликгя этип,, сантха санап. «Апчарны» бет къаны тюрленип къалып, атха алай къарады. Не медет, эллиле сантланып айтмай эдиле ол сѣзлени. Айтылмасала, жамауатны ичинде бюрюмеселе керек эди. Къулакъ артына керох тиреп, уруп къойгъандан игиси жокъ эди. «Апчар» къуйрукъ башында керохну ауурлугъун сезип, ол аны кюйдюре тургъанча, назик, узун бармакълары адыргы этдиле. Керохха жеталмай, хуржунунда букъдула. «Апчар» тели туйюл эди: окъ, топ, хар заманда муратынга жетдирип бармагъанын ангылагъан адам эди. «Герменли» бир кѣзюн жумаракъ этип, жангыдан Чиппогъа къарады. Чиппо кибиклени къоллары бла этерге керекди ол мында этер ишин. Чиппола тындыраллыкъ жумушну мында «герменли» тындыраллыкъ туйюлдоле. Бююн Чиппо Алакѣзге минсе, тамбла эллиле анга юч жюз жыл болады деген угъай, ючжыллыкъды деп окъуна айтмазла. Къубултуп, ийнакъ этип тургъан Алакѣзлерини ызындан кеслери таш атарла. «Герменлени» ауурлугъу белин ийилтип, ат орам бла озса деген сагъышда эди «апчар».

Чиппо, юсюне жарашмагъан немисли солдат кѣнчегин ѳрге тарта, алгъа атлады. Туурада тохтады. Атха иер салыргъа керек эди: ушамай эди анга жайракъ минерге. Киши иер къайгъы этмеди, кеси айтыргъа уа базынмады: «апчарны» чамландырырма деп къоркъду. Алакѣзню анга къайырылып тургъан огъурсуз кѣзюн эслеп, бюреги къыстау урду. Болсада Чиппо ѳз къолайын, онгун базманнга салалмады. «Апчар» аны сайлады эсе, билмей сайлама-

гъанды. Алакёзю къанатларын къыяллыкъ жаланда олду. Чиппо бет алышындырыгъа кюрешди — жигитлиги бла кишиликини нюрю бетин жарытханнга ийнанып, жыйылгъанлагъа къарады. «Итден туугъанла», — деди ичинден. Ит несин танымагъанча этип, азым жашагъандыла. Чиппону ыспасын чыгъармай. Балчибиклеге уа къор-садагъа болуп, жумушларын тындырмагъанмыды? Не бердиле? Къуллукъму? Кеслеринден озмай эди. Энди уа турсунла. Кезию Чиппонуду.

Аны сыйлай билген «герменлилеге» Чиппо бир иги зат этерге керекди. Борчлуду. Кишин эталмазлыкъ «Балчибиклеге», бу жыйылгъан жамауатха ачыу тиерча, бир затны тамыры бла гуиц этерге, малтаргъа, биреуленни ёлтюрюп, жютюлюгюк кёргюзтюрге. Алакёзге къарады... «Балчибикини аты», — деп къызды ичинден. Элни ийнагъы. Юч жюз жыл болады ден къбултадыла да, суугъа тюшген чичханлай этип къояйым...

Болсада Алакёзге къалай ёрлерге билмей, миндиригиз дерге да ылыкъсынып, желкесин къашый мычыды. Бийик, субай атны къатында амалсыз, бёрк агъачлай, гитче да кёрюнюп. Алай жамауат Чиппону бедишлигин сезип тамам кёл кенгиргинчи, Хаким аны аягъын кётюрюп, тор ажирге ёрлетди.

Туура аллай учузлукъну сакъламагъан Алакёз симсиреп, жеринде уюп къалып, бираз турду. Жыйылгъанланы шыбырданханлары, ол ёмюрде эшитмеген сёзлени да тунчукъгъанларына жунчуй, къулакъларын жумду. Алакёз жамауатдан энчирек сюелген Кърымны эследи. Ол шош жилай тургъанын ангылап. Жаулукъ къанатын кёз тюплерине дери тартып сагъайгъан Хабланы да. Ажирни кёзю жетген, илинген адамла барысы да сагъайып эдиле. Жамауат онгсунмагъан, ол жаратмагъан бир зат эте тургъанын Алакёз ангылап, эс да жыйды. Ал аякъларын жерден бирча айырып быргъап, жумуртханы жайгъанлай, ичин жайып къояргъа суймей эди. Бек ачымай жыгъылса сюе эди. Алай Чиппо бир къолу кёзлерине тюшген немисли кълпагъын тюзетирге кюрешип, башхасы бла атны жалкъасына жабышды. Чиппо эс жыйгъынчы ат аны экинчи кере да силкиндирди. Жыгъылмады. Бёркю чартлап, Алакёзю аякъ тюбюне тюшдю да, жыйылгъанла Чиппону чыгъыр башын кёрдюле. Балаууз бетли, жумдурукълай, гитче башын. Ат, нек эсе да элгеннгенми этди, жерге тюшген бёркге, бёрк деп да туююл, эски быстыр маталлы, тозурагъан чыпчыкъ уягъа ушагъан бир затха кёз агъын къайырып, сабырланды. Сора аякъларын кезиулendirип,

Чиппону чайкѡап, элѡп, иги кесек турду. Бияры учуругѡа ашыкѡады.

Юсюне минип, терк жыгѡылыргѡа унамагѡанланы да унутмагѡан эди тор ажир. Эсиндедиле. Аякѡ тѡбюне кеплени бѡрклери тѡшгендиле. Уллу тѡгерек бѡркле. Кѡк, жашил кѡатапа тѡппелиле. Ауурла. Тѡшгенде, жерге ахтынып тийгенле. Алакѡз ол бѡрклени малтаргѡа сѡймегенди. Бир жанлыракѡ туракѡлап, ат оюнун алай этгенди. Тѡлюкѡ, бѡрю бѡркле, кѡрпе, бухар бѡркле — жаны болмагѡан бири жокѡ. Алакѡзню туягѡы тийгенлей ѡлюп, мешхутда бугѡуп, буштукѡ болуп кѡалмай эдиле. Муну уа неге ушагѡанын ат биялмай эди. Чичхан болуп, тешикгеми ташайды, хыппириклей, туягѡынамы жабышып кѡалды: кѡарады — аякѡ тѡбюнде эслеялмады; мешхут кѡатыш эски быстыр эследи да, Алакѡз ачыуланды. Базынып, аны юсюне миннгенни жерге тийсе, ахтынып, ѡкѡрюп жияргѡа бѡркѡ окѡуна жокѡ эди: тор ажир алгѡа шиш туруп, сора ал туякѡлары жерге жетгинчи, сауурсунун ѡрге чочутду. Чиппо, тозурагѡан сибирткилей, быстыр гинжилей болуп, сызылып, жыйылгѡанланы алларында сойланды.

Темир ийис этгенледен экеулен Алакѡзню ауузлугѡун эринлери кѡатыш кѡысха тутуп, буруп, жи жанында сѡелдиле. Ат ачыгѡанын билдирмей эди. Тарт-созгѡа кѡалса, бютѡн бек кѡыйнарыкѡларын ангылап, Чиппону жыкѡгѡанлай, уруп кѡачып кетмей мычыгѡанына сокѡуранып, шотайып турду. Жаланда аякѡларын тыялмай, кѡыйнала эди Алакѡз. Бойсунмай эдиле ала анга — ууакѡ-ууакѡ тепчип, жерни теплей. Сора биягѡы Хаким аны кѡыланч бойнун сылады, шап-шуп этдирип кѡакѡды: малны кесине жууушдурургѡа, ариу айтып ѡйретирге керекди. Чиппо анымы биле эди, аллах ургѡан Чиппо. Хакимди Алакѡзню не жаны бла да аямазлыкѡ: амалсыз, ыспассыз этип жамауат туурасында белин бюгерик, кѡара мелте этип, «апчаргѡа» жюгенин тутдурлукѡ.

Тѡзмеди тор ажир анга, титиреди, шиш турду. Жибермедиле. Темир бетли адамла аузун кердирип, жеслерине тартдыла, Алакѡз а — ѡрге. Аууз кѡмѡюго ичге кѡызыл дарий журунлай, энишге салынды. Хорлатып кѡояма депми кѡоркѡду, неге эсе да сокѡуранып, кишнерге умут этди. Кишнеялмады. Неге жарсып, сокѡураннганын да биялмады. Слюмню кѡолуна тѡшѡп, андан кѡутула тургѡаны ѡчѡмню? Схтемлиги сыннгандан эсе, бели сынарын, аякѡлары ууалырын сѡе эди Алакѡз.

Ол заманда Алакѡз гитче эди. Жети-сегизайлыкѡ. Жалкѡасы, жаш адакѡачыкѡны кикиригинлей, ѡрге кѡайы-

рылып. Къуйругъу бары-жогъу да хазна сезилмеген кезиуу эди. Алай жылкъыда кенг жалкъалылагъа, суу шорхала кирик, узун къуйрукъулаулагъа сукъланып, кесини да сибиртки токъмакъчыгъы аязда шууулдагъан суна эди. Анасыны къарын жылыууна къысылып да тынгылагъанды ол кеси кесине. Жашыртын. Алай не жалкъасы, не къуйругъу шууулдап эшитмегенди. Тау этегинде, жар башларында бир тюрлю ауурлукъ сезмегенди, жалкъасы, байракъча къагъылып, къуйругъу, булутлай, ызындан созулады деп билилмады. Неге ёхтемленип, махтана эди ол? Башхалагъа ушаргъа суймегени ючюнмю? Жылкъыда аны тенглерни кёп эдиле. Сютден тоюп, жортуп айланнганла, дагъыда тоюп, кюннге тынгылай жукълагъанла. Чолакъ къуйрукъчукълары бла саскыланы къоркъутургъа адыргы этип, къоркъуталмай, тыпырдап, чочуп, кюлкюлю эдиле ала.

Алакёз кесин кюлкюлю сунмагъанды. Аналарыны жылыуларына къысылып тургъанланы да жаратмай, аны хомухлукъгъа санап, чабып, жортуп айланнганды. Керти, чолакъ къуйрукълу нёгерлерни да жорта эдиле. Алакёзну ызындан, эришип, озаргъа кюрешип, Бирин да аллына ётдюрмегенди. Желни, къанатлыланы озуп, артда къоюп чапхан хычыуун эди. Бийик, кенг дуния да сени биргенге чабып, бютюп жанил, жарыкъ болуп. Ким биледи, тийре анга эс бургъанын кёрмесе, сезмесе, чёрчеклигин селейтир эди. Алай ол жорта-чаба башласа, адамы, жылкъысы да ызындан сагъайгъанларын биле эди. Узунбел окъуна бюсюреп, ийнакълап къараучу эди. Жюйрюкюлюне, бирсиледен терк чапханына ёхтемленип. Алакёз кесин тыя билилмагъанды. Таш-маш деп айырмай, юслери бла секирирге кюрешип. Бир жол а, махтанып, ташны башы бла чыпгаяма дегенлей, жар тюбюне ташайып кетгени эсиндеди. Сары тонуракъ, зыгъыр къатыш чулгъанып. Жюн гулмаклай болуп, эзилеп, къобалмай кёп жатханды. Ол заманда жылкъычы бла аны жашы Къоркъмаз жамычыгъа чулгъап, сакъ кётюрюп чыгъаргъан эдиле. Аз, кёпмю жатды — Къоркъмаз къатындан кетмеди. Ол кеси да тай кирик эди. Нек эсе да Алакёз аны ёз тенгине санап, сакълыгъын да ангылап, жагъын этиучеди. Орулгъан кырдык ашаргъа, сют ичерге унамай. Артда, аягъы юсюне тургъанында, Алакёз былайым ачыйды да, бу затым къыйнайды деп билилмай эди. Кёзю-башы тегерек айланнган болмаса. Жыгъылмады. Къалтырап, сюрюше, туруп турду. Жылкъычы, Къоркъмаз да юсюне сюелип.

— Эки негиси да къайнагъандыла,— деди ахырында тайгъа ушагъан жаш.

— Теличик, кесин тыя билген мал туююлдо, — деди башхасы, шош ауаз бла. Тайгъа ушагъан жашны атасы эди ол.

— Алай эте кетип, амандан ёллюкдо, тирилиги башына жау болуп, — деди Къоркъмаз.

— Ёлмез. Узунбел мындан да чѳрчек эди. Анга ушайды. Ажымсыз ёсдюрюрге борчду, — деди дагъыда Жамбот.

* * *

Алакѳз ал туякъларын жерге хыны уруп, дагъыда хауаны сермеди. Алай юч-тѳрт кере этип, сора башын ёрге атып, сир къатдырды. Темир бетлилени билеклери кючлю эдиле. Тор ажирни аууз кѳмюгю кызыл дарий журунга бютюн бек ушап, алгъындан кыстаууракъ саркъды. Алакѳз жамауатны кѳрмей, кѳкню кенглигин, тау бетлени тикликлерин кѳрюп турду. Къачан эсе да бир адамла аны санларын, жанын сакълап, бюгюн ёхтемлигин сындырыгъамы керек болурла? Андан эсе жар тубюнде къалса иги туююлмю эди, черекге кѳмюлген ташлай, тас болуп къалса иги туююлмю эди...

* * *

Жылкъы черекге кирирге базынмады. Ол кюн Бахсан суу жагъаларын толтуруп, бозаланып келе эди. Ары да, бери да ётерге юйреннген атла, черек алдап, билмей тургъанлай, мах деп шатык отлаугъа жолларын тыйып къойгъанына онгсунмай сюеле эдиле. Къулакъларын сагъай тып, жоккуланып. Узунбел а — алгъаракъ чыгып. Ол кирсе, ызындан чакъырса, барысы да къуюллукъдула. Улдулагъа къоркъмай эди Узунбел. Быллай суудан ёталмазлыкъ атла туююлдоле. Алай жылкъыда санлары къатмагъанла, сютжухла, чолакъ къуйрукълула кѳпдоле. Ёз баласы болмагъан бири жокъ. Тап барысы да андан туумагъан эселе да, башха туююлдо, тайладыла. Узунбел, нек эсе да суугъа тай алдырып къойгъанча мудахланып, кесин айыплыгъа, терсге санады. Суу жагъа бла ёрге, энишге жортду. Черекге асыры жууукъ келгенлени кыстап, низам салып. Чолакъ къуйрукълула апаларына кысылып тургъанларына да ыразы болду. Аны сагъайтхан Алакѳз эди. Тыялмай эди ол кесин. Жортуу этип, ёрге-энишге чабып, черекни этегине кирип. Къууп, къоркъутуп, Узунбел аны жылкъыгъа къошханлыкъгъа, къамамай эди.

Таула кибик уллу атланы суудан къоркъгъанлары сейир эди. Алакѳз а бир затдан да къокъургъа сюмейди. Тай желни къуууп, озгъан да этип, жагъа бла энишге чапды.

Ызындан анасы кишнегенин, Жамботну ауазын да эшитди — эс бурмады. Угъай, Алакёз да кьоркъа эди суугъа кирирге.

Кёре эди черекни огъурсузлугъун. Алай чёрчеклиги, жигерлик кёргюзтурге итиниулую асыры кючлю эди. Нени да хорларгъа кёллендирген. Бютюн да барысы да санга къарап, санга сагъайып тургъан татлы кезиуде жигерлик этген хычыуунду. Алакёз гитче болса да, суугъа кирип кетди. Тюз да ол кезиуде черекни толкъуну тайны къарын тюбуне дери ёрлеп, сюрюшдюрдю... Алакёз аякъ тирерге кюрешип, артха да бир къарады. Кишнеди. Сокъуранганын билдирип, жагъада къалгъанладан кечгинлик тилегенча эшитилди ол. Черек тайны тартып, уруп жыгъып, жүн гулмакълай этип, тёнгерете, ичине кёме да чыгъара, энишге къууалады. Тири, терк аякълары болушмадыла. Энди анга бир зат да болушмазын ангылап, чулгъанып бара эди тай. Кёп-азмы барды — бир заманда ким эсе да, не эсе да аны жалкъасындан къаты тутду. Тутдуму, огъесе къапханмы этди — билялмады. Ол жаланда жагъа таба бурулду, аны кёрюп къойгъанын сизди. Суу энишге тартып, талатып, жалкъасындан тутхан а жибермей, жүзерге болушханын. Аякълары жерге жетгенде да, жиберип къоймады. Жагъагъа чыкыгъанда кёрген эди Алакёз Узунбелни. Сууукъданмы огъесе къоркыгъанданмы — къалтырагъанын тыялмай эди тай. Ол заманда атдан тюшүп, Къоркъмаз Алакёзю къучакълады. Жютю да, гитче да болуп къалгъан башын къойнуна къаты кысып. Кеси да тай кирик къалтырады. Хычыуун эдиле Къоркъмазны жылы къойну, кюллеры, билеклери... Энди уа аны къатында не Узунбел, не Къоркъмаз жокъдула.

Бусагъатда экиси да жангыдан тор ажирни эсине тюшдюле. Шош жияды. Узакъгъа, кёк тау бетлеге, сыртлагъа къарап. Сүймей эди ол, жүрек такъырлыгъын анга къарап тургъанла кёрюрлерин.

Сора Алакёз, нек эсе да, тынчайып къалып, ал аякъларын жерге бошлады, башын да бошлады. Кючсюнүп, кёзлерин жумду. Ол бусагъатда Къоркъмазны бла Халиматны да эсине тюшюрүп, ауазларын эшите тургъанын киши билмеди.

Халимат эрин урушха ашырып бара эди. Юч ат арбаны толтуруп олтургъан элли жашла алгъаракъ озгъан эдиле. Ала да ашыкъмай эдиле. Ахлулары бла сёлеше, ала бла саламлаша.

— Мен энди сени не хазна кёрюме, аллах билсин, ёзге уа, — деди Халимат, жиярыгъын кючден тыйып.

Къоркъмаз аны жапсарып кюрешмеди. Керти кертилей къалса игиди: ол кеси да ийнанмай эди къайтырма деп.

— Бу жашла болгъанлай болурма. Уруш мени энчи къыйынлыгъым туююлдо, — деди.

Халимат тѣзалмады: жаулукъ къанаты бла бетин букдурду, имбашлары ууакъ къалтырадыла. Адежде баргъан Алакѣз жумушакъ, жылы жуху бла Къоркъмазны жауурунуна къатылып, шош тюртдо. Иеси анга эс бурурунму суюдо огъесе тиширыу сени хатангдан жилийды, деп тырманмы этди...

— Эллилеримден айырылмай, ала бла тенг урушха баргъаным насыбым окъунады, — деди Къоркъмаз.

Халимат эрине сагъайды. Не хыйсапдан айтханын ол биле эди.

Жукъ сормай, тынгылап турду. Жокъ эди Къоркъмазны тынчлыгъы — сыйыргъан эдиле андан аны. Атасын думп этгенле жашына да къайырылып эдиле. Эслилиги, ишлеп иги жашай билгени башына жау болгъан атасы. «Бирсиледен артыкъ кюрешме, бирсиледен жютю эсенг да, жютюлюгюнго кѣргюзтме, суймейдиле аллайны», — деп азмы айтханды Халимат. Сени кибикледен эсе Чиппо тынч жашайды деп.

— Кѣзге урунуп къызаргъан алма терк юзюледи, — деди тиширыу.

— Къуртлуну, къотурну уа киши да юзерге кюсемейди, ол аякъ тюбюнде чирийди. Башхалыкъ жокъду: бири оу да, экинчиси шау, болса да, сайларгъа тюшгенде, мен къотур, кичиу да болургъа суймейме.

— Барды башхалыкъ, — деди Халимат, — Чиппогъа киши тиймейди.

Къоркъмаз дыркъ деп тохтады. Юй бийчесине къарады. «Айып туюлюмюдо санга, ариу, эсли тиширыугъа, манга Чиппону къадарын тежерге», — дедиле аны мудах кѣзлери. Халимат эрини тырманын ангылап, кѣлюн алыргъа ашыкъды.

— Кесинг жарсып къайтмагъанмы эдинг да тѣбентинден — Узунбелни кючден таныгъанма деп.

— Танымай къалсам иги эди андан эсе, — деди Къоркъмаз, жиягъын Алакѣзю жухуна жууукълашдырып. Ол халда жаш бираз мычыды. Тамагъы бууулуп, къургъакъсып: мындан алда Узунбелни кѣргени эсине тюшюп, жүреги жангыдан сынды. Таныялмагъан эди Къоркъмаз ол кюн Узунбелни. Не эди да, къуллукъ юйню къатында аз ат тагъылып турмайды. Узунбел кеси таныгъан эди Къоркъмазны. Иеси Жамботну жашын. Узун бойнун къы-

ланч этип, суу кылычлай этип, къарады. Къоркъмаз да къарады анга — жеринден тепмей, жууукълашмай. Узунбел ал аягъы бла жерни къазып, шош кишнеди, дагъыда кишнеди. Кишнегени тарыгъыугъа, жиягъаннга ушай, Ол заманда Къоркъмаз ишекли болуп, атны къатына келди. Келди да, танып кююп, бойнундан къаты кючакълады. Къоркъмаз жукъ кёралмай, тамагъындан сёз чыгъаралмай бираз турду. Артдаракъ эслеген эди ол Узунбелни арыкъ узун жыякълары бла жиямукълары тёнгереп саркъгъанларын.

Жумушакъ къатапа эринлерин къалтыратып, ат эки-юч да кюуушлады. «Кёремисе, мени кимге, неге ушатып кюйгъанларын», дегенча. Узунбелни жамычылай болуп, жылкыны туурасында сызгъырыучу, жортханда кый кюбузлай согъулуучу кюйругъу, жалкыасы да чолакъ кесилип эдиле.

— Шуёх, мынга бу артыкълыкыны сенми жетдиргенсе? — деди Къоркъмаз кюллукъ юйден чыгъып, Узунбелни айылларына, жюгенине узалгъан кишиге. Киши, баям, ёре кюллукъчуладан эди, жууап кыйтарыгъа ашыкмады. Атха минди, иерге жарашдырылды. Сора кёлкълалды этип сёлешгенге къарады.

— Эгечден туугъан, Узунбелге, манга да жашаргъа алай тынчды,— деди. Ол затланы эсине тюшюре, Къоркъмаз тынгылагъанлай барып турду.

— Чиппону къадарын тежемейме, кесинден озгъанны сюймегенле кёпдюле дегенден айтама,— деди Халимат. — Жерни башхаладан иги сюреди, иги ишлеп, жашай биледи деп жойгъанларын атангы унутма. Башхаладан артыкъ хунери артыкъ мюйюзча кёрюнюп кългъан кезиудю.

Юй бийчеси тишируу башы бла алай ачы кертини айтханы Къоркъмазны жангыдан мудах этди.

— Адамладан кеси кесин букъдуруп, кысылып жашагъан а ёлген кибики,— деди ол ахырында. Халимат жукъ айтмай, кёпюр кюулагъына дери барды. Къоркъмаз да жукъ айтмай эди. Нек тынгылагъанларын экиси да биле эдиле. Адамла тохташып, бир бирлерине ахыр айтырларын айта эдиле. Къоркъмаз да тохтап, Алакёзню жюгенин Халиматха тутдурду.

— Болсада сакъ жюрю, сенден тилеригим олду,— деди тишируу,— оздуруп этгенинги билмей эселе айыпмыды.

— Сен манга аман да, хомух да бол дейсе. — Къоркъмазны ауазы шош эди: тырман этгени билинмезча.

— Сора энди мен сени кёрлюк туююлме. — Халимат алгъа тепчип, эрин кючакъларгъа умут этди. Къоркъмаз

аны ангылап кѡюп, юй бийчесини билегинден тутду. Жибермей турду, кѣзюне кѡрап.

— Хомух болма.

— Мен энди сени кѣрлюк туююлме. — Халимат эрини кѡлун эки кѡлу бла да тутуп, сылап, ийнакларгѡа умут этди. Кѡркѡмаз кѡймады — кеси тутду.

— Мен энди сени кѣрлюк туююлме. — Халиматны эсине аладан башха сѣзле келмей эдиле.

— Сени аллынгда жашынг ёседи. Жашы ёсе тургѡан ана кѡйынлыкѡлагѡа тѣзерге керекди.

— Кѣрлюк туююлме, мен энди сени кѣрлюк туююлме, — деп шыбырдадыла Халиматны эринлери.

Кѡркѡмаз юй бийчесин жапсарыргѡа сѣзле табалмай, алай айырылды.

Кѡайтып келе, тиширыу эллилеге кѡшулмады: эрини ызындан жиягѡанын кишиге билдирирге суюмеди. Жол жанында душургѡа чыкѡды. Бир зат да кѣрмей эди: не арба, не адам — озгѡан эдиле. Халимат кетмеди, кѡрап турду, ким биледи, алыкѡын озгѡан болмазла, кѣзге урунурла деп, умутун юзмей. Энди ол Кѡркѡмазны кѡарелдисин кѣрюрге термиле эди. Бѣркюню тѣппесине — бу аныды деп айтырча башлыкѡ кѡанатын эслерге термиле эди. Алай кѣтген эдиле арбала, тар ауузну кѣксюл ауаналарына сингип. Тизилишин, зурнукѡла кетгенлей, бийикледе тас болуп. Халимат имбашларыны ууакѡ кѡалтырагѡанларын тыялмай, артха бурулду. Алакѣз ызындан. Жумушакѡ эринлери бла тиширыуну жаулукѡ чачакѡларын сайлай, жингиригине, жауурунларына кѡатыла. Халимат нек жиягѡанын ангылай эди ол. Кеси да кючден атлай эди, арт аякѡлары бир бирге чырмашып.

Андан бери тау бетле эки кере кѣгерип, эки кере саргѡалгѡандыла. Кѡркѡмаз а кѡайтмады. Кѣп зат да тюрленгенди.

Алакѣз башын кѣтюрюп кишиге кѡрамаса да, эллилени ичинде Халиматны кѣрюп тура эди. Хау, ол тиширыу Халиматды. Алай адамла анга Хабла деп сѣлешгенлери сейир эди. Алгѡынча омакѡ, тизгинли туююлдю ол. Башында акѡ гыранчасыны жибек чачакѡлары ауурлукѡ этип энишге салынмайдыла, дарий жыйрыгѡы шуулдамайды. Эски, тозурагѡан жыйрыгѡы, онгнган гюлмендиситишидыуну субайлыгѡын букѡдуруп, чырайын сыйыргѡанлыкѡгѡа ол Хабла туююлдю. Аны кѡоллары алгѡынча кырдык, гыржын ийис этедиле, ауазы тюрленмегенди — жумушакѡды, сабырды.

Тиширыуну тайчыгѡын — Кѡрымны да эследи Алакѣз.

Ол тюрленгенди. Халиматны этегине жабышып, кысылып кѳрмейди аны. Алгынча. Кеси аллына айланган жашчык. Кишиге кѳшулмай. Бусагъатда да адамладан кенгирекде сюеледи. Жыягын имбашына кысып, кѳрап. Мудахды ол — экиси да мудахдыла — анасы, баласы да. Бир бирге тийишалмай, анда-мында сюелгенле.

Хабла Хабла тѳйюл — Халимат анга кѳрап тургъанын Алакѳз жангыдан эслеп, сагъайды. Бирле кылкыяр бичакъны богъурдагъына жетдиргенча болуп, титиреди. Зорлукъ-хорлукъ кимни бюкмейди, сен да шошайып кѳалдың, хариш дей эди тиширыуну кѳарамы. Алакѳз аны ангылап, башын кѳтюрдю. Кеси бюгюлген башха да бюгюлуп кѳалгъан сунаргъа керек тѳйюл эди. Огъесе биреу сынагъан кыыйнлыкъны башхасы билирге буюрулмагъанмыды — аны ючюнмюдо тиширыу юсюнде жибеклерин жюнге алышханы?

Атлагъа артыкълукъ этип, кыыйнлыкъны жаланда адамла сынатхан суна эди Алакѳз, адамла бир бирлерине кыыйнлыкъ сынатадыла деп билмегенди. Хаблагъа — Хабла тѳйюл, Халиматха сейирсинип андан кѳарай эди. Ийнаныргъа сѳймей.

Азмы-кѳпмю турдула Алакѳз бла тиширыу бир бирге кѳрашып — экисин да жангыдан Хаким сагъайтды.

Атны шошайгъанына базынып, юсюне секирип минди. Минди да, сора олсагъат чулгъанын барып, жамаутны аллында сойланды.

Аны жыгъылгъаны, Алакѳзню да ѳрге, тау этеги таба, айланганы тенг болдула. Солдатладан бири кѳармашып ызындан ушкок тутду — «апчар» атаргъа кѳоймады. Алай гузабалыкъ, муштухуллукъ бла хайырланып, Чиппо атды. Эки кере да. Окъ Алакѳзню арт бутуну шаугютюн жырып озгъанын киши билмеди: герменли «апчар» Чиппогъа ыразы болмады эсе да, тын деп тырман да этмеди. Была кеси кеслерин уругъа керилгенликге, аны неси кѳорайды деп келди кѳлюне. Кѳара кѳушлай, учуп, узайып баргъан атха аллай уллу магъана нек бергенин билмей.

Башхамыды ѳлсе, кѳалса да. Болсада ол оюм герменлини жюрек шургусун чачмады. Жамаут а гурушхасына гурушха кѳошду: алгъаракъда кѳара кийип сюелгенле терк тюрленип, жарып, кѳалгъанлары ачыу тийди. Бетлерин ѳхтемлик жарытып. Ёлтюрюрге керек эди деди ичинден. Сѳймей, уруп кѳояргъа хазырча, «апчар» Хаким бла Чиппогъа кѳарады. Жамаутны бѳркюн ал десенг, башын кесерге хазыр адамлагъа. Алай айталмады. Умуту башха эди. Герменли не эсе да бир затха термилгенин жангыдан сезди. Неди, кимди, тау этеги ѳзенде учхан? Алакѳзмюдо —

жамауат ёсдюрген ат, огъесе аны къанатларымыды? «Апчарны» эринлери къаты кысылып, къансыз болдула, кёзлери аз жумулуп сюзюлдюле. Жамауатны къанатын кыйгъан, умутун юзген хычыуун эди. Герменли офицер аны кесинден жашырмай эди, уялмай эди. Да, айыпмыды, ёз халкъынга къанат битдирир ючюн башха халкъны къанатсыз, умутсуз этген. Айтсынла, кесинги уллу кёргюзтюр ючюн башханы гитче этерге керек туююлдю деп. Анга аны жашау кеси юйретгенди. Тарых. Ол кёпню кёрген, жютю акъыллы аскерчи эди. Андан къарай эди тау этегине. Алакёзню излеп. Аны окъ, топ да жеталмазын, ол баргъан жерде бир мешинасы да баралмазын ангылай эди ол. Къуйрукъ башын кюйдюре тургъан кероху Алакёзню абындыралмазын.

Ким айтхан эди Алакёзге эки жюз, угъай, юч жюз жыл болады деп? Герменли жангыдан сагъышланды. Айыпмыды, ким да айтсын деди ол кеси кесине. Алай офицер кюлюрча туююл эди, сёзлени айтхан бу эди деп, кишини хыликгя этери келмеди. Асыры ёхтем сёзле эдиле ала, ол ангылагъандан.

Узакъда, тауну жашил этеклеринде, кыстау баргъан атха кёп къарады герменли. Тёшден тёшге ёрлеп, желде силкинип, къагъылып, учуп баргъаннга ушай эди ол. Туякъ тауушу хауада зынгырдап.

Ариу, жашил тау этеклери кенг, кыйырсыз ёзен кёрюнюп. Ёзенмиди, туююлмюдю — алай сунуп бара эди. Алакёз, кырдык, гул ийисин чачып. Наллары бла ташланы къабындырып, мукъут этдирип. Терк учууунда ат жаланда бир затдан къоркъа эди: къарагъанла юркюп къачып баргъан сунарла деп.

Алакёз ары дери эшитмей келген туякъ тауушун, солуун эшитип, нек эсе да сейирсинди. Да кесини жүрек тебиуюн эшитир ючюнмю сагъайгъан эди ол? Анга адамланы ауазлары керек эдиле. Тёбен къалгъан жамауатны сёзлери. Ыразылыкъларын неда кюйлерин билдирген. Алай бир зат да эшитмеди. Кесини туякъ тауушларын жангыдан эшитди. Сора ол жыртып, хурттак этип баргъан желни сызгъыргъанын. Огъесе жалкъасымы сызгъыра болур эди? Башхамыды, ол да жерни ауазыды, аны бла шыбырдашхан кырдыкны. ташланы, аны бла тенг учхан къанатлыланы. Жер чакъырып, алгъа элте эди атны. Бу жер бла жантёммеклигин бююнча ол бир заманда да сезмеген эди. Алгъын такъыр кёрюнюучю ёшюнюн кенг ачып. Хар не да бар эди аны юсюнде. Алакёз алгъын сан этмеучю шыякыла, жарты оюлгъан къалала, анда-мында шагъатлача сюелген обала. Барысын да шарт кёрюп, тансыкълап бара

эди тор ажир. Бирде жанлары бла учуп, бирде уа шыякы-
ланы юслери бла секирип, къаладан къалагъа ётюп.

Окъ кюйдюрген буту кыйнап башлагъанда уа, ол къа-
ла артына неда аны ичине кирип тынчайыргъа умут этди.
Анда аны киши кёрлюк туююл эди, окъ жиберселе да таш
къабыргъада суур. Алай кирмеди да букъмады. Жамау-
атны туурасындан кетерге сыймеди. Жашил дуппургъа
чыгып тохтады. Кюн таякъла тер басхан бойнуна, сыр-
тына тийип жылтыратдыла. Алакёз кеси эслемеди, тёбен-
ден къарагъанла кёрдюле; кюмюш къанатларын жайып,
тёш башына чёкген къушха ушай эди ол.

Алакёз жангыдан неге эсе да сагъайды. Тёгерекге къа-
рады — жукъ кёрмеди. Гюрюлдеген таууш а селеймей,
жууукъдан жууукъ. Жерми тебе эди огъесе атламы чабып
келе болурла?

Тор ажирни жүреги шор тарады, эсине жылкысы тю-
шюп. Кеси кютюучю, башчылыкъ этиучю. Къайда эди энди
ол? Айырылгъан кюнлеринден бери Алакёз аны бир да
кёрмегенди. Не суу жагъаларында, не тау этеклеринде жо-
лукъмадыла. Узакъ жоллагъамы чыкъдыла, кёк гелеуде
чаба-жорта кетипми тауусулдула?

Кёк гелеу Алакёзню сыйген кырдыгъы эди. Узакъдан
къарап, ол аны ариулугъуна аз сукъланмагъанды. Тёшле-
ни, тау бетлени жасагъан, жумушакъ, сыйдам да кёргюзт-
ген кырдык. Алай жылкыны къууалап келсе, сокъуранмай
да къалмагъанды. Хайт деген атланы, жюйрюк тайланы
жыкъгъан, борбайларын къыркып, абындыргъан кырдык
эди ол. Алакёз кеси да, бёрюню сюрюп бара, кёк гелеуде
жыгъылгъан эди. Жашиллене, кёк да бола тургъан гелеу.
Ол заманда, гажай бёрю къулакъ артына илингенде, ге-
леуню кёклюгю аны биринчи кере элгендирген эди. Да
къайда эди Алакёзню жылкысы — узакъ жолламы алып
кетдиле, кёк гелеуде чаба-жорта, абына да жыгъыламы
тауусулду? Абынганы къобалмай, кёмюлюп?

Алакёз сюелип турду, тийреге тынгылап. Жерни гюрюл-
дегени тохтамады. Ёз туякъ тауушлары ызындан энди же-
тип келгенлей, кёпден кёп болуп, таш ырхылай тёгюлюп.

Туююл эдиле ала тор ажирни туякъ тауушлары: мын-
да кёп жылкыла чапхан болурла, кёп атлы аскерле, душ-
манны ызындан сюрюп. Жерге кирген а топуракъ тюбюнде
къалып къала болмаз. Нек эсе да тёшле тилленип, хар
шыякыдан, эски къаладан, таш тюбюнден атлыла чыгып,
минг-минг болуп, тау этегинде чабышханча кёрюндю. Ала-
кёз атланы жүрек урууларын, атлыланы уа ауазларын
эшитди. Къылычла, кюн таякълача, жылтырап, элия къу-
рукълача созулушуп, ёзенни толтурдула, садакъ окъла,

кьошулушуп, жел болуп оздула. Барысын да эшитип турду Алакёз. Хар эшитген ауазы, чапхан атны туякъ тауушу. эс, къарыу да берип, алай сюеле эди тор ажир. Бу жер бла жантёммеклигин бюгюнча шарт ол бир заманда да сезмегенди.

Хастанны къатында Хабла бла Кърымдан сора киши къалмагъан эди. Хабла жашчыкъны не бла жапсарыргъа билмей, иги кесек сюелди. Къатына барып башын сыларгъа, кесине къысып ариу айтыргъа керек эди. Алай Кърым аны унарыкъ туююлдо: ол Хабланы сёзлерине анда-санда къулакъ салса да, ышанмай эди,— хазнамыды, акъылындан шашхан тиширыу — анга ким тынгылайды. Мен акъылымдан шашхан тиширыу туююлме, сени анангма деп а къайры айтсын.

Акъыллы, эсли дегениге адамла ишекли болуп, ышанмай къарай эдиле, телиди дегеннге киши даулашмай эди.

— Жашым, нек жияйса? — Хабла Кърымны къатына къоркъа келип, шош сёлешди. Алай айтып ийгенине олсагъат сокъуранды. Жашчыкъ кетип къалыргъа боллукъ эди. Тели къатыннга жашым деп нек айтдыраса, деп Айшат Кърымгъа тырман этиучюсюн Хабла эшите тургъанды.

Кърым къачып кетмеди. Къолун чалыдан айырмай, анга къысылып, шашхан тиширыугъа къарады.

— Сен уллу жашчыкъса, жиялгъан айыпды,— деди Хабла дагъыда.

Кърым кёнчегини тобукълары седирегенин букъдурургъа кюрешип, букъдургъан да эталмай, башын энишге ийди.

— Энди келлик туююлдо, жокъду, къайры эсе да кетгенди,— деди ахырында ол.

— Къоркъма сен, келликди, бир жары да кетерик туююлдо. Майна, эски къалала ичинде ырахат отлай турады,— деди акъылындан шашхан тиширыу, Кърым Алакёзю кёралмай жарыгъан сунуп.

— Ол кырдык отламайды,— деди жашчыкъ Хаблагъа тырман этген ауаз бла,— кетгенди къайры эсе да. — Кърым тау бетге термилген кёзле бла къарады. Ол энди ангылагъан эди жаш не излегенин. Болсада ийнаныргъы келмеди, кёлюне тийди.

— Неди ол дегенинг, кимни излейсе?

— Мен анамы кёрмейме, келе тура эди, энди жокъду,— Кърым башын имбашына къысып, билегин алгъа узатды.

Хабла иги кесекни тынгылап турду. Кеси ючюн, Кърым ючюн да жүреги къыйналып. Жашчыкъгъа жукъ сездирмей, къарамаы бла тау бетде къайынны тапды. Къатында

гитче терекчикни да. Анасыны этегинден тутуп келген сабийге ушагъан. Кърым кёргюзтген эди экисин да Хаблагъа. Сора жашчыкъ бюгюн аланы нек кёрмей къалды? Тиширыуну ичине къоркъуу тюшдю.

— Бош жарсыйса, жашым, иги къарачы, майна — келе турадыла. — Хабла эншиге ийилип, Кърымны бетинде, кёзлеринде саусузлукъ илишанларын изледи. Алай мудахлыкъдан башха зат кёрмеди.

— Алдагъан этесе, киши да жокъду. Мен кёрмейме, — деди жашчыкъ.

— Ой, хомух а, майна, орагъын да жылтыратып, ананг келе турады. Сен да этегинден тутуп. Башынгда бёркчюгюнгю къатапа тёппеси кызыарып, — деди Хабла. Жюреги жангыдан такъыр болуп: — Эсингдемиди, ол мен тикген кызыл теппели бёркчюгюнг, — деп сорлукъ эди да, соралмады. Тынгылады.

Кърым жангыдан тау бетге къарап иги кесек сюелди. Алай жокъ эди анда орагъын жылтыратып, энип келген тиширыу. Тауну бети жашил эди, сыйдам. Кёзлери толуп, жашчыкъ баштёбен болду. Сора, сытылып, шош жияй, артха бурулуп кетди. Кетме, мени бла бираз мычы деп айталмады Хабла. Жашчыгъын къарамамы бла ашырып, сюелип турду. Артда уа барып, гумуну къабыргъасына кысылып олтурду, арбазын, юйю да кёрюрча. Кенг эди аны арбазы, юйю да. Тыш адамла, ахлула кирип-чыгъып тургъан. Аны уа къоймай эдиле ары кирирге.

* * *

Жууукъ жетген тиширыуну къатыннга алыргъа жарамай эди. Къуранда аны юсюнден не, къалай айтылгъанын да Айшат иги биледи. Эгечинги, атангы эгечинден туугъаны, къарындашынгы кызын, эмчек эгечинги, къайын анангы, ёге кызынгы, жашынгы къатынын къатыннга алма, гюняхды. Аны бузгъан уллу аллахны ассысыды деп жазылыпды сыйлы китапда.

Айшат эрттенлик намаз кылырга эчки териге чёгюп, алай борчун а толтурмай тура эди. Ол халда кёпмю-азмы турады? Нек эсе да башы тутхучсузду. Артыкъ да бюгюн. Учунуп, тайып кетип барады. Къайры? Къайда, неде тохташырыкъды. Не заманда да аллайыракъ болуучеди Айшат. Къайгъысы, сагъышы кёп адам хазнамыды. Алай арт кезиуледе асыры бек унутуучу болуп къалгъанды. Аны башхала эсlegenлеринден бла къалгъанларындан хапары жокъду, кеси уа ол кылыгына сансыз туююлду. Бусатда да Айшат намаз кылыргъа чёкгенликге, намаз

кереклени унутуп, акъылын жыялмай олтурады. Огъесе башы къайгъылыданмыды? Да сора Мухаммад файхамбаргъа къадалып нек къалды, не иши барды? Унутургъа кюрешгени унутулмай, мыйысына тюйрелип тургъаны сейир тюйюлмюдю? Айшат кеси кесине тырман этсе да, неге эсе да ыразы болуп, ышарып ийди. Мухаммад файхамбар ёге жашы Зейтунну къатынын сыйырып, кеси алып къойгъаны аны алай нек къууандырып, кёллендиргенини сылтауун ангыламады. Мухаммадны гюняхлы иши не гюняхха, не айыпха саналмагъаны Айшатха хычыуун тиерге да нек къалды? Ол уллу аллахны ёз ишиди. Тийишли кёргенине не жаны бла да онг береди. Андан айтханды: сен мадар эте билсенг, мен къадар этерме деп.

О, сыйлы файхамбар, сен кесинг жаратхан, кёзюнг къарагъан тиширыуну къатыннга алыргъа эркинсе деп ууаз бергенди. Ата къарындашынгы къызларындан, ана жаны бла экиге айланнган эгечлерингден да алыргъа эркинсе, санга суююп баргъан тиширыу, кимни да болсун, ол, кимден да туусун, санга саугъады дегенди. Былайда Айшат жангыдан къууанып, аллахха да ыразылыкъ сёзюм айтып, шош ышарды. Биреуге гюняхха, айыпгъа саналгъан иш башхагъа саугъа, къадар болуп къалгъанын Айшат эндиге дери да биле эди. Алай бюгюнча тынгылы уа тюшюммегенди анга. Сора не эсе да ол сезим тиширыугъа жүрек ырахатлыкъ, кюч-къарыу да берип, тирилтди. Инсан кеси гюняхха, терсге санамагъанын, баям, аллах да санамайды: ол буюрмай, бир зат да этилмейди. Эслилик бла акъылдан юлюш чыгъаргъан къулуна кечгенин башхасына кечмези да хакъды. Хайт деген адамны гюняхы кётюремди, эссизни уа ол ызындан жүз аякълы болуп къууады. Айшат а эссизмиди, кем жерими барды? Қишиге да борчлу тюйюлдю ол. Анга уа кёпле борчлудула. Жууукъ, ахлу, тенг да. Бал тамгъан он бармагъын он эмчек этип кюреше келгенди. Барысы да адамла болуп дунягъа чыкъдыла, аны оздула, ыспасы уа къумгъа тюшген суу тамычы. Угъай, энди Айшат кесин унутурукъ тюйюлдю, болду, тамамды, ёз башыны къайгъысын кёрюрге керекди.

Тиширыу кимлеге эсе да, баям, эллилерине болур эди, ачыуланып, намазлыкъдан турду. Арбазгъа чыкъды.

Эски хунаны ташына жингиригин тиреп иги кесек сюелди. Былайда хар зат да эски эди, шургулу. Ма, тауукъ орунлары, нек эсе да, алгъынча жүрегин къууандырмадыла. Тауукъ гедешге къысылып ишленнген ит орун да бир тюрлю мугурайып эди. Айшат къарамаы бла парийин изледди. Қайдады бу жазыкъ деди ичинден. Сора, ол кечени узуну улуп тургъаны эсине тюшюп, элгенди. Нек улуй бо-

лур, ёз жашынамы, огъесе Айшатха ауруу, ёлюмю те-
жейди? Ол затны эсине алгъанына ырыслап, тиширыу ит
орунну къатына келди. Къараууз бир заманда ариу да,
мазаллы да болуучу эди. Къулакълары кысха кесилген,
тамакъ тюбюнден башлап, ал аякъларыны тырнакълары-
на дери чиммакъ-акъ, къалгъаны — дум-къара. Энди уа
ёшюню кюнде онгнган эски быстыр бла хаух жабылып тур-
гъаннга ушайды. «Нек улуйса, нек тынчаймайса? — Айшат
чөгюп, итни башын сылады. Къараууз не ыразылыгъын,
не кёлкъалдысын билдирмеди: бир кёзю бла тиширыугъа
къарап, жабып кёйдү. «Шо бу да ёпкелейди манга»...
Ачмы болур? Арт кезиуледе Айшат Къарауузгъа сакъ
туйюл эди, заманында аш бералмайды. Да, сейирмиди,
отха чоюн асылмаса... Кимге къууанып аш этсин — арбаз-
да къарт парий бла кесинден сора киши къалмагъанды.
Кеси уа, хазнамыды — чорбат чыпчыкъ да кечинеди. Къа-
рауузну уа унутады да кёояды.

Айшат жалынып, парийни башын жангыдан сылады.
Сора аны бойну, къулакъ артлары гаппар болуп тургъанын
бусагъатда сезип, къолун къачырды.. «Къотур, сирке кесе
тура кёреме муну». Тиширыуну кайгъысы бир кесекге ча-
чылды.

Къараууз ёз жияуун этип улуй эди. Охо, харип, жа-
шар ючюн къалмагъанды. Алай жүрек шукурлугъу кёпге
бармады. Эсине жашлары тюшдюле. Сары герменлиледен
къачырып, экисин да узакъ кёшха жиберген эди. Энди уа
хапары жокъду. Саумудула-шаумудула? Герменлиледен
букъдурама деп, партизанланы отларына атып кёйгъан
эсе да билмейди. Мал излеп, ала кирмеген тешик, кёш сен
тапхы эдинг.

Не аланы, не быланы суймей эди Айшат. Сора ким
ючюн жоюлургъа керек эдиле аны жашлары? Аталары
«блас» ючюн деп азмы туйюлген эди? Не тапды? Атасын
аямагъанла аны балаларынмы аярыкъдыла? Жокъ эди
бу дуняда Айшатны тыяныр ташы.

Тиширыу кючсюнюп, Къарауузгъа къарады, ол анга
жапсарыу хапар айтырыкъча.

Парий шош тыкъсыды, башын а кётюрмеди. Сен да ке-
рекли болгъанынглай тойдуруучу кюнлерими унутханса
деди Айшат. Адамла да алайдыла. Бюгюн тойдургъанынг
экинчи кюн арбазынгда асмакъ ишлеп, асып кетерге ха-
зырды.

Угъай, жашлары эки къауумдан да кенгде тургъанлары
игиди, ёлселе да, кишини хорлугъун сынамай ёлюрле.

Кеси кесини жапсарыргъа кюрешсе да, Айшат жашлары-
ны кбайгъысын кыстаялмай эди, кече-кюн да аны жүрегин

эмид, шош таралтып тургъан. Дунияда жангыз къалгъан-дан уллу къыйынлыкъ болмагъанын ол биле эди. Алай адамла аны кёрселе, кёрмегенча нек этгенлерин, жол нек ташлагъанларын а ангылаялмайды. Къызы окъуна къайтып арбазына кирмегенли экинчи жума озуп барады. Керти, хор бла кеси жибергенди аны ары — Халиматны журтунда тур деп. Эгечлери, къарындашы иелеп къоярла деп къоркъуп. Бош тургъан журт — тыш кёзге ауруу: анда жюн тараргъа бла отун жарыргъа ахлула ёч болуучудула. Угъай, Айшат унарыкъ туююлдо. Адам туююше-жыртыша эсе, жаланда, журт-мекам ючюн жыртышыргъа керекди. Къалгъаны бошду. Байлыкъ, кюч, деберлик да аладыла. Айшатны уа юч жашы, къызы. Аллахны ахшылыгъындан. Кеси бла бир жашы былайда — элли берги къыйырында жашар. Экинчиси аргъы этегинде мажарыр. Бусагъатда ол иш къыйын туююлдо: герменлиле кёллени мекамларын бош къалдырадыла. Барын тилесе, ариу айтса, «апчар» эшиги жабылгъан юнню къызгъанганмы этерикди. Къызы уа къайнайды: элли ортасында мекамы хазырды.

Айшат кимлеге эсе да кёл кенгдирип, ёхтемлиги бла къууанчы ичине сыйынмай, журтуна, мекамларына къарады. Сейир эдиле аны баулары, халжарлары, ит, тауукъ орунлары. Бир бирге жабышып, бир бири ичлерине кирип, сыгын, топуракъ тёбелеча, гумулжукъ уялача, тизилишип. Ала нек ишленгенлерин жаланда тиширыу кеси биле болур эди.

Айшатны мекамы тургъан жер — къыйыр жерди. Сай жер. Аны ал жаны, ат чабарча, ёзен тёшге тиреле эди. Элден бери келген тёшге жетип, энишге къарагъынчы, мекамланы кёрмей эди. Тиширыуну юю да сайны башха жанында... Ол да тёшге къысылып. Аны ишлеген арт къабыргъасын къалап кюрешмегенди. Тёшню этегин жонуп, къазып, дорбунландырып, къалгъан юч къабыргъасын а ташладан тизип къойгъанды. Андан болур, тёш бла юй башны бир бирден айыргъан чек жокъду. Тёшню гелеуу юзюлмей, юнню башына къалын жайылып, мекамны кесини тырхыгына ушатады.

Юй узун юйдо. Арбазгъа беш эшиги ачылгъан, беш да мияла кёзю къарагъан. Алгъын аны юч иеси болгъанды. Ахлулагъа саналгъанда. Бир юйюр кёчюп кетгенди. Жерин, мекамын къоюп, ол нек кетип къалгъаныны юсюнден элден киши жукъ билмей эди. Тап биле эселе да, Айшатдан къоркъуп, сёзюн этмегендиле. Башхасы — жангыз жашагъан къарт эди. Айшатны экиге айланган къарындашы. Ол атдан жыгъылып ёлгенли, төрт-беш жыл озгъанды. Киши келип, аны мекамына дау этмеди. Кирир жери

болмай кьалгъанда, жарлы къарындашымы тюрбюне тешемешеле жайып мен кечиндиреме деп эртте чыгъаргъан эди Айшат хапар. Юч ахлу да биригип, юйню алай тиргизгенлери уа унутулгъан болур.

Юч юйюрге аталып ишленнген мал орунла, халжарла иги кесек жер сыйыра эдиле. Такъырлыкъда тургъанланы кезлерине урунуп, сёз кьозгъарча.

Айшат сёзден, айыпдан кьоркъмай эди. Бирле келип, сайда журт кьуар деп кьоркъа эди. Алай болмаз ючюн а хар таш артында, аякъ урур жерде кьол ызын кьояргъа керек эди.

Айшат, адамланы чакъырып, кеси да юслерине сюелип, чалы буруула, бузоу, кьозу, ат орунла ишлетди. Жарты-кьурту. Артда тынгылы бола турурла. Къарап-къарагъынчы, жаз башындан кьыркъаргъа, сора экинчи жаз башына эски халжарла кенгердиле, анда-мында межамчыкъла сюелдиле. Бичен, отун, сыгын жыяргъа. Хар бирине энчи. Ала Айшатха керек тюрюл эдиле. Аладан не анга, не элге хайыр жокъ эди. Бахча этерге, кегет-жемиш ёсдюрюрге жарарыкъ жер жылдан жылгъа къаран кьалып, мурсагъа, эшек шинжилеге берилип. Аны ючюн Айшатны неси кьорарыкъ эди. Ёмюрюнде чёп кёрмеген сай ол болсун, киши келип журт кьурамасын ансы.

Эрттен-ингир арбазгъа чыгып, журтуну кенглигин кёргенден бла аны сезип жашагъандан уллу кьууанч не болукъ эди. Аты, жукъусу, ахлусу да ол эди Айшатны. Бусагъатда да не жарсыуун да унутуп сюеледи тиширыу. Тюрлю-тюрлю гедешле, жатмала, жарты оюлгъан, башлапы тюшген мал орунлары кёзюне акъ кьалача кёрюнюп. Неди да, аман-иги эселе да — кесинидиле. Бу элде Айшатча эркин киши жашамайды. Кимни барды андан сора ёз череги. Келтирип берген эселе, биле болурла — кеси мадаргъанды. Алгъа ол къая тюрбюнде жиялгъанлай, тийрени балчыкъ этип тура эди. Тиширыу къазып-чучхуп, ташын-агъачын кетерип, ырхы ыз ызлагъынчы. Сора жатмаларындан бирини арт кьабыргъасын тешип, ичи бла барма кьойгъанды. Энди уа саркъады энишге, шырылдап, хычыуун макъамын мурулдап.

Ол затланы барысын да эсине тюшюрюп, журтун къарама бла ёнчелеп ийнакълай тургъанлай, кёзюне Кърым урунду. Юй башында, ожакъ артында. Эртте, кечми чыкъгъанды ол ары — Айшат нек кёрмегенди. Тиширыуну къансыз, жукъа бети билеу ташлай болду. Кеси мурккуну, жумушну суйген адам, арбазында бош сюелген ахлусун окъуна кёрюп тёзалмай эди ол. Бютюнда аны гыржынын ашагъан Кърымгъа да кечмей эди Айшат сабийлик халда

бош, мурккусуз тургъанын. Гитче къанталау туююлдо деп. Алай бу жумушну этсин да, муну мажарсын дерча сылтау табалмай эди. Итден тугъан асыры сабийди.

— Не кёкге аралып къалгъанса, тюш бери, бир тауукъгъа «иш» десенг а.

Кърым ашыкъмады. Къарагъанын бёлмей, юй башны тёшге къошулгъан жерине келип, дагъыда бираз сюелип, алай тюшдю. Жашчыкъны бети саз эди, кёз тюплери кёгерип. Тиширыу анга ачууланып, къозуду. Аны кёрген эллиле: «Айшат эгечинден туугъаннга иги къарамайды»,— демезлеми. Уруп, жыякъларын отча къыздырлыгъы, жерге къапларыгъы келди. Этмеди алай.

— Танг атмай таулагъа аралып нек тураса? — деди.

— Мен таулагъа къарамайма,— деди Кърым, башын кётюрмей.

— Сора уа?

— Мен анама къарай эдим,— деди жашчыкъ.

Тили тутулгъанлай болуп, Айшат бираз сюелди. Къол аязлары, сырты да терлеп къалгъанын сезе. Чартларыкъ анасын унутургъа унамагъаны сейирди. Огъесе биз билгенни олдамы биледи? Хабла бош жюриюмейди бу тийреледе... Айшатны бети жангыдан агъарып, жыякъ сюеклери жютюлендиле.

— Жокъду, энди кёрмейме деученг да. — Тиширыу къол аязын къаш башларына тутуп, тау бетге къарады. Чалгъычыла бла оракъчыла элге эниучю жыяу жолчукъгъа. Абери кёралмай, жашчыкъны телилигине кёл кенгдирди.

— Алай хажи болгъа эдинг сен. — Айшат нек эсе да къууаннган да этип, сора сабийге къошулуп, аны сёзлерине жууап излегенине, аладан элгеннгенине сейирсинди.

— Анда туююлдо мени анам, бери келгенди. — Кърым башын кётюрюп, балан бармагъын юйню ёрге жанында къапхакъ таба чюелтди.

— Анда уа не барды?

— Анам бизге къаран сюеледи,— деди Кърым.

Кертда Хабла келип, къапхакъ башындамы турады деп, элгенип, Айшат къарамаы бла юй арты сыртны, сырт башын да тинтип чыкъды. Жангыз сюелген терекчикден сора жукъ кёрмеди. Хабла аны къатында сюелип неда олтуруп, Кърымны излеучюсюн Айшат биле эди. Алай бююн а келмеген эди. Терекчик жангыз эди.

Аллах да бир уруп тебиресе, кёмгюнчю тохтамайды деди тиширыу ичинден. Кърым сакъат сабий болгъанына энди бир ишеклиги къалмады. Сора санлары тирилгенлерин сезип, къууаннганын кеси кесинден жашырды. Не ме-

дет, Кърымны телилигин Айшатдан башха киши ангыла-майды.

— Ол терекди, малхуниядан туугъан,— деди тиширыу, бош алай Кърымны эссизлигин кёзюне тутханы хычыуун кёрюнүп.

Кърым ачыуланмады. Тиширыуну ангылаусузлугъуна сейир этип, иги кесек тынгылады. Эндиге дери сабийле кёралмагъанны уллу адамла кёрген сунуучу эди ол.

— Мени анам сени эгечинг эсе, сен аны къалай таны-майса, келип къарап турады да? — деди Кърым.

Айшатны жүреги кыстауланып, тамагъы къургъакъ-сыды. Кертда, неда сабий чий телиди, неда кеси аллах ургъан сылхырды. Тиширыу сагъышланды. Азмы кёргенди ол, къапхакъ башында ёсген терекни къатында Хабланы. Артда уа ары къараргъа юйренчек болуп, эрттен, ингир сайын, хар арбазгъа чыкъгъаны сайын, къоркъса, элгенсе да, Хабланы излемей жумушуна тынч кеталмагъанды. Хабла алайда болса-болмаса да, терек аны бир сескендир-мей къоймайды. Сейирмиди, Айшат терек артында сюелип, бери, аны арбазына, аралып тургъан Хабланы къалай кёр-люк эди. Жокъ эди тиширыуну тынчлыгъы, жүрек ырахат-лыгъы. Тап, бусагъатда да алайда эсе да билмейди, кёр-алмайды.

Тиширыу кёзлерин къаматхынчы къапхакъгъа къарады. Терекмиди огъесе Хабламыды — айыралмады... Ол бир кымылдап, ары-бери тепчигенча да кёрюнеди. Бирде уа симсиреп, сынлай болуп къала эди.

Сора Айшат кесине азаплыкъ сынатып нек жашайды? Кече, кюн да къоркъуп, буюгъуп.

Тиширыу, хыны бурулуп, юйге кирип кетди. Сора къолунда жютю гидасы бла чыкъды. Арысы-бериси болмай, ёрге айланды.

Сырт бети ариу гелеудю. Эрттенлик аязда жерге жап-лана да сюзюле, саркъа тургъан. Ол заманда гелеу бютюн учхалауукъ болады. Ёрге баргъанны, энишге келгени да онгун къурутуп. Алай Айшат жыгъылырма деп къоркъмай эди: тёрт аякъланып, къайда уа жапланып, баууру бла сюркелип бара эди. Ёзге уа, телими болгъанды гелеуге алдатыргъа. Ариу кырдыкды — ышаныргъа уа керек тую-юдю. Сыртындан тийип, неда тёнгереп кетип, кёплени эшиклери жабылгъанды. Къачан жыгъарын билмезсе.

Айшат кимлеге эсе да кюлюп, кёл кенгдире, солууун айландырды. Жерге къулакъ салды — кесини жүреги ты-пырдагъан тауушдан сора жукъ эшитмеди. Гидасын ёрге-рек сызып, эки къолу бла да кырдыкдан тутуп, аякъларын

тынгылы тиреди. Гелеуге алдатмагъанды ол алыкъын кесин. Тёрт аякъланып, бауурланып, сюркелип баргъаннга кёпню кечген кырдык эди гелеу.

Кенгден къарагъаннга сырт сыйдам кёрюннгенликге, чунгур-мунгурлу, къотурлу жерди. Къыркъарда жауун суула олсагъат саркъып, сыпхарылып кетмей, жыйыла, жерге тынгылы сингип, кёпчютюп, кечеден тангнга уа бузлап чыгъа эди. Буз бузну терк табып, терк жайылып ёседи. Юч-тёрт кечени ичинде ол туташ мияла да, къалын да болуп, кюз артына саргъылдымгъа тартхан гелеуню кёксюл эте эди. Андан туююл эсе, кюндюз сырт да, Айшатны юй башы да бирге къошулуп, деменгили кёхтуй сойланып тургъаннга ушай эдиле. Ай жарыкъда уа сырт туююл эди — шош къалтырагъан, ёчюле да жана, ёрге-энишге саркъа, тепчий тургъан жашил ёртен эди. Алай, не тюрюл эсе да, къалын гелеу узакъ, жууукъ кёзден да тюбюнде бузну жашыра билгенди. Гелеуден къоркъа юйренмеген адамла жыгъылып, сыртларындагъ тийгинчи, аны хыйла-лыгъы барды, алдаулугъу деп эслерине келтирмегендиле. Анга кесин терилмеген, алдатмагъан Айшат эди. Къалай-алай эсе да, кёк гелеуде жыгъылып ачыгъанма деп билмейди ол.

Былайда тишируу, кишиси жыгъылып, иегисин, билегин да сындыргъаны эсине тюшюп, бираз сагъышланды. Экиси да тойдан къайтып келе болгъан эди ол иш. Жолну къысхасындан эсе тынчы игиди деп кюрешген эди Айшат. Кирме, аякъладан баш игиди деп. Тынгыламады да, жыгъылып, сыртны тюбюне дери тёнгереди. Айшат ашыкъмай тюшдю. Къуймучуна олтуруп, тигелей, баууру бла энишге ыхтырыла. Айыпмы эди, ашыкъса, ол да кишисинлей болуп къаллыкъды.

Жетгенинде, Ахмат эс жыйып, къобаргъа кюреше тура эди. Алай Айшат терк болушмады. Нек эсе да кюлкюсю къабынып, жесин тыялмады: харх этип хауаны зынгырда-тып кюлдю. Тунчугъургъа аздан къалып.

— Тын дейме да... — Ахматны хыны ауазы Айшатны элгендирди. Экисини да къарамлары тюбешдиле. Юй бийчесини гитче, такай башчыгъын, жютю бурнун, гитче, талгъыр кёзлерин, жукъа, саргъылдым къашларын энди кёрюп, тиширууун энди таный тургъанча, Ахмат алай къарады. Кёп тынгылады.

— Быллай бир неге къууанаса? — деди ахырында.

— Къууанмайма, — деди тишируу, сагъышлы бет алып. Не болгъанын, кюлкю нек буугъанын кеси да эскералмай. Кишиси онгсуз эди, аны жүрегинде уа бир тюрюл сезим жылынып, къабынып къалгъан эди. Керти да къууанч се-

зимми эди ол неда жарсыуу? Огъесе кѣлмю кенгдире эди тиширыу? Кеси жыгъылмагъан, алданмагъан жерде башхала абынганын кѣрсе, санларын женгиллик, жүрегин а хошлукъ алыучусун сынай тургъанды Айшат. Аны кесинден жашырмай эди.

Болсада Ахмат тыш адам туююлдо. Кишисиди. Юч сабийини атасы. Кеси ачыгъан башхамыды? Не этерик эди: жүрегин тыялмады, бойсундуралмады.

— Сен эки бетли тиширыу кѣреме. — Сыннан билеги бла негиси кыйнагъанын жүрек ачыуу хорлап, Ахмат юй бийчесине алай сѣлешди. Кѣп жылланы ичинде ангыламагъанын ангылап кѣюп, ѳрге турду. Жунчугъанын билдиргенине, жарсыугъа жарсырча жүрек жылыуу болмагъаны аллында жыгъылып мычыгъанына сокъуранып. Энди ол билеги кѣмичилей салыннганын сан этмей эди да, сезмей эди: сокъурлугъуна сейир этди. Бирге кѣоратхан кыйын жоллары кѣаты туюген туюмчекни жангыз такыйкъа тешгенине титиреп, артха бурулду.

— Кѣл кенгдирирге тийишлисе сен. Аягъын жуургъанга кѣре узата билмеген... Бар алай, — деди Айшат ызындан.

Ахмат тохтады. Юй бийчеси нени кѣакъгъанын, не айтргъа умут этгенип ангылап. Районда этилген оноугъа кѣре, элде межгитни бузуп, аны ташы-агъачы бла алайда школ ишлерге керек эди. Ахмат а элни комиссары — ол оноуну терк тамамлап башлагъан угъай, унамай тирелип тохтагъан эди. Жамауатдан уялмай, ол мен эталлыкъ иш туююлдо деп. Ахматны кѣп мычитмай кѣуллугъундан чыгъардыла. Чыгъарылгъаны бла кѣалмай, кѣара чѣпге алынып эди. Палах бюгюнмю, тамбланы киреди юйюбюзге деп, Ахмат кеси, юй бийчесин да сагъайтып тургъан кезиу эди.

— Сен адам болсанг, Кѣасай улу Чиппогъа малтатмаз эдинг кесинги, — деди Айшат, Ахматны бети таш киби болуп кѣалгъанын кѣрюп.

— Малтасам а, айхай, башха тюрлю сѣлешир эдинг.

— Малтатмагъанынг олмуду? — деди Айшат, кюн сайын Кѣасай улу арбазына кирип, ат тепсете, правленнге сюрюп кетиучюсюн кѣагъып.

Бусагъатда ол затланы барысын да жангъыдан эсине туюшюрюп, Айшат тохташды да, кырдыкга жыягъын салды. Гелеу зыбыр эди. Тиширыу аны жютю кыйырларын сезип, нек эсе да кѣууанырыгъы келди. Бир да ангыламай эди Айшат — адамла аны басханлай, аякълары тайып, учуп нек башлагъанларын. Огъурсуз, кюйсюз туююл. Аягъын тап салып, тап ала билгеннге андан огъурлу кыр-

дыкны ким табар. Айшат башын кётюрюп, терекни изледи. Кёрдю. Бир-эки сюркелсе жетерикди. Энди туруп, тюзюн-лей юсюне барып кьалса да боллукъ эди: кыйыннга санагъан жеринден кьутулгъанды, энди жол тик туююлду. Алай Айшат турмады — бауурун гелеуге бютюн кысып сюркелди. Ышанган башны ит ашайды деди кеси кесине. Кертиди, алдамагъанды гелеу аны. Алай алданыу, палах, жарсыу да бир кюннге келип кьалмайды. Ышандыра-ышандыра, уллу кёллю этеди. Жарсыу, палах да уллу кёллю этеди. Жарсыу, палах да уллу кёллюлюкню марап, аны сюрюп жюрюйдюле... «Жазда жашилленип, кыркъарда кёк болгъан гелеу, — деп шыбырдады Айшат, — сен кёк кьанатлыгъа ушагъан. Бир кьанатынг бийиклеге чыгып, экинчиг — жерге кёмген, Айшатха уа — онгунг, солунг да — халалдыла. Сыртынг мукъур кьайнап, бирлеге — буз дуппур, башхалагъа — кёпчек. Айшатха уа — сен кьатапа тышлы кёпчек, иер да болдунг».

Тиширыу ол затланы кёлуне келтирип, кюлюп ийди, сора кюлкюсюн тунчукъдуруп, башын энишге бошлады. Гелеулу сыртны ауурлугъу юсюнден басып кьойгъанлай, солууун кысха-кысха айландырды. Тёзалмады, тыялмады кесин: шош сытылып жияды...

Ахмат бла Айшат бир бири бетлерине кьарап, кёп кере сюелгендиле. Мында, правленде, анда тубюнде — тутмакъ юйде да кишиси ауузундан сёз чыгъармай. Ол заманда аны мудах кьарамын сан этерча Айшатны онгу жокъ эди. Кече-кюн демей, тиширыу демей, шахаргъа сюрюп, соруу этип турсала сейирми эди. Бир-эки деп туююл, ашсыз-суусуз кьалып, ыйыкъла бла юйуне кьайтыргъа онгу сыйырылып. Тап, бар энди деп жиберселе да, юйуне жетип, эс жыйгъынчы, тёшегине кирип, санларын узатхынчы, биягъы Чиппо келип, сюрюп кете эди. Кьасай улу кызылжагъа Чиппо. Атасыны бузоучусу, кьошха малын кьууалагъанлай, энди аны кызын шахаргъа, кьуллукъ юйге болсун, кьууалай эди. Не этерик эди Айшат буюрулгъан кьадаргъа. Аллах кеси эди Иблисни жаратхан. Жаратып, кючкьарыу берип, жаннетден кыстагъан. Алай ол адамланы терилтмезча, кыйнамазча этмеди. Чиппо уа кимди? «Бласт» жаратхан ибилисмиди? Огъесе аны мункиримиди деп сагъышланды тиширыу. Чиппола мункирлик этген осал дуния деди дагъыда ол. «Бластда» жокъ эди гюнях. Батмакъда жаратылып, батмакъда ёсгенлени андан чыгъарып, жүреклерине нюр салама деп азмы кюрешди. Болалмады да, кьолларына темир токъмакъла берди. Мёлеги, шайтаны, мункирлери бла нукирлери да кёп болгъан «бласт» деп шыбырдады Айшат. Алай андан не излеген-

лерин, не айтдыргъа кюрешгенлерин иги да ангыламай эди. Кишими жояргъа ётюрюк ёкюл этерге умутларымы болур огъесе, айтханларыча, Айшат кеси да «бластха» уру къазгъанладанмыды? Юч-тёрт адам юсюне сюелип, билмей айта болмаз эдиле, таланган, эринг да сен да бир итни къуйругъусуз деп. Айшат керти да «бластны» душманы болгъанына ийнана башлап, кёп кере аны юсюнден сагъыш этгенди. Алай былайда бу затны айтханым, «бластха» бу аманлыкъны этгенме деп эсине келтиралмай эди.

Айшатны соруугъа тогъузунчу кере чакъыргъанларында, биягъы ючюсюнден сора киши жокъ эди: Чиппо, Хаким. Сорууну бардыргъанны уа не тукъумун, не атын билмей эди Айшат. Ол жаш адам — жыл сагы отузгъа келген неда андан аз озгъан чырайлы киши. Жукъабет, къара чачы артха таралып. Диганалдан кёлегини жагъасы бойнуна гам болуп. Ёшююн бел баула солдан оннга, онгдан солгъа сырып. Къуйрукъ башында кероху бла. Айшат да, элли тиширыула да аллайладан бек къоркъа эдиле. Да аллайладан угъай, элде Чипподан окъуна къоркъа эдиле. Башы хуна ташдан эсе учуз бола келген, тукъумсуз-жууукъсуз Чипподан. Ушхуурчудан. Кесине лыппыр эталмагъаннга, жамауатха черен эт деп, «бласт» керох тутдуруп, тери шалбарын схарла гелефейге алышып ийсе, сююпмю къоркъурукъдула.

Келтирип, къуруда соруу этиучю отоуда Айшат артыкъ зат эслемеди. Бийик, орус шинтикле, сора къабыргъагъа жууукъ салынып стол. Стол артында чачы сыйдам таралгъан жаш адам. Акъ къабыргъалада тёрт суратха да юйреннген эди Айшат. Алай таныгъан а экисин этеди: бири — Лелил¹, башхасы — Исталин². Алаша мангылайлы, къысха къыркъылгъан ариу кекели, къалын мыйыкълары — бетинде хар шарты, илишаны, бир жууукъ, кюнде-кечеде жолугъа тургъан адамыныча, тиширугъа шагъырейдиле. Бери келип, былайгъа олтуруп, анга къарагъанлай нек эсе да, къуруда къызчыгъы айтычу жырчыкъны сёзлери тил тюбюнде айланып башлай эдиле: «Жашасын бизни Исталин, Исталин бизни атабыз», — деп. Бусагъатда да ала учуп келип, эсин сыйырып иги кесек турдула.

— Тукъумунг, атынг, атангы аты неди? — деди стол артында олтургъан сыйдам бетли «инкбды».

Айшат сейирсинип, не айтыргъа билмей, тобукъларында назик къолларына къарады. Ненча кере айтыргъа боллукъ эди ол былагъа тукъумун. Айып туюлмюдю къуруда

¹ Лелил — Ленин

² Исталин — Сталин.

— Сиз кесигизни башхаладан игиге санагъаныгъызны алайсыз да билебиз. Совет власт да тот кесерик чалгъылай болса андан сюесе сен. Биз жукъ ангыламагъан бош сунаса. — Стол артында олтургъан сагъышланып, къагъытларына къарады. «Тот кесерик чалгъы» деген сёзле нек эсе да аны тынчлыкъсыз этип, кёлуне тийген эдиле. Керти, аман кырдык асыры кёп болгъан жерде чалгъыны ауузун къаматмай тутаргъа керек эди. Ол а бир кесек талып, ырмахлыкъ сынай да башлагъан эди. Сейирмиди, арт кезиуледе жаланда бир элде, бу тиширыу жашагъан элде, жыйырма бла тёртеуленнге соруу этип, жерлерин табаргъа болушханды.

Керти, ол ишни хар заманда суююп, ыразы болуп тамамламагъанды. Чалгъы аузуна къуруда аман ханс тюшюп бармай эсе уа? Алай властха, къыралгъа уру къазадыла деп алып келселе, акъны къарадан айырыргъа борчу эди. Властны аны кибикле къорууламасала, ким къорууларыкъды. Чанкагъа аты айтылгъан адамгъа уа ышаныргъа жарарыкъ туююлдо. Ол жерленнген ушкок кибик: бююн болмаса да, тамбла властха, аны кесине айланып атыллыкъ. Сора душманнга чыкъгъанны керегин бергенлигине, ахлулары, тукъум адамлары хыйсап этмей, бёрюлеча къайырылып, марап ызындан къарап айлана эдиле. Бир къорагъан душманны орнуна бешиси сюелип. Къыйын эди ишлеген, кюрешген да. Адамла не сен, не мен деп тохтагъан заманнга тюшген эди жашауу. Болсада «сыйдамбет» кырдык угъай, чалгъы эди. Насыплы эди ол. Тот кесерик деп а бош аууз ачханды жазыкъ тиширыу. Мюйюшге атылып къалмагъан, чырдыда турмагъан чалгъы тот болуп ким кёргенди — жукъарса да жылтырап, кюмюшлей, агъарып турады. Ол затланы юсюнден сагъыш эте, «сыйдамбет» кеси кесини кёлюн кётюрдо. Айшатха ачыуланды. Билдирмеди, бююн сабыр сёлешди:

— Совет власт — тот кесерик чалгъы, сен а, харип, аны аузуна тюшген чёп... Алаймыды?

— Айтдырмай къоймай эсенг, мен бу былайда экисине айтханма аны,— деди Айшат.

— Ала властны керти адамларыдыла. Ышаниган, тыянган адамлары.

— Алагъа тыяннган «бласт» асыры жарлы туююлмюдо,— деди тиширыу.

«Инкбды», нек эсе да къууанырыгъы келип, олтургъан жеринде тёзалмады. Ары дери бары-жогъу да билинмей тургъан Хакимни бети къызыл жибеклей болду. Къасай улу Чиппо тюкюрюгюн кючден жутуп, тиширыугъа аралды. Керохун чыгъарып, уруп, къаплап къояргъа термилеп.

— Энди ичингдегинги айта башлагъанса, — деди «инкбды» кеси кесине ыразы болуп. Тиширыуну юсюнден экилик къалмады, хар зат да шартланды. Алай иш Айшатда туюл эди — Ахматда эди: анга айтылгъан дауну сылтаусуз этип берирге керек эди «сыйдамбет». Эр бла къатып а бир бирге къысылып тургъан эки тиш кибикдиле. Бирин къымылдатсанг, экинчиси хазнамыды.

— Эсгертип къояма, сени эринг властны душманыды. Соруулагъа терс жууап берсенг, санга жумушакълыкъ болукъ туюлду, — деди «инкбды».

— Сиз нени тюзге, нени терсге санагъаныгъызны мен къайдан билликме? — деди Айшат.

— Къутургъан суу алып баргъанны ызындан секирген игими, аманмыды? — деди «инкбды».

Тиширыу тынгылады. Аны кишиси — Ахматны тукъумундан оналты адам тутулуп, къалгъанлары эсине тюшюрүп, сагъышлы эди ол. Ёз тукъумундан а бир айны ичинде алты жашны бла юч тиширыуну алып кетгенлери да титиретди. Айшат а аладанмы игиди «Бластны» бир жанын ёрге къалап тургъан ол туюл.

— Сени эринг эки ийнек бла бир ат тутханы кертими? — деп, «сыйдамбет» тиширыуну сагъышын бёлдю.

— Аманмыды ол? — деди Айшат, шинтикде къымылдаргъа къоркъуп.

— Кертими дейме мен санга...

— Кертиди.

— Аллай адам къырал мюлк онгарын къайры сюерикди. — Бу жол «инкбды» тырман этген кёз бла Хакимге бла Чиппогъа къарады. «Сиз да асыры сакъ а туюлсюз, бош махтанасыз» деген оюмун билдирип.

— Биченчи жыйынны заманында бичен чалыргъа къоймай чырмагъаныны юсюнден не айтханды эринг?

— Чий кырдыкны чалыргъа жарамгъанын билмеймисе, таулу кишиден туумагъанмыса сен? — деди Айшат, «инкбдыны» чамландырмазча сакъ сёлеширге керек болгъанын унутуп.

— Қолхозну маллары ашагъандан эсе, кырдык тамырындан къуруса игиди дегени кертими?

— Эшитмегенме. Ол къара ётюрюкдю. — деди Айшат.

— Мен а эшитгенме. — Хаким жеринден тири туруп, стол таба атлады. — Мен, жыйын башчы, кесим шагъатма.

Сары шинли кишиге «инкбды» «жеринге олтур» дегенни билдирип, тиширыугъа сагъайып къарады.

— Сени дырын жыяргъа жибермегени кертими? — деди.

— Кертиди, алай...

— Аны сормайма, кертимиди? — дейме.

— Кертиди.

— Межгитни бузаргъа не хыйсапдан къоя болмаз эди? Юйде не айта эди аны юсюнден?

— Не айтыркъ эди. Мен тиширыу, ол эр киши.

— Сабийлеринги сагъышын этип, алай сёлеш...

— Жарамайды, ол айыплыкъ ишди дей эди,— деди Айшат шош ауаз бла.

— Элни сабийлерине школ ишлеген айыпды деп алаймы айта эди? — «Сыйдамбет» жангыдан сагъайып, столну юсю бла алгъаракъ ийилди. Тиширыудан излеген жууабын эшитирге ол бек ашыгъа эди.

Айшат, тынгылап, баштёбен болду. «Мени былай амалсызгъа къалдыргъанла барысы да жахамим отунда кюйсюнле», — деди ичинден. Къыйналып, шинтикде кючден олтура эди ол. Къарнын тойдуруп гыржын ашамагъанлы тогъуз-он кюн бола эди. Суусап эди тиширыу. Къургъакъ, жукъа эринлери ууакъ жарылып. Тили бла жалап, аланы жибитирге, жумушатыргъа эр кишиледен уялып, буюгъуп турду. Амалсызлыгъын кёргюзтурге да ылыкъсынып. Кеси кесин хорлаялмады: кёлю толуп, кёзлерине мылы ау чапды. Жиямукъларын къалай букъдурургъа, къарамын кимде, неде тохтатыргъа билмей, къабыргъалагъа кёз жетдирди. Анга киши да керек туююл эди, ол кишини да излемей эди. Болсада суратланы мутхуз эсledi. Тёртюсю да анга къарап. Кими сабыр, кими сагъышлы. «Барыгъыз да манга бергенигизни хуржунларыгъызгъа салыгъыз», — деди, неге эсе да кёлкъалды этип. Мыйыкълы кишини суратында асламыракъ булжутду къарамын. Ол да мыйыкъ тюбюнден билинir-билинемез ышарып, онгсунмай, бюсюремей Айшатха алай къарай эди. Тиширыу жангыдан кыызчыгъыны ауазын да эшитди: «Жашасын бизни Исталин, Исталин — атабыз». Жырчыкълны макъамы алгъынча жарыкъ, жумушакъ эшитидмеди — сарнагъан кыызчыкълны ауазына ушады.

— Бу къагъытха къол сал да, башынга эркинсе,— деди «сыйдамбет».

Къол салмай къоялмазын ангылап, Айшат эрине ачуланды.

— Мен къол сала билмейме,— деп, тиширыу сылтау этди.

— Билгенингча сал,— деди «инкбды» жаш, жумушап.

Айшат къолуну къалтырагъанын тыялмай, къагъытны кыйырында араб харфла бла атын жазды.

Ол озгъан затланы жангыдан эсине тюшюре, тиширыу гелеуге бауурланып, башын кѣтюрмей кѣп жатды. Кюнню дингили иги да кѣтюрюлюп, тауну чукуюна жетгенин Айшат сезмей эди: мында гелеулю сыртдан тауну ауанасы алыкъын къачмагъанды. Энишгерекде уа кюн алтын сууун хар неге да тынгылы ичирип, жумушакъ саргъалтханды...

Айшатны таш хуна юйюн, халжарын, аланы башларын да былтырдан къалгъан бичен хурттакланы да. Хастанны ичи бла жѣбелеген суучукъ да жылтырап кѣрюнеди. Тиширыуну журтун элден айыргъан тѣшде жаяу жол ызлагъа, ташлагъа, саргъылдым кырдыкда жубана тургъан бузоулагъа да кюнню жылыуу тѣгюлгенди. Тѣшню ары жанындан а таш тюйген, агъач жониган тауушла бери жетип, эрттенлик хауаны къалтыратадыла. Аламы уятдыла, Айшат, тирилип, озгъан жарсыууларын да унутуп, терекни къатына келди. Арбазындан къарагъанда бийик, кенг да кѣрюниген терек субай, къарыусуз эди. Къайын тюйюл эди ол. Жаш тукъузгю терекчик эди. Къызыл сыргъалары къош болуп, назик бутакъларына ауурлукъ этип. Айшат кеси аллына ышарды: «Мынга анам бери къарап турады деп терилген Кърым тели тюйюлмюдю? Ийнан «шашмагъан эсе да шашарыкъ сабийди». Эрттен, ингир сайын Хабла тукъузгюню къатына келип сюелгенине жангыдан сейирсинип, ырыслады.

Терекчик тынчлыкъ бла ёсе болмаз деп да келди тиширыуну кѣлюне. Эки жанындан эки къадау таш къысып, тамырлары уа жерге киралмай, жукъа кырдык къатыш къотурланып, ышыкъ излей эдиле. «Атанга гония сени»,— деди нек эсе да Айшат, терекчикни тюбюнден чукуюна дери ёнчелеп. Керексиз тырманны ангылагъанча, симсиреп, шошайып ол да тиширыуну башындан энишге къарады. Угъай, алгъа кѣрюнигенча, терек къарыусуз тюйюл эди. Сыйдам, ариу агъачлы, жашил дарийден жыйрыгъы, къызыл сыргъала бла жасалгъан.

Айшат эки аягъын эр кишича, кенг салып, гидасы къадау ташлагъа тиймезча, ёргеракъ сѣдегей да тутдуруп, тукъузгюню алай урду. Балтаны агъачха тийген шатык тауушу узакъгъа кетип, терк жутулмай, къайтып келип сора таш тѣнгерегенлей, гелеулю сырт бла энишге тѣнгереп ёчюлдю.

Тиширыу экинчи керилирге, кимни эсе да сѣлешгенин эштди.

— Мен сунупму ёлтюресе, харип, терекни?

Айшат, элгенип, тиширыу ауаз таба бурулду: кѣралмай, эгечи шыбыртсыз былайгъа келялгъанына сейирсинип, алай

эгечимди деп кеси кесине женгдирирге да суймей, къай-
дан чыкъдынг, адаммыса огъесе шайтанмыса деди.

Хабла берлакъ келип, башха тукъузгю терекчикни къа-
тында сюелди. Къолларып ёшюнюнде чалдишдирип, Ай-
шатха мудах къарады.

— Айымыды санга, шайтан боллугъуму тап кёре эсенг,
шайтан де да къой,— деди Хабла.

— Ёзге уа не умутунг бар эди,— Терекни кесерге тер-
милген тиширыу акъылындан шапхан эгечине къарады да,
жюреги жангыдан элгенди. Хабланы юсюнде жыйрыгъы
алышыммагъанды. Эски, жамаулу. Алай жаулугъу уа —
жаулукъ туюл — гыранчасы чиммакъ акъды. Хабланы
бетине ариу ушап. Хар заманда да гыранча анга бек
ушаучеди. Айшатха ачыу тийди: эгечи онгиган гюлмендини
чох этип, аны юсюне да жаулукъну хаух атып айланган-
да тиширыуну жюреги не десенг да рахат эди: ол заманда
Хабла тюз акъыллыды деп кёпле айтмай эдиле. Бусагъат-
да уа аны бетинде, агъачында да, гурушха этерча бир тюр-
лю шарайыбы жокъду. Хабланы ариу агъачын гюрбю
жыйырыгъы окъуна бузмай эди. Жукъа жаякълы, акъсыл
бети бла башында гыранча бир бирге тап келишип, къа-
рамы сабыр, сагъышлы.

— Бу терекни мен сунупму ёлтюре тураса огъесе ёз
терегингими кесесе? — деди гыранчалы тиширыу.

— Ёз терегим дерча, атаммы ёсдюргенди...

— Табийгъат хар бирибизге бирер терек ёсдюреди —
сен аны билмеймисе? — Хабла тукъузгюге таянды.

— Кёп терек а ол да тежемейди,— деди Айшат, ичин-
ден неге эсе да жарсып, кючсюнуп. — Мени суймеген
къалгъа эди жангыз терекге базынып.

— Жангыз терегин кесген намысын кесген кибикди.

— Мени терегим эртте кесилгенди,— деди Айшат, къай-
ры эсе да мудах къарап.

— Хар ким ёз терегин кеси кеседи,— деди Хабла. —
Кесген да, сакълагъан да кеси.

— Сен кимни къакъты-сокъту этип сёлешесе! — Айшат
юйор таматасы Ахматны жангыдан эсине тюшюрюп, Хаб-
лагъа ачуланды.

— Манга кёл кенгдирирча сен да туюлсе,— деди.

— Кёл кенгдирмейме, жарсып айтама, терегинги кес-
сенг, адамлагъа не бет бла кёрюнюрюксе деп.

Айшат гидасын къаты кысып, алгъа атлады.

— Терекни кесген баш токъмагъымы юздюрюр деп а
эсинге келмеймиди?

Алай Хабла жокъ эди. Айшат къарамы бла излеп баш-
ха тукъузгюню къатында тиширыуну гыранчасы агъаргъа-

ныне эсledi. Ары кѣууулду — тапмады. Арлакѣда таш ар-
тындан сѣлешди тиширыу:

— Жашларынѣ да кесгендиле тереклерин... Кѣзынѣ
да кесерикди.

Чач тамырлары кѣозгѣалып, сууукѣсурагѣан да этип,
Айшат таш кѣатына чабып жетди — киши кѣрмеди. Ти-
ширыу кѣулакѣ тигип, тийреге сагѣайды; Хабла бир терек-
ден экинчисине, дагѣыда ючюнчюсуне ѣтюп, гыранчасын
агѣартып иги кесек турду. Айшатха кѣарап. Сора ызына
айланып, элге баргѣан жол бла терк узайып кетди. Тап
кетмей, гелсеулю сырт бла арбазгѣа тигеледи эсе да, Ай-
шат биялмады.

Тиширыу бир тюрлю борбайсыз болуп, артха кѣайтды.
Жарты кесилген тукѣузгюге тиймеди: балтаны кѣтюрюк
кѣарыуу жокѣ эди. Сюелген жеринде чѣгюп кѣалып, са-
гѣышланды. Эгечиме жоралагѣаным кеси башыма жете
турады деди ол. Андан сора жукѣ айталмай, эсине башха
зат да келтиралмай, кѣп олтурду.

Сюймей эдиле эллиле Айшатны. Сюимегенлерин а сез-
дирирге кѣоркѣуп, кѣатында мычымазгѣа, сѣз нѣгер бол-
мазгѣа кюренгенлерин тиширыу эрттеден бери сезеди.
Алай бусагѣатладача кѣыйын ол бир заманда да кѣрюн-
мегенди. Не зат ючюн юркеди менден жамауат деп жангы-
дан сагѣышланды Айшат. Не биледи ол аны юсунден, не
хатасын кѣргенди? Кеси кесинден жашырып тургѣанын
эшитген болмаз да, таланган, деди тиширыу. Эшитген эсе
уа — аман кѣзюне...

Бир жол Айшатны арбазына ол таныгѣан «сыйдамбет»
«инкбды» жаш кирип келди. Ариу саламлашды, жумушакѣ
сѣлешди. Тиширыу абызырап, саламын алып, саламын
кѣайтаралмады. «Сыйдамбет» салам-кялам да излей бол-
маз эди: ата ююне келгенча этип, ары да, бери да кир-
ди, хар затха ангылагѣан, билген кѣз бла кѣарады.

— Уллу журтунѣ барды, бек уллу,— деди сора ол.

Айшат жукѣ айтмады, кѣарыусуз, амалсыз да кѣрюн-
норге кюрешип, чыпынны кѣучакѣлады.

— Сыйырмай тургѣанлары сейирди,— деди дагѣыда
«инкбды».

Тиширыу, бети таууукѣ аягѣынлай саргѣалып, чыпын-
нга бегирек кѣысылды.

— Охо, кѣоркѣма, сен тюз боюнлу адамса. — Кѣара-
мы, турушу бла да «инкбды» «хар зат да бизни кѣолубуз-
дады» деген оюмну билдирип, муратына жетгенин сезген-
де уа бираз тынгылап турду. Сора, ат башындан сѣлеш-
генча, сансыз халда былай сагѣынды:

— Алан, эгечим, ол жылкычы Жамбот сени эгечинги кыйын атасыды дейди. Кертимиди?

— Да, хау, не жашыруу,— деди Айшат, Жамботха артык бек онгсунмагъан ауаз бла. «Инкбды» биреуню юсюнден сорургъа кыалгъан эсе игилик этер ючюн сормагъанын ангылап.

— Тейри аллай адам санга жууукыгъа саналгъанына жарсыдым,— деди «сыйдамбет»,— сен тюз боюнлу адамса дагыда.

Айшат жукъ айтмады, тынгылады: «аллахдан аман табарыкъ, энди уа не умуту болур?. Алай тынгылап кыйсам, сансыз этгеннге санар»,— деп кыоркыду.

— Нек сораса, палах келлик башына, мен сыйгенлей болсун.

— Да, былай, атны да игисине, жыйрюгюне минип, кесин бирсиле бла тенг жюрютюрге кюсемейди дейди. Кертимиди?

— Ийнан, ол а кеппе-кертиди. Узунбелге да кыонуп, жолгъа чыкъса, бир бий баргъан сунарс, — деди Айшат, «инкбды» андан не излегенин билип.

— Сора ол властны сыймегенледенди деп кыйсанг а,— деди «сыйдамбет», ашыгып.

— Ийнан, не хазна сыйсюн,— деди Айшат, «инкбды» анга ыразы болуп кыарагъанын эслеп. — Адыргылыкъды аны иши.

— Узунбел а, айтханларыча, алай тауушлукъмуду? — деп, «сыйдамбет» сагъайды.

— Анга сылтау а жока эди. Юч-тёрт жюз жыл болады деп кыубултады кесин да.

«Инкбдыны» кёз акълары айланып, нек эсе да бети кыызарды. Иги кесекни тили тутулуп турду.

— Ол айтханынг а неди, эгечим? — деди ахырында.— Хайыуан аллай бир жашап ким кёргенди. Кимни телиге санайдыла была.

Айшат «инкбдыдан» кыоркып, буюгып турса да, кюлюгюн кючден тыйды. «Сени жауунг акъылсыз болсун»,— деди ичинден.

— Хайыуан а кёп жашамайды, тукъуму бурун заманладан бери юзюлмей келеди деп кыубултадыла.

— Сора бийле, байла жайгъан тукъумду депми кыубултадыла?.. — «Инкбдыны» биягъы бети таш кибик болуп, ары да, бери да айланып, арбазны ёнчеледи.

— Бир да иш этме сен бу Жамботну,— деди Айшат «кыонакыны» жапсарыгъа.

«Инкбды» жаш биягъы иги кесекни тынгылап турду. Сагъышланнган халда. Сора кыагъыт чыгъарды.

— Охо, башыбызны мындан кѣп безиретмейик. Эринме да мынга бир кѡл сал.

Айшат кѡынкъ демей, араб харфла бла атын жазды. «Излегенинг бу эсе, анга ким угъай дерикди» дегенни билдирип. «Инкбды» кетерге ашыкѡгыанын кѣргенде уа, ызындан сѣлешип тохтатды.

— Соргъанны айыбы жокѡду, анча кере тюбешибиз, тукѡум атынгы уа биялмайма. Кимляданса сен?

— Голияладанма. Голияланы Ахматны жашы Исмаил-ма мен. Эштгенмисе? — деди «инкбды», неге эсе да ѣхтемленип.

— Эштмей а. Ийнап, бек огѡурлу, ѣзден тукѡумданса. — Айшат биле эди ол ѣзден тукѡум болмагъанын, алай «инкбды» ѣзден деген сѣзден киштик отдан кѡачханча кѡачханын билмей, кѣзбау этген эди.

«Инкбды» Исмаил сагъайгъан, кѡоркѡгъан да этип, Айшатха кѡарады.

— Ёзден тѡйѡлбѡз биз, эгечим, аны билип кѡалыгъыз. Мени атамы арбазында «иш» дерге тауугѡу окѡуна болмагъанды, энтда да жокѡду, — деди ол.

— Охо да, «бласт», заман сѡйген тукѡумдансыз, насыбынгы аллах алмасын. — Тиширыу жангыдан кѣзбау этип, ичинден а «аллах урлукѡ» деди.

Андан сора да «сѡйдамбет» «инкбды» Айшатны журтуна келе-келе тургъанды. Кимни соргъанын, кимни юсунден кѡагъытха кѡол салгъанын унутханды. Тап, барысын да унутмагъан эсе да, кѣбѡсюнѡ атларын тас этгенди. Бу сагъатда уа жарты кесилген тукѡузгюнѡ кѡатына чѣгѡп тургъанынлай, эсине тѡшѡп кѡалгъандыла. Нек, кимге керекди ол? Болду — кетди. Айшат андан башхасын сурамайды, кѡсемейди. Унутуп тынчайгъандан башхасын. Алай адамла унутмай эдиле. Ачыкѡ тебинип, кѣзѡне жукѡ айтмагъанлыкѡгъа, анга игилик излегенлеге да ушамайдыла. Огъесе бош гурушха болупму кѡыйнайды ол кесин? Ким кѣргенди, ким биледи Голия улуну бери журѡгенин?

Айшат, бир кесек эс табып, кеси кесине тынгылады. Алай кѣпге бармады — кѡозуду. Аны игилигин, кѡыйынын асыры терк унутхандыла элни адамлары. Кѡарынлары гыржындан тойгъанлай, юслерине кийим кийип башлагъанлай. Хар бирини ѡйюнде жау чыракѡлай жана, кѡюн-кѡарыуун тауусхан адамын ыспасын чыгъарып, кѡорсадакѡа болуп турмагъанлары сейир эди. Кѡарыусузланы кѡарыулу этеме деп кѡорешеген Айшатны энди кесине керек эди кѡч-кѡарыу, болушлукѡ да. Хар зат да кезиу болсун. Алай эллиле аны кѡыйынын кѡайтарыргъа ушамай эдиле. Мындан эки жыл алгъа эштгенине кѣре, Айшат

кеси кесин алдап, бир жарлыгъа къашыкъ бла къапдыргъанын чолпу бла къусдурургъа кюрешип жашагъан жахилледен эди.

Ол ушакъ тукъум эгечлерини жик дууасында болгъан эди. Жамауат кѣп жыйылгъан жерде.

Хар замандача, Айшат кишиге кѣз-къаш бермей, къубулуп олтура эди. Сѣлешген анга сѣлешсин, ариу айтырыкъ анга айтсын — эрингенми этедиле.

«Эгечибиз, жашагъы эдинг сен, сен болмасанг биз не этер эдик», деп жойкъулланып сѣлешгенлеге юйренген эди тиширыу. Кеслерин ыспассыз этип, хуна тешикден чыкъгъаннга санап, аны уа кѣтюрюп, сѣлешгенлеге бюсюреп. Ёз терсликлерин, Айшатха сѣз орнуна берген апетимликлерини хатасын адамла кеч ангылагъан эдиле. Алай **тохтамай биреуге** алтын иер тежеп туруп, артда тюшюреме десенг, ол душман болуп къалады.

— Арыкъ малны семиртсенг, чыккыр толу май этер, аман адамны семиртсенг а аузунгу-бурнунгу къан этгенин **кѣзюм бла кѣрдюм**. — Айшат бу сѣзлени тиширыула эштирча айтды. Ала аны барын-жогъун да билмегенча, кѣз-къаш бермей олтура эдиле. — Энди уа кѣрлюк туюлсюз мени.

— Э, къыз, не ючюн айтдынг алай, не болгъанды? — деди къайсы эсе да, тынгылап къоялмай.

— Да ит иесин танымаз дегенча этип тургъаныгъызгъа сейирсинеме, — деди Айшат, тиширыулагъа къараргъа кюсегенин билдирип.

— Къуруда биз танып туругъа борчубузму барды санга? — деди башхасы, нѣгерлерине къарамы бла «озгъан этеди бу» деген оюмун сездирип.

— Жаншарыкъсыз энди уа, башыгъыз кирмез жерге аягъыгъыз кирирча этгенимден сора.

Олтургъанла шум болуп къалып, бир бирге къарашдыла. Айшатны кѣп даууна тѣзе келгендиле. Алай тиширыу туура быллай дау айтыр деп кишини эсинде жокъ эди.

— Бизге этген игилигинги хуржунунга сал, — деди тиширыуладан бири.

— Кесине гебен эталмай, элге гебен этгенме дегени сейирди муну, — деди башхасы.

— Бир сабийге зайын узатып, жамауатха кюн бердим деучюледенди, харип, къарыуламагъыз. Аман аурууду ол.

Къоркъмай алай баз сѣлеширле деп Айшат да турмай эди: бети кетип, айтырын-къайтырын билмей, иги кесек тынгылады. Барыгъыз да мени ёшюнюмю ичип адам болгъансыз дерге умут этди — ол анга, нек эсе да, кеси ийнанып эди. Айталмады. Башха зат изледи, айтханынлай

хоншула, ахлула да онгсуз болуп къалырча. Къынкъ эталмай. Алай бу затны эслерине салайым да, бу зат бла ауузларын тыяйым деялмады. Айшат ачыуланды. Этмегенине да этгенди деп къояргъа керек туююлмюдюле. Айшат уллу тукъумдан чыкъгъан тиширыуду. Уллу тукъумну уа, не десенг да, къыралгъа, жамауатха къыйыны да уллу болады. Азмыды ол Айшатны энчи сыйларгъа, жалынып, кеслерин аны шапаларыча жюрютюрге. Кишиси Ахмат да «бластдан» жанын аямагъанын унутургъа керек туююлмюдюле. Унутабыз деселе да, ийнан, унамаз. Алай Айшат эс жыйып, былайды деп жюрегин чёкдюргюнчю, Фаризат сёлешди:

— Сен жарлы адамса,— деди ол сабыр, сагъышлы ауаз бла. Фаризат Айшатны ата ююу бла хоншуда жашайды. Толу, келбетли тиширыу. Кишиге артыкъ сёзю болмагъан, ыртыкъ сёзю да суймеген. — Жамауатха къыйыны озгъан сунуп жашагъан азапды. Анга ийнаннгандан сен эллилериинги кёрюп болмай къалгъанса.

— Не затын оздурлукъ эди,— деди Айшатха жууукъ жетген жаш тиширыу. — Не заманда да ол бир къолу бла сабийлеге къандыргъанны эки къолубуз бла да къайтарып тургъанбыз.

— Айшат-майшат мен билмейме,— деди башха ауаз,— биреуге игилик этгенме деп, аны бармакъгъа чёргеген, аны ючюн жасакъ излеген адамлыкъдан туююлмюдю.

Барысы да жангыдан тынгылашдыла. Олтургъанла сагъышланып. Элде, саулай ауузда да жамауатха этгенлери болмай, андан аперимлик излегенле Айшатдан сора да бар эдиле. Керексиз даучулары, умутчулары беш да тау элде да суймей эдиле. Алай иш этип, къоруулап, киши кюрешмегенди. Охо да, нелери къорарыкъды, аны бла аламат кёрюнюрюк эселе — айтсынла. Бютюнда тау элдеде тамата кичиге мен сени ючюн жашайма деп тургъанлыкъгъа, кичи анга терссе деген төре жюрюмегенди. Болсада жамауатны жюрегинден керахат къанын кетерип, нюр салгъанбыз дерге суйгенле асыры оза башлагъан эдиле. Андан ары тынгылап тургъандан хайыр жокъ эди. Кертда адеп-къылыкъ кёргюзтюп тынгылайдыла демей, менгиреуден, малхуниялыкъдан хар затха «хо» деп баргъан сунарла. Жамауатны тёзюмлюгюн ангылап, ыспас этер ючюн акъыл керек эди. Айшатчала уа акъыллары озуп сёлешмейдиле алай оспар.

— Бир адамны да башыма миндирирге деп турмайма, тоба, менден озмай эсе, алыкъын манга кишиден озмагъанды,— деди биягъы жаш тиширыу, кимни къакъгъанын жашырмай.

— Керти айтаса, бурну бла суу ичген жокъду.

— Тойгъаныгъызы кётюралмай башлагъансыз сиз.— Айшатны жукъа эринлеринден къаны къачып, бети кёгерди.

— Тойгъан эсек да, сени гыржынынгдан тоймагъанбыз.

— Сабан бизни адамларыбыз сюрюп, оракъ биз орабыз, уллу сёлөшгөн а бу.— Олтургъан тиширыуладан бири инбашын ёргерек кётюрюп, Айшатны чыртда жаратмагъанын, жаратхан угъай, сансыз этгенин билдирди.

— Къой-къой, Айшатны несин айтасыз, суу башын сакълагъан сарыуек кибик, къаллай бир жер тутады, лыбыта халсдан сора уа жукъ битдиралмайды.— Былай айтып сёлөшгөн тиширыу тылы ийлей тура эди да артха окъуна бурулмады.— Бахчасында жангыз терекден сора жукъ ёсдюрген бизге сау элге ууаз бериге кюрешеди,— деди дагъыда ол. Айшат, кёзлери кюл бетли болуп къалып, алай къарады тиширыуну кенг жан сюеклерине, акъ, толу билеклерине. Сейир эди бюгюниге дери Айшат эллилерин танымагъаны. Бар кёре эдим былада уа. Угъай, ким не десе да, адамны чапыракъ тюбуне, терек салкъынына иерге керек туююлду — тап, топракъ тюбюнде тутаргъа керекди. Кёзлери ачылмазча, жан къайгъыдан башха къайгъысы болмазча...

Айшат олтургъанлагъа кёп зат айтыргъа умут этди, алай тили айланмай иги кесек тынгылады. Тынгылы, басымлы жууап излей. Айшатны межамы, журту уллу болгъаны, аны башына жараталмагъаны да керти эди. Юч-тёрт жыл мындан алгъа хоншулары, узакъ-жууукъ ахлулары да келип, жерин сюрюрге, урлугъун салып, хансын артыргъа, тирлигин жыйып берирге эринмей эдиле. Сюегенин этдирирге Айшатны бир сёзю тамам эди. Сабийлерин окъуна къолларын сууукъ суугъа жетдирмей. Ол заманда кесинги сабийлеринги санларын да къыйнамай, сыртынгы терлетмей, излегенинги табып, жумушунг да тамамланып тургъаны хычыуун эди. Айхай, къарап-къарагъынчы заман озду, адамла да тюрлендиле.— Жашлары бла кызы уа ишге юйренмей, умутчулай къалып къалдыла. Жер къазып, анга урлукъ салгъандан Айшат кеси да терк изгилтин болду. Энди уа умутчулугъун хорлап, бой салып, юй жумушларын окъуна мажаралмайды. Да сора не бла тыйсын Айшат марладан озгъанланы — арбазында жангыз кертме тереги мугут этип, журтунда жилин жыр-маз мурса ёсюп турса. Алай, не тюрлю болса да, хорлатыргъа керек туююл эди: аны иги умуту алда эди.

— Дуниягъа кёзюгюзю ачдыргъан «бласты» элге ким келтиргенин а бош унутасыз,— деди Айшат, анга

жууап этип, аузуна чапханланы сыртларындан салгъанына ийнанып.

Энди уа не айтханлыгъыды, дегенни билдирип, олтургъанла бир бирге къарадыла. Кесинден сора кишини сюймегенин ийи алайды.

— Сора сенми келтиргенсе элибизге «бластны», не уа сени атанг? — деди Фаризат, Айшатха жан аурутхан ауаз бла.

Айшатны ачыуу жангыдан бурнуна чапды: «бластха» андан уллу кыйын ким салгъанды — Ахматны нек унутургъа керекдиле? Кеси уа азмы кюрешгенди «бластны» жашырын душманларын марап, сынчылап? Айхай, энди уа неда айтыркъдыла.

— Атам келтирмеген эсе да, тукъумуму адамлары келтиргендиле, башхамыды, — деди Айшат, ёхтемленип.

— Не тергеусюз сёлешгенледенсе, — деди биягъы тылы ийлей тургъан тиширыу, — бизни тукъумубуз а къарнынгы аурутур эди.

— Беш тау элде да жокъду мени тукъумумдан уллу тукъум, — деди Айшат.

— Аман кырдык ёсмеген жер сен тапха эдинг, алай не файда: хатасы кёп, хайыры — аз. Бош махтанма.

— Уллу тукъумну — уллу къабыны, — деди Айшат, адамланы хурметсиз болуп къалгъанларына сейирсинип. — Юй ишлегенде уллуракъ ташны да ол кётюреди.

— Кеси кесин тойдуруп жашаялмагъан тукъумну несин айтаса сен. Билмейбизми, асыры сокъур сундунг бизни, — деди тиширыуладан кыйсы эсе да. Алай кыйсы жууугъу сёлешгенин, махталгъан тукъумну ыспассыз этип, Айшат кёралмады. Кёрсе, барып, чачына-башына узаллыкъ эди.

— Къоюгъуз, даулашмагъыз, — деди Фаризат, бир бирге кыйырылгъанланы жарашдырыргъа умут этип, — уллу, гитче тукъумла да кыйынлыкъ сынар ючюн къалмагъандыла. Къолда уллу бармакъ болмаса, гитчеле — амалсыз, гитчеле болмасала, уллу — жараусуз.

— Угъай, ийнан, — деди Айшатха жууукъ жетген тиширыуладан бири, — эрикдирип, жалкытып турмасын, киши кишини жуккасын ичип адам болмагъанды. Кесин башхаладан иги сунуп сёлешмесин. Башхаланы аман, кесин алтын сундурургъа кюрешген тюз ниетлиди деп айталлыкъ тыйюлме...

Олтургъанла шум болуп туруп, сора бирем-бирем кетдиле. Фаризатдан къалгъанла. Аны Айшатха айтыры кёп эди. Нек эсе да айтмады. Кесин кётюрюп, къалгъанланы тергеуюн эталмагъан адам бла сёлешген кыйынды. Бю-

түндө керексиз гынттыңгы кыой, хоншуларын хурмет этерлерин сөе эсенг, алгъа кесинг хурметли бол деп акъыл юйретген.

Алай айтып сөлөширге керек да туююл эди. Къургъакъ элде угъай беш да тау элде окуна тукъумла бир бирсиз болалмагъанларын, «бласт» келгенден сора тукъумла бир бирге улуу сөлөшмей, ахлулукъ, тенглик жүрютүп жашагъанларын Айшат билмейми эди? Ол кеси да анга баш уруп, шукурланын кеп заманны жашагъанын жашырмай эди. Да сора энди анга не болганды, аллах Айшатны кыачан урганды деп сагъышланды Фаризат. Кертда, арбазында жангыз кертме терегин мугут этдирип тургъан адамгъа аллай бир гынтты кыайдан чыккыды? Сейир эди ол, ангылашынуусуз. Айшатны бийлик этер гынттысы. Адамлагъа сиз тукъумсузсуз, мени жукка сютюмю ичмесегиз сакъатла боллукъ эдигиз деп кюерешгени.

— Сен, харип, жажилсе, кеси кесинг жарлы эте тура са,— деди Фаризат, кеп тынгылап туруп.

— Ол дегенинг? — Айшат сагъайды.

— Кесингден кыалгъанланы телиле сунаса. Алтын алмай, эгечингден туугъаннга окъуна гыржын ашатыргъа таукелленалмагъанса...

Айшатны бетине сарыуун жайылды. Бурун кыыйрлары жукъарып, агъардыла.

«Бу аллах чамланырыкъ аны уа кыайдан биледи, ким эштдиргенди туугъан эгечлени арасында болгъан ишни?»

— Мен жажил эсем, сен — ачыкъ телесе. Жамауат эндиге дери билмей нек турады ансы,— деди Айшат.

Фаризат тиширыуну бетине кеп кыарады. Ачыуланнганын, айып этгенин да жашырмай. Сора туруп, кетип кыалды.

* * *

Ол ушакъдан бери эки жыл чакълы озгъанды. Алай Айшатны тынчлыгъы кетгенди. Жашауун, юйюн унутуп, хоншуланы, ахлуланы жумушларына чабып айланган тиширыуну ала энчи къубултургъа борчлу туююлмю эдиле! Тап, аркыаларына кетюрюп айланыргъа окъуна керек эдиле.

Айхай, этер мугут, арбазында жангыз кертме тереги. Айыпмыды. Айшатны журту, мюлкю тозурап, бахчасы бизни хатабыздан кыаран кыалады деп киши айта билмесе. Ол эди Айшатны бютүндө ачыудан жаргъан. Кюнден кюннге ол сезим ёсюп, айнып, ичин сыйырып баргъан. Арт кезиуледе ахлуларыны иги битген тереклерин, жангы ишленген

юйлерин, бийик таш хунаны окъуна кёрсе, бирле келип, аны мюлкюн, журтун сыйыргъанча болуп къала эди.

Тюзелгендиле была жашаугъа дей эди ол ичинден, арну юйню туурасындан къарап,— алай келип, Айшатха ыспас этеми билликдиле. Не уа, эгечибиз харип, алгъын сен бизге къыйналдынг, энди санга борчубуздан къутулайыкъ депми айтырыкъдыла. Сора Айшатны къаны къартыкъгъа къалай сыйынсын. Нек эсе да бусагъатда тиширыу жангыдан ачыуланып, неге ачыуланып къыл чайнагъанын да билалмай, ёрге турду. Гиданы тап тутуп, аякларын да жарашдырып, биягъы терекге керилди. Тукъузгю силкинип, къалтырап, жерге къызыл сыргъаларын агъызып, шошайды. Айшат терк-терк керилди: терекни кесе тургъанын киши кёрююн суймей эди. Нек, не иши барды аны бла кимни да деп сагъайды тиширыу. Терек кесген ангамы тёреди, айыпмыды? Гудулукъму этеди, адаммы бууа турады? Аман кёзлерине жолугъайым. Айшат тукъузгюню тегерегине айланып, тёрт жанындан да жонгурчхала къобарды. Алай терек ёлюрге унамады. Аумай, жыгъылмай жан сакълагъанына Айшат сейир этип, тюртюп кёрдю. Тукъузгю ыхтырылып, тиширыу къолну ауурлугъун кётюраммай, эншге, жерге тартынды. Алай, энди анга болдукъ болду деген акъыл бла Айшат къолун айыргъанлай, олсагъат жан кирип, санын тюзете эди. Терекни балта тийген жери, урчукъ саплай, инчге эди. Айшат аны кёре эди. Анга къарап кёп олтуруп да турду. Сейир эди жибек халылай, инчгерген агъач тукъузгюню ауурлугъун кётюргени, аумагъаны. Тиширыуну нек эсе да ырысларыгъы келди. Этин тинтери басып, тамагъы къургъакъсыды. Терекге алай зор-хорлукъ этерге керекмеди кертда, кесини терегини артыкълыкъ этди огъесе бош таурухмуду ол? Айшат кеси кесин жапсарыгъа кюрешди. Халкъ айтханда бир зат болмай къалмайды, жангы терек сайлап, аны кесине атаргъа керекди. Мындан игирегин. Азмыды былайда терек, Айшат туруп, тегерегине къарады. Жангыз башына угъай, жашларына да, къызына да сайларгъа керекди. Тиширыу ол акъылы бла тийрени ёргесинде, эншгесинде да терекле изледи. Алай табалмады. Не сейирди бу,— деди тиширыу санлары къыйылып, къачыпмы кетдиле была? Бусагъатда бар эдиле, кеси кёрмесе ийнанырыкъ туююл эди. Огъесе алданиганмы этди, тюртюле бла лёкзуланы тукъузгюле, къайынла сунуп. Алайды, алданиганды, былайда — гелеулю сыртны башында, лёкзула, тюртюле кёпдюле, терек а жангызды.

Айшат къайтып келип, жаралы тукъузгюню аллында чёкдю. Аны жанын сакълап тургъан жибек халыгъа са-

гъайды. Жалынып. Ол юзюлмей къалырмы эди деп, термилип. Алай тиширыу тилегин айтып да бошагъынчы, терекни ажалын сабыр этип тургъан жибек халы тауушсуз юзюлдю.

* * *

Арба жарты-къурту жүкленип, межгитге жуукълашып келе эди. Къара къолан, къарт ёгюзле, юйренген жоллары бла шош чайкъала. Башларын эншге тутуп, тюртюше. Аланы киши ашыкъдырмайды: арбачы, бёркю бла кёзлерин жабып, сансыз олтурады. Кюннге сыртын тутуп. Аны жылыуунамы тынгылайды огъесе сагъышына берилип, кеси кесин ангыларгъамы кюреседи?

Къалай эсе да Айшат арба бла тенглеширге ёгюзле дыркъ деп тохтап къалдыла. Кёзлерин ачмадыла, ышнырларын унутмадыла. Бу тиширыу ким эсе да алагъа керек туюл эди, таш юсюнде олтуруп келген эринчекге керекди да айтсынла хапар, жаншасынла.

Арбачыны ёгюзле иги таныйдыла, къылыгъына-ылыгъына да тюзелгендиле: ол бир жары да ашыгъа билген адам болмаз — жол бла ётген-сётгенни къатында арбаны тохтатып, тилин жетдирирге, хапарлашыргъа ёчдю. Ёгюзлеге уа башхамыды, тохтаргъа сылтау болса.

Чиппону оналтыжыллыкъ жашы бла сёлеширге Айшат суймей эди, алай межгитни къатында мычыргъа сылтау излеп келе эди да, тап тюшгенине ыразы окъуна болду.

— Э жаш, жарлы, бошамаймыды атанг бу хужулукъ школ къабыргъаланы оюп? — деди Айшат сёз орнуна. Сюелген жеринден тепмей, аманны-кебинден жарты къаланган школ къабыргъала энди жангыдан оюла тургъанын тиширыу кёре эди.

Чиппо уллу тегерек, чыгыр бёркюн кёзлеринден желкеси таба аудуруп, тиширыугъа къарады. Жукъ айтмай. Ол оналтыжыллыкъ жашды Айшатны сорууунда «оюп» деген сёзю магъанасына эс буруп, сагъаймазча тели туюл эди. Межгитни ойгъан Чиппо деп эллиле асыры кёп айта эдиле, ауузларындан кетермей. Энди уа школну ояды дейдиле ансы, межгитни ишлерге болушады харип Чиппо деп киши ыспас этмейди. Биринде терс эсе экинчисинде тюзге саналыргъа керек туюлмю эди муну атасы? Кесини уа не хатасын кёргендиле: межгитни ташын-агъачын ары ташы дедиле да, ташыды. Энди уа бери ташытадыла. Анда да, мында да терс эсе, сора терс ишлени этип турургъа анга нек тюшеди? Таматала айтхандан чыгъалмайды да

ол... Чиппо улу эллилени скоймей эди. Ачыуланып, къаш-
ларып туюгенин Айшатдан букъдурмады.

— Герменлиле межгитни ишлетгенлерин жаратмаймы-
са сен? — Не сорлугъун, къалай сорлугъун Чиппо улу да
биле эди.

— Аллах сакъласын,— деди Айшат, ашыгъып. «Суу-
башны тилин ким тыярыкъды»,— деп къоркъду. — Кеси-
бизни телилерибиз ойгъанны «герменлиле» ишлейдиле —
аманмыды.

— Сора мени атам межгитни телиденми ойгъанды? —
деди олсагъат Чиппону жашы.

Айшатны айтыры-къайтыры тил туюнде туююл эди
да, абызырады.

— Нек бола эди сени атанг тели, бек акъыллы киши-
ди,— деди ахырында.

— Сора уа?

— Сора уа не, «бласт» айтханны этгенди ол,— деп
къутулду Айшат, Чипподан туугъаннга сёз нёгер болгъа-
ны ючюн кеси кесине чамланды. Керексиз жерде къабын-
нган ушакъны ёчюлтюрге суююп, къалай ёчюлтюрге уа
билмей, межгитге къарады. Школну оюп, аллахха къул-
лукъ этнучюю мекаямыгъызыны ишлегиз деп сюелгенде
«гермен», киши угъай деп чыкъмагъанын, «герменли сал-
датла» бла биягъы Хаким арбазлагъа кирип, адамланы
чакъырып, ол угъай, къоркъутуп сёлешгенлери Айшатны
эсиндеди. Тогуз-он къарт тийишип, межгитни къабыргъа
хуналарын юч-тёрт кюннге ёсдюрю эселе да, «къонакъ-
ланы» арбаларына минип, барып туургъа ыразы туююл
эдиле. Кесинг кесинге этмегенни тышындан келген этмей-
ди, тап этеме дей эсе да, анда бир хыйлалыкъ болмай
къалмазын ангылай эдиле къартла. Сагъайып, соймей да
андан жубана эдиле. Бусагъатда уа тиширыу къарай ке-
тип, межгитни къабыргъалары алгъыннгы межгитни къа-
быргъаларына чыртда ушамагъанларына, бир тюрлю кый-
сыкъ-мыйсыкъ, эрши да къаланганларына эс бурду. Ал-
гъындан алаша, керексиз созулгъанча да кёрюндюле. Ху-
наны туюнде, юсюнде да сюелгенле бу затны тамамлай-
дыла да, муну къоядыла дерча туююлдю. Не эсе да излеп,
излегенлерин табалмай, неда кётюралмай, кётюрюрге, суй-
рерге уа адыргы этип, артха-алгъа тюртюлюп жёбелеген
гумулжуклагъа ушатып аланы Айшат, кёп сюелди. Сора
эр кишиле тургъан жерге къарап мычыгъанына сокъура-
нып, жолуна тебиреди. Тюз да бусагъатда туюшген эди
аны эсине ол бюгюн ююнден суююп чыкъмагъаны. Нек
чакъыргъан болурла деди тиширыу, жюреги кыстаулан-
ганын сезип. Ким биледи, атасындан бир зат эшитген

эсе уа деп сѣлешген эди Айшат Чиппо улуна. Тап тюшю-рюп, сормады.

Тиширыу аягъы басханын кѣзю кѣрмей, иги кесек барды. Дагъыда сагъышланып тохтады. Бусагъатда анга Чиппо бек керекди. Бир тасха билирге — не десенг да «герменден» кѣуру тѳюйюлдю ол: сѣз чалындырмай амаллары жокъду. Алай оюллугъу оюлуп бошала тургъан школну къатында Къасай улуну кѣрмеди, башхаларын а «къайдады» деп сураргъа ылыкъды.

* * *

Герменли «апчар» терезе аллындан тепмей, чакъыртханларына бурулуп къарамай сюеле эди. Таулары бийик тѣппелери, саргъылдымгъа тартхан бетлери да былайдан ачыкъ кѣрюнедиле. Аланы ариулулукълары аны эрикдирмейдиле, алагъа къарай, сагъыш этерге ол бек сюе эди. Ёлюм бла ёмюрлюкню, деулюк бла «гермен» халкъны юсюнден. Бусагъатда «апчар» таулары агъачларын, сууларын да мында жашагъанлагъа къызгъанып сюеледи. Тюз тѳюйюл эди аз, къара шинли халкъчыкъ быллай ариу, чомарт жерлени бийлеп тургъаны. Адам аягъын жуургъанына кѣре узата эсе, миллетле да жерлени миллетликлерине кѣре бийлерге керекдиле. Ким не десе да, къадарны, тарыхны да чам ишлери кѣп болады. Тюзетирге тийишли.

Былайда «апчар» кеси кесине тынгылап, олтургъанлагъа эштдирмей, ичинден ахтынды. Алгъаракълада ол хар неге да таукел эди, ийнанып эди. Ёшюн уруп, бери кирип келгенлеринде таулагъа оюлмазлыкъ къалаларынача, сѳюйюнюп къарагъаны эсиндеди. Аны кесин, солдатларын да душманларындан, желден кѳорууларыкъ къалалагъача. Энди ишеклиди, таукеллиги да буюгъа, ёчюле барады: бери келген хапарла аны кѳууандырмай эдиле. Ол сейирсинип къараучу таула энди апчарны сыртын къалтырата башлагъан эдиле. Туугъан жерингден, шуёх, танышладан да кенге, мында жоюлуп, кюйсюз ташланы ичинде жу-тулурма, атым-чууум да чыкъмай къалыр деп кѳоркъа эди ол. Аны юсюнден сагъыш этмезча тѳюйюл эди «апчар». Тап, жоюлмаса да, энди мында кѣп мычымазы, мында анга аякъ тиретмезлерин да биледи. Кетерикдиле. Да сора не умут этеди, не излеп чакъыртханды бу олтургъанланы? «Апчар», кертда, олтургъанланы нек чакъыртханын бусагъатда эсине тюшюре тургъанча сагъышланды. Да, бюгюн кетгенликге, тамбла къайтырыкъ тѳюйюлмюдю бери деди ол ичинден. Анга аны бир тюрлю ишеклиги жокъ

эди. Алай эсе уа, адамланы чийлерин иги билирге керекди. Жамауатны чийи акъсатханча сауут да акъсатмайды. Ол затланы эсине келтирип, «герменли» артха бурулду да, чакъыртханларына къарап тохтады. Болат, баштёбен болуп, мюйюшде олтурады. Къатында — эгечлери Хафисат, Жюзюм, Айшат. Аланы келинлери Дауум, бетинден къаны къачып, тюз эшикден кирген жерде. Хабла отоуну башха мюйюшюнде олтурады. Барысы да сагъайып, сагъайгъанларын а билдирмезге кюрешип.

Бу эгечле бла къарындашладан не излегенин «апчар» кеси да шарт тюшюнмей. сагъышлыды. Сагъышлы бетин алышындырмай, Хаблагъа къарады. Акъылындан шашхан, юйю-кюню сыйырылгъан адам быллаймы болады дегенча. Алай нек эсе да «герменлини» жүреги бир тюрюл учунуп, къууанды. Хабла телиге ушамай эди. Чыртда угъай. Тиширыуну кёзлеринде, бет сыфатында эслиликни, эслилик бла бирге жүтюлюкню илишанларын кёрмезча туююл эди «апчар». Кезиу-кезиу хар олтургъанлагъа къарап, Хабла бла тенгleshдирип: сейир эди — телиге санагъанлары барысындан да акъыллыгъа, басымлыгъа ушайды. «Герменлиле» ачыкъ халкъдыла, игиликлерин, аманлыкъларын да жашырмагъан, битеу халкъладан биз игибиз деп сау дуниягъа кычырыргъа уялмагъандыла. Жашыра эселе, мында жашыра эдиле, кимден да жарашыулу, акъыллы да кёрюнюрге суююп. Апчар кеси кесине алай айтып, сора «мында» дегенине сейирсинди да аны юсюнден сагъышланды. Етюрюк эди ол — бери, бу тау аузуна киргинчи, тауула быллай халкъдыла деп хазна тынгылы хапары болмагъанды. Бери келирме деп эсинде да жокъ эди. Сора мында деп ол нек айтды? Огъесе Советлени жерлерини къайсы мюйюшю да башха туююлмюдюле? Былайда «герменли» сагъышланып, терезеден узакъгъа къарап турду да, артха бурулду. Къарамын биягъы Хаблада тохтатды.

— Бу тиширыуну тюз аты неди? — деди «апчар», Хакимге кёз кыйырын жетдирип. «Герменли» Хакимден кёп кере эштгени кертти хапар болурун бек сюе эди.

— Сен Хабламыса, Халиматмыса? Къоркъмай, тюзюн айт. — Сары шинли киши тиширыуну юсюне сюелип, шош ауаз бла сёлешди. Урушда ёлген эринг коммунист эди деп энди санга киши хата этерик туююлдю. Кертда Халимат андан къоркъуп тынгылагъан суна эди Хаким. Со-рууна «герменли» не магъана бергенин ол биялмай эди. Баям, олтургъанла да бияллыкъ туююлмюдюле. Аны жалан-да «апчар» кеси биле эди.

— Тынгылама, айт. Хабламыса, Халиматмыса?

Тиширыу башын кётюрюп, эгечлерине бла къарындаш-

ларына къарады. Буюгъуп. Ала да аны таба сагъайдыла. Айшатны эринлери бютюн жукъарып, агъардыла. Хабла мен Халиматма, быланы эгечлериме дейди деп къоркъмады ол. Тиширыу мен Халиматма десе, киши ийнанмазын, ийнанган угъай, бютюн сакъатха санарыкъларын биле эди. Аны алайлыгъын Халимат кеси да иги ангылай эди. Аты сыйырылып, телиге, сылхыргъа чыгъарылгъаннга артха жол жокъ эди. Кеси кесинги алдатмай, болмазлыкъ затха терилмей турургъа керек эди, адамлыгъынгы сакълап. Тап, бу омакъланып сюелген «герменли» Халиматха сен тели туюлсе, сени бош кыйнайдыла деп, айтып къайтарлыкъ эсе да, ол къайтаргъан ат анга керек туюлдо. Жеринге душманча келген миндирген тахтадан эсе кеси жамауатынг атхан суу игиди. Эри башын къурман этген тауларындан да аны алыкъын киши кыыстамай эди.

— Сени атынгы нек сыйыргъандыла? — «Апчар» биягъы кёз кыйырын Хакимге жетдирди.

— Айт. Ким сыйыргъанды атынгы? Юйюнге нек дау этедице эгечлеринг?

Халимат баштёбен болуп, тынгылауну ийди. «Мени сылтаугъа тутуп, эгечлериме хата этер умуту барды, ийнан. Огъесе кёлмю кенгдирирге кюрешеди,— деди ичинден. Игилик излеп а кюрешмейди. Ол хакъды».

— Бу сизни кичи эгечигиз болгъаны кертимиди? — «Герменли» эрин кыйырларында ишармишин букъдурмай, олтургъанлагъа къарады.

Алай олтургъанладан бири да эринлерин жабып, сёз айтыргъа кёлленалмады. Адамлагъа палах аз затдан чыгып къалады. Не хыйсапдан соруп кюрешеди «герменли» сормазын, игиликми излейди огъесе аманлыкъ этер сылтауму? «Бласты» болгъан адамны жюрегиндегини дурусун билмей сёлешген а огъурлулукъгъа жолукъмайды. Ауузларын тыялмагъанлары ючюн кеслерини «бластлары» окъуна исси къапдырырдан къоймагъанды. Сора тышындан сауут-саба кётюрюп келген «бласт» а артыкмы онгдурлукъду? Акъ бетли «бласт» ол да туюл эди, бу а арталлыда — къара, къанжалбет,— деди ичинден Болат, «апчаргъа» бла Айшатха жашыртын да, кезну да къарай. Бир мыйыкълыны сураты тургъан жерде башха мыйыкълыны суратын такъгъанлыкъгъа иш онгунамы айланырыкъды, экиси да таулулагъа этгенлерин хуржунларына салсынла. Къуйругъунгу кыысып тургъандан игиси жокъду. Тынгылагъанны, не десенг да «киши ичине киралмайды. Бир сёз айтханнга уа ызы бла минг сёз кёзлатадыла. Сора бу хужулукъну жюрегине не ушарын ким биледи: эгечибизди деселе — бир палах, туюлдо деп къойсала да —

башха палах. Бусагъатлада сёзню не кыйматы кьалгъанды. Ким къалай суйсе, алай ангылайды. Ол «блстны» адамлары жангыз сёзюню садакъ окъ эте билген, была топ окъ этмезлеми.

— Эгечигизмиди, тыйюлмюдю? — деди «герменли», кёп тынгылагъандан сора. «Апчар» билмегенини юсюнден сормай эди. Ол тюз жууап эштеме деп да кьоркъа эди, жукъ эштмегенине кьюуанды. Хычыуун эди керти затны айтыргъа базынмай, терлеп олтургъанлагъа къарагъан. Ахырында Болат, тёзалмай, башын кётюрдю, жюрек кыйыны болуп, аны юсюнден атарча таукелленген адамгъа ушады. Алай къарамы Айшатны къарамы бл тубешди да, Болат буюкъгъанын жашыралмады. Была барысы да от тёбеси болгъа эдиле деди нек эсе да ачыуланып. Хар бирини алында буюгъуп, айтырынгы-кыйтырынгы билмей жашагъан жашаумуду? Эгечлери Халиматха энди киши болушаллыкъ тыйюлдю. Ишни болушун айтып, хар затны башын ачаргъа кьалсала, кеслерине айып келлиги да хакъды. Барысы да терсдиле, барысындан да терс а — таматарлары. Кичи, не десенг да, кичиди, деп сагъышландыла олтургъанла. Кичи эгечлерине болушсала, таматарларына кьол кётюрюрге, аны намысын малтаргъа тюшерикди. Айшат а кесин малтатырыкъладан тыйюлдю. Бюгюн кысылып, шошайып тургъанлыкъгъа, тамбла ол не этерин киши билмейди. Бютюнда «кьонакъла» кетселе. Сора эгечле бла къарындашла илешгенча кёрюнюп, ариу, кёзбау сёз айтып жашагъанлыкъгъа, бир бирлерине базынмай эдиле, базынсала, кичилерин бырнак этмез эдиле. Бусагъатда Болат тутуп Хабла бизни, эгечибизди, аны аты таматабызны терслигинден сыйырылгъанды дегенликге, башхала Айшатдан кьоркъмай, жюреклеринде болгъан сёзню айтырламы? Не хазна. Ышаныу, бирлик да жокъду. Ол угъай, таматаларына кёзбау этип, къарындашларына арт бурургъа кюрешмезле деп да ийнаныу жокъду. Хар кимге ёз башы игиди.

— Сора бу тишируу сизни кичи эгечигиз тыйюлмюдю? Адамла ётюрюкмю айтадыла? — «Герменли» нек эсе да ишанлап Хакимни жокълады.

— Аны жангыз мен айтмайма, — деди ол, ашыгъып.

«Апчар» тын дегенни билдирип, кьолун силкди. «Герменли» излеген башха эди да, кеси кесине жангыдан ыразы болду: эгечле, къарындашла да айтырларын айтмай, Айшатдан кьоркъуп тартынганларын да эслеген эди ол.

— Сен былайдагъыланы барысыны да тамата эгечлеримсе? — деп сорду жангыдан «герменли».

Айшат жууап кыйтарыргъа ашыкмады: башхала не айтырыкъларына кьюлакъ салды.

эгечлерини бла къарындашларыны атлары бла къаргъан-май атламай эди. Кеси къайгъысын этсе да, жамауат ючюн, эл ючюн он бармагъындан къан тамдырып жашагъан сундура эди. Эгечлерини арбазларына кирип чыкъса, кийимле элтип келеме деп хапар жая. Эллилени асламысы уа анга ийнанып, ыспас этип, баш ийип жашай эди. Хакъын, нохтабауун алмай, Айшат бир атлам да этмейди деп а киши бияллмагъанды. Тап, Кърымны ёсдюрюрге алтын алгъанындан хапарлары жокъ эди да, Айшатны огъурлу-лугъуну юсюнден айтып бошамай эдиле. Ёксюзлеге ана-лыкъ этген, аллах суйген жан дей эдиле. Сора аллай адам-гъа жукъ айтсанг, эгечле бла къарындашла тматаларына таякъ кётюредиле демезлеми. Тынгылап тургъандан иги не барды. Бек гитчелери Халимат жууап этип, Айшатны эришлендириуючо эди да, болуп къалгъанын кёрдюле. Жууапчыны, артыкъ сёз айтханны аллах да суймейди.

— Ол огъурсуз ат а къайсыгъызынды? — деди «герменли», тынгылагъанлагъа нек эсе да ыразы болуп...

— Атмы дейсе? — Болат, сагъайып, башын кётюрдю. — Да кимге керекди аллай ат: жегип отуннга бармасанг, жер сюрмесенг, минсенг унамаса. Андан эсе эшек игиди къайсыбызгъа да... ийи? — Болат Айшатны ыразылыгъын из-леп сёлешди. Алай тюз-терс айтханын биялмай, тынгылаууну ийип, сагъышланды. Къыйын соруула сорады бу итден туугъан «апчар» деди ол кеси кесине. Алакёз бизниди, биз бир юйюр болабыз да ол барыбызны да атыбыз эди десе, ёхтемленип айтхан сунарыкъ эди хужурукъ «герменли». Ёхтем кёрюнюрге уа керек туююлдо. Аны киши суймейди. «Бласт» да суймей эди. Тап, иги бёрк кийип, ариу бел бау кыссанг окъуна унамай эди. Тукъумум, чыкъгъан жерим да игиди деген онгмай эди. Бир жол, ол билмей тургъанлай, правленнге чакъыргъанлары Болатны эсиндеди.

— Сен не дёрденинги кюбарып, бухар бёркюнго алчи кийип айланаса орамлада? — деди кызылжагъа Чиппо, Болатны эшик артындан бери ётерге кюймай, сын къатдырып. Кызыл жабыулу столну артында Хаким, дагъыда тюбюнден келген кюуллукъчу олтура эдиле. Киеую Ахмат, баям, сёзге къатышмаз ючюн кетип къалгъан болур, жокъ эди.

— Да башына бёрк кийген айып туююлдо, киймеген айыпды, — деди Болат.

— Кёк бухар бёркден башхасы къарнынгымы бурдур-лукъду? — Чиппо эшик артында сюелгенини кююш бел баууна, аны къагъып алып кюяргъа, жут къарады. — Билебиз, кёк бёркюле — «бластны» кёк бёрюлери, — деди ол.

— Къаллай бёрк кийсенг да «бластха» башхамыды? — деди Болат.

— Башхады,— Хаким жумдурукъларын къаты къысып, къызыл жабыулу столну юсюне салды. — Сенден осал киши болуп киймейбиз быллай бёркню — Хаким балан бармагъан чюелтип, къаш башына тиреди.

Болат аны тегерек, алаша бёркчюгюне эс бурду: эскиден бла кюе ашагъандан тюгю кетип, къашха болгъан бёркчюгюне. «Игисин тапсанг кьер эдинг»,— дерге умут этди Болат, алай жукъ айтмады.

— «Бласт» тенгликни сюеди, тенгликни кюсемеген аны душманыды. Сен а ёсюмюнге махтанып, дёрденинги чыгъарып айланаса, эл сени атангдан къалгъанча,— деди Чиппо.

— Мени жюрюшом, агъачым алайды. Кимни дауу барды, сеними? — Сен былай хыккы да, алаша да болгъанын кимден кёресе, менмеми терс дегенча, Болат Чиппону башындан эншге къарады. Чиппо аны олсагъат ангылап, эрин къыйырларын къалтыратды. Узун бойлу, ариу агъачлы адамны къатына, онг болуп, ол бир заманда да жууукъ келмегенди. Кесини агъачсызлыгъын къарагъанлагъа туура этмез ючюн. Бу жол а нек эсе да унутуп къоюп, Болатны тамакъ тубюне киргенине мычымай сокъуранды. Артха, къызыл жабыулу столгъа кетип, Болатха алай къарады. Қъабындырып, урходук этип къоярыкъча.

— «Бластны» аллында баш иймей жюрюгенлени ол башларын тайдыра билгенин унутма,— деди сора...

Угъай, суймей эдиле «бластлары» болгъан адамла кеслеринден иги кёрюнгенни, тап, аладан мажал кийиннгенни окъуна. Жарлылыгъынгы билип, къысылып жюрюрге керек эди да, Болат анга юйреннген эди. Андан сора киши а тиймегенди, барын-жогъун къарыулап, бир къуллукъчу да сёлешмегенди. Кёк бухар бёрк кийип, башын кётюрюп имбашларын да керип жюрюрге неге керек эди. Эски тоннга, чепкеннге чулгъанып, чабыр бурунларынга къарап, неда жауур эшекке минип айланнгандан игиси жокъду. Жюйрюк атлары кеслерини болсун. «Бласт» къайда да «бластды». Была уа — бютюнда осал, кюйсюз, сора Алакёз бизниди деп, башына палах нек излейди? Болат кёз къыйырын «герменлини» чурукъ бурунларына жетдирди — ала, нек эсе да, асыры жууукъ келип, ары бла бери шош тебе тура эдиле. Болатны жюреги къыстаууракъ уруп, ат Хабланыды деп къойгъандан игиси жокъ эди деди ичинден. Алай ол заманда Хабла эгечибизди дерге да тюшерик болур деп элгенди. Ётюрюк аман затды — къуйругъу бир тутум. Болат абызырап, имбашлары бла чепкенин бегирек

тартдырды. «Къююгъуз мени жеримде, жазыкъ адамны» дегенни ангылатыргъа кюрешип. Алай тынгылап туругъа да къоркъду: «герменлини» чурукъ бурунлары асыры жууукъда жылтырай эдиле.

— Бизге жер сюрюрге жарамагъан ат неге керекди? Биз олсуз да жашаяллыкъбыз,— деди жангыдан.

«Герменли» ачыкъ чамланыргъа бла къууаныргъа билмей, сагъышланып, ары-бери жүрюдю. Атха ие табылмагъаны, олтургъанладан киши Алакёз бизниди дерге базынмагъаны иги эди. Алай бусагъатда атха ие табылмай къалыгъын да суймей эди ол. Иесиз туююлдю Алакёз, сора кимни алдайдыла была? «Герменли» мычымай къозуп къалып, бет алышындырды.

— Ат бизниди,— деди Хабла, эндиге дери да Алакёзню иесизге санап, кёп сёлешгенлерине ырыслап.

Муююшге хаух атылып тургъан бир жансыз зат тилленгенча, къуллукъ отоудагъыла сейирсинип, сакъат тиширугъа къарадыла. Шошлукъ уюп бираз турду.

— Ат бизниди дейди бу тишируу,— деди Хаким, «апчаргъа» айланып.

— Бизни дегени? — деди «апчар».

— Ол айтханынг неди? — деди Хаким.

— Бизниди дегенни ангыламай эсенг, Кърымныды деп ангыла.

Хабла аны эртте да айтырыкъ эди, алай къарындашы Болатны къатында бетсинип тынгылай эди. Не десенг да, Алакёз аны болсун деп аууз ачылгъан эди. Унамады эсе, айып андамыды энди? Атдан эсе эшекни сайлагъан аман хомух.

— Тынгылама анга, «апчар», акъылындан шашханны сёзю сёзмюдю,— деди Айшат, ашыгъып, теренден жылтырагъан кёзлерин «герменден» Хаблагъа, сора эгечлерине жортдуруп.

Тишируу акъылындан шашханды дерча, аны бир тюрюлю белгиси жокъ эди. Кёргенинлей окъуна ангылагъан эди «апчар». Бусагъатда жангыдан Хабланы бетине къарап, баям, сизден бу акъыллыды дериги келди олтургъанлагъа. Алай айтмады. Акъыллы эгечлерини атын была телиге нек чыгъаргъандыла деп сагъышланды. Неси оза болур эди: эслилиги, байлыгъымы огъесе тилими? Сени озгъанны, жаратмагъанын атын телиге чыгъарып, хорлагъан, жамауатдан айыргъан тынчды деди ичинден «герменли». Бу тишируудан акъыллы жан жокъ эсе да, энди ол къоркъуулу туююлдю. Аллай амалны «герменли» кеслеринде кёрмей, мында, тау элде, кёргенине сейирсинип, бу олтургъанлагъа да, къуллукъ юйюню арбазында сагъайып тур-

гъанлагъа да ыраы болду: тарх деп ушкок атмай, сый-мегенинги тилин суууруп алдыргъан амал иги эди, «герменнге» да бек керек.

— Кърым дегени кимди? — деди «апчар».

— Ёксюз жашчыкъды, — деге ашыкъды Хаким. — Ол Алакёзге жүген сала билген, кеси да бу сакъат тиширыу-гъа тагъылып айланады асламында.

— Сора огъурсуз ат да жашчыкънымыды? — «Гермен-ли» нек эсе ачыулана башлагъанын ауазындан сезип, ол-тургъанла буюкъдула. «Алгъа туугъандан къоркъма, арт-да туугъандан къоркъ деген оюм келди да «апчарны» акъылына, нек эсе да ышарып ийди. «Герменлилени» къор-къутурукъла алыкъын туумаган эдиле. Алай бу иште ол ангыламагъан бир зат бар эди. Ким кимни алдагъанын билялмай эди «апчар».

— Тамбладан оздурмай, анга жүген салып, тамата эгечигизни арбазында тагъыгъыз, — деди «герменли», ол-тургъанланы хар бирин къарамаы бла сынчылай. Киши хазна жукъ эслетмеди. Болат биягъы баштёбен болду да, къолларын чепкенини женглеринде букдърду. Жыякъла-рына билинир-билинемез къан чапды. Ким не десе да, Ала-кёз анга тийишли эди. Энди уа сау кёрейим, Айшатны къолуна тюшген артха къайтмайды. Хар неда анга тап болуп барады. «Ала» да, была да муну жанлы. Не сей-ирди? Айшат а къууаныргъа бла къалыргъа билмеди. Заман къыйынды. «Гермен», хапарлагъа кёре, аякъ тирер-ге ушамайды. Эгечлеринден, къарындашларындан зор-хор бла Айшат ёмюрюнде жукъ алмагъанды. Алгъан эсе, ариу-лукъ бла алып тургъанды, этген игиликлери ючюн. Акъ сютю ючюн деп. Не тюрлю эсе да, киши дау айтып юсю-не ачыкъ сюелмегенди. Тамата эгеч болуп а, сен бизни ахлуларынга санай эсенг да, ёз арбазынг ючюн санайса деп, ачыкъ кёлкълалды болалмагъандыла. Къоркъгъанмы эте эдиле, къалай-алай эсе да, эри комиссар эди огъесе кертда олсуз жашаялмазлыкъмы суна эдиле — бусагъатда къыйын кезиуде, Айшатны андан хапары азды — башы къатышыпды. Келтирип, Алакёзню халжарына урсала, эгечлери кёлкълалды боллукъдула. Элликле жаратырыкъ туююлдюле. Иш анга жетерин а сыймейди Айшат: жа-нгуз къалып къаллыкъды. Айхай, бу хужулукъла кетмесе-ле — бек ахшы, «герменни» жетежакълыгъын таба, ол кимден къоркъурукъду? Алай кетериклерин биле тургъан-лай, Айшатны жууукълары бла туююшдюрюрге нек кюре-шеди «апчар», не излейди, умуту неди? Тиширыу, сагъайып, сахиник болду.

— Алакёз биреуню арбазында кечинирча ат туююл-

дью,— деди Хабла, олтургъанланы да, «герменни» да эслерин кесине буруп.

Барысы да жангыдан шошайдыла, телиге саналып тургъан тиширыуну сабыр сѣлешгени сейирсиндирди.

— Не айтханлыгыды ол,— деди «герменли».

— Не айтханынгы билирге сюеди «апчар»,— деди Хаким.

— Элни, жамауатны малыды Алакѣз дейме,— деди Хабла.

— Элни жамауаты да алаймы сунады? — немецли, сагъайып, тынгылауну ийди.

— Хоу бир да, сант эте турады алай,— дерге ашыкъды Хаким. «Апчар» къарамы бла аузун тыйды. Телиди деп тургъан тиширыулары тели болмагъанын «герменли» олсагъат окъуна ангылагъан эди. Эгечлери, къарындашлары да, кеслерин анга ийнандырыргъа кюрешгенликге, биле эдиле. Алай «апчар» умут этгенден да оза эди Хабла. «Герменли» нек эсе да ачыуланды. Ачыуу ичине сыйырмай, бетине сарыуун болуп жайылды. «Герменлиле» бермегеннге энди киши да бизниди дерге керек туююл эди. Жокъ эди, болургъа да керек туююлдю быланы Алакѣзлери-малакѣзлери да. Бютюн да эки-юч жюзжыллыкъ Алакѣзлери деп келди «апчарны» кѣлюне, тиширыуну сѣзлерине алай уллу магъана бергенине кеси кесине сейирсинип.

Хабла да ангылагъан эди «герменли» нек ачыуланганын, бети не зат ючюн кѣгерип тынгылагъанын. Къоркъмады. Ол угъай, кесине ыразы болду. Уруш башланырны аллында тюз да бу «апчар» айтхан сѣзлени айтып, буюкъдуругъа кюрешгенлери эсине тюшюп къалып, сейирсинди. «Апчар» душманды, не айтса, не этсе да душманлыгъындан озмаз. Халиматны анча сайын чакъырып, богъурдагъына бичакъ тирегенле да. Тышындан келгенни сѣзлери «бластны» адамлары айтычу сѣзлеге ушагъанлары тиширыуну сагъышландырды.

* * *

Ол заманда да Халимат бу отоуда олтура эди. Къабыргъада суратла алышыниган болмаса, жукъ тюрленмегенди. Тюбюнден келген къуллаукъчу «герменден» огъурсуз-кюйсюз эсе да алай эди. Адет-къылыкъ билмеген адам. Тау тѣреде болгъанча, тиширыуду деп хурмет этмеген.

Халимат кирип баргъанда, ол жеринден окъуна тепмеди. Баштѣбен болгъанлай иги кесек турду.

— Э, жаш, сенми чакъыргъанса мени? Жумушунгу айт да, терк жумушума кетме къой. — Тиширыу къуллаукъчу-

дан чыртда кьоркьмай эди. Юйреннген эди. Эштирик, эшт-мезлик затларын да эштдире эдиле алай келгенле. Керти, муну Халимат биринчи кёреди. Не эди да сора, ала, къара тонгуз да бирчады. Бу жол тиширыуну колхоз тахталагъа чага эте тургъанлай сюрюп келген эдиле да, мында кёп мычыргъа нёгерлеринден уяла эди. Къайдан чыкьгъан адетди ол — адамны ишинден айырып, айтырынгы айтмай, кьубулуп тургъан деп ачыуланды Халимат ичинден.

— Ашыкьгъанмы этесе,— «бластны» адамы — сары шинли кенгбет, къашхабаш киши — кюлюмсюрөп, тиши-рыугъа алай къарады. Бош ашыгъаса, харип, ары уа дерик эди да, нек эсе да айталмай, термилди. Тиширыуну буюкь-магъаны, кьоркьуп жалынган ауаз бла сёлешмегени ачыу тийди. Ол баргъан элдеде аны аллына сюелип, кьоркь-гъанын билдирмеген хазна кёрмегенди. Адамла аны кесле-ринден баш этип, кьоркьуп, буюгъуп къарагъанларын эс-леген хычыуун эди. Сары шинли, къашхабет киши ол зауукълукъгъа эртте юйреннген эди.

— Ашыкьгъан ашыгъып сёлешгеннге тенгди,— деди «бластны» адамы, Халиматха чыртда онгсунмай. — Бютюн-да тиширыугъа ушагъан иш туююдю ол.

— Тиширыуну келтирип, аллында сюеп тургъан да ушамайды,— деди Халимат.

— Ёз башыгъызгъа ушамагъанны билесе, сора къырал-гъа, «бластха» ушамагъан ишле бла уа нек кюрешесе? — Сары шинли киши эригиулю бет алып, тиширыугъа сан-сыз къарады.

— Ол дегенинг, аллахны сюйген кзулу, «бластха» уша-магъан ишни къайдан тапдыгъыз? — деп сагъайды, Хали-мат. — Тоба, алай айтхан башыгъыз бла ойнагъанды.

— Совет аскерге атла жыйгъанда, атынгы нек букьдур-гъанса, аны айтчы? — Кзулукъчу ауазы, жапысы бла да оюн бошалды — керти ушакъ башланды дегенни билдирди.

— Аллах ыразы боллукъ, биз ат букьдурмагъанбыз, не атны юсюнден барады хапар? Огъесе Узунбелни юсюнден-ми айтаса... Да, харип, аны уа алып кетген эдиле, элден сыйырып.

— Не Узунбелди ол.

— Ма ол къайда, къалайда сюйсе да жамауатха туура болуп туруучу Узунбел. Ийнан, элибизни чырагъы кибик эди ол,— деди Халимат, ауазыны сабырлыгъы бла кенгбет кишини дыгъылына къатылып. «Не телиди, неда мени сер-лендиреди»,— деди ол ичинден.

— Танымаймыса сен Узунбелни? Ийнан, аны таныма-гъан а беш да тау элде адам болмаз. — Келген кзулукъ-

чуну бети тюрлене тургъанына эс бурмай, тиширыу тынч сѣлешди, кеси кесине хапар айтханча.

— Сени Узунбелинги таныгъандан сора ишим жокъду дейди мени.

— Таныйса бек, аны танымазча адам баласы туюлмюсе сен а... Бизден сыйырып кетип, бир ёре къуллукъчугъа бердиле да. Чолакъ этип къойгъан хапары барды.

Тиширыуну сѣзлерине эс буруп, магъана берирге бла къалыргъа билмей, къашхабаш киши бираз тынгылады. Ол бир заманда былай сѣлешген таулу тиширыугъа тюбегенди. Керти, таулу тиширыула жаз тилге ёч болуучуларыны юсюнден эште тургъанды. Алай муну айтханын оюннга, чамгъа тартып къоярча туюл эди. Огъесе телимели сѣзлеге асыры уллу эс буруп, керексизгеми къыйналады? Алай эсе, «бластны» адамын алдап, шашхан тиширыуну аллына нек сюегендиле? Кимни хыликкя этедале — къуллукъчунуму огъесе бу тиширыунуму? Къашхабаш киши, ачыудан солууу тыйылыргъа жетип, терледди. Халиматха къайырылып къарады.

— «Бластны» адамына ёре къуллукъчу деп нек айта-са?...

— Жамауатны аллындан алып кетип, киши да танымазча этип къойгъандыла дейдиле Узунбелин уа. — Тиширыу къонакъны сѣзлерине магъана бермей, ёз жюрегиндегин айтды. Алай сѣлеше туруп, къашхабашны биринчи кѣрмегенин, аны кенг бетин къайда эсе да дагъыда кѣргенин ангылап къоюп, сагъайды. Эсине тюшюрюрге кюрешип, сагъышланды.

— Узунбелин къубултуп, «бластны» адамын энш этип сѣлешгеннге ушайса. Атасы-анасы да мал туюлмю эди огъесе алтын мюйюзлерими бар эди. — Къуллукъчу айтырын ахырына дери айталмай, тынгылады.

— Ийнан, алтын мюйюзлюден да озуп, саулай алтын эди. Сейирми этесе, тѣрт-беш жюз жыл болгъан мал... Аны жалкъасын, къуйругъун кесген атасыны башын кесген кибик эди, — деп, Халимат биягъы сагъышха берилди. Эсине тюшюралмай къыйнала эди ол бу къашхабаш, тана кѣзлю къуллукъчуну къайда кѣргенин. Огъурсуз, кюйсюз кишиге ушамайды. Алай огъурсуз ишни юсюнде кѣргенине ишекли болуп, ийнаныргъы келмей, сейирсинди.

— Сора ол «контрреволюция» хапарны сенми жайгъанса, ийи? — Танакѣзню кѣзлери аз къысылып, базыкъ эрин къыйырларына ишармиш къонакъ болду: аны аллында сюелип тургъан тиширыу «бластны» душманы эди.

Колхозну малын ёз малы сунуп жашагъан. Огъесе колхозгъа деп сыйырылгъан мал аны болуп, анымы уну-

талмайды? Быллайла «бластха» дерт тутханлай турлукъ-дула.

— Узунбел дегенинг сизни болур эди?

— Хоу, бизни эди.

— «Бласт» сыйыргъан бузоуларын ёгюз сунуп, ичлери кюйгенле асыры кёпдюле.

— Аны уа бош айтаса, Узунбел жамауатны малы эди.

— «Бласт» келгенли тюгел жыйырма жыл толмагъанды. Сора сен анга беш жюз жыл болгъанды деп не хыйсапдан айтаса? — Жаланбаш киши столгъа къапланыргъа аздан къалып, Халиматха алай къарады. Не эсе да бир жашырын затны билирге, ангыларгъа адыргы эте эди ол. Болалмай эди.

«Тоба, кёргенме мен муну, деди ичинден тиширыу. Огъесе шашханмы этеме, нечик ушайды».

— Беш жюз жыл сени болсун, минг жыл окъуна бола болур, — деди Халимат.

— Къуллукъчу, кёзлери алланып, симсиреди:

— Сен кесинги тели-мели этип бош сёлешесе.

— Тели мен туююлме, аны билмегенди чий тели. Атам-анам окъуна болсун — айтырым олду.

— «Бластха» жыйырма жыл энди тола турады, сен къаллайла сантланаса? — деп ачыуланды къашхабаш киши.

— Жамауатны билимин букъдургъан — кеси билимсизди, — деди Халимат, — хатаны башы олду.

Къуллукъчу тиширыуну масхаралап, неге эсе да кёл кенгдирип ышарды.

— Билмейме деген а минг палахдан сакъланыр, — аны да унутма, эгечим.

— Хау, керти айтаса: билмезни билеги аурумайды — жамауатны башын аурутады ол.

— Мен билимден хапар сормайма, Узунбелге минг жыл болады деп не хыйсапдан айтаса, «бластха» къажау агитацияны» нек жаяса — аны сорама мен.

— Айтдым да айтырымы.

— Не зат айтдың?

— Сени кибикле «бластны», жамауатны да атсыз этерге кюрешедиле деп, — деди Халимат.

Къуллукъчу нек эсе да терлеп къалып, къызарып шошайды. Бу тиширыу болмаса, анга къол кётюрюрге алыкъын киши базыналмагъан эди. Аузун къысдырыргъа, къапаха жыяргъа керекди.

— Сора мингжыллыкъ Узунбел сизге осуятмы этилгенди? — Қъашхабаш тиширыугъа къулакъ тикди.

— Барыбызгъа да осуятды ол, — деди Халимат.

Эфендини ол сагъышы юзюлгюнчю, дырынчыладан къайсы эсе да гыбыт бла акъсуу чапдырып келди. Башхасы — гыбытны бухчагъына гоппанны тутду. Алай тюгел толгъунчу къызылжагъаладан бири ушкок къалагъы бла гоппанны уруп, акъсууну тиширыуну бети къатыш ёшюнюне тёкдю.

— Ананг берген алай тёгюллюк, тиширыугъа не адет-къылыкъ кёргюзтесе, таулудан туумагъанмыса сен! — Узун, арыкъ эфенди алгъа тебинди. Тиширыуну басынчакълагъан къызылжагъаны уругъа керилип, алай уруп къояргъа да базынмай тохтады.

— Артха тур бусагъат дейме да, — къызылжагъа ушкок сюнгюню эфендини кемирчегине тиреди. — Сен керилиуючю заманла эртте кетгендиле. Артха тур.

— Алий эфенди, къой, маржа, юскюртме быланы юсюнге, — деди чёгюп тургъан къартладан бири.

Узун, арыкъ кишини атын айтханлай, жыйылып тургъан эллиле, бютюнда жаш адамла, сагъайып, анга къарадыла. Битеу да беш да тау элде Алий эфендини атын эштмеген киши жокъ эди. Ол окъууу-билими болгъан, адамлыгъы бла кимни да къууандырып, бетин жарытхан киши эди. Кеси ырысхысын къоратып, хакъсыз элли сабийлеге къара танытыргъа кюрешген. Жашлыгъындан къартлыгъына дери.

Алий эфенди — эсли адам — былайда даулашып-даулашмай да жукъ эталмазын биле эди. Алай кёз кёре тургъанлай артыкълыкыгъа олму тёзерик эди.

— Сабыр бол, тамбла сокъураныр ишинги бюгюн этме, адам алданыргъа ёчдю, — деди эфенди, къызылжагъагъа эс жыйдырыр умут этип.

— Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтирир, сени кибikle уа — башларына он палах, артха тур.

Да сора не излей эди Алий эфенди къызылжагъадан? Намыс, сабыр сёзмю? Башларын тутта билмегенледен адеп-къылыкъ сакъларгъа керек туююл эди. Тамблагъы тауукъдан эсе бюгюн гаккы игиди деп жашагъаппладан. Бютюнда аллайлагъа шинтик берилген жерде жарлылыкъ келген сейирмиди? Жахиллилик бла жамауат иш, къуллукъ бир заманда келишмегендиле. Алий эфенди ушкоккла кётюрюп, бегеуюллюк этип сюелген жашлагъа кезиу-кезиу къарады. Ючюсюн таный эди ол: бу суу аууздандыла. Жамауат, эл аллында намысы жюрюген жокъ эди. Сора аламы чыгъарлыкъдыла «бластны» бетин? Байны, ишлеп башын кечиндиргенни жарлыгъа, эл тюрчюге алышханлыкъыгъа ким онгуна айланырыкъды, деди Алий эфенди. Элтурчюле эдиле бусагъатда жамауатны игисин жоюп жюрюгенле.

Аманлагъа, адепсиз жахиллеге игилени чёкдюрюрге, бёрклерин тешерге эркинлик берип, бошлап къойгъан «бласт». Мени суймеген къуллукъгъа салынган жахил адамны аллына сюелсин — Алий эфенди андан уллу ыспассызлыкъны бла учузлукъну кёрмеген эди. Адам улуну игиси къоркъса, андан къоркъургъа, элгенирге керек эди. Бютюнда къыйынлыкъ, учузлукъ сынагъан — ол кесими осаллыгъымдан бла эссизлигимден сынайма деп айталмай эди. Кесими ач-жаланнгач болгъанын иги ишлеп, иги бёрк, иги чарыкъ кийгенледен кёрген адам дертни къулу болмай амалы жокъ эди. Алий эфенди аны да ангылай эди. Кимге ёпкелеп, кимге тарыгъургъа керекдиле къарынларына гыржын таба келген эфендиле? Заман алай эди: жаланнгачлыкъ, учузлукъ сынагъанланы энди иги ишлегиз да башыгъызын тутугъуз деп юйретмей, бахчалары бай тирлик, ийнеклери кёп сют бергенле сизни душманларыгъыздыла деп юйретселе. Жюрегин ачыу, дерт сыйырып тургъан жахил адамны сынжыргъа тыйдырмагъан парий этип къойгъан жерден чёп юзгенден да тынч эди. Жахилни чардагъында ёз кагы болмаз, эссизликни къулу уа чапханлай болур. Сора аллайны «бласт» къуллукъчу этген эшекге алтын иер салгъан кибики туююлмюдю... Алий эфенди анга ушкок сюнго бла тебинген жашха жангыдан къарады. Ол да анга къайырылып тура эди. Бир жангы чурум табылса, уруп къояргъа хазырланып.

— Ханафий, ох, жюрегинге кюч алма, къанынгы сууут,— деди Алий бла бир элли.

— Къаныгъыз къалайда сууурун мен артдаракъ айтырма,— деди бегеюл. Ол жыйырма бла алты-жети жылгъа ёрлеген адам эди. Орта бойлу, кенгбет. Алий эфенди жашны кесин танымаса да, атасын таний эди. Ол сёлешген къартны жалчысы болуп тургъанды. Тап, аны арбазында Хнафийни да бир-эки кёрюп къалмагъанды. Болса да олмуду-туююлмюдю деп ишекли эди. Сорургъа уа онг тапмады. Олсагъатда Халиматны атасы Теммукку эфендини тутуп келдиле да, тиширыулары гузабалары, сыйытлары апчытып къойду.

Халиматны атасындан да хыны тартып ол Ханафий дегенлери айырып, бир жанына тюртдю. Бияры учуруп.

— Адам баласы туююлмюсе сен, къызым бла саламлашыргъа къой,— деди Теммукку эфенди.

— Жаханымде саламлаша турурсуз.

Эллиле, жууукъ, ахлу, таныш — барысы да ызларындан барып, тар кенгерип, уллу жолгъа чыкыгъынчыгъа дери ашырдыла. Алайда мешинагъа миндирип, алып кетгинчи. Андан сора эфендилени киши кёрмегенди. Кетдиле —

тас болдула. Саумудула, шаумудула, сёз жүрюгеннге кёре, барысын да илишаннгамы салдыла — хапар жокъ эди.

* * *

Ол затла Халиматны эсине туюшуп, къабынып къалып, жүрегин алландырдыла. Тиширыуса деп бет эте билмей, жарашдырылып олтургъан, бети да сай табакълай болуп, намысха тийишли эр киши туююл эди, мыжыкъ эди. Энди Халиматны жүреги къанагъаны бла тенг бир кесек асыу да тапды: угъай, Теммукку эфендини къызы озуп, тау адетни бузуп, асылсыз сёлешмегенди — бош жарсыйды. Къолундан келсе, аллах жютю тил, эслилик берсе эди, бу мыжыкъ башын кётюрмезча сёлеширик эди, куюп, къара кёмюр болуп кетерча. Алай, не медет, табалмай эди Халимат табакъбетни, жаланбашны чёкдюрюрча сёзле.

— Узунбелча атланы эшекlege алышыргъа суюгенле нек эсе да бир кёп болуп барадыла, — деди Теммукку эфендини къызы, къызылжагъадан къарамын бурмай. Сора нек бурургъа, уялыргъа керекди ол андан — миллетин букдурургъа, кесини гитче миллетинден ылыкъсынып, уллу миллетlege кюшакъ болургъа кюрешип сёлешген кишиден. Сейир туююлмю эди — бери келген кюллукъчула барысы да таулу болгъанларын жашырыргъа кюрешгенлери, таулума деп сёлеширге кюркыгъанлары. Кюркыгъанмы эте болурла огъесе, ылыкъгъанмы? Таулу тиширыулагъа бла малчылагъа уллу сёлеширге базындыргъан ётлери, башхаланы къатында суууп, бузлапмы къалады? Бери, бу элге адамлыгъы, сыфаты болгъан кюллукъчу келип билмей эди Халимат. Къайдан, къалайда излеп да табадыла быллай жапысыз, сёзю, эси болмагъан адамланы?

— Эгечим, — деди Ханафий, иги кесек тынгылагъандан сора, — сен асыры озуп сёлешесе. Алай бир акъыл юртейим: Узунбелден, Алакёзден жыгъылып, белинги юзгенден эсе, эшекге ыразы болгъан игиди — жыгъылсанг да сау къалырча.

— Хау, сени кибиक्lege эшекге минип айланган игиди, — деди Халимат. — Эшекге минип, эшеклик этип жүрюмесегиз, ёре кюллукъгъа ким кюярыкъды!

Ханафий нек эсе да куюп ийди. Жюрек кюуанчын жашыралмады. Да, энди анга ким айып саллыкъды бу тиширыуну тутуп, думп этип кюйса?

Тауукъ кесини бойнун кесерге багушда бичакъ излегенлей этгенди. Ханафийге олму аманды — энтда да бир душманны башын тайдырдым деп айтса анда — кюллукъла юлешген жерде.

Ханафий да тели туююл эди, ат урмагъанды — баш сакъланыр ючюн баш кетерирге керек болгъанын ангыла-мазча. Угъай, бош сунадыла алай, ангыламысиз адам туююлдо насыбына. Керти, бусагъатлыкъ дуниядан ангылауум теренди, шартды деп махтаналлыкъ туююлдо. Окъуп, билим алып, кеси башына оноу этерча болалмагъанды. Да ким окъутурукъ эди аны. Окъугъан эселе, юслерине киерге кийим, къарынларына аш тапханла окъугъандыла. Ма быллайла, сора быллайланы ит кючюклери. Ханафий тиширугъа кёл кенгдирип, къыл чайнап къарады. Айымыды, деди дагъыда ол, кеси кесин жапсарып, окъуулу, билимли болмагъанлыкъгъа, «сабет бласт» андан ёпкелегенми этерикди. Анга къаллай адамла, къул-лукъчула керек болгъанын ол иги биледи. Анга жарлыла, алгъын унугъуп, тунчугъуп тургъанла керекдиле. Ханафийни кесинден жарлы, мадарымсыз жан окъуна жаратылгъан болмаз. Эл саулай къозутуучу Ханафий. Энди уа къозутхан угъай, атын эштгенлей титирерча болгъандыла. Сайлагъан къызы, къатыны аны, — къынкъ этмей. Этип а бир кёрге эдиле... Былайда Ханафий (Хамалай — элде анга алай айтадыла) эрлерин, къарындашларын тутдуруп ненча арну тиширугъа артыкълыкъ этгенин эсине тюшюрүп, кёлюн кётюрдю. «Зауаллы «бластыбыз», биз санга къор къатайыкъ, нечик эркин жашаугъа чыгъардынг мени кибики жаланнгаланы», деди «ынкбдычы» кеси кесине. Тауукъну бойнуна бичакъ салгъандан да тынч эди Хамалайгъа суюмеген адамыны кемирчегине, ёшюнуне сюнгю, керох тиреген. Сора ол эркинликни берген «бласты» къаллай алдар Ханафий, анга терс къарагъанлагъа чыдап. «Бласт» бла бир кюн туугъан, аны жарыгъы къанына синген Ханафий — Хамалай. Бу а — «нкбдычы» жангыдан тиширууну сынчылады, — ох да, тутуп кетерге неки ашыгъады. Аман ханс терк ёседи, ол заманда аны тамыры бла чыгъарып атаргъа тынч болады. Хамалай сагъышлы бет алып, Халиматны аягъындан башына дери тинтип, къармады. Тап, ушагъылы тишируу болгъанына угъай демеди. Туура быллай чырайлы акъсюек бла уа жылынмагъан эди.

Халиматны учуз этерге бла намысын сындырыгъа термилди. Нек этмей эди сора, кимни аллында жууап берликди? «Бластымы»? Да «бласт» ол кесиди. Тиширууну къабыргъагъа къысаргъа таукелленди. Байталны гемхотуна иги жетдирсенг, къуйругъун ойнатады, иер салыргъа да тынч. Алай жеринден тебалмады, базынмады. Халимат башха тиширулагъа ушамай эди, айтхан сёзлери да бир къужурла. Алагъа шашхан адамыны сёзлеринеча къарап

кьоаргъа жарарыкъмыды, туююлмюдю — аны Хамалай, не кюрешди, туюшонмеди. Айхай, аллай «контрэреволюция» агитация сёзлени, шашханны сёзлеридиле деп, сансыз этген тынч эди. Баш аурутмай. Ызындан не келир ансы? Былайда Ханафий бир акъылда тохташалай, ишекли болду, жангыдан сагъайды. «Эреволюциягъа» дери иги зат болмагъанын, хар иги зат андан сора жаратылып, айнып кетгенин ол биледи. Алай айтып, «икбдыны» уллу адамы «Ибан Терентьевичден» да кёп кере эштгенди. Алай эсе, бу Узунбел бла Алакёз мингжыллыкъла деп не хыйсапдан айтады, Хамалайны аны эштген кюулакълары ит кючюклеча улумай, айырылып, къачып, кетмей къалай чыдайдыла? «Нкбдычыны» нек эсе да ичин къалтырауукъ сыйырды, къол аязлары, къызын, терлеп, стол къангагъа жабышдыла. Бир-бирледе «бластны» сёкгенге тынгылагъан сёкген, аманлагъан да тенг болуп къалычуларын Хамалай унутмай эди. Керти эди ол — «нкбдыны» къатында, аны кёзюне къарап, «бластха» аман айтыргъа киши базыныргъа керек туююл эди. Базына эсе уа, сенден бир чий тапханды деп тохтасала терсидиле? Алай Ханафий бу уялмагъан тиширыуну аузун къысдырып кьоалмайды. «Бластха» дери иги ат, ёгюз да болургъа амалы болмагъанын жамауат къалай кетергенди эсинден? Сора ол оюму бла жашагъан жамауат душман туююлмю деп кимни ийнандыргъын? Былайда «нкбдычы» кесини хомухлугъуна, жамауатны сылхырлыгъына да чамланды. Къужур эдиле бу тау эллени адамы, жамауаты — уялмай, «бластан» буюкъмай сёлешгенлери, кеслерин не суна болурла, бу хуна тешикледен чыкъганла, тилкъаула, журтсузла? Орус халкъны хайырындан аркъаларына бир тюк чыкъгъанын эсгералмагъанла. Ханафий кеси аны уста ангылай эди. Тюз да «нкбдычы» болгъанлай эки сабийи бла таулу къатынын кьоюп, орусла къатын андан алгъан эди. Сора Хамалай тау тилде да сёлешип, таулу къатын бла къалай жараша эди? Ары дери бир сакъласынла. Ол кеслерин адамгъа санагъанла, «эреволюциягъа» дери уа ашыбыз, кийимибиз да болгъанды дегенле «бластха» тюз жүрек тутмай эдиле. Аны алайлыгъын кёзлерине туура этерге, керексиз гынттылыкъны унутдурургъа Ханафийни борчу эди. Таматасы Ибан Трентьевич юйретген да олду.

— Сора элни жамауаты да алайымы сунады? — деди Хамалай, кёп тынгылап туруп.

— Не затны къалай сунады дейсе? — деди тиширыу.

— Узунбел, Алакёзмю дейсиз — ол палах атлагъа минг жыл болады деп «агитацияны» ким жаяды? Сени тели сёзлерингидиле огъесе жамауат да алайымы сунады?

— Да жамауат а ат ёсдюргегенмиди — аны не сёзлюгю барды. Иги атха минерге таулула бютюн ёч болмаймыдыла, — деди Халимат, кетерге кёлленип. Алай ол кетеме дегенликте, не хазна жиберсин энди аны «нкбды». Киштик — чичхан оюнну тиширыу ушатмагъанлыкъгъа, Хамалайны мураты тюз болмагъанын уста ангылай эди. Угъай, нек эсе да ол къызылжагъадан къоркъмайды. Кюн сайын этилген соруулагъа, керексиз гурушхалыкъларгъа, адамны баш эркинлиги, тынчлыгъы тюкге саналмагъанына юйренген эди. Алай ёмюрлеринде жамауатны тюпчюлери болуп кечингенде энди жамауатны игисине артыкълыкъ этип, тауусуп, къурутургъа кюренгенлерине да. Не тюрлю эсе да, адам баласына кесин учуз этдирмезге борчду. Халиматны кюлундан келлик да, баям, жаланда олду.

— Айтама мен да, тюкчарыкъ малкъарлыла жюйрюкледен тюшмей айлангандыла деп, — деди Ханафий, — алай къураныгъыз.

— Сен да таулу ушайса да, чыкълан жеринги ыспасыз нек этесе?

— Мен таулу туююлме, — «нкбды», бетине уу чабып, секирип ёрге кюпду.

— Сора сен кимсе? — Халиматны ауазы басымлы, шош да болду.

— Мен «интернационалма», айтдырмай кюймай эсенг. Ангыладынгмы?

Халимат ангыламады, ол кертда, Ханафий алай тири, уста айтхан сёзю кыйматын билялмады.

— Сен «бластны» душманыса, мен а — шуёхума, — деген магъананы тутады ол сёз.

— Сора мен душман нек бола эдим? — деп сагъайды тиширыу.

— Кёл таурухну кюй да, Алакёзге минг жыл болады деп ким айтханды санга, ким юйретгенди сени ол аман «агитациягъа»? Ийи?

— «Бластха» аны не хатасы жетерикди? Огъесе «бласт» башларына бёрк кие, жаурукъ кыса келгенлени унамаймыды? Сени кибицкеге таянып квалыргъаamy сюеди? — деп сёлешди Халимат.

Хамалайны бети таш кибиц болуп, тиширыугъа алай къарады. Уруп кюйгъандан игиси жокъ эди. Арсарлыкъларгъа хорлатып, бироз мычыды. Нек эсе да керохун чыгъарып, сампалын тарталмады, тиширыугъа кюл кётюрге, мындан жанын алып кеталлыгъы бла кваллыгъы белгисиз эди. Охо да, неге ашыгъады, бююн этмегенин тамбла этер. Ханафий кеси кесине эс тапдырып, жумушагъан сундуруп сёлешди.

— Башынга керексиз палах алып не кюрюшесе, керек туйюлдю ол тиширыугъа... Алакёз табар жерин тапсын. «Мингжыллыкъ биркюнлюк этилмесе», душман аузун кысмайды.

— Да, айымыды,— деди Халимат, жилярыгъы келгенин букъдуруп,— киши эсенг, тауда къушну тутуп бир кёр... Алай не хазна. Биз а тёзербиз, ахшыны малын сыйырсанг, ол дагъыда табар, аман а сыйырмасанг да къабар.

— Айхай къабар,— деп тирилди Хамалай, тиширыу айтханны магъанасын ангылаялмай,— бизге акъсюекле, чанкала ёсдюрген жюйрюкле керек туйюлдюле. Бизге «бласт» ёсдюрген атла керекдиле.

Экиси да тынгыладыла. Ханафий ёхтемленип, тиширыу къынкъ эталмазча сёзле тапхан сунуп. Халимат а — айтса, къалса да этиллик аманлыкъны къаматалмазын жангыдан ангылап. Аны барыр жери, тарыгъыр адамы да жокъ эди.

* * *

Андан бери ненча жыл озду,— тёртмю, бешми — айымыды, ненча жыл эсе да, деп кючсюндю ичинден Халимат. Кёзюнгю жумуп ачхынчы кёп заман саркъып кетди — адамла уа тюрленмейдиле, кюйсюзю кюйсюзлей, мадарсызы — мадарсызлай. Бегеуолле бир бирлерин алышындыра, элни жамауатына уа жан аурутхан болмай — ол сокъур таналай, тюртюле, ышыкъ табалмай къалды. Былайда Халиматны тамагъы бууулду, кеси кесини, жамауатны да жиляуун этериги келди. «Нкбдычыла» жойгъан киеую Ахмат, атасы Теммукку эфенди эсинемн тюшдюле — азмы эди кёлюнге такъырлыкъ берген жарсыу. Огъесе эри Къоркъмазмы? Қалайда къапланды, «бластны» кьоруулай? «Оу ол «бласт да» жамауатны къанын ичер ючюн къалмады деди Халимат таныгъан адамыны юсюнден айтханлай. Сол кьоулу бла къалач узатып, онг кьоулу бла сыртларындан къайишлик алгъанлай турду. Элде мажал эр киши кьоймады — кимин кеси илишаннга салды, кимин, алып кетип, аулакълада былагъа кьырдырды. Ахырында думп болуп кетди,— деди Халимат, нек эсе жарсып. Алай неге жарсыйды, анга башхамыды — экиси да бир тонгузну бурнундан тюшген кибикдиле... Тиширыу кёз кыйыры бла «герменлиге» къарап туруп, сейирсинди: эки «бластны» да бегеуоллери, мыртазакълары бир бирге бек ушагъанларына бусагъатха дери эс бурмай турганды. Была уа эслеген болурламы аны? Халимат жа-

шыртын къарамын эгечлерине кѣчюрдю. Сорургъа окъуна умут этди. Алай, олтургъанланы къайгъылары башха болгъанларын ангылап, аузун тыйды. Угъай, Ханафий бла «апчар» бир бирге бет сыфатлары, агъачлары бла ушамайдыла. Сѣзлери, кылыкълары бла ушайдыла. Тап, «герменлиден» эсе ол — Хамалаймыды, Ханафиймиди — кюйсюз эди. Къутургъан парий. Бу уа париймиди огъесе туйюлмюдю? Ол ѳз кѣшуна чапхан парий, бу а — ѳз кѣшу ючюн кългъанланы богъурдакъларын кесген. Жокъ эди элни жамауатын кѣорууларыкъ кюч, тюзлюк, кеси кесин кѣорууларын да киши унамайды — не кетген «бласт», не келген. Ёксюз эди жамауат. Биле эди ол кесини ёксюзлюгюн: башхала суу ичгенде, ол буз жалап турургъа угъай демей эди. Алай, не медет, ёксюзню жилиргъа юйретирге суйген хоншула кѣп табылыучудула.

Халимат сѣйир этип, «апчарны» кымылдагъан, олтургъан, сюелген жапысына къарап, сагъышланып турду. «Герменли» да ашыкъмай эди. Айтыры хазыр эди. Тилини кыйырында эдиле олтургъанланы чѣкдююрча, буюкъдурурча сѣзлери. Сѣзле бла элгендирмей, окъ бла жанларын алып кѣйса да эркинди. Ёлтюрген тынчды, буюкъдуруп, кесинге табындыргъан кыйынды. «Апчаргъа» табыну керекди. «Большевикле» кырып, тузакълагъа, зынданлагъа, атып этдиралмагъанларын «гермен» этдирир. Эркинлик жарашмагъанлагъа ариулукъ жарашмай бла эшигин жапмай кѣймайды. Алай бу башлары тузакъдан чыкъмай жашай келгенлени, не сѣйир эсе да, гынттылары бууулмагъанды, тунчукъмагъанды. Жамауатха уа биз «жамауат туйюлбюз деп кесине айтдыргъан бла анга ийнандыргъан дан уллу хата жокъ эди. Ол заманда жамауат башхалагъа шана нек болдукъ деп жарсый да биллик туйюлдю. Алай къалай бла айтдырсын, туйюп, урупму?

«Герменлини» тынчлыгъын алгъан, чамландыргъан Алакѳз эди. Бу такъыр жерледе башлары бла таш туйюп жашагъанла атны алай бир кѣубултуп, анга беш-алты жюз жыл, минг жыл болады дегенлери сѣйир эди. Ол къайтып эсине келип, «апчарны» кѣозутханлай турады. Угъай, жютюбурун тиширу бош сунады,— «герменли» кѳз кыйыры бла Айшатха къарады,— сакъатды, шашханды деген эгечлери сакъат туйюлдю. Ажирге минг жыл болады деп ол билип айта эди.

— Сора сен да алаймы сунаса, Алакѳзге минг жылмы болады? — деп жангыдан сорду «герменли» Айшатдан. Эгечлени, къарындашларын суймеген тиширу ююреги не ушагъанны айтыр эсе уа деген иги кѣуум бла.

Тиширыу «герменлиге» къарамай, мен андан не ангылайма дегенни билдирип, имбашын ёрге тартды.

Алай Айшат эссиз тиширыу туююл эди.

— Бизге мингжыллыкъ жуюрюкню ким берлик эди, мени кичи эгечлерим серлене турадыла. Ол затланы юсюнден аланы хапарлары жокъду, тюнене чирчикленген бюртюкле кеслери да,— деди тиширыу, «герменлини» ыразы этгенине толу ийнанып. «Сабет бластны» къуллукъчулары да алай айтсанг бек ушатыучу эдиле.

— Жамауат а,— деди «апчар», тирилип,— жамауат алай не хыйсапдан айтады?

— Жамауат неди, тели сёзлени къатлайды, мени сакъат эгечимден эштгенип. Ол анга кеси да ийнанмайды.

— Сиз а не айтасыз? — «Герменли» шош олтуруп тургъанла таба сагъайды. Киши аныгып сёлешмеди. Айхай, айтырларын-къайтырларын билселе уа: Алакёзню оздуруп махтаргъа, энш этерге да базынмайдыла. Кетген «бластны» келечилери аладан не излегенлерине тюзелген эдиле. Сора бу а ол «бластны» адамларына айтханынгы унарыкъ болурму?

Алай олтургъанла сагъышларын этип, жууап хазырлагъынчы, «апчар» жангыдан бет алышындырып сёлешди.

— Алакёзча атлары болгъан юйюрге сизден сора бармыдыла? — деди ол. Бу жол «герменли» къарамы бла Болатны марады.

Болат жауурунларын элеп, не айтыргъа билялмай, тынгылады. Кертисин айтырыгъы келди — не десенг да таулу эр киши туююлмюдю — сау юйюрню атасы... башын кётюрюп бир сёз айталмай ёмюрю озуп барады. Алай батыр сёзден эсе къоркъакъ жан татлы эди да, юйреннгенича сёлешди.

— Эшта-эшта, багъалы «апчар», тели сёзюм эки къайтарып дегенлей, бу жерлени адамлары жуюрюк атдан эсе эшекни бек сайлап жашагъандыла деген эдим да. Биз омакълыкъны излеген халкъ туююлбюз. Таш туююп, таш дорбунлагъа кирип баш кечиндирген бир жарлылабыз.

Болатны текъота, жалынчакъ сёзлерин «герменли» жаратды да, къансыз бетине аз жылыу ургъаннга ушады. Мангамы жалынадыла огъесе советлери юйретгеними эниклейдиле деп сагъышланды. Биз мал кибикиз, жукъ билмегенле, не ашай, не кие юйренмегенле деп тургъанлары ючюн советлери быланы артыкъ бек къорууламагъандыла. Жокъдан бар этдик, мешхутдан бюртюк этдик деп советле алмазлыкъ ыспасларын алыргъа кюрешип, баш кечиндирген советле. Былайда нек эсе да «апчар» билинир-билинемез» ишарды — большевикле адамланы ёхтем-

ликлерин сындырып, ауузларын кысыдыргъа уста болгъандыла. Ала сепген жалынчакълыкъны урлугъу — энди алысынланып ёсгенди. Бу затланы эсине алып, «апчар» жарыды. Кёлю окъуна кётюрюлдю. Халиматны сёзлерин эштмей къалса, баям, кзууанч тыпырлылыкъын ёчюлтмей, чыгып кетерик болур эди.

— Бош айтаса аны, — деди Халимат, къарындашына айланып, ауур шошлукъну таш атып уятханлай этип. — Бизни элибизде Алакёзча жюйрюгю болмагъан хазна юйюр жокъду. — Тиширыу ол ётюрюкню нек айтханын кеси да билмеди. Сора «герменлини» кюзутханын эслеп, «ачууачыу» деди ичинден, — ёзге уа, атанга, налат».

Олтургъанла бирден «акъылындан шашхан» тиширыгъа бурулуп, уруп, жерге кёмюп кюярыкъча жапыларын тюрлендирдиле. «Аузунг кысыллыкъ, аузунгу тыя билмеймисе, — дедиле ичлеринден. — Барыбызны да кырдырып кюяргъамы кюрешесе?». Айшат алгъаракъ эс табып сёлешди.

— Тели тиширыуну сёзлерин кюч кёрюп, бизге чамланма, маржа, «апчар». Кёрмеймисе, айтханын-къалгъанын билялмайды, жазыкъ.

Болат да, кертиди, тюз айтады Айшат дегенни ангылатып, баш кыакъды.

«Герменли» Халиматны къатына кысха келип, иги кесек сюелди. Сора артха терезе таба бурулду. Узун саллы, ариу агъачлы немецли энди олтургъанлагъа тынгыламай эди. Жарыкълыгъы, кирпичдегени ёчюлюп къалып, нек эсе да бир тюрюю мудах эди. Аны мудахлыгъы, бир уллу кыайгъысы да болуп, шургулугъун жауурунлары, имбашлары сездире эдиле. Угъай, мында, бу тыгъырыкъ жерледе жашагъанла бой салыргъа юйренмегендиле деп жарсымайды ол. Ичлеринде акъыллыларыны атын да телиге чыгъарыргъа да кимни да юйреталлыкъдыла. Алай жокъ эди жүрегинде тынчлыгъы. Базынуу да жокъ эди. Не эсе да бир зат аны кыайгы этдиргенлей, жарсытханлай турады. Алакёзмю? Анга минг жыл болады деген хыйсапсыз сёз туююлмюдю — ол аны ючюн нек чамланады? Огъесе тамблагъы кюню жетип къалады депми ёхтунеди? Идил сууну жагъасында баргъан сермешлени юсунден кзууандырырча хапар эштмей эди. Сора олтургъанлагъа бурулуп, бираз къарады. Нек эсе да советле «шуёхлукъ», «къарындашлыкъ» дерге ёч болуучуларына кёл кенгдирип, жаныдан сабырланган да этди. Олтургъанлагъа не кыйынлыкъ сынатыргъа боллукъ эди ол — немецли офицер? Сынагъанларындан бекми сынаталлыкъды? Муну уа, «герменли» къарамы бла Хабланы тинти, бираз юйюкдюрюрге

керек эди деди, ичинден. Алай телиге саналгъан тиширыу бла кюреширге суймеди. Тамам эди эгечлерине сынатханлары. Ол акъылы бла «герменли» жукъ айтмай, чыгып кетди.

* * *

Кърым гуму артында, хар заманда, къатында сабий-бабий болмаса, этиуючюсюча, къолларын алгъаракъ созуп сюеле эди. Кёзлерин къаты кысып. «Аллах жарлы, къарыусуз ёксюзюнгю унутуп кьойма... — деп шыбырдады, жашчыкъ уллуладан эштген сёзлерин эсинден кетермей. Кърым ач-суусап эди да, эринлери саргъалыпдыла. Ариу, думкъара чачы, Айшат биягъы ашыкъ-бушукъ этип, кьой кыпты бла кыркыгъан болур, къара-къоланды. Желкеси бла мангылай аллы уа кыпты жетдирилмей къалгъандыла. — Уллу аллах, алтын чёмючден суу ичир деп тилемейме, Алакёзюмю «герменден», Чиподан сакъла деп тилейме. Бёрюледен а кеси да къачалыр... Кърым бир такый-къагъа жыртыкъ кёнгеини хуржунларын къармады — жукъ тапмады. — Сууаплыкъгъа берирге кызыл алкъа ашыгъым жокъду, кьоргъашин куюлгъан алтын аякъ бла ичирлик сууунг керек туююлдо. — Алакёзню окъдан сакъла... — Анасыны эгечлери, Болат да ол тийреде тохташып тургъанларын сезмеди. — Алтын чёмюч бла суу ичирме, терек болуп къалгъан анама жан сал да бери жолун ач». — Кърым былай айтып, шыбырдап тегерек айланды да, сора тохташып, кёзлерин шош ачды. Анда, тау бетде, терек болуп симсиреп къалгъан анасын изледи. Тапды. Бери, «герменлиле», аман эгечлери болгъан элге энерге бла кыалыргъа арсарлы болуп, сюелип турады. Этегине жабышхан жашчыгъы да жеринден тепмей. Таш гинжичиклей болуп. Экиси да, Кърым ангылагъандан, бери, элге, чырта жууукълашмагъандыла. Узайгъаннга ушайдыла. Алгъын Кърым жашчыкны башында кызыл тёппели бёркюгюн да эслеучю эди. Энди уа кёрмейди. Артхаракъ къачхандыла. Кърымны жүреги кыйналды. «Анам жашчыгъын унутуп къалай кьойду деп кёлюне келди. Огъесе мени бир заманда да анам болмагъанмыды? Айшат айтханлай, шыякы тешикденми чыкыгъанды ол огъесе таш тубюндеми тапдыла? Ол затланы юсюнден Кърым сагъыш эте юйренгенди.

«Сууаплыкъгъа берирге кызыл алкъа ашыгъым жокъду, ауур сакам да жокъду... Уллу Аллах, жангызлай кьоймай, анам бери келирча, мени танырча эт, Алакёзюмю кызыу окъдан сакъла, бёрюледен а кеси къачар». Бу сёзлени шыбырдай, жашчыкъ тегерек айланып турду. Кёзю-башы

тели айланып сюрюшгюнчю. Сюрюшюп бир жанына тайгъанлай, жериңде тохтап мычыр-мычымаз ахлуларын кёрдю. Ушакъларын да эштди.

— Анасы телини баласы акъыллы болмайды,— деди, кючсуюноп, Айшат,— кёресиз аны эте тургъанын.

Къалгъанла тынгылауну ийдиле. Болат да тынгылады. Айшат айтханнга сёз къошаргъа суюмедиле, ансы сабий аз тюрюю зат этмейди. «Аллах ургъан жазыкъчыкъ»,— деп жилимсырады ана эгечи — Хафисат.

— Аны кечиндирип тургъан — жаханым отунда тургъан кибики,— деди биягъы Айшат.

— Охо, ол къыйынлыгъың алгъан алтыныңдан ауур болмаз. — Жюзюм тамата эгечин буруп чимдирге бек ёч эди. Кърымны жарлы анасын тонап, бай-бакы болуп, дагъыда ыспас, шукур этер орнуна, башы бир уллу палахха къалгъап, ёксюзню ёсдюрюге къыйын салгъан сундурургъа кюрешип жашайды. Аллайла къорагъан этсинле,— деди нчинден Жюзюм. — Хоншусуна къашыкъ бла берип, табакъ бла артха алгъанларын жашыргъан адамла...

— Жаншарыкъса энди сен да,— деди Айшат, алай не хыйсапдан айтханын ахырына дери ачыкъламай.

Барысы да тынгылашдыла, Кърымгъа къарап. Кърым да аладан къарамын бурмады. Сабий эсе да, ана эгечлери аны суюмегенлерин букъдуруп кюрешгенлерин жашчыкъ ангылай эди. Андан болур эди, нек эсе да бек жууукъ ахлугъа саналгъан тиширыулары кёргенлей, Кърымны кёлю толуп, кёзлерине мылы ау тартылып къала эди. Бютюнда къоншуладан биреулен башын сылап, жумушакъ сёлешсе. Анасыны къатында Кърымны башын Хафисаты, Айшаты, ала угъай, Дауум окъуна сылаучелле. Анасы терек болуп къалгъанлы уа аналарыны эгечлеринден бири да анга ариу сёз айтмагъанды. Болат а, кёрсе да, кёрмегенча этип озады. Хоншулары сабийлерин а къубултуп, кампет-къалач да бередиди. Сууукъ эди Кърымны анасыны эгечлерине саналгъан тиширыулары бетлери — сансыз. Алагъа къысылып аладан жылуу тапмазлыгъын жашчыкъ ангылаяла эди. Тапса, Хабладан табарыкъды. Кимден да анга ол игиди, ол ызындан айланганлай турады. Кърым къайры барса — ары. Артыкъ жууукъ да келялмай. Нек жюрюйдю Кърымны ызындан, не хыйсап бла къарайды? Жашчыкъ андан къоркъгъан да эте эди, ырыз да бола эди. Акъылындан шашхан къара жин кибики, адамгъа къадалса, хата этгинчи тохтамаучуду, сакъ бол дегенди Айшат. Сора Кърым а телими болгъанды, Хабланы къатында кёп мычыргъа? Алай Болат бла Айшат болмагъан жерде Кърым Хабладан къачмагъанды. Нек эсе да

жюреги бир тюрлю рахатланып, акъылындан шашхан тиширыуну бетинде анасыны илишанларын излегенди. Айхай, анасыны бет сыфаты уа унутулуп, эсинден кетип бара эди.

Анасы терек болуп къалгъынчы тобукъларына олтуруп уппа-чуппа этиуючо, тобукъларында тепсетнуючо ахлуларына энди не болуп къалгъан болур, «наным», «алтыным» деп къубултмай селешмеучюле энди анга «гыбышы» деп нек атагъандыла? Бу соруулагъа Кърым жууап табалмай эди. Бусагъатда да тапмай, гумуну мюйюшюне кысылды да, жиярыгъын кючден тыйып, тиширыулагъа кез-къаш бермей къарады. Сора, ийилип, къарт Бойнакъны бойнундан къаты кучакълады. Ит жеринден тепмеди, нек эсе да кючсюнуп, сынсып, жашчыкъны кзулакъ артын шош-шош жалады. Кърым ангылагъандан, анасы терек болгъанлы жашауунда кеп зат тюрленип, кюйсюз бет алгъанды. Анга тюрленмеген Бойнакъ бла Алакёз эдиле. Былайда жашчыкъны келю жангыдан жумушап толду. Сейир эди тор ажирни Кърымгъа халаллыгъы. Узакъдан окъуна къатына келип, жылы эринлери бла ууртларып, кзулакъларын дыгъыл эте тансыкълагъаны, ийнакълагъаны. Нек эсе да гумхотун жашчыкъны имбашына шош салып да кеп турады. Бу уллу дунияда жангыз къалгъан гитче ёксюзчюкню жюреги къалай урады деп, тынгылап. Огъесе, къоркъма, алыкъын мен сени бийик таулагъа чыгъарырма, къанатынг болуп, кёкге учурурма да, сора сен суймегенлеринге бийикден къарап, кел кенгдирirse депми жапсарады? Не тюрлю эсе да, Бойнакъ бла Алакёзден къалгъанла барысы да Кърымгъа арт бургъандыла. Сора Хабла. Алай ол телиди. Асыры телиден иги болургъа кюрешеди адам баласына. Анда, тау бетде анасы терек болуп къалгъан жашчыкъгъа. Тели туююл эсе, биреуню къарыусуз, онгсуз жашы анга неге керекди дегенди Айшат.

Былай сагъыш этип, Кърым Хаблагъа къарады. Акъылындан шашхан тиширыу да анга къарап, жияй тура эди.

— Сен нек жияйса, сени да ариу кийимлеринги сыйыргъанмы этгендиле? — деди Кърым, Хабланы къатына жууугъуракъ келип.

— Жиямайма, харип, жиямайма, — деди акъылындан шашхан тиширыу.

Дыркъ деп жашчыкъны анасы жангыдан эсине тюшдю — алай айтып, кзуруда ол селешуючо эди. Кърым сейирсинип, Хабланы энди кёре тургъанча, анга алай ишанлап къарады. Не кёрюрге термилгенни кеси да биялмай. Сора шашхан тиширыуну алына барып, баштёбен болду. Кърым Хабланы кюл жылыуун, ол аны башын сы-

ларын сакълай эди. Алай артда сабийине жетерик тырмандан кьоркзуп, кьолун кётюре келип, хауада тохтатып кьойду. Тюз да ол кезиуюде Айшат жетип жашчыкьны билегинден созуп, жюрюшюн селейтмей, алгъа хыны уруп кетди. Хабла, асыры кьысха да жетмей, узакъ да кьалмай, ызларындан баргъанлай туду. Кёз туурасындан кетерип кьояргъа кёзю кыймай. Алай не заманга, кьалайгъа дери марлап айлансын ызларындан, адамла сабийини ызындан жюрюйдю демей эдиле, телиден жюрюйдю дей эдиле. Жашыны ызындан Хабла не кьадар кёп жюрюсе, анга ол кьадар кьадалып кьозута эдиле. Сабийле, бир кьауум уллула да. Аны кёрюн, шашханыга саналгъан тиширыу кёз туурада, кесин тыялмай жияп, кюн сайын сытыла эди. Алай анга жияргъа, кюлюрге да жарамай эди: эллиле Хабланы хар атламына, сёзюне чурум излей эдиле. Акъылындан шашханына шагъатлыкъ этерча, ийнанырча. Мугурайып, ташха, хунагъа кьысылып олтурургъа да онгу жокъ эди — телиден, адамлагъа кьошула билмегенден мугураяды дей эдиле.

Ийнанып, ийнанмаймы эте болур эдиле адамла алай? Аны дурусун айтхан кыйынды, инсанны ичи — терен, кьарангы шиякы — кьарап тюбюн кёралмазса. Болсада эллилени асламы артдан-артха Хабла Хабла туююлдю деп жашыртын кёбюрёк шыбырдашханлары, ол Халиматды, дегенлери тиширыуну кьулагъына чалына тура эди. Тап, бир-бирледе, эллиле сёлешгенде, эринлери кьалай кьымылдагъанларындан окъуна сезала эди Халимат сёз аны юсюнден баргъанын. Таша жерде, кесине жолугъуп кьалгъанда ахлулары ачыкъ жан аурутуп да сёлешедиле. Алай жарлы этип кьойгъанларына бек чамланабыз, кьолубуздан жукъ келмейди ансы деп. Биз бир жарлы-харипле, сёзюбюзден чапыракъ саргъалмагъан. Къара туююмчекни тешген кыйынды, харип, охо, биз болгъан жерде ашдансуусандан ёлтюрмебиз, кийим тапдырырбыз. Хоншуланы халаллыкълары, игиликлери андан ары бармагъанды. Алай сёзлөгө Хабла эртте юйренчек болуп, алагъа сансыз тынгылай эди. Да биле эсегиз, таныдыгъыз эсегиз, адам, аллах аллында сора тюзюн айтсагъыз дурус туююлмюдю деп да кёрген эди Хабла. Алай айтып тилеген ахлу, хоншу тиширыулары нек эсе да экинчи аны кьатына барып, сёлешген окъуна этмей эдиле.

— Нек кьоркьаса, айтсанг а жамауатха бу Хабла туююлдю, бу барыбыз да таныгъан Халиматды деп,— деди бир жол ол ючге айланган эгечине.

— Да алай айтып мен кимни ийнандырайым,— деди ол, ёпкелеген ауаз бла. «Иги биледи бу башына, санга арт-

да не келликди деп къайгырлыкъ туюлду. Ташны ата билмеген — тѣппесине урады дегенлей болуп къалса эшиги жабылмазды. Эки адам бир бирине ийнанмагъан дуняда. Фаризатлай болуп»,— деди ичинден. Хабла Хабла туюлду, ол къайсыбыздан да акъыллыды дегени ючюн адамла аны атын шашханнга чыгъаргъанларын эсине тюшюрюп. Керти эди, эллиле энди ийнанмай эдиле къачан эсе да тас болгъан тели Хабла къайтып келгенди деп. Баям, элде энди Халиматны танымагъан адам да жокъ эди. Таныгъанларын бир бирлеринден хазна жашырып да кюрешмегендиле. Алай аны ючюн Хабланы къадары тюрленмегенди, жамауат аллына чыгып, бир Фаризат болмаса, Хаблагъа бу Халиматды деп ачыкъ сюелирге киши сюймегенди. Кимден, неден къоркъа болур эдиле. Айшатданмы огъесе артыкъ сѣз — артыкъ аурууму дегендиле. Жукъ билмегенча кишини танымагъанча этип тургъан тынч эди — элде, аны ангыламагъан а ким табыллыкъды. Къачан эсе да бир сыйы, къолайы да болгъан Халимат энди Хаблады. Хабланы уа жугъу жокъду. Юйсюз-кюнсюз. Аты шашханнга чыкъгъан. Айшат а, не десенг да, аманлыкъ, игилик этерге да къолундан келлик адам. Сора Хабла жанлы болгъандан не файда. «Орамлада аз телиле, шашханла жюрюмейдиле. Къайсы бирин сау этсин ол,— деди ичинден Халиматны ючге айланган эгечи. — Ким акъыллы, ким сылхыр болгъанын аллах кеси биледи.

Угъай, жокъ эди элде Хаблагъа болушургъа сюйген. Ол анга ишексиз тюшюннгенди. Хар кимни ѳз къайгысы, сора Халимат адамлагъа артыкъ баш ауруу къошуп не табарыкъды.

Бу тюрлю затланы юсюнден сагъыш эте, акъылындан шашхан тиширыу Айшат бла Кърымны ызларындан барып турду. Жашчыкъ артха-артха къарай, тартына баргъанына нек эсе да къууанырыгъы келип. Сора хар заманда тохтаучу жерине дери жетгенлей тохтады. Андан ары тепмезге, арбазына кирмезге Айшат аны эртте юйретген эди.

Айшат да тохтады. «Шашхан эгечине» къарады. Эгечим деп кѳлюне келтиргенине ырыслап, тоба-тоба дей.

— Сенми эдинг мени атымы айтып кычыргъан? — деди ол.

— Угъай, къоркъма, эгечим, мен сени ызынгдан кычырлыкъ туююлме,— деди Хабла. .

«Тилинг тартылсын, мен санга эгеч туююл эсем»,— деп алдады Айшат кеси кесин, болсада элгенип, тегерегине сагъайды: тийреде — не жууукъда, не узакъда адам эсле-меди. Этеклери тюз жол жанындан башланып, ѳрге ѳрлеп, юйюп къалгъан таула, саргъалгъан тѳшле, сыртла, таула-

дан айырылып, къарыу-кючлерин тас этген, ыспассыз болгъан тынгылауукъ, тёммек ташла — барысы да шошайып, ёз къайгъыларына хорлатып, мудахланып тургъанча, шошдула. Кишини киши бла иши жокъча. Нек эсе да Айшатны шошлукъ, мугурайып тургъан ташла да элгендирди. Енгелеп, кеслерин тыялмай, тауладан айырылып, бери тёнгереген ташла, энди ызларына къайтып, чыкъгъан жерлерине жарашаллыкъ туююдюле. Не уллула эселе да, аз-аз жерге бата, кёмюле барлыкъдыла. Юслерине къумбукъу кьона, ханс, кырдык басынчакълай. Таула уа турлукъдула алай — ёхтемлей деп келди Айшатны кёлюне. Мудах, шургулу да болуп къалды. Сора дагъыда мени не бла, ким бла да не ишим барды деди. Мени бла да киши ни иши жокъ. Былайда тиширыуну тамагъы бууулду. Алай болургъа уа керек туююл эди деди ол ичинден. Азлагъамы къыйын салгъанды, ёз башын унутуп, башын жамауатына жастыкъ этип деди кеси кесине, хар заманда айтыргъа юйренип къалгъан фикирни жангыдан кьозгъап. Огъесе алданыпмы жашай келгенди. Кишини да бюртюкден мирзеу этмеген эсе уа, он бармагъымы ёксюзлеге, къарыусузлагъа он ёшюн этгенме деп керексиз дау айтып тура эсе уа? Айшатны тин-тери басды. Аны эсине аллай ачы оюм биринчи кере келген эди. Ким юйретгенди тиширыуну ол халда алданыргъа, этмегенин этдим деп, жамаутдан жасакъ жыяргъа кюреширге? Кеси берген суу уртламы тенгиз сундуруп, къалгъанла анга берген жюнге уа чириген жабагъы дерге? Къалай бла тюзелди? Эгечлерин, ахлуларын тегерегине жыйышдырып, аякъ тюп этип турургъа кюсеген тиширыу энди эгечден, къарындашдан да айырылып бошагъанын бююнча бир заманда да ангыламагъанды. Ачы эди ол ангылам. «Алай кёрюннгенликге, бизни элде сенден уллу «балчебик» жокъду» дегенди кёп болмай анга Хаким.

— Не деп айтханлыгъыды ол? — деп соргъанды Айшат.

— Да бек уллу «балчебик» туююл эсенг, хоншуларынгы кесинг кечиндирген сундурургъа кюрешип нек жашайса? — дегенди ол.

Айшатны бети агъарып, айтыргъа сёз тапмай къалгъаны эсиндеди. Кертда, аны ючюнмю айырылып барадыла адамла Айшатдан, кёрген жерлеринде жол ташлап? Угъай, тиширыу кесин асыры сюйюп, ёхтемликден эки атыла тура эсе да, хоншуласыз жашаялмазын уста ангылай эди. Хоншула арт бурмай, айтхандан да чыкъмай, сёз кьошмай турсала сюе эди ол. Болмайды, онгмайды иши. Не амал этсин? Арт кезиуледе аны къатына эллиле бош окъуна

келмейдиле, сёз нёгерлигин излемейдиле. Жангызды. Айшат бирле атын айтып эштмегенли не кьадар заман озуп барады. Нек эштмейди ол атын, эллилени тиллерими тутулгъанды деп ачыуланды тиширыу ичинден. Алай бусагъатда ким эсе да ызындан сёлешгеннге ушады. Кертиди ол, алданмагъанма деп кьууанды Айшат. Изледи, ары кьарады, бери кьарады — киши кёрмеди.

— Кимди ол, мени атымы айтып сёлешген, сенмисе? — деди Айшат, биягъы Хаблагъа айланып.

— Мен сёлешмегенме, нек сёлешрик эдим мен санга, — деди Хабла.

Тамата эгеч ачыуланды. «Къарнынг бурур сёлешсенг а».

— Тохта, сен энтда да кесинги Халимат сунупму тураса? — деди нек эсе да.

— Ким сунсам да, санга энди башхамыды? — деди Халимат.

— Энди артыкъмыды? — Айшат жангыдан элгенди.

— Артыкъды, — деди кичи эгеч.

— Ол а не айтып сантланыганынгды? — Биягъы бир ачы сёз эштдиреди деп, Айшат сагъайды.

— Энди сени атынгы киши айтырыкъ туююлдо.

— Сора шайтанмы эди бусагъатда ызымдан сёлешген?

— Аны уа билмейме. Шайтан окьуна болур. Къаргъардан алгъа ол сёлешген этиучюдо. Сен «ой» десенг, ол а «оу-шау бол» дер ючюн.

— Сени атангдан да устама мен анга, — деди тамата эгеч. — Ызымдан кьычырып, чакъыргъан ахлумму болур дегенлигимди ансы.

— Азланымы жойдургъанса, аладан бири кьычыргъан болур, — деди Хабла.

Аны эштгенде, Айшат кьууаннган, элгеннген да этди. Сёзлерине кёре, Халимат акъылына кьайтмагъанды, аны ючюн кьоркъуу жокъду. Алай шашхан тиширыу ёлгенлени нек сагъынды? Кимни кьагъып айтды? Ол жарлыны ауазы иш туююлмю эди, илишаннга салыннган хапары келгенди. Огъесе жазыкъ сабийлерини бирини ауазынмы эштди Аёшат, кьулагъына чалыннган кьычырыкъны эсине тюшюрюп, эки жашындан кьайсысыны ауазы болур эди деп, кеси кесине да, тийреге да тынгылады. Ийнан Хызырны ауазына ушай эди. Тиширыу дагъыда бир кесек тынгылады, жашыны ызындан сёлешгенин жангыдан эштирикча. Сора алайды, ол эди деп шыбырдады. Борбайларын кьарыусузлукъгъа хорлатып, Айшат сюелген жеринде чёгюп кьалды. Багушда тапхан эки эски чабырны да ёшонюне кьысханлай, кьайры эсе да узакъгъа термилип кьарады.

Не къара къан жаугъан болур башыма, ол Чиппо нени къагъып кюреше эди деп, Айшат, кесин тыялмай, жияп ийди.

Тамата эгеч эки жашын да — Хызыр бла Ильясны — тукъум ахлусуна ашыргъанлы аладан тынгылы хапар эштемгенди. Андан бери уа юч-тёрт ай озгъанды. Таматасы Ильясны аскерге бююн-тамбла аладыла деп тура эдиле да, къоркъуун этип, таулада узакъ къошха ашырып къойгъан эди. Хызирге уа оналты жыл энди тола тура эди, болсада артыкълыкъ жетдиребиз деселе, аман къуллукъчула азмдыла, къоруулар адамы уа жокъ деген акъыл бла таматасына нёгер этди. Замап къыйынды, уруш ары бла бери боллугъу да белгисиз. Ёре къуллукъчу кибикле «бластны» тюзлюгюн сакълап да кюрешмей эдиле. Кёзлери къарагъанны жашын тыйып, аны орнуна биреуню сабийин жиберип къоя эдиле. Айшат иги биле эди аллай хыйла-лыкъланы. Бара эселе, экиси да барсынла. Қъошну тутхан эт ахлусу Мамматха ышана эди, алай дагъыда экиси да бирге турсунла деди. Не тюрлю эсе да бир къазыкъдан эки къазыкъ бекди. Ол ишни тамамлагъандан сора Айшат кеси кесине ыразы да болуп, жүреги рахатланды. «Онсегизжыллыкъ жашны «бластан» букъдурдум» деп башына айып салмады. Ийнан «бластха» къыйын салырдан да къалмагъанды. Аны ючюн артыкъ мюйюз чыкъмады аны. Кеси адамларын кеси жойгъан «бластны» суюмей эди Айшат. Аны киписи Ахмат туюлюмю эди «бластны» онг къолу — юздюле, атасы Теммуккунуму аядыла, эки къарындашы аскерде гунч, киеую Қъоркъмазны жоюлган хапары келди. Хайт деген адамлары «бластха» башларын жастыкъ этдиле. Айшатны кесин, эгечлерин да «нкбдыны» парийлеринден ким къоруулады? Бош кёре эдим бу «бласт» дегенлери деди ичинден тиширыу. Биреуню сатмасанг, кюн сайын хоншуларынгы юсюнден тил этип турмасанг жашаргъа къоймагъан. Огъесе «бласт» дегенлери болурму, ол жокъмуду. Алгъын Айшат «бластны» аллахча бир зат суна эди. Бийкеде тургъан. Хар нени да кёрюп, билип. Тюзлюкге жол ачып, терсликни башын кесип. Айшатны акъылына кёре, ол игини амандан айырып, анга къуллугъу ючюн ыспас чыгъарып турургъа керек эди. Бош эди ол жахиллиги, жокъду аллай «бласт», бар эсе да — сокъурду, жукъ кёрмейди. «Бластны» аты бла къаргъанып харам жүрекли адамчыкъла айлана эдиле, суюгенлерин этип. Бирин буууп, башхасын тонап, алдап. Сора Айшатны жашлары кимге къуллукъ этерге керекдиле, ким ючюн сауут суюресинле, отха кирип, жан берсинле. Охо, къан тёгюп, сакъат болдула, ёлдюле эселе да, сау къалгъанла ыспас

сёзлерин айтырла деп туюл. Бош эди барысы да, таурух. Бу дуняда ким да кесин сакълап жашай эди. Башларын сакъласынла ансы, къайда да кечинсинле деди Айшат. Тишируу этген ишине, эслилигине бютюнда элге «гермен» келип, «бласт» тюрленнгенден сора ыразы эди. Энди ол жашларымы «немисге» къуллукъ этмесинле деп къачыргъанма дей эди кеси кесине. Комиссар болуп тургъан кишинин жашлары душманнга жумуш этмесе уа башлары кёбер...

Маммат Айшатны экиге айланган къарындашыды. Юч жыйырма жылгъа жууукълашхан, алаша кенг адам. Сёзю, окъуу болмагъан. Аны кёшү элден узакъда, кертда таша жерде. Энди колхозну кёй сюрюу да тауусула кетген эди — кёп бар эсе, бир эки жүз мал барды. Бютюнда ол тийреде партизанла тохташхандан сора терк эрий эди сюрюу. Партизанламыдыла, туюлмюдюле — Мамматны андан хапары азды. Алай сюрюучю билгенден барысы да бир онсегиз адам бола эдиле. Партизанлыкъ этип, кимге — душманнгамы огъесе жамауатны малларынамы халеклик сала эдиле — Маммат жаланда мал къоратханларыны тергеуюн бардырала эди. Жюрютген таягъына кертikle салып.

— Колхоз малланы асыры зыраф этесиз, мен артда не айтырыкъма, — деди ол бир жол биягъы кёйладан жасакъ алыргъа келген экеуленнге.

— Аны ююн сен зарсыма, айтырынгы бизге айт да хой, — деди ушкюкю киши.

— Сиз кимсиз да, бир затны тергеуюн этерге унамагъан? — деди Маммат — Берлик туюлме бир мал да.

— Сора кимге бериргеди умутунг, къарындашым? — деди башхасы.

— Малла колхознудула, «бласт» манга ышанганды аланы. — Мамматны колхозла чачылып, элде да «бласт» кълмагъанындан хапары жокъ эди.

— «Бласт» бизбиз мында, сабет партизанла, аны алай-цыгъын унутма, ахшы киши.

— Алай хажу партизанла болугъуз сиз, ары оракъ, бери — чалгъы. Жаныгъызны сакълап айланганла, асыры тели сундугъуз мени.

Келгенледен бири ушкогун тартып алып, Мамматха бурду.

— Аман тилинги башынга жау этейим мен сени, — деди.

Тюз да ол кезиуюде агъач ичинден чыгъып, ким эсе да сёлешди:

— Не дауур этесиз! — Сёлешген жууукълашды.

— Атасыны маллары сунмай эсе, берлик туююлме дейди,— деди ушкок тартхан къарамыйыкъ киши.

— Берир, суюмей берир... Сен мени таный болмазса,— агъачдан чыгъа келген тегерек бетли, уллубурун кишиди. Башлы чурукълары, сахтиян къапталы, жанында кероху бла.

Маммат олсагъатлай Хамалайны таныды, ашыгъып сёлешмеди. Аман адам болгъанын эштгенди, алай «бластны» къаты тутханладанды. Кийимлерине кёре, камандирлери, ёзге, эл таныгъан Хамалай, деди ичинден суюуючу, эндиге дери тюбеп, тарыкъмагъанына жарсып. Не десенг да, къыралны мюлкюне зырафлыкъ жетдирмез.

— Бу нёгерлеринге айт, маржа, «бластны» къойларына бёрюле киргенча этмегиз де. — Маммат, жамауат мюлкге сакълыгъы бла Хамалайны ыразылыгъын, аперимлигин алыр муратда сёлешди.

— «Бласт» менме — деди Хамалай, арысы-бериси болмай.

— Сора къойла да сенимидиле?

— Мени туююлдюле, алай мен оноу этеме,— деди керохлу киши.

Маммат къара танымагъан адам эсе да, «камандирни» сёзлерин артыкъ бек ушатмай, ичинден айып этди. Туура алай айтып къояргъа уа жарарыкъ туююлдю.

— Сора «бласт» сангамы къарап къалды? — деди суюуючу, жарсыгъанын букъдурмай.

— Хау, манга къарап турады. Ыразымыса.

— Да анангы эфенди тутса, тарыгъыргъа кимге барлыкъса? — деди Маммат. — Бу ашап бошагъан къойларыгъызгъа да сен жауап берлик болурса. Ма мында санап турама,— деп, суюуючу таякъны кётюрдю. Аны бла Хамалайны къоркъутханнга ушагъан эди ол.

— Кимни аллында жууап берсем да, сени аллынгда уа бермем,— деди керохлу киши.

Андан сора Ильяс бла Хызыргъа, аланы ахлуларына да кёп жашаргъа тюшмеди.

Ол кезиуледе эки къарындашны таматалары ингир ала-да ушкок таууш эштип, кёшдан тышына чартлап чыкъды. Ушкок тюз да стауатны тийресинде атылгъан эди да, маллагъа жаллы зат келип. Маммат аны къоркъутхан сунду. Алай Мамматны эслеялмады. Ары да, бери да чабып, изледи. Ахырында, аркъасын чалыгъа тиреп, сойланып тургъанлай суюуючюню юсюне келип къалды. Мамматха не болгъанын Ильяс сормай ангылады. Ёшюню — кызыл къан, солуу айландыргъаны бла къалгъаны аз билине.

— Ким эди, эслеялгъанмы эдинг? — деди Ильяс жа-

ралыгъа не бла болушурун биялмай, аллында тобукъла-
нып.

— Аны къой энди, сен жашса,— деди Маммат кючден-
будтан. — Былайда сизге жашау жокъду, малчыкълары-
гъызны сюрюп, башыгъызны кечиндирир жерге терк ке-
тигиз...

— Къойла уа? — деди Ильяс, нек эсе да.

— Сизни туююдюле ала, от тебе болсунла, иелери та-
былгъандыла...

* * *

Экинчи кюн къарындашла къолларындан келгенича
Мамматны асырап, жолгъа атландыла. Умутлары малла-
рын Думала тийресине тигелетип, алайда баш кечиндирир-
ге эди. Элден, жамауатдан бир тынгылы хапар билгинчи.
Арта аллах айтханлай болур.

Кёпмю, азмы къоратдыла жолларындан, Ильяс ангы-
лагъандан, къошдан толу кычырым кетмеген эдиле, шыр-
т деп юслерине юч атлы чыгып къалды.

— Аха, къайры аман жолгъа тебирегенсиз, колхоз
ийнеклени да аллыгъызгъа этип?

— Колхозну туююдюле, бир ийнек бла тана Маммат-
ны, экиси уа кесибиэнидиле. — Ильяс къарамаы бла жү-
рюшлерин селейтип, жерге узалгъан малланы кёргюзтдю,
ол алай этмесе, келгенле аны сёзлерине ийнанмай къал-
лыкъча. Хызыр къоркъуп, тамата къарындашына кы-
сылды.

— Кёп жаншамай, артха къайтарыгъыз, сизни бла
тапжёнгер ойнап туруп заман туююдю. — Ачыуланып
сёлешген кенгбет, орта бойлу киши — аны Ильяс кёре тур-
гъанды, аты Хамалай болгъанын да биледи. Эки нёгерин а
таныялмады, къойла сюрюрге келген болмаз эдиле.

— Нек тирелесиз, тебрегиз! — деп кычырды Хамалай.

— Угъай,— деди Ильяс, буюкъмай,— малчыкълары-
бызны да жетдирип, биз Мамматны юсунден элге хапар
берирге керекбиз.

— Немислилегеми жетдирирге керексиз малланы? Аны
сизге Мамматмы юйретген эди. Ол излегенин биз биле
эдик. — Былайда Хамалай нёгерлерине кёз жетдирип, айт-
ханем да мен сизге дегенча этди.

— Немецлиле да адам ёлтюредице, сиз да адам ёлтюр-
есиз. Хатасы болмагъан. Башхамыды,— деди Ильяс.

Хамалайны бети кёгерди. Жукъ айталмай, иги кесек
турду. Эки нёгери къууулуп, малланы артха къайтардыла.
Ильяс да чапды.

— Къой, жаш, даулашма, малдан жан игиди, Хамалайны ачыуун чыгъарма,— деди эки атлыдан бири, жашны къатында жүгенин тартып, шош ауаз бла. Огъурсуз, кюйсюз адамгъа ушамады ол.

Ильяс сабыр болуп, сагъышланды. Ол кичи къарындашчыгъы ючюн къоркъа эди.

— Бизни эки ийнегибизни да сиз сауугъуз,— деди Ильяс,— Мамматны малларын а сюрюрге къоюгъуз.

— Не бизни- сизни хапар айтаса сен,— деди Хамалай, эки къарындашны юслерине ат ёшюн урдуруп. — Биз къырал ючюн къан тегюп, бандитден туугъанла уа къырал мюлкюне иелик этерге кетен этип,— партизаннга саналгъан «нкбдычы» жашланы къарт аталары Темукку эфендини, аталары Ахматны да иги таный эди. «Бластны» ол эки душманын жояр ючюн къыйын салгъан адам эди аланы ит кючуклеринми аяргъа керекди? Бек аман. Бюгюнден тап кюн, сылтау да ёмюрюнде табаллыкъ туююлдю Хамалай. Мамматны ёлтюрдю ол. Была биледиле аны. Тап, билмей эселе да, ишеклидиле. Артыкъ кёз, артыкъ шагъат алыкъын кишиге игилик келтирмегендиле. Бусагъатда эки мандалакъ, артда ёсюп, уллу ташла болсала, жолуна тюшмезлеми? Угъай, керек туююлдю Хамалайгъа Темукку бла Ахматха жууукъ жетген адамла. «Нкбдычы» ишанлап Ильясха къарады: чырайлы жаш эди ол, чанка агъачлы, сакъал-мыйыкъ энди ургъан, тири кёзлю. Хамалай нек эсе да къозуп, ачыуаланды. Ичинден Ильясны оноуун этди, бусагъат аны къадарын юзерине кеси кесин толу ийнандырып, къууанды. Тап, къалайын марлап, атар жерин окъуна сайлады. Хамалай жашны ёшюнюн чачдырыргъа керекди — кенг ёшюнлю къарыулу эр кишилени суймей эди «нкбдычы». Сора жүреги учунуп, бир тюрлю къууанч сезип, керохуну хампурасын ачды. Эслетмей, шош. Керохуну сабы къол аязына хычыуун тийди. Алай Ильяс эс-леген эди аны. Эслеп, мычымай имбашында Мамматны эски къауалын сермеп къолгъа этди. Хамалайгъа буруп, сампалын тартыргъа жетишмедди. Бешатарыны къалагъын иер къашха тиреп тургъан атлы алгъа къармашды. Уш-кок атылгъанда, Ильяс анга окъ тийгенин олсагъат сезмей, тауушха бурулуп, атлыгъа къарады, Хамалайнымы огъесе меними марладынг дегенча, соруулу эди жашны бети. Эсине бир тюрлю зат келтирип, былайды деп хыйсап этгинчи, борбайлары къырккылып, баууруна жыгъылды. Хызыр къарындашыны жерге тартхан ауурлугъун тыял-мады.

Ол кюнден сора Айшатны кичи жашы партизанла бла тура турду. Қарындашы бла бирге аны жерге кёмерге Ха-

малай кѣп кере болгъан эди. Алай уруп къояргъа базыналмады, адамларыны барысына да ишанмай эди. Сора къойланы сюрюучюсюз къалдырыргъа суймеди. Аш-суу этерге, отун мажарып, от жагъаны ёчюлтмей турургъа керек эди. Хызыр а — жаш эсе да — хазнамыды оналты жыл, ол затлагъа алапат эди, къолу алтын кибик бир сабий. Хамалайны адамларыны асламысы аны жаратып, «камандирлеринден» ташада жапсарырча арию сёзле айтыр ючюн къоймай эдиле.

Хызыр суйюп шапалыкъ этмегенин аны халын кѣргенле ангылай эдиле. Амал тапханлай, къачаргъа кюреши-рингин да. «Камандирден» къоркъмасала, кеслери окъуна болушурукъ эдиле. Хамалайны умуту башха болгъанын, ол анга бѣрю баласынача къарагъанын сезип, ангылап.

Хызыр кюндюз къойланы къалгъан-къулгъан хуртта-ларын кютсе, ингирден аш-суу этеди, сют уютады. Хар эки, не юч кюнден чакъыртып, Хамалай анга соруу этеди. Жаш ангылагъандан, эрикгенден, ишсиз-кючсюз тургъан-дан соруу этерге кюреше эди ол «жесирге». Алай туююл эсе, къуру да бир затны соруп нек турады? Ол эрикмеген-ликге, уллу иш бардыргъан сунуп, кесин анга ийнандыры-ргъа кюreshенликге, жаш безигенди «нкбдычыны» къый-матсыз сорууларындан. Керексиз махтанып, «сызып» сѣ-лешгенин да ангыламазча туююл эди.

Кюнлени биринде партизанладан къайсысы эсе да сени Хамалай чакъырады деп келди. Бу жол ашырмай, Хызыр-ны кесин барма къойдула.

Къургъакъ дорбунда экеуленден сора кишини кѣрмеди. Хамалай аягъы юсюнде, башхасы уа — мюйюшде — жаш аны бетин эслемеди: ол от жагъа жарыгъында чѣгюп, «нкбдычыны» сѣзлерин къагъытха тюшюре тура эди, баям. Алай сунду Хызыр. «Ноябрь айны онсегизинчи кюнюнде бандитлени къаууму колхоз маллашы душманнга сюрюп бара тургъанлай, мени партизан отрядым юслерине чы-гъып къалгъанды да, ол айтханыбызны этерге унамагъан-дан сора бой ачаргъа тюшгенди. Ол бойда биз онеки бан-дитни ёлтюрюп, бирлерин да жесирге алгъанбыз, — былай-да Хамалай Хызыргъа къарады. — Ол кертда бандитлени башчылары болмай, бош сюрюучю, жанын кечиндире ай-ланнган жашчыкъ болгъанына ачууланнганча кѣрюндю. — Дагъыда бизни къолубузгъа онеки бешатар ушкок, жыйыр-ма гранат, юч да эки быргъылы къауал тюшгендиле, — дей, Хамалай дорбунда ары-бери жүрюдю. — Мен акъыл эт-геннге кѣре, жесирге алгъан бандитибиз немислиле бла ул-лу байламлыкъ жүрютгенди, чанкаладанды. Бусагъатда соруу бардыра турама да, кѣп затны билип, терк хапар бе-

пирме...» деп, «камандир» жашны кѳатына келип тохтады.

— Кѳоркѳма, сен хар затны болушунлай айтып барсанг, башынгдан тѳок тѳюшюртмем,— Хамалай балан бармагѳын тогѳай этип, Хызырны сакѳал тѳюбюнден ѳрге кѳтюрдю. Кѳѳюне кѳарады. Жаш кѳажымады, тынгылады.

— Нек тынгылайса, хомпукбет? — деди «нкбдычы». Хызыр кертида толѳу, акѳ бетли жашды. Уууртлары, кѳыз сабийнича, хомпукла, кѳпчюген, назик эринли.

— Айтханма, сора не айтайым,— деди жашчыкѳ, мудахлыкѳгѳа хорлатып кѳоюп.

— Бандитле Мамматха терк-терк келиуючюлерин сен кѳѳрюп тургѳанса да?

— Угѳай, мен киши кѳѳрмегенме.

— Ненчашар кѳой сѳрюп кетиуючю эдиле?

— Сизден башха киши мал сѳрюп мен кѳѳрмегенме.

— Маммат кесими сѳрюуючю эди, алаймыды? — Хамалай сорууланы бир-бири ызындан терк-терк соруп, Хызырны жунчутургѳа кѳѳреше эди. Тап, жауабын окѳуна сакѳламай эди. Да неге керек эдиле Хамалайгѳа аны жууаплары? Ол излеген башха эди.

— Мындан алда уа сиз ийнеклени кимге сѳрюп бара эдигиз? Мамматмы айтхан эди бандитлеге сѳрююгюз деп? Кѳалайдадыла ол бандитле?

— Ийнекле кесибизнидиле. Тѳюнене кесген танагѳыз а Мамматныды. Юйюбюзге сѳрюп бара эдик биз.

— Итден туугѳан, кѳуру ѳтѳюрѳк айтып турургѳа ким ѳйретгенди? — Хамалай керохуну сабын кѳаты кѳысып тургѳанлай, керилип, Хызырны кулакѳ артына уруп ийди. Жашчыкѳ, башындан тѳѳгерек таулу бѳркчюгю бир жанына чартлап, жыгѳылды да, эс жыялмай иги кесек заманы турду. Сора кѳулакѳ чунгурунда бла бурун тѳюбюнде кѳаны кѳызыл дарий журунчукѳлай болуп, кѳтѳюрѳлдѳ. Бек алгѳа жашил кѳатапа бѳркчюгюн кѳакѳды, кѳоллары кѳалтырай кийди. Жукѳ айтмады. Иши кырты болгѳанын ангылай эди ол.

— Бар, кѳуру мындан, кѳѳюмден думп бол, — деди Хамалай, жашха хыйла мурат бла кѳарай...

Аны алай нек айтханын Хызыр олсагѳат билялмады — хыликгѳа этипми огѳесе кертида кетерин сѳйюпмю.

— Кѳайры? Кѳошхамы? — деди жаш, тирилип, жашаудан умут этип.

— Билмез отму ашагѳанса, кѳайры барырынгы билмезча.

Хамалайгѳа энди жаш керек тѳйюл эди, болгѳанды заманы таматасыны ызындан кетерге. «Нкбдычы» энди жаланда тап сылтау излей эди.

Къууанып, муштухул болуп, Хызыр босагъадан тышына атлады. Буюгъурча ол киши эслемеди, ашыгъышлыкъгъа хорлатмай, къош таба жол кёл алды. Келе-келип, къошну тийресинде да адам кёрмей, тохташды. Нек эсе да жүре-ги, чыгъып кетерикча, кыстау ура эди. Хамалай суйген жеринге бар деп, аны жиберип къойгъанына Хызыр ий-нанмай эди. Тёгерегине энтда да бир кере ажымсыз къа-рап, къулакъ тигип, сора кеси кесин таукеллендирди: бы-лайдан къутулса, аны ызындан къууупму кюреширикдиле.

Мыллыгын эншге атды. Къабырчакъланып, кырпакъ-гъа хорлатхан гымыш кырдыкда чапхан кыйын эди. Ча-бырлары учхалап, тёнгерей-къоба эншге тартхан ауурлу-гъун тыялмай иги кесек барды. Къыр жер бошалып, те-нгереген кызыулугъун тыярча болгъанда, тохташды. Къошдан узайгъанын ангылап, сабырланды. Базыныулукъ да келди. Гузабасыз, солууун тынч айландырыгъа кюреше, экинчи сыртха чыкъды. Ёгюз сыртынлай жютю, узун эди ол. Аны бла барып тургъан тынчды. Алай къалайда тауу-сулады, къайры элтеди? Хызыр таулада жер танымай эди, таулада жүрюген эсе, Маммат бла, тамата къарын-дашы бла жүрюгенди. Ильяс эди аны неге да бызындырып, къолундан тутуп айланиган. Энди Хызыргъа жолну ким кёргюзтсюн? Бу сууукъ, кырпакълы тёшлени, сыртланы ичинде? Барысы да бир бирге ушап.

Тамата къарындашын эсине тюшюрюп, жашчыкъ бы-лайда биринчи кере жияды. Анча кюнню ичинде Хамалай туююп, инжилтип тургъанда жиямай, энди сууукъ сырт-ла, тёшле арасында жангыз къалгъанда жияды. Артха, ызына айланып, къош аллында Ильясны кёрюп къоярыкъ-ча. Сууукъ таулада аны къабырын къоюп, къачып баргъа-нына сокъуранды. Олсуз Ильяс къабырында жаталмаз-лыкъча, къоюп кетип бараса деп ёпкелерикча болду. Кёп зат тюшдю Хызырны эсине? Ильясха окъ тийип, жыгъы-лып башлагъанда аны къучагъына кысып тыялмагъаны — тыялса, къарындашы ёлмей къаллыкъча. Артда Хызырны сыртындан тюшюп, болушлукъ сакълап, умут этип, кёзю-не къарагъаны. Огъесе абериими айтырыкъ эди? Кюн сайын Хамалай Ильясха артыкълукъ сынатып, туююп, эзип тур-гъанда анча таулу кишиден анга киши болушмагъаны, тынгылап тургъанлары да эсине тюшдю. Ол артыкълукъ-ла бусагъатлада бола тургъанлай, жашчыкъны тамагъы бууулуп, сытылып жияды. Буз къатыш кырдыкга чёгюп, энди не да манга неге керекди деп. Къош таба айланып. Ол халда иги кесек мычыды. Сора къулагъына бир тауууш чалынды. Ат чабып келгеннге ушаш. Къайдан, къайсы жанындан чыкъды? Алданган этген сунуп, анга ийнаныр-

гъа сыйюп, тийреге жангыдан къулакъ салды. Солууун иш да тыйып. Тауууш эштмеди, суугъа кѣмюлюп, бууулуп къалгъанлай болду. Алай Хызыр сагъайгъан эди. Нек эсе да, ичине къоркъуу тюшюп, ёрге турду. Сыртны юсю бла барыргъа жарамазын, сырт юсюндеги узакъдан окъуна кѣзге тынч илингенин биле эди. Кѣп сагъыш этип сюелмеди. Онг жанына къысха бурулуп, эншге чапды. Биягъы чабырлары тутмай эдиле. Жашчыкъ гелеу кырдыкда тѣнгерейтѣнгереи да къуйругъунда уча, дагъыда къобуп сюрюне, суу ызгъа тигеледи. Къарап-къарагъынчы. Бузлагъан суу ыз бла эншге бармай, тешге ёрлерге кѣлленди. Тѣш бла ёрлеп аны башына чыкъса, жолну къыйынындан къутулукъ сунду. Тѣш башындан эншге къарагъанлай, юйюн кѣрюп къоярыкъча. Андан, туугъан элинден, анасы, ахлулары аллына чабып чыгъарыкъча.

Кесини талакъ солууундан сора жукъ эштмей, Хызыр барып турду. Тѣрт гуппур болуп. Алай кырпакълы гелеуню туюбу буз эди. Мындан алгъа жаугъан жауун, эштада, жерге сингерге жетишмей, бузлап, миялалай болуп къалгъанды. Жашны дыркъ деп юй артларында гелеулю тѣш эсине тюшдю. Къыркъарда аналары Айшатдан башха адам анга ёрлеп, жолун къысхартыргъа базынмагъанды. Хызыр кеси да сынагъан эди аны алдаулугъун. Бу а ол тѣшденми хазнады, андан да учхалауукъгъа ушайды. Аргъы бетден къарап эслерча туююл эди. Артха къайтыргъа заман къайда: гелеулю тѣш бла эншге, ёрге баргъан да бирча къыйынды. Хызыр къырпакълы гелеуден эки къолу бла да тутуп, аякъ бурунларын жерге тирерге кюрешди. Кырдыкда ашалтхан чабырлары бузгъа илинмедиле. Болсада тобукълары, жингириклери бла къазауат эте, алгъа иги кесек сюркелди. Сора ауурлугъу эншге тартып, эншге учхалатып башлагъанда, кючден-будтан тохташды. Бутлары, къолларын да кенгге жайып, бауурун жерге къаты къысып. Охо да, бир кесек солугъанны хатасы жокъду деп кѣл этдирди кеси кесине. Энди ол, эс табаргъа, кюч жыяргъа кюреше, гелеуню бузуна да сабыр къарады. Бузну туюбюнде, мияла туюбюндеча, зыгъыр, ууакъ ташчыкъла.

Жашчыкъ былайда нек эсе да, элгенип къалып, ёрге тырнакъларгъа ашыгъып, алгъа силкинди. Тѣшден къутулуп, биягъы сырт башы бла эншге тигелерге термилип. Алай ёрге сюркелгенин эншге учханы озду. Хызыр аны ангылап, бир жаныракъ бурулду. Болсада онг къолу бла тутхан гелеу кырдыгы юзюлюп, тѣнгереп кетди. Тѣнгереп бара, къоллары бла кырдыкны сермерге онг табып, тохташды. Сѣдегей бютюн къыйынды деп келди Хызырны кѣлюне. Ёрге айланды. Къалай эсе да аякъ бурунларын да

жерге тиреялды. Энди хайт дерге керекди. Алай тюз да бу кезиуде аргъы сыртда ат пырхылдагъан таууш эштди. Кеч къыркъарны таза хауасында ол узакъгъа жайылып тунчукъду. Сора, жан къымылдамагъанча, аяз къакъмагъанча, тийре шош болду. Жашчыкъ кесини солууун окъуна эшитмеди, тамакъ тюбюнде тыпырлагъан жүреги къайры эсе да тереннге кетип, бугъуп, тунукъ-тунукъ урду. Хызыр жашыртын, билек тюбю бла артха къаран, сыртда атлыны кёрдю. Хамалайгъа ушатды. Алай дурусун билип, былайды дегинчи, атлыны келгени шошлукъну оюп, талап, жашчыкъны башы бла къайры эсе да учуп кетди. Хамалай иги кесекден бери сюеле эди сыртда. Ушкок къалагъын иер къашха тиреп. Атаргъа ашыкъмады. Адамны амалсызлыгъын кёрюп, дыгаласына къарагъан хычыуун эди анга. Гелеулю тёшде бауурундан тюшюп тургъан Хамалайдан къутуллукъ туююлду. Ол аны иги биледи. «Нкбдычы» дагъыда башха затха да толу ийнаныпды: тёшде макъалай къапланганга не сюйсе да этерге эркинди, ол а анга жукъ эталлыкъ туююлду. Киши аллында жууап бермей, сюйген ишинги тамамлагъан иги эди, зауукълу. Хамалай къууанч тыпырлы болуп, санларына жангы кюч-къарыу келгенин сезип, ушкогун огъары аягъына миндирди. Аны «чыркъ» деген шатык тауушуна татлы сагъайып.

— Сора къутулуп кетип, бандитлеге партизанланы тасхаларынмы билдирлик эдинг? — Хамалай бу сёзлени Хызыр кертда партизанлагъа хаталы адамды дегенден къычырмады. Аланы айтдыргъан сакълыкъ эди, ким биледи, тийреде аны кёрлюк, эштирик бар эсе дегенден. Да хаталы адам туююлду деп да кимни ийнандыраллыкъды деди дагъыда ол кеси кесине. Ишекли, гурушха болуп, артда жарсыгъандан эсе къоратып къойгъан ажимсызды. «Бластха» чёп тенгли хата тюшюрлюкню Хамалаймы аярыкъды.

Окъ келип, тюз да Хызырны къулакъ жанында бузну чачдырды. Ушкокну экинчи кере да атылгъан тауушун эштди, окъ къалайгъа тийгенин а жашчыкъ эслеялмады. Алай нек эсе да бир тюрю болуп къалгъанын сизди. Чарх ауурлугъун къымылдатамай, тёшню бузуна уюп. Хызыр кырдыкдан тутуп, сюркелирге таукелленди да, къолун жерден айыралмады. Не онгун, не солун. Чабыр бурну бла аякъ тирер жер излерге умут этди — буту барын-жогъун ангыламады. Окъ тийген эсе, мен нек ёлмейме, не бир затым нек ачымагъанды деди жашчыкъ ичинден. Кеси-кесине тынгылады. Баууру бла жерни суукълугъун эштди. Энди эштди. Къымылдаялмай къалгъанда. Алгъаракъда, къармашып, тырнакълап, ёрлеп, чулгъанып бла булгъанып кю-

решгенде, жукъ эштмей эди. Алай энди аны бауурун сууукъ жерден айырыр онгу жокъду — олмуду къайгысы: бойну бла аркъа жилиги бирге къошулгъан жери тынгысыз эте башлап, — Хызырны сагъайтды. Ачыгъан жери кесин бекден бек билдире бара эди, тап, тѣзюмюн окъуна сыйыра. Сора къалай эсе да кѣкюрек къангасыны тѣбюне жылы къаны тамычылай, жыйыла тургъанын кѣрюп къойду. Угъай, кѣрюр амалы жокъ эди — ол башын-бойнун кымылдатамай эди — сезген этди. Жашчыкъ хар нени да олсагъат ангылап, къандан къачаргъа умутланып, бир жанына булгъанды: жеринден тебалмады. Окъ тапсыз жерине тийгенин, ол аны жибермезин Хызыр ангыламазча тѣюл эди. Алай нек эсе да жашчыкъ ёлеме, тамата къарындашымлай болама деп кѣоркъмады. Къыйналып, жангызлай ёлгеними анам кѣрмейди деп элгенди: ол бар кѣчюн жыйып, «анам» деп кычырды. Асламында анасыны атын айтып чакъыручу эди да «Ой, Айшатым», — деп да кычырды. Ол эди Хызырны ахыр тылпыуу, сѣзю.

* * *

Айшатны жашларыны юсюнден кертти хапары жокъ эди. Аная заманны ичинде. Да, не эталлыкъды ол — тишируу башы бла таулагъа, къошлагъа барып, сурар онгу-къарыуу къайда. Ахлулары кѣпдю — сан этмейдиле. Алгъын Айшатха жойкъулланып сѣлешиюучю эллилери энди жол ташлап кетедиле — кимни жиберсин жумушуна, кимге айтсын жүрек жарсыуун... Тишируу, кертда, бирлени кѣрюп, аны жумушуна чапдырлыкъча, тѣгерегине къарады — киши кѣрмедиле. Арлакъда Хабла жау чыракълай сюеле эди. Айшатны жүреги жангыдан таралды. Жангызлыкъны шошлугъу тау болуп къалгъанча, ауур кѣрюндю. Жангызлыкъ алай къыйынды деп, аны эсине бир заманда да келмегенди. Угъай, бир заманда жангызлыкъны ачыуун сынарма деп сагъыш эталмагъанды. Жамауат, ахлула аны игилигин, ала адам болсунла ансы мен къалай да кечинейим деп жашагъанын унутурукъ суналмагъанды. Огъесе ол кишиге да бир зат да этмегенмиди, хоншуладан алгъанын кеси алагъа берген сунупму тургъанды? — Айшатны сагъышы аз заманны ичинде экили болду да дагъыда юйреннген ызына къайтды. Экилик иги тѣюлдю, андан хайыр чыкъмаз: хоншуларына игилигин оздуруп жашагъанын бош унутадыла. Айшат нек эсе да ачыуланды да, сагъышы башхагъа бѣлюндю.

Мен жангыз къалгъан эсем, ким эди мени ызымдан кычыргъан? — деди ол кеси кесине. «Бу тели, — тишируу,

жангыдан Хабла таба къарады,— жойдургъанларынгдан бири кычыргъан болур дегенди. Тили тартыллыкъ». Айшат къарыусузлукъгъа хорлатып, жиямсырады. «Ким да къайнайды, эки сабийи бир палахха жолукъмагъа эдиле ансы. Тиширыу жангыдан сагъышланды. Кёлюне келтиргенинден къоркъуп, титиреди. «Бош алдайма кесими, эки жашдан бири эди мени излеген,— деди Айшат. — Къайсы болур эди? Таматамы огъесе кичими?»

Тиширыу эски чабырланы ёшюнюне кысып, шош чайкъала, бираз сюелди. Сора жан кирип къалып, чабырланы Кърымгъа хыны узатды.

— Къолларынг юзюлмеген эселе, ал быланы ары,— деп ачыуланды.

Айшат къарамы бла багушну къармап, излеп, дагъыда бир чарыкъ олтан бла чындай табып алды.

— Не аралып тураса, изле,— деди тиширыу, жашчыкыны сейирсингенине онгсунмай.

— Не зат излери кме, биз бу багушха тюнене келип кетген эдик,— деди Кърым, эски кир чабырланы атып къояргъа анасыны эгечинден къоркъуп.

— Жазыкъ сен, жарлыса десем унамайдыла. Эндиге дери не излеринги, башынга хайыр къайдан чыгъарын билмеймисе. — Айшат бети жарып, къууаннгандан кёзлери жылтырадыла. Чарыкъ бурну бла багуш тебени кёзгъады. Не зат алгъанын Кърым ангыламады.

— Адамла телиледиле, сокъурдула: тёгюлюп тургъан ырысхыны кёрмейдиле,— деди тиширыу. — Охо да, нек жарсыйма — кёрмегенлерими аманды, кёбюрек къонар ырысхы кесиме.

* * *

Эллиле эртте эслеген эдиле Айшатны ол кылыгъын, алай иш этип, магъана берип кюрешмедиле: сыйдам ташла, сюекле жыя эсе, билмей жыя болмаз. Айшат этегин сюекледен толтуруп келе тургъанлай, аз адам жолукъмай эди— не этесе быланы деп сорургъа уа киши базынмагъанды. Ушамагъан затны соруп, билимсизлигин кёргюзтюрге къоркъуп. Айшат кимден да эсли, акъыллы, сора айып туюлюмюдю анга чийинги сездирген. Адам тергеусюзлюгюн бла мадарымсызлыгын туура этип не табарыкъды.

— Къайнайса, жерни жети къатысын кёргенледенсе сен,— деди мындан алгъаракълада хоншу тиширыу, жолда Айшатха тюбеп. Айшат этегин къаллай сюекледен бла ташладан толтуруп келгенин билирге термилип, кёргюзт дерге уа буюгъуп.

— Кёрюрге суйсенг, сен да кёрлюксе,— деди Айшат, хоншусу аллына чыгып кьалгъанына жарсып. Къалай — алай эсе да, жамауат туурасында кьозгъамай эди ол багуш, кюл тёбелени: хар кимни да болады жашырын иши. Сора битеу эллиле Айшатдан кёргенлерин этип барсала, анга не жетерикди.

Хоншу тиширыу асыры бек тергеусюз болмагъанын билдирирге суйюп, алай тийишли, тап жауап да табалмай сюеле эди. Аякъ тюбюнде сынган жауурунну аллыгъы келип, алып да кьоялмай. Алыргъа, алмазгъа да Айшатдан кьоркъа эди. Мен сюекни башыма жаратырыкъма да андан жыяма, сен а не этериксе десе, не айтырыкъды? Не тюрлю эсе да, Айшатдан айырылгъаплай, кёзю илиннгениги сюеклени юслери бла озуп кеталмады. Ийилди. Ийилгенин Айшат кёрюп, ыспас беририн суйдю.

— Охо, аллах мени да унутуп кьоймагъанды,— деп сёлешди.

Айшат кёрмегенча, эштмегенча этип, жүрюшюн кыстауландырды. Алай эсеген эди: башына палахны кеси сатып алгъанына ачууланды, тынгысыз болду. Кимни да игиликке олму юйретирге керекди. Ашаргъа, жашаргъа юйрете, Айшат кьарт болду — ыспас а жокъ. Энди сау кёрейим — жамауат анга ийне окъуна жетдирмез. Тиширыу кьууулуп, ашыкгъанындан жүреги чыгып кетерге аздан кьалып, арбазына тигеледи: этегиндегилерин тёгюп, тийреге жайылыргъа керекди: аллах нени да излегеннге, жүрюгеннге тапдырады. Мадарсызны кьадары жокъду. Алай босагъадан атлап юйге киргенлей, жүреги бир кесек хошланды. Айшат кьоркьгъанча туююл эди жашау: алыкын аны киши алдаялмагъанды, ол а барысына да мах деп бергенди. Тиширыу кимлеге эсе да кёл кенгдирип, ышарды.

Юйню ичинде шинтик салып, адам олтурур жер жокъ эди. Эски-бюскюледен, чириген чындай, чарыкъ, чабырладан. Отоуну тёрт мюйюшю, эшик арты, ундурукъ тюбю, от жагъа, терезе тапкала — барысында да кьатыш тёгюлуп, кьуюлуп. Сюекле, ташла, тон, кийиз журунла.

— Кишиде да табылмаз быллай бир байлыкъ,— деди Айшат. — Мен кесим жыйгъанма, киши болушмагъанды. — Тиширыу хыны бурулуп, Кърымгъа кьарады:

— Огъесе сен болушханмыса? Алай кьураннга эдинг, манга ёмюрде киши болушмагъанды.

Да ким кимге болушурукъду бу аман дуняда, бир бирлерин марап айланган болмаса. Кимни кьалайда буайыкъ да, ырысхысын сыпырайыкъ деп. — Айшат сюекмюек тёбелени орталары бла кючден атлай, жаны бла ёте,

шиякы тешике ушагъан ич отоугъа кирип, къолунда жау чырагъы бла чыкъды. Агъач тапчанны жабыуун артха атып, чыракъны энше тутду. Къарыусуз жарыкъ юслерине тенг жайылып, сюеклени саргъалтды, Айшат биягъы кеси аллына кюлюп ийип, сора эринлерин гам этди.

— Кеси ырысхынга эркинлигинг болса уа нек жарлы эдинг. Сен кече-кюн демей жыяса, ала уа сыйырадыла да кетедиле. Мени мюлкюме тёрт кере дорх этилгенди, билемисе сен аны, жашчыкъ? Хоу, къайдан билликсе,— Айшат сюелген жеринде ташлагъа чёгюп, жилиямукъларын этек къыйыры бла сюрте иги кесек мычыды. Сора жангыдан тирилип, ёрге турду.

— Ары ташып букъдурургъа керекди. — Тиширыу чыракъ жылтыратхан къарамы бла ич отоуну кёргозтдо. — Тёюлюп, жайылып тургъан ырысхыгъа зар кёз терк илинеди... Сюелме, ташы. Хайда, маржа. Къалач да берликме бююн...

Кърым сейирсинмеди. Айшат ол сёзлени биринчи кере айтмайды. Юйрениген эди. Терсмиди, тюзмюдо — анасыны эгечи — жашчыкъны андан да хапары азды. Сюекле, эски быстырла керек болмасала, ууакъ-тюекчи киши ат арба бла келип, арбазлагъа айланып нек къычырады? Сюеклени эски быстырланы ийнелеге, бояулагъа, топха алышыргъа жарай эди. Кърым анга къууанады. Ууакъ-тюекчи чюютлю келсе, топ къоллу болургъа умут этип. Алай ууакъ-тюекчи нек эсе да жорюмей, тохтап къалгъан эди.

— Айшат, чюютлю киши къачан келликди? — деп сорду Кърым, къучагъына отун жаркъаланы жыйгъанлай, сюеклени жыя. Жашчыкъ аланы, дорбундан къарангы ич отоугъа элтип къайтхынчы, Айшат жукъ айтмай турду.

— Не этесе ууакъ-тюекчини? — деди сора.

— Топха алышыргъа сюекле берирмисе? — деди Кърым.

— Атанга гония,— тиширыуну бети тюрленди. — санга сюекле хазырлап турама дейди, андан башха бир къайгъым да болмай.

Кърым абызырады. Сейирсинип, Айшатха алай къарады. Была сюекле тюйюлмюдюле дерге базынмады. Къоркъду. Арт кезиуледе анасыны эгечи бир тюрлю болгъанды, ташха таш, сюекге сюек дерге къоймай. Экиси да симсиреп, бир бирге тил тутуп сюелдиле. Алгъа Айшат тилленди.

— Къой быланы, артда букъдура-букъдура турурбуз,— деди ол. — Тышындан аллыгъыбызны алып къояйыкъ. Алалгъаныбыз бизни, алалмагъаныбыз — элни.

Тиширыу тышына чыкъды да, имбашына ылытхынны бла жугарны атып, биягъы таш таба тебиреди. Жол тю-

бюнде уллу, кьадау ташха. Айшат аны тегерегин, тюбюн кьазып, чучхуп, бир ыйыкьдан бери кюрешеди. Алай таш тиширыуну айтханын этерге, кючюнден кьоркьургъа ушамайды: жеринден тепмеди.

* * *

Гажай бёрю, тюртю терекни артына чёгюп иги кесек замандан бери Алакёзню марап турады. Секирирге базыналмай. Тёртеулен болуп чапханда да, жукь эталмагъандыла. Энди уа ол жангызды. Жангызлай уугъа баргъан, дерт жетдирип, жүрегиниги чёпдюрген тынч туюлдо. Эндиге дери жыйын бла жүрюген бёрю, жыйынны кючюн, жангызны мадарсызлыгъын да иги биледи. Алай дертин кеси жетдирирге керекди, эки баласын да беллерин юзюп, топракь бла, кьыртиш бла кьатыш этген ажирни кьанын тйкмей, богьурдагъын юзмей анга жашау жокьду.

Дерт жетдирирге термилиую, Алакёзге кьастлыгъы гажайны кючю-кьарыуу эди. Аны керти ёлюмден кьутултуп, ажирни ызына тюшюрген да олду. Кёп жүрюгенди, кёп жортханды Гажай Алакёзню излеп, жыйысын жыйылап. Табалмай, кьалай улуучу эди ол кече, жулдузлагъа, айгъа айланып. Тарыгъуун, жияуун киши эштмей.

Кьоркьмазны огъу бойнуна тийгенден сора бёрю кьаллайла жыгьылгъанын унутханды.

Эси кьайтып, кёзлерин ачханда, Гажай тийреде жаны болгъан зат кёрмеди. Не жылкыны, не аны кютгенлени. Ол аны насыбы эди. Чыкьмагъан жанын чыгъарырча киши кьалмагъаны.

Сау кече бла кюнню кьанына боялып, жеринден кьобалмай тургъаны бюгюн жангыдан эсине тюшдю. Сюркелип келип, Алакёз ёлтюрген баласыны кьатында сойланганы да. Рахын баласыны мыллыгы суусабын да кесип, ач кьарнын токъ этди. Алай бла юч кюн кечинди. Экинчи баласын ашап бошаргъа бираз кьарыу кирип, аягъы юсюне турду.

Аягъы юсюне турургъа кючю жетген бёрю кесин ачданмы ёлтюрлюк эди. Тентирей, сюрюше барып, ышыкь жер сайлады. Гажайны кёзю жютю эди, сынауу уллу: чичханлы, гылыулу жерни таныргъа юйреннген. Гылыу тешикни марап, кёзюн кьакьмай, сермерге сагъайып жатаргъа ылыкьмагъанды, эринмегенди. Кьарыусуз кюнлеринде жубранчы, чичханчы болгъан жангыз ангамы тёреди, жан, кьап сакъларгъа жарасын ансы.

Бёрюню жарасы терк сау болмай эди. Тап, артда кьарыу киргенден сора да эркин жорталмай кёп кыйнал-

ренип къалгъан эшекле, ийнекле окъуна бардыла. Ашыкъ-майды ол алагъа чабаргъа. Кесини малына, аш-азыгъына сугъанакълыкъ этерге неге керекди. Ууакъ-тюек жаныуарла табылгъан къадарда кечинирге кюреше тургъанды. Керти, сылхырлыгъы хорлап, элден асыры узакъ кетген, ташагъа кирип юйюне къайталмай къалгъан эшекни ычхындыргъан бёруге ушарыкъ туююл эди. Сора анда-санда бир эшек къорагъанлыкъгъа адамла артыкъ уллу дауур этип кюрешмегендиле. Тынч эди бу элни тийрессинде баш кечиндирген. Бютюнда кирши, туман кюн неда тышында жукъ табылмай къалгъанда, Гажай, жууукъ келип, таш артына, жарты оюлгъан халжар мюйюшюне къысылып чёксе, заууукъ эди. Ол кёплени кёре эди, аны уа — киши да угъай. Огъесе, бёрю билмегенлей, эллиле да анга юйренипми къалгандыла? Арбазларына кирип, малларына халеклик салмагъан бёруге тийип не табарыкъдыла. Кеслерине ёч этип къойсала уа. Охо да, Гажай анда-санда бир малыны къанын чыгъаргъанлыкъгъа, эл жарлымы боллукъду? Ким биледи. Қъалай-алай эсе да, эл бла байламлы хар малгъа, жаныуаргъа бёрю не кёзден къараргъа тюзелгенди. Кеси жутлукъ этмез, башхасы келип, мал къоратыргъа умут этгенни да онгдурур умуту жокъду. Элни киштигине, итине да тийип кёрмесинле: барысы да Гажайныдыла. Сюйсе сакълар, сюйсе а бир кюнню ичинде буууп къояр. Бёрю алай суна эди. Ол элни итлерине да дерт тутмай эди. Юргенлерине кёре уллу, гитче, къарыулу, къарыусуз болгъанларын ангыларгъа юйренип, жюрюй эди. Кече ортасында, танг аласында журтлагъа къаршы келсе, итле бир-бирлерин сагъайтып бир-бирлерине ауаз берип хырылдашып юре эдиле. Гажай ангылагъандан, асламы къоркъуп, неда адет былайды деп дауур эте эдиле. Кесине базынып, неда арбаздан тышына атлап жалаанда экиси юргенин да биле эди. Артдан-артха уа ол бахчала бла жортуп айланса да, юрюп башлагъанлары бла тунчукъгъанлары тенг бола эди. Кюндюзгю кюнде Гажай элге кирип, аны орамларында къыдырып айланыргъа базынмагъалыкъгъа, кесин тышындан келгеннге санамагъанды. Кече шош келип, бир итни бахча къыйырына сюйрегенликге киши къынкъ деменди. Ёз башларына къоркъа болур эдиле, ол кезиуледе эл бютюн бек шошая эди. Тынч эди былайлада кечининген дауурсуз, талашсыз. Қъой, бузоу, тай юлюшсюз къалмай эди. Излеген, суйген заманында. Алай арт кезиуледе эл бир тюрлю къозгъалып, ары дери кёрмеген, эслеменген адамла да кёп болуп къалгъанларын Гажай жаратмай эди. Ала жюрютген таякъладан аны юсюне бир кере элия атылгъанын да унутмагъанды. Хата азданды, элия

таякълардан кенгирек турургъа керек эди. Гажай жер алышындырыргъа таукелленди. Жол кѣл алып, тѣшге окъуна чыкъды. Тѣшню эчки ызлары бла жортуп, башха бетлеге ётерге тынч эди.

Гажай кетип бара, нек эсе да тохташып, эншге къарады. Нек къарады, кетип къалыргъа кѣзю къыймаймы огъесе бош, андан? Алай къарагъаны бла тенг симсиреп, тургъан жеринде уюп къалды. Анда, эншгерекде, эски ючюл къалала ичинде жангыз атха ишекли болду. Къууанган, къоркъгъан да этип, къыланч айланып, чабып келди. Таш ортасындан жашыртын къарап, Алакѣзню таныды. Жюрегини тыпырдагъанын тыялмай, бир кесек заманны бауурланып турду. Дагъыда сюркелип, тюртю терекни ауанасына барып, къуйругъундан чѣкдю. Башын эншгерек тутуп, марлады. Чартлап чыгып, секирирге да бир тебиреди. Алай базынмады. Нек эсе да къаны суууп къалып, арсарлы болду. Кѣпге тѣзюп, кѣп жол, жер къыдыргъанды. Къыйынын желге элтдирмез ючюн сабырланыргъа керекди.

Гажай тюртюге къысылып, Алакѣзге, андан тансыгъын алалмагъанча, къарады. Ажир арт бѣксюмюне сынчылап атлагъанын эслеп, къууанды. Алгъынныгы, Гажайны юйор таматасыны аркъа жилигин юзген ажир туююлдо, тюрленнгенди, туюю да чюйре. Мудах. Къарыуу, жашлыкъ кетмей мудахлыкъ келмейди.

Кертда, Алакѣзню сойландырып, аны жылы къанын иче тургъанча, къууанч сезим Гажайны санларын титиретди. Ажирни хорларына ишексиз болду ол. Жерге бауурланып, дагъыда къуйругъундан чѣкдю: секирип дертин жетдирирге юрешмей, кесин тыйгъан къыйын эди. Алай къаны къартыкъгъа сыйынмай къайнагъаны кѣп бармады. Нек эсе да санларына къарыусулукъну ууу жайылды. Элия таякъ жетген жери буруп-буруп ачыды, сора къурушуп, сыгын кирик къаты болуп, тартылып да турду. Ол селейирге, хыбылланып эншге созулгъан эмчеклери бузлагъан жерге жетип, къурушуп тургъанларын сезди. Эсиндеди, эмчеклери къызып болуучуларын, сютден толуп, къоргъашин эритилип къуюлгъанлай хычыуун ауурлукъларына татлыкъсыннып, таулада жортуучусу. Энди уа эншге салынып, жорханда эски быстырлай, бут араларына чырмашады. Къарын териси, жаммызлары да, эски быстырлай, салыннгандыла. Кюйсюз эди жашау, ёлтюрюп къоймаса да, къарт, къарыусуз этеди.

Ажирни юсюне секирирге термилип, секирирге да базынмай, тюртю терекни ауанасында кѣп турду. Ёллок эсе да, дертин унуталмазын биле эди Гажай. Кесин ажирге

малтатып, не тынаргъа, неда аны кесип, жүрегине рахатлыкъ берирге керекди. Бийик да, уллу да кёкню тюрбюнде экисине жер такъырды.

Ол тюрлю сезими бла Гажай Алакёзге иги ишанлап къарады. Хау, алданмагъанды: ёхтем, жюйрюк ажир энди ёхтем туююлду. Жашауну ийнагъы ол да болмагъанды — арт бёксюмюне сынчыкълап, эринип атлайды.

Бёрю чартлап тюртю терекден ташха ётдю да, аны артына кысылды. Былайдан Алакёзге жууукъду: Гажай аны кючсунгенин, аяз жалкъасын кыыл таууш этдиргенин окъуна эштеди. Жангыдан къалтырады. Секиремекъалама эте, алгъа-артха тепчий мычыды. Алай ол таш артындан ычхыныргъа таукел болгъунчу, кюулагъына адам ауазла чалындыла. Сылтауму излей эди, нек эсе да, бёрюню арсарлыгъы дыркъ деп юзюлюп къалды. Чёгюп, энште сагъайды. Тиширыуну бла жашчыкъны кёрюп, жангыдан кыйругъуна чёкдю.

— Кърым, чапчы, тазны бир келтир, — деди тиширыу.

Жашчыкъ кюуулуп кетип, кешене артына ташайды да, сора жез тазчыкъны жылтыратып жетди.

Тиширыу келтирген мирзеуон тазгъа куюп да башлагъынчы, Алакёз эринлерин къалтыратып, кысха-кысха кюуушлады. Башын ёрге хыны кётюрюп, аягъы бла жерни тынады. Ол заманда Гажай аны кенг ёшюн, тири жютю кюулакъларын да жангыдан кёрдю. Нартюхден толу тазчыкъгъа ийилгенде, ажирни сыйдамлыгъын, санларында шаугютлери тугулланып, ойналгъанларын да эсledi.

Бёрюню борбайлары кыйылып, жерге бауурланды. Уллу, ачы дуняда умуту юзюлген, алданган алай бола болур: Гажай сынсыды, жангызлыгъыны жияуун этди. Сора кёзлерине къан чабып, жукъ кёралмай, сууукъ жерден да айырылып кеталмай кёп турду.

Арлакъда уа тиширыу бла жашчыкъ. Шошайып, Алакёзге къарап. Дуняда аны жем ашагъанын кёргенден уллу кюуанчлары, башха къайгъылары да калмагъанча. Алай Гажай биягъы алданган эте эди. Ачыуу кютуртхан бёрюню къарамы тиширыу бла жашчыкъны къарамларына жетип, жашауну гитче кюуанчларын, уллу мудахлыкъларын да сыйындыргъан кёзлени кёрюрча туююл эди.

Да къайры къарай эди жашчыкъ, бусагъатда кюууанып жылтырагъан кёзлери алай терк да нек ёчюлдюле... Аны Кърым кеси да билмейди, ол жаланда жүрегин бир тюрлю мудахлыкъ эмип тургъанын сезала эди. Бютюнда бу тау бетни этегинде, шошайып, узакъгъа къарап турлугъу келе эди. Алай кёп-аз къараса да, аны сабий жүреги кёзгъа-

ла баргъан болмаса, тынчлыкъ, сорууларына жауап да табалмайды. Огъесе кенг тау бетни, аны этеклерини шургулукъларымы салады Кърымны жюрегине жашырын къайгъыны, анга ангылашынмагъан жесир сезимни.

Бусагъатда жашчыкъ кѣралгъан тау бетни хурттагы гелеулюдю. Анда-мында, булутчукълача, хаух къоннган къар агъарады. Къары кетген жерледе гелеу кѣгереди. Тюртю, лёкъу тереклени кѣгетлерин бу кюз эллиле жыялгъан болмазла, къырпакъ къатыш къызарып, мугурайгъандыла. Лёкъу терекчикле кешенеле ичлеринде да къызарадыла. Хабла бла тийрелеге жюрюп башлагъынчы кешенеле алай бийнк сунмай эди Кърым. Энишгеден къараса, кѣрмей эди. кѣрсе да акъ госта адамчыкълагъа ушатып тургъанды. Тау этеклеринде бузоуларын излей айланган жашчыкълагъа да ушата эди.

Кешенеле уа гостала туююдюле. Бийикледиле. Акъ жамычыларына чулгъанып, сагъышлы сюелген сюрюучюлеге ушайдыла.

Кешенеле кѣпдюле. Тау этеклени бир къыйырындан экинчи къыйырына дери тизилгендиле. Жангыз къалып, анда-мында да сюеледиле. Башхалары уа элге дери энип, элге къошулуп, дагъыда ёрге айланып, къайры эсе да кетип барадыла. Кърым таш юсюне ёрлеп да къарады.

— Хабла, былагъа кешенеле деп нек айтадыла?

Кешенелеге кешене деп нек айтылгъанын тишируу билмей эди да, тынгылауну ийди. Аны юсюнден бир заманда да да сагъыш этерге тюшмегенди.

— Адамла ёлгенлерин асырагъандыла кешенеледе,— деди Халимат. Къыш аллы суукъла жунчутхан болурла, нек эсе да мугурайып, жыйырылып сюеледи. Ариу санларына хырлы къатападан эски къысха къапталы жарашмай. Мылы жерде быстыр чарыкълары жылытмай.

— Бусагъатда да асыраймыдыла? — деди Кърым, ташдан эниге саркыргъа хазырлана.

— Бусагъатлада асырамайдыла.

— Нек? — деди жашчыкъ, ташдан тюшюп, Алакѣз таба къысыла. Таза, шош хауада тор ажирни нартюх чайнагъан тауушу узакъгъа эштиледиле.

— Энди ишлемейдиле кешенеле, къыйын болур,— деди Халимат, къолларын къаптал женглерине сугъуп.

— Энди къабырладамы асырайдыла?

— Хау, энди къабырлада асырайдыла,— деди тишируу, нек эсе да олсагъат кесине жан аурутуп. Ёлюп, ёлгенлеге къошулмагъан деп келди кѣлюне. Алай асыры бек кюй этерге, ахлуларына да айып салыргъа къоркъду. Ал-

лахындан тилеп алгъан къадарыны жесири эди ол. Жаны сауду, кюнде-кечеде сабийине кёзю жете турады.

Жаз жылыу ёлгюнчю Халимат къыйналгъан да этмегенди: кече къалыр жер азмы эди. Таш, терек тюбюнде къалса да айымы эди,— адамны жаны къатыды, терендеди. Эллиле да арбазларындан къыстамагъандыла. Къыш аллы сууукъла тышгенли уа Фаризат кесине чакъырып кюрешгенди — Халимат ёз арбазындан кетерге суймегенди. Атасыны мал орнуу мыйюшюнден аны киши къыстамагъанды. Сюртюп, сыйпап-сылап, къабыргъаларына кийизле тагъып, сау болсунла эллилери, отоуча этип бергендиле. Жокъду ол жаны бла жарсыуу — кечинир, бу жазыкъ сабийге не мадар ансы. Тиширыуну жүрегин къысхан, тамагъын буууп тургъан Кърым эди. Бютюнда арт кезиуледе. Алай нек болуп къалгъанын а айталлыкъ туююлдю. Анга келген палахха энди мадар жокъду — сыйырылгъан аты сыйырылгъанлай къаллыкъгъа ушайды — тёзер. Алай энди аны ата арбазына палах башха жол бла ызлап келе эди. Айшатмыды огъесе башха ачыуму эди ол?

— Бу къабырладамы асырайдыла? — деди Кърым, кешенеле ичинде, ала бла къатыш эски къабырланы кёргюзтюп.

Угъай, энди эллиле ёлгенни бери келтирип кюрешмейдиле. Асыры узакъды.

— Элден узакъда ёлгенле кюркыгъанмы этедиле?

— Да ким биледи, кюркыа да болурла, харип,— деди тиширыу. Алакёзню аллындан жез тазны алып, кешенеде букъдуруп къайтды. «Ёлген ёлюп къалады, ол кюркыа эсе, жангыз аллахдан кюркыады дерге умут этип, тынгылап кёйдю.

— Ёлгенле бизни кёремидиле? — деп сорду Кърым.

— Кёредиле, ийнан жашчыкъ, не этгенибизни, къалай жүрюгенибизни да кёрюп турадыла.

— Кешенеледен чыгъып алаймы кёредиле?

— Чыгъып да кёре болурла, ийнан. Биз кёрмейбиз ансы, ала нени да кёредиле,— деди тиширыу Кърымны кесине къысаргъа умут этип. Жашчыкъ арлакъ тепчиди. Нек эсе да мудах болуп къарады.

— Сора мен бир заманда да анамы кёрлюк туююлме. — Кърым жилимукъларын «акъылындан шашхан» тиширыугъа кёргюзтюрге суймей, женг къыйыры бла кёзлерине узалды. Халимат, олсагъат борбайлары къырккылып, къарыусузлукъну азабын чегип, сууукъ ташха чёкдю. Жашчыкъны алындырама деп кюркымаса, кычырыкъ этип жилирыкъ эди. Алай кычырыгъын тамагъында тунчукъдурургъа кюч табып сёлешди.

— Нек айтаса алай, хомух, сени ананг ёлмегенди.

— Ёлгенди, мен билеме... — Кърым жиямукъларын сыгъып, хар заманда этиучюсюча тау бетге къарады. Былайдан ол жууукъ да, ачыкъ да кёрюнеди. Алай жашчыкъ не кюрешди — оракъ оургъа кетип, жолда къалгъан анасын табалмады. Анасыны этегине жабышып тургъан жашчыкъ энди кеси жангыз сюеле эди. Къар юсюнде. Къызыл тёппели бёркчюгюн тешип. Жокъ эди аны къатында орагъын жылтыратып, этеклери бла жел этдирип, Кърымгъа ашыкъгъан тишируу. Тёрт жанындан да бирча уруп, сууруп, юркютюп, тау аяз къалтыратхан жашчыкъ жангыз эди, кенг тау бетде, къайры барырын билялмай, хайран болуп сюеле эди.

* * *

Марковну аскер полку жолгъа чыкъгъанлы тамам кюн толгъанды. Буйрукъгъа кёре, ол, тамбладан оздурмай, Черек тарын душмандан тазалап, мычымай башхасына ётерге керекди. Буйрукъну кыйынлыгъын, аны тынч толтуруп, жангы жолгъа чыгъып къалалмазын подполковник ангъалай эди: тар ауузгъа кирирге да суймей эди ол. Къачып баргъан душманны жолун кесмесе, иги туююлмюдю, тардан чыкъма кююп, артда желкесине уругъа. Бу оюмун Марков дивизияны командирина айтханда, ол анга онгунмай, сабийгеча, тырман этген эди. Терс сёлешгенине энди кеси да тюшюнгенди. Ким не десе да, урушну уллу-су Нальчик шахар ючюн барлыкъды. Узун къаланы тийресинде да душманны кючу аз туююлду. Узакъ тау элlege бёлюнюп тургъан немецлилени тар аууздан къутултуп, бирлешдирмезге, билдирмей шырт деп жетип, бууаргъа иги эди. Дивизияны командирина мураты да алай эди. Нальчик таба барлыкъла бла болса сие эди подполковник. Кыйын эди аны борчу — аякъ кючден илиннген жерледе жашайдыла таулула. Жашыртын жерледе. Жангы хапарлагъа кёре, ташларындан эсе бандити кёп. Жаш, сабий, къарт деп жокъ — барысы да окъ, топ болуп атылыргъа хазыр. Къайсы таш, терек артына сагъайып жан сакъласынла аны аскерчилери. Алай сагъыш эте эди ол. Мёхелликге, арсарлыкъгъа хорлатып, уллу ишни ахсатса, анга кечимлик боллукъ туююлду.

Марков киши ортасындан озгъан, орта бойлу адамды. Жукъа акъ чачы артха ариу таралып, жумушакъ къарамлы, кёк кёзлю. Гобар бурну, базыкъ кыызгъыл эринлери аны сабыр, жууаш адамгъа ушатадыла. Алай ол ёз тергеулюгю аз болгъан, ёнчелеп кюрешмей, кесип кюйгъанны

тюзге санагъан аскерчиди. Ёнчелеу бла тергеулук — аны иши туююлдо. Марков башха миллетлени кылыкъларынадетлерин билип, ангылап, алагъа хурмет этерге суйгенледен да туююлдо. Кёп халкълы, тарыхлары жюз жылла бла саналгъан миллетлени ишлери башхады. Бу къабартылы, бу малкъарлы, неда къарачайлыды деп да айыралай эди ол. Барысы да къара шинли, огъурсуз адамла. Къама ойнатып, ушкок атхандан сора жукъ тындыра билмегенле. Хайуанла кибик, дей эди ичинден. Таууланы чомартлыкъларын, къонакъгъа сакълыкъларын окъуна эсизликге санай эди.

Мындан бир къауум ай алгъа Марков кесини аскер къаууму бла энди къайтып келе тургъан жерлеринде эди. Къонакъбайлары къарт киши бла къарт тишируу эдиле. Алай Марков бла аны жёнгерлерине жалаанда ол экиси ачыкъ туююл эдиле — эллиле кезиу-кезиу къой союп, хычинле этип, къонакъгъа чакъырмай хазна ингир оздурмагъандыла.

— Быллай чомарт, адепли адамланы мен аз кёргенме,— деди бир жол Марковну жёнгери, сыйлашып, чыгып келе.

Марков, онгсунмай, мыйыкъ тюбюнден ышара:

— Хычинлери иги болгъанлыкъгъа, кеслери да алаймы сунаса? Бош терилесе.

Жыйырма бла беш жылы толмагъан Дмитрий Петренко, солууу иш да тыйылып, сейирсинди.

— Жолдаш майор,— деди ол,— кюн сайын сени сыйлап тургъан огъурлу адамланы юсюнден алай нек айтасыз?

— Лейтенант, эслеп сёлеш,— Марков тохташып, къарамы бла жёнгерин ёнчеледи. — Тууарлыкъдан айырылмагъанла сыйлагъан этедиле деп нек алданаса? Эслери айнымагъанны кёргюзтедиле ала. Къарангылыкъны.

— Офицерге ушамагъанны айтасыз. Биз кирген юйюрледе офицери, политругу болмагъан жокъду. Къарангылыкъмыды ол? Сау къалыгъыз,— деп, Дмитрий уруп, берип кетди.

Марков ачыуланмады. Лейтенантны ызындан «тохта» деп да сёлешмеди. Сагъышланды. Кертда, ол кёп таулу юйюрге кирип чыгъа тургъанды. Къабыргъаларында аскер кийими бла бир-эки суратлары болмагъан юйюрню хазна кёрмегенди. Ичлеринде лейтенантла, капитанла да кёп. Жютю къарамлы, чырайлы таулу жашла. Аскер кийимлери юслерине ариу жарашып. Майор, юрегинде кёозгъалгъан ангылашыныусуз сезимни ёчюлталмай, къарай эди. алагъа. Жашланы жютю, жигит кёрюннгенлерин жаратмай: «Быллай кесип кетерге да угъай дерик туююлдо»,—

дей эди ол. Нек кюйгенин, кимге ачыуланнганын шарт билмей эди Марков — ачыуу уа ичине сыйынмай. Кийик халкъланы жашларын офицерле, политрукла, этгенлерин сылхырлыктыгга санап. Солдатдан ёрге кётюрюлюрге онг берирге керек туююл эди — душман окъланы тыяргга, суутургга жарарла. Анда да ишанып кёоймай, желкелерине сюнгю тиреп сюрсенг. Штраф батальонлада. Марковну къланы бузулуп, таулулагга кёозургга хазыр эди. Бир жол кёонакълбайы — жашагган адам Ислам, шош олтуруп, орусла кёонаггына кёп къларап турду. Таяггыны гулошуна кёлларын салып, саггышлы. Жашы эсине тюшюп. Ол да, хариш, бирледе мунуча фатарда тура болур деди ичинден. Марков кёой этден шишликни татыуун чыгъарып ашай эди да, къларамы, шошлуггу бла ыразылыггын билдире эди къларт. Дунияда иги адамла кёпдюле, аны жашын да аш керекли эте болмазла. Аллах андаггын-мындаггын да кёреди.

Ахырында, Ислам кёонакълны кёууандырыр акылда мени жашым да майорду дегенни билдирди. Марков олсатт ангыламады, алай, нек эсе да, саггайды.

— Что, что, отец? — деди.

— Наш плохой пацан на войне майор, — деди Ислам, ичинден ёхтемленгенин сездирмезге кюрешди. Сора барып, къларанын келтирди, жашыны суратын, башхалача, туурада тутмай, анда асырай эди.

— Твой сын, значит, майор? — Марков неге эсе да ишанмагганча, бюсюремегенча этип, суратны артха кълайтарды. Бети алышынып, чурукъ бурунларына къларады. «Бизни бу уллу кёллюлюгюбюз кълачан кълаллыкъ болур, — деди ичинден. Тууарланы сыртыбызгга миндирип, жаннетге элитирге кюрешибиз».

— Сколько же твоему? — Марков былайда тийишли сёт табаламай, «сын» дерге да кёлю бармай мычыды. Сора чикинайы бла суратны кёргюзтдю. — Сколько лет ему, говорю?

— Жыйырма бла жети, — деди Ислам.

— Нашли кого производить в майоры... Докатились. — Марков ёрге турду.

Ислам да кёобуп, кёонакълны кёлюне не бла тийгенин ангыдаямай, жунчуду.

— Гриша, нек эсе да аш кёлораталмадынг. Кушит, пожалуйста, — деди.

Майор, сёзюн жутуп, тышына хыны чыккъды.

Мында, ташла бла тауладан сора жукъ кёрмей жашагган халкълчыккъда, ууакъ тау элчикледе аллай бир офицер аскерде кёуллукъ этген адам болургга амалы жокъ эди.

Ийнанмай эди Марков анга. Къалай эсе да, былайда бир хыйлалыкъ барды дей эди ол кеси кесине. Да, аскер кийим кийип суратха тюшген а къыйынмыды. Анга кёпле устайдыла. Алай Марков кесин алдатып, сакълыгына чып тюшюралмаз. Къыраллыкъ мёхеллени суймейди. Мёхеллик бек алгъа офицерни аркъа жилигине татыйды. Марков къыралны адамыды. Офицерле, аскерчиле деп мында анга кёргозтгенлери уа къыралны адамлары, таянчакълары болаллыкъ туюлдуле.

Григорий Марков Перъм деген шахарда туууп, анда ёсгенди, жашагъанды. Кавказны халкъларыны юсюнден кёп тюрлю жахил таурухла эшитип. Аланы сабырсызлыкъларыны бла ангылашыныусузлукъларыны юсюнден хапарла кенгден кенг жайыла, адамланы эслерин бийлеп, башхаларын — аладан да жахиллерин къабындыра эдиле. Хапарла, таурухла, огъурсуз чамла Арисейни теренинде кёп жюрюй эдиле. Кавказны халкълары ишчи халкъладыла, адепли, ариу къылыкълыдыла, тюзлюкню суйген, Совет власт, шуёхлукъ ючюн кишиден артха къалмай, къан-жан да бергендиле, деген хапар бар эсе да, бери жетип, Марковчаланы къулакъларына чалынмагъандыла. Ол эшитгеннге, ангылагъаннга кёре, кавказчыла саудюгерчиледиле, гудучула, ниет жаны бла тутхучсузладыла. Ышаныу, ийнаныу болмазча. Кавказда жашагъанланы уллу тарыхлары, жырлары, акъылман, эсли адамлары бардыла, кёпдуле деп киши ангылаталмагъанды. Бурунгу заманлада бери келиучю орус алимлени, жазыучуланы ыспас, хурмет этип жазгъанлары унутулгъан эди. Букъу басхан, кюйсюз заман унутдургъан китапла эдиле ала. Аз халкълы миллетлени юсюнден басмада кёп тюрлю зат айтыла эди. Марковну кёлюне ушамагъан, къанын къартыкъгъа сыйындырмагъан, ичин кюйдюрюп тургъан. Уллу орус халкъ, тамата къарындашлыкъ этип, болумсуз, мадарсыз «кичи къарындашларын» сыртына миндиргенлей, ашатып-кийиндирип не заманнга дери кечинааллыкъды дей эди ол. Оруслула бу миллетлени къул-къазақълары болуп, аланы алга тартып, батмакъдан чыгъарыргъа кюрешип кёпгеми-азгъамы барлыкъдыла? Ол тюрлю соруула Марковха тынчлыкъ бермегендиле. Миллет халкълагъа, бютюнда Кавказда жашагъанлагъа, болуша, орус халкъ ёз къайгысын этмейди, артха къалады деген оюмгъа ийнанып эди. Тап, шахар тюкенледе аш-азыкъ такъырлыракъ болса окъуна, ол аны миллетледен кёре эди.

Марковча адамла жаланда «тамата къарындаш» кичи къарындашларына не бергенини тергеуюн эте биле эдиле. Юсюне жарашмагъан эски къапталын берсе, аны семир-

тирге хазыр, уста адамла. Кичи къарындашла да «таматаларына» хурмет этедиле деп алагъа киши айтмагъанды. Кавказ тауланы къоюнларына къысылып жашагъан аз халкълы миллетле да къырал аллында борчлу къалмайдыла, мал, мирзеу ёсдюрюп, Арисейни шахарларын эт, жау, бишлякъ бла жалчытадыла деп газетледе жазылмай эди. Малкъар халкъ орусула бла биригип, ауз къабынындан анга юлюш чыгъарады, тамата кичисине къол узата билгенича, кичи ди биледи таматагъа билеклик эте деген хапар Арисейни шахарларына келмей эди. Да сора сюерикми эдиле Марковча адамла орус халкъны кыйынын ашап кечинингенлени! Кесинге гебен эталмай тургъанлай, башхалагъа черен этерге неге керекди? Ууакъ, жарлы миллетле кёпдюле, аланы къайсы бирин тойдурсун орус халкъ, хар бирине тап батан къурап береме десе окъуна, кесине не кълалыкъды дей эди Марков, газетледе билдириулени жыйышдырып, сагъышлана. Ол билгеннге кёре, кавказчыла мюякде — оу, къурулушда — шаудула. Къыралны ояргъа, сатаргъа кюрешип жашагъанла.

Аллайладан совет властны сакъларгъа керекди, жерлерин тапдырып. Айыпмыды? — дей эди Марков. Ол кеси властны чыныларындан бири — НКВД-ны адамы — Арисейде кече-кюн да кюреш баргъан жерде жашайды. Ленини гвардиягъа саналгъанла совет властны аягъын марараа деп кимни эсинде боллукъ эди, алай асламы, жашау, тарых кеси кёргозтдю — душман. Эменлеча адамла эдиде — бошалып барадыла, къырылып тутулуп. Эменлерин, чинарларын аямагъан къырал юзгелерин нек аяйды! Тау такъырлагъа кирип, дорбулада бугъуп, властны седиретип тургъан кийик халкъчыкъла юзгелеле туююмюдюле, аман ханс, кырдык? Сейир эте эди Марков, алагъа уллу туюмлюк болуп, къырал кечгинлик берип тургъан сунуп. Артда, урушив ал кыйын жылларында, аскер къаууму бла Черек бойнуна келип тохтагъанында, таулулагъа бютюр кюйсюз кёзден къарап башлады. Таулуланы тобукъландырып, мардага сыйындырыуну кесини тарых борчуна санай эди ол. Къыралны, «бачаманы» аллында да.

Герменлиле Кавказгъа ёшюн уруп, таулагъа жууукъдан жууукъ къысылып келген кыйын кезиу эди. Алай Марков тау элдеде жашагъанланы герменлиледен башха этмегенди. Тиширууна, эр кишисине да ёрге-энишге озгъан жашха, сабий-балийне да бирча сагъайып. Мында анга адам жокъ эди — жалаанда бандитле, аланы тасхачылары, аш-азыкъ ташыучулары, немецлилени келирлерин ашыгъып сакълаганла бар эдиле. Немецлиледен онг тапхаилай, хар юй, таш-лагъым болуп юсуне атыллыкъ суна

эди майор. Тап, кече-кюн ашын ашап, сууун ичип тургъан Исламны юйюрюне окъуна ышанмагъанды. Къарт бузоу ктыстап, неда ийнегини аллына къарай тышына чыкъса, ызындан жашыртын сынчылай эди. Этеклери бир бирге къошулгъан элден элге адам озгъанын кёрсе, ол ары хый-лалыкъ бла баргъан сунуп, аллын тыймай, соруу этмей жибермегенди. Агъачдан огун келтирирге онг жокъ эди.

Бир жол ухолчу, жангыз ёгюз жегилген арба бла келе тургъанлай, майор аны аллына чыкъды.

Арбаны тохтатып, къарт Марковну эки жёнгерине, кесине да салам берди.

Майор къартны саламын алмады. Аtdан тюшмей, арбагъа жууукъ келди. Токълу бла эки толу тулукъ кёрюп, бет алышындырды. «Бандитлеге азыкъ элтеди. Кюндюзгю кюнде, къоркъгъан окъуна этмейдиле»,— деди ичинден.

— Къайры тебирегенсиз? — Марков къартха бла аны жёнгери онеки-онючжыллыкъ жашчыкъгъа кезиу-кезиу къарады. Экисини да юслеринде онгиган мор чепкенлери, кюмюш бел баулары. Бел бауларында бичакъ кынлары. Жашчыкыны кыны бир къарышдан уллу туююдю. Марков аны да эследи.

— Узакъ бармайма,— деди ухолчу,— былайцыкъгъа алашланы журтха барама.

— Нёгеринг а кимди?

— Эгецимден туугъанцыкъды, эгецден туугъан эрке дейдиле. — Къарт Марковну халин жаратмай, жумушатыр акъылда сабыр сёлешип, ышаргъан да этди.

— Не ишинг къалгъанды сени алашланы журтда, айланып туургъа жарамайды дегенибизни эшитмегенмисе?

— Эшитгенме аны уа. Алай башха амалым зохту. Бюгюн къарындашымы зыллыгъын этеди келиним,— деди ухолчу, кесин къалай жүрютюрге, тутаргъа билмей.

Майорну кёзюне жютю къарап ачыуландырама деп къоркъа эди. Буюкъгъанча кёрюнюрге да суймейди. Былай жюкленнген эшек къууалап, ёгюз арба сюрюп келген къартланы бир къауумлары тутулуп тургъанларын унутмай эди ол.

— Эшитген эсенг, сора нек къажымайса? — деди Марков, кесин кючден тыйгъанын жашырмай. Алай хыны сёзге къарт хыны жууап этмеди.

— Къаршы зууугъуну зыллыгъына, бармагъан, болушмагъан айыфды. Бизде адетди, тёреди.

— Мен а жалаңда уруш тёрени билеме, угъайынг бар эсе, санга да билдирме.

— Келиними менден сора энди къаршы адамы зохду,

эки зашы да урушдадыла. Тыйма мени,— деп ухолчу ариу сёленди.

Марков нёгерлерине къарады. «Къаллай урушда болгъанларын биз билебиз» дегенча ишармыш этди.

— Таурухну къой да, бандитлеге аш алып баргъанынга женгдир. Башынга ол игиди.

— Мени бандитледен- цандитледен тух тенгли хапарым зохду. Сен къаллайла сёлешесе. Озгъан эте кёреме, тейри, адамы. — Къарт къолун бичакъ кыныны юсюне салып, Марковну кёсюне къарады. Онгсунмагъанын билдирирча. «Не аманларынданды бу, цынла зюрютхенликге», — деп ичниден.

Майор ашыгъын сёленмедди. Аны аллында нелляй адамла сюелгенлерин, алагъа не этерин ол эртте бичген эди. Алай не сакълайды, уруп къойса, гюняхмыды, айыпмыды.

Арта хатагъа жолугъуп, ажым этмез ючюн, уруш низамгъа бойсунса иги туююлмюдю деп, кеси кесине эс тапдырды. Болсада нёгерлеринде арсарлыкъ къалмаса сюе эди.

— Терн машокларынга сауут жокъмуду? — деди бир аз тапгылап тургандан сора.

— Не сауут хапарды ол, нартюхдю. Ёзге уа?

— Билебиз, сени кибикле ёрге къаллай нартюх ташыгъанларын. Къармагъыз,— деди майор, нёгерлери таба бурулуп.

Эки жаш аскерчи эрлай атларындан тюшюп, бир тулукъну къарнын жырып, нартюхюн тёкдюле. Анда жукъ тапмай, экинчисине узалгъанлай, къарт тирилип къалып, кыстаууракъ къармашхан аскерчини жагъасындан тутду.

— Тохта дейме мен санга, атангмы ёсдюргенди бу нартюхню, зерге нек заяса, къанынг зайыллыкъ. — Ухолчу аскерчини иги да силкиндирип, бир жанына тюртдю. Аскерчи къажымады, къамамады.

— А ну, тикай отсюда, бандюга,— деди.

— Сенсе такай, сенден уллу такайны, бандюганы да ким кёргенди. Ухолчу иги къатылып, аскерчини жангыдан тюртдю. Аскерчи тайып, жерге тиер-тиймез, Марков керохун суууруп алды да, къартны тюз мапгылайын тутдуруп атды. Эгечинден туугъан жашчыкыны ауазын эшитирча, ол чабып жетип белине жабышханын, анга амал, мадар этерге кюрешип, гузабаланнганын сезерча, ангыларча туюл эди ухолчу.

Сюек саплы бичакъчыгъын кынындан не заманда, къаллай чыгъаргъанын билмей, тап ол къолунда болгъанын да сезмей, жашчыкъ Марков таба секирди. Огъесе башхасымыды — аны иги кёралмады. Ат юсюндеги табаны бла жю-

рек аузуна уруп ийди да, солуу тыйылып, жолда саргъалгъан нартюхге сыртындан тюшюп, мычыды. Не этерге болукъ эди ол. Жарлы анасыны тамата къарындашын ёлтюртүп, сора аны ёлюгюн къоюп къачаргъа жарарыкъмыды. Аман жанын алып, кишилигин малтап? Олсагъатдан кёзлери, ёмюрюнде жиямукъ чыкъмагъанча, къургъакъсын къалып, жашчыкъ сауут-сабалы аскерчини шарт кёрдю. Аланы бёрк мангылайларында жаниган жулдузланы да энди эслегенча болду. Къызыл жулдуз жүрютген адам жашчыкъны не заманда да ёхтеми эди, къууанчы эди. Окъуу китапларында къызыл аскерчилени суратларына къарап, алагъа ушаргъа кюнде-кечеде да термилип, ёсе келген сабий эди ол. Къызыл жулдузланы юслеринден ана тилинде жырла жырлай. Бусагъатда уа юч аскерчи аны жерге къаплап, сюелип турадыла. Огъесе къызыл аскерчиле туююлмюдюле, жашчыкъла жыйылып, ызларындан жортун айланганла, къалпакъларын алмаладан, жумуртхаладан толтуруп, алларына чабып келиучю къызыл аскерчиле туююлмюдюле?

Жашчыкъ сауут-сабалы адамлагъа къарап, ала анга игилик этмезлерин ангылап, эс жыйды, сабырланды. Жан татлыды, къутулургъа сюйдю. Черек тюз да алайда шууулдайды. Жардан энишге чынгъайса, ташла ичинде бугъар, не къачар, суу жагъа бла энишге айланып деп келди эгечден туугъанны кёлюне. Алай ол жерден тамам айырылып, аягъы юсюне болгъунчу, автомат ашыгъып къысха-къысха къарылды да, жашчыкъ мыккылланып, жангыдан жерге оюлду.

Ушкок атылгъан тауушланы, суу жагъадан ёрлеп келген тишируланы сыйыт-къычырыкъларын эшитип, эллиле андан-мындан чабышып жыйылгъынчы, Марков узайгъан эди. Андан сора ол къайтып Исламны босагъасындан атламады. Юч-тёрт аскерчини жиберип, ууакъ-тюеклерин, чемоданын келтиртди. Майор энди Алашлары деген бийик тау элчикде жашайды. Аскерчилерини асламысы тургъан, онгнга-солгъа, энишге къарасанг да тийре ачыкъ кёрюнген жерде. Адамла жүрюген-къымылдагъан жоллагъа ёргеде-энишгеде да пулемётланы къурап. Алай эллилени къайгъылары Марков туююл эди. Жерге тюшгенлени къабыр топуракълары кепчигинчи, Марковха артха кетерге буйрукъ келген эди.

* * *

Ол заманда майор дюгер жанына кетген эди. Суу ичин, гыржын ашап тургъан элинде бир къауум юйлени кюйдю-

рюп, беш къартны да илишаннга салдыртып. Терсни-тюз-ню айырыргъа онг жокъ эди. Керекмеди айырып кюре-ширге: сакълыкъ анасы кишиге хата келтирмейди. Энди уа, андан бери тамам тёрт ай озгъанды, майор угъай, подполковник Марков биягъы Черек бойнуна къайтып келе эди. Отуз жетинчи Армия душманны сибирип-сюрюп, алгъа къыстау барыргъа керек эди. Аны жолу Нальчик, Черкесск шахарлагъа эди. Артда уа 18-чи, 46-чы Армияла бла биргип, Краснодарны герменлиледен азат этерге эди борчу. Подполковник Марков аны билип, уллу сыйлы борчдан кенгде къалгъанына жарсыды. Уллу борчла тамамланып, кёзге урунган хорлаула болгъан жерде саугъа, махтау да эркин жүрюйдюле. Ауанагъа тюшерге суймей эди, туу-рада туругъа, туурада уруш этерге сую эди Марков. Огъесе ышанмаймыдыла, бир жанынамы тюртдюле? Къай-да, къачан чийин кёргюзтдю? Бар эди ким эсе да суймеген, терк ёсгенин къызгъанып, аягъын марагъан. Подполковник ачыуланып, ауур сагъышындан азатланмай, иги кесек мы-чыды. Тау тыгъырыкълагъа кирсе, терк чыкъмазын да би-леди ол. Къыйын жерледиле ала, къыйын адамла. Къор-къуу кёп, ыспас а — жокъ. Огъесе ол затланы хыйсабын этиппи жибередиле аны ары деп, Марков жангыдан кеси кесине кёл этдирди. Душман къайда да душманды. Бет-ден бетге сюелип сермешгенден эсе, кюнде-кечеде да жа-шыртын марап-къарап, бетин букъдуруп жүрюген душ-манига сагъайып жашагъан къыйынды. Къыстау, сел жан-иган от да бирча кюйдюредиле. Марков а сел отха кирир-ге керекди. Болсун алай окъуна деди ол. Жашауу, къа-лары башха, тарых, инсанлыкъ борчу да башха. Подпол-ковник борчун тамамлаялмай, айып алмаз. Неди да совет властны бирле ачыкъ жоллада къоруулайдыла, бирле уа тау тыгъырыкълада, таш артларында, дорбунлада. Ол кюн-леде подполковник аскер бёлюмлени командирлерин жыйды.

— 37-чи армия 9-чу армияны болушлугъу бла Ардон-Дигор тийрелеринде душманны къуршалап, ууатыргъа керекди, — деди Марков, аллында картадан къарамын айырмай, — командарм генерал-майор Козловну буйругъу-на кёре биз Черек — Малкъар ауузланы душмандан таза-лап, 37-чи армиягъа сол жанындан бир тюрлю къоркъуу болмазча этерге борчлубуз. Чиколагъа, Хазнидоннга, Лес-кеннге баргъанлагъа чырмау тюшюрмезча. — Былайда подполковник солууун айландырып, анга сакъ тынгыла-гъанлагъа башын кётюрдю. Къарамы бек алгъа майорла Хуцашвилиге, Габидулиннге, Кравцовха илинди. Иги, ты-нгылы жашладыла, чынтты аскерчиле, буйрукъну сормай-

ормай тамамлай келгенле. Ол жаланда Кравцовну суймейди, нек эсе да анга ышанмайды. Сергей Кравцов Марковну полкуна келгенли юч ай бола эди: Владикавказ ючюн сермешледе жоюлган Дмитрий Петренкону орунуна. Тюзлюк, кертилик излеп, жанындан тойдургъан Петренкодан да кючден кютулган эди. Бу а андан да тыйгычсыз. Черек аузун, анда жашагъанланы иги биледи деген эдиле. Бек керек эди Марковха кеп билгенле. Оздуруп билгенледен чыкмаймыды хар хата, арсарлыкъ...

— Тау ауузладан кютулуп, Ардон, Алагир, Дигор тийрелеринде дивизиягъа кюшулургъа умут этерикди душман. Сталинград фронтха барырча. Биз аны ангылагъанбыз,— деп бардыра башлады сёзюн подполковник. Алай айтып, Марков аскер бёлюмлени командирлерини борчларын белгиледи. Жолгъа къачан чыгъарыкъларын, ким къалайтын къайсы элге ёшюн урлугъуна дери ангылатды.

Дюгерли отоуда шошлукъ тохташып, киши кишиге къарамай, сёз кюшмай иги кесек турду. Марков айтханланы барысын да къабыл кёрмей эдиле олтургъанла. Бютюнда эллилени асламы немецлилени куйрукъларыды дегенин. Жаз этип кетгенин къатларгъа ушай эди подполковник. Алай сорургъа, арсарлыгъын кёргюзтюрге киши базырмады.

— Биз борчубузну кюранчсыз тамамларгъа керекбиз. Уллу сакълукъда. Айрыплан жаны бла да болушлукъсуз къаллыкъ туюлбюз — аны къайгысын да кёргенме. Артиллерия бёлюм бизден алгъа жетсин,— деди Марков. Сора, ангыладынгмы дегенча, Габидулинини кёзюне къарады. Орта ёсюмлю, гырхы санлы татарлы жаш секирип туруп, угъайы болмагъанын, буйрукъну толтурургъа хазырлыгъын билдирди. Сора биягъы шошлукъ тохташып, олтургъанла сагъышлы тынгылашып турдула.

— Борчну ангыламагъан, сорууу болгъан бармыды? — деди ахырында Марков, нек эсе да шошлукъну, аскерчилени баштёбенликлерин ушатмай. Буйрукъну олсагъат толтуруп кюяргъа хазырлыкъларын шарт билдирмегенин суймей эди подполковник.

— Барды, мен ангыламагъан барды,— деп ёрге турду Сергей Кравцов.

— Сора нек?

— Биз душманны ууатабыз деп кесибибизге тынчылыкъ излегенликге, хатасыз эдиле кырылыргъа боллукъдула. — Сергей Кравцов эки жыйырма жылындан атлагъан, сары шинли, кёккёз субай офицерди. Граждан урушну ке-

зиюунде малкъар полкнун командирлеринден бири эди. Черек аузунда тау эллени, эллилени ди иги таныгъан.

— Къырылама деп къоркъгъан таулагъа къачар. Ким тыяды алларын. Юйренмейми къалгъандыла. — Марков къаны бузулганын жашыралмай, тютюн къабындырды. Къоллары къалтырадыла.

— Терс сйлешесе, жолдаш подполковник, — деди Кравцов, — жер сюрюп, мал ёсдюрюп жашагъан адамланы таулагъа юркютюп, юйлерин тют этерге жарамаз. Къыйын жерледе жашайдыла — мекам ишлеп ичине кирген тынч туюлюду.

— Кимди терс сёленген? Менми? — Марков олтургъан жеринден къалай ёрге тургъанын да билмей, туруп, эшик артына дери барып, артха къайтды. Кравцовну тутхучсузлугъун эртте ангылагъан эди ол. НКВД-чыла ызындан тюшгенлеринде жарашыулу сёз айтханына энди сокъуранды. Жыгъылыр жерин сезалмагъан сылхыр эди Кравцов. Кесине жетмеген ишле бла кюрешгени ючюн эки кере чыны сыйырылгъанды. Ол затланы терк эсине тюшюрюп, подполковник сабырланды. Айтсын айтырын, ич солууун билип къояйым, — деди.

— Къыралны душманларын сен адамлагъамы санайса? Сора биз не ючюн къан тёгебиз, совет властны къорууларыкъ туюл эсек. Олтургъанла барысы да Кравцовха айып этерлерин сакълап, анга чакъырып, Марков хар бирине кезиу-кезиу къарады.

— Совет властны аладан къоруулар кереклиси жокъду. Совет властны ала кеслери орнатхандыла. Аны ючюн бир миллетден аз къан тёгюп, жан бермегендиле, — деди Кравцов.

— Сабыр бол, майор Кравцов! — Марков онг къолун кёнчек хуржунуна сугъуп, шош-шош атлады. — Хатасыз адамлагъа хата жетдирирге ким излейди. Алай хар гыржын ашатханига эрип, шуёх сунуп, уллу кёллюлюк этсек, кертти шуёхланы ким къорууларыкъды? Сен таулуланы граждан урушда таныгъанма дейсе, биз а — бу урушда. Ата Журтубузну бек къыйын кезиуюнде. — Подполковник «биз» деген сёзге энчи эс буруп, олтургъанлагъа ышангылы къарады. Ала не «хау», не «угъай» демедиле. — Ахшы, сен къачан эсе да бирде таулуланы юйлеринде гыржын ашап, алагъа ыразылыгъын билдиресе. — Былайда Марков башын шош чайкъап, ишармиш этди. — Биз а халкъланы барысын да сюебиз. Ол сюймеклик ючюн терслени баш токъмакъларын тайдырыгъа хазырбыз.

— Терслени, душманланы — анга кимни угъайы барды? Алай бу душманды, бу а шуёх деп тюз айырырча баз-

ман къайда, кимде барды ол? Сендеми? — Кравцов Марковну юсюне сюелип сёлеширге суймей, арлакъ кетди. Не десенг да таматады. Жыл саны, къуллугъу бла да. Сен а нек тынгылайса дегенча, майор Хуцашвилини къатында олтурду. Алай батальонну командири сёзге къошулмады.

— Бизде барды базман, — деди подполковник. — Алыкъа алдамагъанды. Болду, кересиз дауурну къояйыкъ. Уруш бара тургъанын унутма.

— Угъай, жолдаш подполковник, — деп, Кравцов жангыдан ёрге къопду.

— Энди уа не айтырыкъса? — Марков жукъа саргъыл къашларын керип, сейирсинди.

— Черек тарында, немецлиле кетген эселе да хапарыбыз жокъду. Айрыпланла жиберирге, ууакъ тау элlege топланы къуаргъа неге керекди — эллилени элгендирип, журтсуз къояргъа, къол этерге. Тасхачыла жиберип, тюз хапар алайыкъ.

— Ол жумушну лётчикле тамамларыкъдыла. Тасхачы аскер къауум жиберирге уа заман къалмагъанды. — Марков ачыуланмай, чамланмай сёлешди. Тап, жиберсек да ненча кюннге жетип артха къайтырыкъдыла? Қайтырмы, къалырмы? Бизни хоншубуз 9-чу армия тирелин, алгъа бармай турады. Ардонга, Алагирге жыйыллыкъ душман бёлюмлени жолларын мычымай кесмесек, 37-чи армиягъа борчун толтурургъа чырмаулукъ саллыкъды, — деди Марков, нек эсе да жумушап. Кравцовха чырт да ышанмай эди. Қьоркъмай да туююлду. Жаз айлада хатасыз адамлагъа артыкълыкъ этип тургъанса деп, ол бир ненча кере сагъыннганына подполковник сагъайып эди. Қыйын кезиуледе палах къайдан, кимден чыгъарын билмейсе. Кравцовну сёзю барса, анга ийнансала, онгуна айланмазын Марков ангылайды.

Ол эсине тюшюп къалып, подполковникни сол кёзюню къабы ууакъ калтырай кетип, ёрге тартылды. Офицерле аны кёрюлерин суймей, къаш башын къолу бла жабып олтурду. Сёзсюз, Кравцов хаталы адамды деди ичинден. Қьоркъуулу. Чёкдюрсе, жерин тапдырса — насыбы, болалмаса — кеси чёгер, сынар. Тасхачылыкъны юсюнден а керти айтады деп келди кёлюне. Тау тыгъырыкълада аны не сакълагъанын билирге керек эди. Сел отну къалайда ёчюлтюп башларын. Алай 37-чи армия уруш этген жерледе тасхачылыкъ тынгылы бармай эди. Тасхачыла жумушларын тамамлагъынчы, армиягъа алгъа барыргъа буйрукъ берилгенди. Эки кюнден бери уа 37-чи армияны штабы бла байламлыкъ жокъду. Марковну ангылагъанына кёре, командарм генерал-майор Козлов оноуну ууучунда туталмагъан

ды. Армияны аскер бѣлюмлерини араларында байлам-лыкны немецлиени жигитликлери юзмегенди, командармны хомухлугъуну хатасындан юзюлгенди деген оюмун нѣгерлеринден, кесинден да жашыра эди Марков.

Подполковник ачыуланып, алай олсагъат ачыуун нек эсе да къууанч сезими хорлап къоюп, ёрге турду. Энди аны бет шаугютлери, къолу, кирпичи да къалтырамайды. Бусагъатчыкъда къарт, къарыусуз кѣрюнюп олтургъан Марков тирилди, кюч-къарыу алды. Осал ишни хайыры, хатасы да болады, деди. Байламлыкъ юзюлген эсе неди да, кеси башына эркин, къалай тап кѣрсе, алай этер.

— Тасхачылыкны лѣтчикледен тынгыла бардыраллыкъ туюлбюз. — деди Марков, ауур шошлукъну бузуп.

— Тау жерледе тасхачылыкны адамла бардырыргъа керекдиле, — деди Кравцов, — эллиге да тюбеп, соруп.

— Баш аурууду ол, — деди подполковник, — къайсы таш артын, дорбунну тинтирикдиле.

— Немецлиле дорбунлагъа кирип турмайдыла.

— Бизге хорлау керекди, — деди Марков, Кравцовну сѣзлерин бѣлюп. — Сиз да юйлеригизге сау-саламат къайтыргъа сюе болурсуз.

— Сюебиз, — деди Сергей Кравцов, — ажымлы болмай, гюнях алмай. Совет аскерни алгъа баргъан кезиуюнде хата салмазлыкъ жерлерибизге хата жетдирмейик. Артда тарых аны бизге кечмез.

— Тарых хорлагъанланы къолундады, — деди Марков жарыкъ ауаз бла, кертда да битеу къыралгъа хорлауну кеси келтирликча. Сен а къоркъа эсенг, башынга эркинсе, батальонну Назаровха ётдюр. Бююн окъуна. Уруш кѣп жаншагъанланы суймейди.

* * *

Кърым кѣк кюкюреген тауушла эшитип уянды. Сабий эсе да, биле эди ол жылны бу заманында жауун жаумагъанын, элия да урмагъанын. Гѣн чарыкъла да кийип, чепкенчигин да къаплап арбазгъа чыкъды. Кѣкде бир булут хурт-так окъуна эслемеди. Кюкюреген тауушла уа селеймейдиле. Къайдан чыкъгъанларын ангылаялмай, абери да кѣралмай иги кесекни тѣгерекге къарап сюелди. Аякъ тюбюнде жер титиреп, тебип. Арлакъда къарт эшек бла къызыл къолан тана халжар чалыгъа къысылып, юрке, дагъыда шошая тургъанларына да эс бурду.

Айшатны да кѣрдю. Юй мюйюшюнде томуроугъа олтуруп. Чыпчыкъ кирик гитче болуп къалып.

— Бу гюрюлдеген неди, юйюбюз нек къалтырайды? —

Кърым шош келип, анасыны эгечини къатында тохтады. Айшат башын кётормей сёлешди.

— Герменлилеге къан жаугъанды.

— Жауунчамы жауады къан?

Тиширыу жашчыкъгъа къарады — аны кёзлери алай улла болуп Кърым бир заманда да кёрмеген эди да, къоркъуп, къачаргъа умут этди. Алай жеринден тебалмады. Айшатны халин жаратмай, сабий эси инжилип, жияп ийди. Анасыны эгечин суймей эди ол. Бюгюн а анга бир хата болгъан сунуп элгенди.

— Тын, жияма, къоркъма, герменлиле топла атадыла,— деди Айшат.

— Кърым кийиз, резин топланы биле эди да ангыламады.

— Не топладыла ала?

— Гермен топла.

— Санга топму тийип мудах болгъанса,— деди Кърым, чепкен женги бла кёзлерин сюрте.

— Сени жауунга тийге эди ол тон,— деп, Айшат, кючсундю.

— Къайры атадыла топланы, мен аланы нек кёрмейме?

— Ким биледи къайры атханларын, нек атханларын, эсиргенлерин тегедиле. — Тиширыу юй артында къапхакъ башына къарады. Алай туюл эсе да, жашчыкъ алай сунду. Анда, адамгъа ушап, терекчик ёсе эди. Энди жокъду. Айшат кеси кесгенди. Ол терекчик халжар муююшюнде атылып, къуруп турады.

— Тюбюнден аскер келген хапар барды,— деди Айшат.

— Ким аскер, бизни аскерми? — Жашчыкъ къууанч тыпырлы болду.

— Бизникиле, герменлиле да этген хайырларын башларына урсунла.

— Энди сени жашларын да келликдиле да? — деди Кърым.

Айшат жукъ айталмай, айтыргъы да келмей, мугурайгъанлай турду. Бусагъатда аны сёлешир къарыуу жокъ эди. Жашларындан хапары да жокъ эди. Эсине биягъы элни игисин-аманын да ёсдюрдюм, алай не тапдым деген оюму келип, чамланды. Кимге табынып, баш уруп жашады, мындан ары уа кимге, неге таянсын, къайры къарасын, айхай, билсенг а деди да, кёзю-башы тегерек айланып башлады. Биразгъа дери къайдагъысын сезалмай турду. Сора жайыкъгъанча болуп, сейирсинип, аллында сюелгеннге къарады.

— Сен кимсе, жашчыкъ?

— Мен Кърымма,— дерге ашыкъды, сабий биягъы къоркъуп.

— Мени жарлы эгечими баласы болурса?

Жашчыкъ жукъ айтмады. Бу кезиуде топла атылгъан тауушла ёчюлюп къалып, шошлукъ тийрени бийледи. Ол экисини да къулакъларына буштукъ болуп, жукъ эшитдирмей, мамукълай, арбазгъа къонду. Кёпмю-азмы турду, дагъыда чачылып, къайры эсе да ёрге сууурулуп кетди да, тийреге жан кирди. Жашчыкъ къарт парийни сынсыгъанын эшитди, арбазгъа сахиник желчик къайтды.

— Кимди ол бери келген, ийнан келеди, аякъ тауушларын эшите турама... Тонаргъа келеди. — Айшат сагъайып къопду. — Кет сен да былайдан.

Тиширыу жёбелеп барып, юйюню эшигин ачды. Босагъадан кючден ётуп тохтады. Сол жанында мюйюшде суюк къалаугъа къарап ышарды, неге эсе да ыразы болду. «Ырысхымы аллах къызгъанмасын» деп шукурланды. Сора жиямсырап, тамата жашым къайтып, къатын алса, ма мюлкю хазыр, деди. Была уа кичи жашны: юйню башха мюйюшюнде ёрге къаланып, от жагъаны да сыйырып тургъан эски-бюсхюлени, багуш чурукъ-чарыкъланы, чабырланы ийнакълады. Жангыз къызымы сыйы-бернеси да хазыр.

Хар бири бир къой, тууар деди къарангы отоугъа кирген жерде тегерек, сыйдам ташланы юслери бла кючден-бутдан ётуп. Жау чыракъчыгъын табып жандырды. Кюбюрню ачды да акъ чулгъамны тешди. Сора алтын ахчалагъа жау чыракъны жууукълашдырды. Алтын ахчаланы жылтырагъанлары тиширыуну арыкъ, жукъа бетин балауузгъа ушатды, кёзлерин мыдыхландырды. Айшат симсиреп, гуп-пурланып иги кесек турду:

— Ма манга жетгени, он бармагъымы он жукка этип адамланы ёсдюргеним ючюн. Айыпмыды, бу дуняда хакъын алмай киши кишиге бойнун буруп окъуна къарамайды. Кырал окъуна бир ёксюзюне аягъы юсюне салмайды. Сора мени Аллахмы ургъанды?

Кърым уллу болса, къатын алса берирсе деген эди. Ким эди алай аман аууз ачхан? Эгечимми? Бармы эди мени эгечим? Эшта, эшта. Кърым дегенлери уа кимди? — Айшат сагъышланып, кюбюрню жапды. Юсюне чёкдю. — Танымайма аллай адам, угъай таныялмайма,— деп шыбырады.

* * *

Кърым тюнене тюшден бери жукъ ашамагъанды. Айшат аш биширир деп да умуту жокъду. Аны от жагъасыны

кюлю жылынмагъанлы кѣп болады. Сют къайнатыучу къара чоюнчугъу, халыула бишириучю табалары сюекле тюбюнде кългъандыла. Анасыны эгечи бюгюн да от тиргизирге ушамайды. Кюнню кѣзю уа юй артында сыртдан бери къарагъанды.

Хабла эсине тюшюп, жашчыкъ бютюн бек инжилди. Ачлыгъын жангыдан сезди.

Тюнене Кърым уллу элге ѳтюп бара тургъанлай, акъылдан шашхан тиширыу аны аллына чыкълган эди. Ол хар заманда да алай этеди.

— Ачмыса, жашчыкъ. Ийнан бек ачса,— деди Хабла.

— Угъай, ач туююлме,— ѳтюрюк айтханын билдирмез ючюн, Кърым энишге къарады.

Тиширыу жашчыкъны кълундан тутуп, жашагъан жерине келтирди. Кърым угъай демеди. Алгъаракъллада кълундан тутаргъа кълмай эди. Энди уа башын сыларгъа, кълчакъларгъа окълуна къляды. Уялмаса, кеси да кълчакъларыкъ эди.

Хабла халжарны муююшюнде жашайды. Алай ол тап жарашдырылгъан отоугъа ушайды. Чалы кълбыргълаларына, эшик орнуна да кийизле тагълып. Ортасында тизгинли от жагъла. Не заманда келсе да, андан Кърымгъа хычыуун жылыу урады. Кълан кийизледен да. От жагъланы тѳереги сары топуракъл бла сюртюлюп.

— Сен энди пакълра жыймаймыса? — деди Кърым, жууурт айран бла жылы нартюх халыуну ашай.

— Пакълрагъламы ушайма мен, жашчыкъ? — Халимат сагълайып, чындай-чарыгълуна къларады. Тозурагълан ишми этгенме деп элгенди. Жунчуп тургъланын Кърым кѳрююн сълмей эди. Хазнамыды, сабий кѳлю кълчар ючюн кѳпмю керекди.

— Угъай, ушамайса. Ариу жаулуку кълсаса, андан ушамайса.

— Мен пакълра кълалай жыр эдим,— деди тиширыу.— Жаны сау адамгъа пакълра жыйгълан айыпды.

— Акълдан шашханга уа жараймыды пакълрачы болургъла? — Кърым гыржын чайнагъланын тохтатып, Хаблагъла сагълайды.

— Кимди акълдан шашхан?

Жашчыкъ тынгылауну ийди. Кѳз кълыйыры бла тиширыугъла къларады. Ушамай эди ол телиге. Алгълан ушай эди. Энди уа анасын эсине тюшюреди. Къллары, чачы, ауазы бла. Алай эди, нени унутхан эсе да, анасыны ауазын эшитгенлей турады. Аны хычыуун, назик кълларын да унутурукъл туююлдю. Жашчыкъ Хабланы узун бармакълы кълларына, бюгюн биринчи кѳргенча, эс бурду.

— Жашым, айтмадың, кимди акъылындан шашхан?— деди Халимат жангыдан.

Айшатды дерик эди да, жукъ айтмады. Кърым тынгылап къойду. Акъылындан шашхан иги болмагъанын жашчыкъ ангылай эди. Анасыны эгечини юсюнден аман сёз чыгъарын суймейди...

Хабланы жууурт айранын, ариу сёзлерин да эсине тюшюрюп, уллу элге къачаргъа бла къалыргъа арсарлы бола, Кърым арбазда кёп булжуду. Айшат чыкъмады. Чыгъып, аш-суу этер къайгъысы жокъ эди. Топла атылып, гюрюлдеп туруп, энди уа нек шошайгъанларын да билирге ашыгъа эди жашчыкъ. Герменлиле «безиреп, эсиргенлерин» нек тёкгенлерин. Хаблагъа сорса, ол айтыр. Ашаргъа чакъырса, барыргъа унамаз, кюн сайын тыш адамны юйюнде ашагъан айыпды деп, Кърым чурум изледи. Сора, къуулуп кетди да, къарап-къарагъынчы тёшге чыкъды. Хазнамыды, Айшатны арбазы бла алайны арасы толугъа чычырым жокъду. Тёшню аргъы этеги бла уллу эл бирге къошулуп эдиле. Тёшден энишге къарагъаннга хар не да ачыкъ кёрюнеди: арбазла, алаша хунала, тар къысха орамчыкъла. Орта орам а тюзду. Бусагъатда Кърым сюелген жерден башланады. Ол элни ичи бла агъарып, сора къыланч айланып, Черек сууну бойну бла келген жолгъа къошулады. Бусагъатда не арбазлада, не тар орамчыкълада киши жүрюп, къымылдап кёрюнмейди. Эл, саулайын тийре да бир тюрюлю шошдула. Жаланда адамла къуллукъ юй деучю мекамны арбазы къуру туюлду. Анда-мында, «герменлиле» жокку-жокку болуп сюелгенлерин, кире-чыгъа тургъанларын кёрюп, былайды деп оюм эталгъынчы Хабланы эслеп къоюп, къууанды. Тиширыу къыстау, жанын къолуна алып жетип, жашчыкъны кесине къысды. Аны къолларыны хачууунлугъуна желкеси бла тынгылап, нек эсе да тансыкълагъан да этип, къысылгъанлай турду.

— Аллахдан къоркъмай, сени бери ким жибергенди, жаханымге кир да ёл деп? — деди акъылындан шашхан тиширыу,— Кел, жашчыкъ, бу хужулукъланы кёз туураларында сюелмейик.

Экиси да алайда, ёгюз кибик уллу ташны ауанасына кирдиле. — Герменлиле эсиргенлерин нек тегедиле? — деди Кърым, къуллукъ юйню арбазында сюелгенле кими атхамине, мингени уа жангыдан тюше тургъанларына эс буруп.

— Эсирип а, нелерине махтанныкъдыла. Ёлмей-къалмай къачып барадыла.

— Нек къачып барадыла, къайда къачып барадыла? — деп гузаба этди Кърым.

— Майна, ары къарачы,— Халимат башын къымылда-

тып, балан бармагы бла орта орам бла Черек жагыасы бирге кышулган тийрени кергюзтдю.— Кердюнгмю энди?

— Кердюм,— деди жашчык.

Былайдан алайга сёз тынгылы жетмезча узакъ туюл эди. «Герменлиле» тизилишип, энишгерекде акъсыл жолга тегюлуп, ыргы Черекге кышулганлай болуп, бара эдиле.

— Была да бусагыат кетерикдиле, ол пакыр кесин ёлтюртеди ансы,— деди тиширыу.

— Пакыр деп кимге айтаса? — деди жашчык.

— Майна, кермеймисе, айыула бла кертме ашарга базынган кишини.

Хаким бла «герменли» ат ючюн тарт-соз болганларын Кырым энди ангылады. Не айтып даулашханларын эшиталмады. «Герменли» Хакимни бир жанына тюртуп, ол сагыатда минип келген атыны жюгенинден кысха тутду. Хаким кесини иги, кырыулу атын солдатха берип, аны желбыдыр мыркыасы бла жолга чыгарга сюе болмаз эди, жюгени «герменлиден» сыйырып, атха минер акыл этди. Алай ол аягын ёзенгиге илиндиргенлей, биягы «герменли» аны жагыасындан тутуп, артха силдеди. Экиси да бир бирге кыайырылышдыла. Тамам ол кезиуде дагыда бири жетип, Хакимни не зат бла эсе башына урду. Хаким сюрюшуп, кетип, аягы юсюне сюелгинчи, ат даулаган «герменли» ушкогун аны юсюне буруп, эки-юч кере да атылтханын Кырым керген да, эшитген да этди. Андан ары не болганын биялмады: «акылдан шашхан» тиширыу жашчыкны кыюнуна кысып, башын жаулукъ канатыны тубюне букдурду. Кырым Халиматны керюрек жылыууну хычыуунлугундан сора жукъ эшитмей, жукъ кермей, иги кесек турду. Артда ол тиширыуну кыучагындан ычхынып кыараганында, кыуллукъ юню арбазында герменлилени кермеди: узакъда кетип бара эдиле.

* * *

Жашчык, жукъа, акъсыл бетчигин кюннге айландырып, кер сюелди. Кёзлерин жумуп. Жылы хауа аны бойнун, кыулакъ артларын сылап, ары да, бери да озду. Кырым да ары-бери чайкылып, жеринден тепчиди да, жангыдан аякъ тиреди. Кыол аязлары, бармаклары бла хауаны шоллугун, жылылыгын да сездиди. Жерни жылыуун да сездиди. Ол эски чабырларыны жукъарган олтанларындан ётуп, санларын дыгыл этип, тирилте турады. Дыгылмы этеди, огъесе ырахатлыкъ, кыуанчмы береди.— Кырым иги ангыалмайды. «Кыадарым,— деп шыбырда-

ды ол,— энди «герменлиле» да къачдыла. Оракъ оругъа кетген анамы бери келирге къой, терк келирге къой! — Жашчыкъ бир кёзюн аз ачаракъ этип, тау бетге къарады. Оракъчы тишируну эследи. Эки кёзюн ачып къараргъа уа элгендиреме деп, базынмады. Хабланы эследи. Ол къалай эсе да бир тюрюлю къууанч тыпырлы болуп, халжар таба озду. Андан жашчыкъны бурнуна жылы гыржын ийис уруп, учуп кетмей, хауаны къонагъы болгъанлай турду. — Къадарым,— деди дагъыда Кърым,— керекмейди манга алтын чёмючюнг, артда мен суу ичерик — анамы келме къой. Ма мени кызыл сакам. — Жашчыкъ кёнчегини хуржунундан тууар ашыкъны чыгъарып, къол аязына салды. — Ма мени кызыл сакам, мени саугъам сени болсун, сени саугъанг мени — анамы терк келме къой»...

Кърым тилегин ахырына дери айтмайды: андан-мындан ауазла, аякъ тауушла эшитилип башлап, сагъайтдыла. Ол жеринден тепмеди. Тилеги бла анасын угъай, битеу эли сабийлени аналарын, ахлуларын бери келирча этип къойгъан сунуп сейирсинди.

Ауазла, аякъ тауушла уа жууукъдан жууукъ. Кими арлакъда, кими берлакъда. Шарт эшитилгенле. Жашчыкъ энди абериго ырысламай, къоркъмай эки кёзюн да бирден ачды. Кърым алданмагъан эди. Гелеулю сыртланы толтуруп эчки жолчукъла бла, жалсуз да, адамла энип келе эдиле. Ашыгъып, тиширула. Къоюнларында сабийлери бла. Кызыла, къарт кишиле. Атлагъа, эшеклеге минип, жаяулай да.

— Къайдан келеди бу къадар адам? — деп сорду Кърым къарамай, Хабла къатында болгъанын сезип.

— Герменлиледен къачханла къайтып келедиле,— деди ол.

— Мени анам да герменлиледен къачып, эндими келликди? — деди Кърым.

— Угъай, ол башха затдан къачхан эди.

— Оракъ оругъа кетгенле да келликмидиле? — Жашчыкъ, кёзлерин къаматып, тау бетде анасын изледи. Эслеялмады. Не анасын, не аны этегинден тутуп тургъан кызыл тёппели бёркчюгю бла жашчыкъны эслеялмады. Адамла уа тёгюлюп, сыртдан энип. Алашевкадан. Сауутудан, Ухолдан да чыгып, кёп болуп, уллу элге келедиле. Къуллукъ мекамны арбазына. Халимат да Кърымгъа аш ашатып, ары жетерге, тийрени къобуз таууш сыйырды. Аны ким сокъгъанын Кърым кёралмай эди. Алай къобузу ашыгъышлы жарыкъ макъамы жашчыкъны къайры эсе да ызындан чакъыра, узакъгъа кетип, дагъыда къайтып, жюрегинде ол ангылаялмагъан бир тюрюлю сезим кёозгъай,

уча, дагъыда тюз кѳулакъ тюбюне келип сюзюлдю. Арлакъда, арбазны аргъы мѳюйѳшюнде, бир къарт киши бла тиширыу тепсерге чыкъдыла. Бираздан тепсегенле кѳп болуп къалдыла. Къарс ургъан тауушла, таза хауаны шатык-шатык атылтып, толкъунландыла. Тюз да ол кезиуледе къартладан бири туруп, ашыкъмай белин тюзетди. Тау этек таба къарап, иги кесек сюелди.

— Келеди, ийнан, олду. Кѳремисиз, жамауат, Алакѳз да келеди,— деди сора. Къарт шош сѳлешди. Алай аны шош ауазы тойну уютду, къобуз макъамны симсиретди. Арбаздагъыла, анда-мында къауумланып сюелгенле да бирден къарт къарагъан жанына бурулуп къарадыла. Шошайып, ѳмюрлеринде кѳрмеген термилиулерин кѳргенча. Урушха кетгенле бирден къайтып келе тургъанча. Къабырдагъыла къобуп, энди элге энип келе тургъанча алай къарадыла.

Кърым Алакѳзню аллына кѳууулуп кетди. Аны ызындан жашчыкъла бла кызычыкъла жабу-жубу этип, чабышдыла.

— Алакѳз — ѳхтем тор ажир — элге кирип келе эди. Тынч, рахат. Отлаудан, тау жайлыкъладан къайтып келгенча. Ол аз-маз сынчыкълагъанын эллиле эседиле — сан этмедиле.

— Алакѳз сау къалгъанды деп а турмай эдим,— деди ким эсе да.

— Аны айтама, ѳмюрле бла тенг атха не боллукъ эди,— деди башхасы. Ойнап, безирепми сѳлешди огъесе кѳлю бламы — киши къарыуламады. Тор, субай ажир, сабыр жюрюшю бла келе, бир бирлерин кѳуууп жетген сабийлеге аз тохташып, сора биягъы жюрюшю бла кетди. Атмы эди ол, эллиле тайлыгъындан бери таныгъан, къубултхан, кѳрүп болмагъан мал огъесе озуп кетген татлы заманларымы эди — тау тыгъырыкълагъа, кешенелеге, къабыр ташлагъа кысылып туруп, энди къайтып келе тургъан. Аны киши да тынгылы ангылаялмады, былайды деп, кесин ийнандыралмады. Хар бири кесича магъана берип, кеси сагъыш этип сюеле эди. Жюрекледен кетмеген бушуу сезим бла кѳууанчха хорлатып.

* * *

Алгъа ол таууш къайдан чыкъгъанын киши да билмеди. Барысы да сагъайып шошайдыла. Тойну ѳчюлтюп, ары да бери да къарадыла. Жукъ кѳралмадыла. Гюрюлдеген таууш а жууукъдан жууукъ, алаша бола келе эди. Хар юй башына къонуп, таш артында жукълап туруп, энди уянып, къутургъанлай.

— Айрыпланла келедиле,— деди ким эсе да.

Эллиле айрыплан тауушлагъа эртте юйреннген эдиле. Алай нек эсе да бу жолча элгенмегендиле, буюкъмагъандыла. Ачы, ауур таууш, сора элия ургъан таууш къая жухдан юзюлдю да элге сюзюлюп жетип арбазланы, мекямланы титиретди.

Къая ортасындан эки къарелди чыгъып, мычымай ёсе башлагъанларын эллиле олсагъат эследиле.

— Аллах барды, «гермен» къайтып келеди,— деди тишируу ауаз.

— Къоркъмагъыз, кесибизни айрыпланладыла.

— Сора алай огъурсуз нек келедиле...

Бир айрыплан Черек сууну ары жаны бла озду, башхасы мында, онг къанатын энишге салындырып, жыйылгъанлагъа къарады. Адамла айрыпланчыланы, аланы башларына гам жабышып тургъан, къара сахтиян бёркчюклерин, кёзлюклерин да эследиле. Былайды деп бир тюрлю хыйсап этгинчи, сууну ары жаны бла ёрге озгъан айрыплан нени эсе да эки кере урду. Нени, къалайны марап ургъанын билилмадыла. Билирча да болмадыла. Эки айрыплан да къайтып келип, Уллу элни башы бла ары да, бери да айланып, иги кесекни учуп турдула. Ёрге чончайып кете, дагъыда ожакълагъа жууукълашып, арбазланы сынчыкълай, терезеледен къарап, юй ичинде ким не зат эте тургъанын, ким букъгъанын кёрюрге термилгенча.

— Герменлиле кетмеген сунуп къозуйдула былай,— деп шыбырдашдыла жыйылгъанла. Уллу сёлешселе, айрыпланла эшитип, бютюн бек къозурукъча. Ол кезиуде аладан бири къулдукъ юйню тюз башы бла учуп кетип, артах бурулду. Аны ызындан жерни чанчакълагъан, букъусун кётюрген жауун тамычыла жорта барып юзюлгенлерин эллиле кёрдюле, алай пулемёт бла атады деп кишини эси не келмеди. Бююннге дери ол тюрлю затны кёрмеген эдиле. Жангыдан жетип, биягъы хыны озар-озмаз арлакъда, берлакъда эки тишируу сюелген жерлеринде чёгюп къалып, бир тюрлю сойландыла. Олсагъат гузабаланнган, къайгъы, бушуу тауушла айрыпланны тауушу бла бирлешип, сора ёрге-энишге, юй орталарына къачдыла. Къачып, къуюлуп баргъанланы ызларындан жел толкъун-толкъун урду. Алайда юй чачылгъанын жерге къапланнганланы асламысы эслемеген эди.

* * *

Эрттенлик сууукъну ачылыгъын кюн алыкъын къажытмагъанды. Ол, иги да ёрге кётюрюлюп, хуналаны, терек-

лени ауаналарын ырбынга тыйганды. Алай халжар, юй башларында, арбазлада да кырпакъны кюмюшленнгени кыамамайды. Кече жыйылмай, тышында кыалгъан малла, юзер чёп, тюшген чапыракъ излегенча, башларын энишге тутуп, анда-мында эринип тепчийдиле. Беллери тылпыу эте, кыабыргалары терлеп. Тау бетлерине, гелеулю сыртлагъа, тешлеге да кюн жайылганды. Алай хар замандача, кюмюшленип жылтырамайдыла. Мындан, Уллу элден, кыарагъан кёзге кём-кёк кёрюнедиле — гелеулю бетле, тешле. Деменгили кёхтюйлени сыртларыча, тепчий, бир бирге кыысылып, шош солуй. Араларында мугурайгъан, кыоркзуп шошайгъан тау элчиклени да жан-жанларындан кыысып.

Юйлеринден тышыпа чыгып, малгъа кыараргъа, жумушларын этерге алыкъын киши базынмайды. Тюнене ёлгенлени ахлуларына жолугъургъа, асырар кыайгъы да этерге керек эди. Жокъ эди таулулада аллай осал адет: бушуу болгъан жерге бармай, юйюнде мычыгъан. Алай адамла апчыгъандыла, юркгендиле. Энтда да жыйылсала, бир жерде кёп болуп кёрюнселе, айрыпланла кыайтып келмезлеми? Урушну кезиуюнде палах, ёлюм кыайдан чыгъарын ким билликди. Да, не айрыпланла эдиле тюненегиле? Марап, кыарап туруп, жамауат кыууанчха жыйылгъанлай жетгендиле. Аны кыарты-жашы да кёрдю. Алай жүрек кыыйынлыгъыны юсюнден айтып не табарыкъдыла. Жангы палах. Артыкъ сёз иги туююлду. Артда аны кыуйругъу узун болуучуду.

— Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди деучю эдиле да, кёрдюгюз кыалай этип кетдиле. — Бу сёзлени айтхан жашагъан тиширыуду. Тюнене жоулгъанладан бирини кыысха ахлусу. Кыалгъан жууукъла бюгечели бери тынгылап олтура эдиле да, айрыпланлагъа айып салгъан сёзлени эшитгенлей, кыоркзуюлу сагъайып, аузун тыялмагъаннга кыарадыла. «Тын, башыбызны отха сукъма»,— деген тырман жазылып бетлеринде.

Елген тиширыуну, адетдеча, киши тарыгъыуун, жиляуун этмей эди. Да аны бир аллах биледи — кёплени ичинден сайлап, бек алгъа Кермаханны (жоулгъанны аты алай эди) нек атып ёлтюргенлерин. Бийикден кыарап, тиширыуладан артыкъ аны сайладыла. Айрыпландагъыла былайда олтургъанладанмы телидиле. Болуреди жазыкъны бир терслиги, гюняхы деген сагъышда эдиле. Кермаханны жууукълары, суу жагъасындан ары атламагъан.

Кермаханны. Сора «бластны» аллында чийи болгъан тиширыуну танып атхан эселе, жиляуун этерге жарамайды. «Бластны» кёзю илинмеген жер сен тапха эдинг.

— Ол бизни ишибиз туйюлду, «бласт» не этгенин биледи, бизгеми сорлукъду, — деди башха тиширыу, жаулукъ къанаты бла бетин кёзлерине дери жаба.

— «Бласха» ким айып салады, — деди дагъыда башхасы. — «Бласт» бирди, аны итлери уа кёпдюле.

Ол тургъанла биягъы бет алышып «аузун тыйлмагъаннга» къарадыла. Шум-шумалакъ болдула. Угъай, кертда дегенлей, асыры озады. Биреуню сёзю хоншусуна палах бола тургъан заманда...

* * *

Кърым бюгече анасыны къарындашы Болатлада къалгъанды. Алыкъын тышына чыкмагъанды. Айшатны саулугъундан-шаулугъундан хапары жокъду. Дауум «чыкъма» дегенди да не этерикди, турады. Хабланы сакълап, халжар таба къарап. Халжар тийресинде ол кёрюнмейди. Алакёзю да эслемейди. Тюнене юркюп къачхан эди. Биягъы тау этегине. Къайтхан болмаз. Жашчыкъны жилирыгъы келди. Анасы оракъ оругъа кетип, хапарсыз-тауушсуз къалды. Энди уа Хабла да жокъду. Кърымгъа аналыкъ этген. Анга шашхан тиширыу деп да бош айтадыла. Ётюрюк эди ол. Былайда жашчыкъ нек эсе да жангъыдан жүрексинди. Кимге жан аурута эди — Хаблагъамы огъесе кесинемиз? Алай акъылындан шашхан тиширыу аны анасына бек ушагъанын энтда эсгерип, кеси кесине тынгылады. Ауаз эшите тургъанча болду. «Кимниди ол тиширыу ауаз?» деп келди жашчыкъны сабий акъылына. Хабланымы огъесе анасы Халиматнымыз? Жашчыкъ къачан эсе да эшитиучю анасыны жумушакъ ауазын бусагъатда къулагъына чалынган ауаздан айырып, башхалыгъын кёралмады. Олсагъат чартлап арбазгъа чыкъды да халжар таба къууулду.

— Хабла! — деп кычырды, тохтап. Киши жауап къайтармады. Жашчыкъ дагъыда кычырып, бироз сакълады. Жюрексинип, жилий.

— Айба, Айба, къайдаса? — деп жиберди, алай айтханына кеси да сейирсинип.

Кърым «Айба» деп анасына айтыучу эди. Бусагъатда ол аны эсине кеси аллына келип къалды.

— Не болгъанды, жашым, мен мындама. — Халимат ун жугъу къолларын ал ботасына сюрте, халжардан тышына къарады. Чабып келип, Кърымны кесине кысыды. Олсагъат сабийни къалтырагъанын сезип, кесини да тамагъы бууулду. — Къоркъма, балачыкъ, къоркъма, — деди кючден-бутдан.

— Сен кѡайры кетген эдинг,— деди жашчыкъ, хомух-лукъ этгенин энди ангылап, уялып.

— Теличик, мен сени кѡюп кѡайры кетерикме, аллах сакъласын.

— Кетиучюсе да. — Кърым эс табып, Халиматдан ар-лакъ турду.

— Кетсем да, хар заманда сени биргенгеме,— деди ти-ширыу.

— Алакѣз а тюнене кетип кѡалгъанды да кѡайытма-гъанды. — Жюрегин кѡыйнагъан жарсыуун жашчыкъ бия-гъы жиярыгъы келип, алай айтды.

— Къоркъма, ол да сени кѡюп узакъ кетерик тѡйюл-дю. Кетсе да кѡайтырыкъды. — Халимат Алакѣзню кѣрюп кѡоярыкъча, тау этеклери таба кѡарады — акъ кѡалала-дан бла кешенеледен сора жукъ кѣралмады.

— Ол мени бекми сюеди? — деди жашчыкъ, сормазын соргъанын сезип.

— Ол сени атангы атыды. — Тиширыу сагъышлы бет алып, бираз тынгылады. Аны ариу кѣзлери башха кюнле-ден эсе мудах, кѡайгъылы да болгъанларын жашчыкъ ангылай эди. Алакѣзню атасы Узунбел а сени аппангы аты эди. Узунбелни атасы уа Бийиктуякъ эди. Анга уа сени аппангы атасы миннгенди,— деди дагъыда ол.

— Алакѣзню уа тайы нек жокъду?

— Болур аны да тайы. — Халимат жангыдан мудахла-нып сѣлешди. «Болурму Алакѣзню тайы огъесе чирчиги юзюлюпмю кѡалыр?» — деп жарсыды ичинден. Алай жаш-чыкъга эсине келгенни айытмады. — Кел, мен санга хы-чинле этгенме,— деп Кърымны кѡолундан тутду.

«Къужурду дуня, жашау»,— деди тиширыу ичинден, кѡарама бла жашчыкъны ыйнакълай. Эрттен-ингир сай-ын тапханчыгъын анга кѡапдыргъанына, ол да тартын-май сѡйюп ашагъанына кѡууана. Кърым Халиматха жууушханды — анагъа андан уллу насып керекмиди. Адам-лагъа уа сейир эте эди ол. Кърым жашымды дерге кѡой-магъанлагъа. Огъесе кергда нелерин да унутуп, танымай-мыдыла, ийнанмаймыдыла огъесе сансызлыкъгъамы хор-латадыла? Халимат Хаблалай кѡалырын алай нек излей-диле — аны ангылаялмайды тиширыу. Элни бек огъурлу адамлары окъуна мен Халиматма, Кърымны анасыма де-се, бир тюрлю гурушхалы кѡарай эдиле, аны кѣзлерине. Мындан алгъаракъда айтхан эди хоншулары Фаризатха аны юсунден.

— Мен Хабла болмагъанымы билесе, Жамауат аллын-да эгеч-кѡарындашха да бир сѣлешсенг эди. Ангылатсанг эди.

Фаризат нек эсе да элгенип къалып, кѣп тынгылады. Кѣз кыйыры бла «шашхан» тиширыугъа жашыртын къарай.

— Халиматха мен ёшюн салгъан адамма. Ол а, харип, акъыллы тиширыу болуучеди,— деди ахырында Фаризат.

— Сора, сендамы ийнанмайса манга?

Хоншу тиширыу, Хаблагъа къараялмай, башын энишге этди. «Ийнан, бу тюз акъыллы болса эди», кесин акъыллыгъа ушатыргъа кюрешмез эди деп келди кѣлюне.

— Да анга уа былайды деп къойгъан кыйынды. Кертиди, Халиматха ушагъан жерлеринг барды. Аны айтхан эдим да эллилеге.

— Менден да алгъаракъ кесинг айтмагъанмы эдинг сен Хабла туююлсе деп? — Ийнан, айтхан да болурма.

Экиси да тынгылашдыла. Халиматны кѣлюне тийип, Фаризатны да ачыуланыргъы келип. Қим да ёз башыны къайгъысын этеди деди ол ичинден. Кесинги отха сукъ да мени кѣутхар дейди бу да. Халимат туююл эсе уа деп сакъышланды тиширыу. Шашханга акъыллыды десенг, кесинги телиге санамазламы? Экинчи кере.

— Аллах берген тынчлыкъдан къачаргъа нек кюрешесе, жазыкъ? — деди ахырында Фаризат.

— Нечик?

— Хаблалай турсанг игиди башынга. Игиле, акъыллыла иги да, акъыллы да кѣрюнюрге жарамагъан дунияда,— деди Фаризат.

— Мени сабийим барды, аны жарсыуун этеме.

— Бусагъатда сабийге да акъыллы ана неге керекди? Акъыл, эслилик — баш ауруу. Къадар берген азатлыкъдан къачып, тузакъгъа кириге кюрешме.

— Аллаһ азатлыкъны аллах душманыбызгъа берсин,— деди Халимат, кѣлкъалды этип.

Ол ушакъ бюгюн эсине тюшюп, Халимат Кърымгъа эриди. Сора дагъыда тобагъа къайтып, шукур этди. Алай жашчыкъгъа жукъ сездирмеди, жүрегиндегин айтмады. Халжарны башы бла бир зат сызгырып, улуп, сынсып озду да, баягъы айрыпланла келген сунуп, экиси да мюйюшге кысылып бираз турдула. Дагъыда улуду, сынсыды. Халжар тебип, къалтырап, шош чыкъырдады. Юсюбюзге тюшюп къалады депми къоркъдула — экиси да тышына муштухул чыкъдыла.

Угъай, айрыпланла туююл эдиле улугъанла. Айрыпланла эселе да, Кърым кѣралмады. Арлакъда, берлакъда да биягъы улугъан-сынсыгъан тауушла эшитилдиле, андамында юйле чачылып, ёртенлендиле. Дагъыда. Юзгелеледен ишленгенлей, тынч оюлуп, салам духлай, терк къабына

эдиле ала. Булгъанып, къайры барырларын, не этерлерин билялмай, ёрге-энишге чабышхан адамланы да кёрдю Кърым. Къарап-къарагъынчы жиягъан, кычырыкъ тауушла, топ окъланы улуулары бла бирлешип, дунияда гузабадан сора жукъ кълалмагъанча, элни башында толкъунланып турду. Тохтамай, селеймей. Халимат жашчыкыны кълундан ычхындырмады, ычхындырса, кыяма жел аны кёкге сууруп кетериклей. Алай жел жокъ эди. Андамында сызгъырып озгъан элия кзурукълагъа алдана эди тиширыу. Энди элия кзурукъла да элни ичинде юзюлмейдиле. Элни огъары жанында къабырла, къалала, кешенеле ичинде юзюлюп, жерге кёмюледиле. Топ окъла тийген къабырланы сын ташлары, обалары беллеринден, кырккылып, чачылып, зылдылары сызылып кетип, ёрге-ёрге учдыла. Жууугъуракъдан къарагъанла, къабырла таба чабып баргъанла — ёрге-ёрге чартлап, къанатлы болгъан зылдыланы ёлюкле сызылгъып сунадыла. Сан-сан болуп, буткъол болуп, баш сюеклери айырылып, ууалып.

— Ёлгенлерибизни кыырып бошاپ, сора бизни алай кыырлыкъдыла, жамауат,— деп кычырды тиширыуладан къайсы эсе да. Сокъур кычырыкъ элни башында, бийикде ажашып, къайры барырын тапмай, арбазлагъа тюртюле айланды да, сора элия турукъланы бирини куйругъуна тагъылып кетип, бууулду. Ол Кърым бла Халиматны кзулакъларына да чалынды. Алай мындан, энишгеден къарап къабырла ичлерине оюлгъанларын, ичлери тёгюлгенлерин да эслеялмайдыла. Эмина, элия кзурукъланы, жиянлача узунланып, чанчылып къабырлагъа, кешенелеге, къалалагъа киргенлерин, кирип анда ёчюлюп, кешенелени, акъ къалаланы да ёчюлтюп кёйгъанларын кёредиле. Жюз жылланы андагъы-мындагъы элlege агъарып тургъан къалала, желлени, ырхыланы да, къамалай, жютюмюйюшлери бла кесип, бёлюп, кери къайыргъан къалала бюгюн тынч тобукъланып, оюлуп, къаладыла. Узакъ ёмюрледен элlege келечилеча энип келе тургъан къалаланы жоллары тынч кырккыладыла. Алгъа, адамла таба атлам этмезча, не артха къачып, тау башына жангыдан ёрлеп, анда агъармазча.

* * *

Кешенени топ чачханда, Алакёз къауданда жубана тура эди да, бир жанына секирип тохтады. Сейирсинип, къачаргъа бла кълалыргъа арсарлы болуп. Кёп тюрлю зат кёргенди ол — кзулакъ жаны бла окъла сызгъыргъанларын, топланы улугъанларын да эшитгенди. Тюнене уа хал-

жар юсюме тюшеди-къалады деп алай къачханды бери. Мында — къабырлада, акъ къалаланы, кешенелени ичинде шош эди, рахат. Малтанмагъан кырдык татымлы, таза. Киши келмей эди, кишини зар кёзю къарамай эди анга. Ёлгенле бла сауланы аралары алай узакъ болуп къалады. Мында, тау этеклеринде, къабырлада, кешенеледе жатханла, къалала энчи дуняа къурап, анда, энишгеде, саула да — энчи дуняа. Мындан ары жол жокъ, андан бери уа жол-эркин, кенг... Эки дуняаны аралары — къалтырауукъ кёпюр. Киши минерге сюймеген. Алакёз минип, жүрюп да турду. Ёрге, энишге жортуп. Эки дуняаны бир-бирге келчилерича. Эллиле агъач тай бла адамларын келтирип, артха ашыкъгъанларын Алакёз кёп кере кёргенди. Алай адам асыралгъан жерден кетерге ол ашыкъмагъанды. Къабыр топуракъны мылы ийиси аны къоркъутмагъанды. Ёлген жерге тюшгенлей ол жангыз къалыргъа керек туююл эди. Ким турлукъ эди аны къатында, аны жилиуун, куюн этип. Кеси уа, нек эсе да, жангы къабырны тийресинден кетип къалалмай эди. Кырдык окъуна отлаялмай, къабыргъалары къатып жүрюй эди. Огъесе башха затмы сала болуреди аны жүрегине шургулукъну?

Мындан, тау этеклеринден, энишге къарап эллилени дунияларын кёре эди Алакёз. Шош дуняадагъыла да кёре болурла. Къабырлада жатханла, кешенеледе асыралгъанла. Термилгенден шошайып, ары энишге къарап тургъан мудах дуняа. Энди уа келип топ окъла чачыладыла, обаланы, къалаланы сокъур этерге.

Алакёз къачып, ёрге да, энишге да жортуп, бугъар жер изледи. Алай топ окъла ажирни узакъ жибермедиле. Бир къаланы аумасындан экинчисине ётуп, дагъыда къабырла ичи бла чапды. Анымы марай эдиле адамла топ окъ тюз да къатында къабырны зылдыларын кётюрюп, башхасына къаплады. Ол кезиуде Алакёз да, нек эсе да, тобукъланып, ызы бла уа жыгъылып туруп, кючден-бутдан аягъы юсюне болду. Куюген, къууурулгъан ийис сизди. Жалкъасымы юйютюлдю огъесе кертда жерми кюеди? Тор ажир тегерегине сахиник сагъайып, арлакъда къабырны кырдыгы къабыннганын, сора от саулай тегюлюп, жыйылып, къабырланы сыйырып баргъанын кёрдю. Терк огъурсузланып баргъанын. Чачылгъан топ окъланы жели аны юркуюп, жерге бауурландырса да, бираздан бютюн къозуп, тирилип, къабырла, обала юслери бла жортады. Тауушсуз, шош жутуп кырдыкны, къара кесеу этип. Огъесе Алакёзмю алданады? Ёртен алай шош чабып, хар затха тауушсуз илинип ким кёрген эди. Былайда нек эсе да ажир элгенип, башын кётюрдю, тийреге сагъайды — жукъ эшит-

меди. Ёртен юлкюлени малтап, къайын, кертме тереклени бутакъларында кызыл журунла болуп. Жукъ а эшит-меди. Энди сызгырыу, улуу, сынсыу да жокъ. Къабырла къаралып, бир бирлерине кышулуп, жер кыозгъалып, шиш туруп — жукъ а эшитмеди. Алакёз биягъы акъ къалаланы бирини кыатына чабып келип, аумасында тохтады. Къаланы чукую бёрк тышгенлей тынч оюлуп, тауушсуз тыш-дю. Андан юркюп чыгъаргъа, Алакёз Гажайны эсledi. Бёрю жарты кюйюп ёчулген юлкюню артында бауурланып тура эди. Хар топ окъ чачылгъаңы сайын арлакъ кыача, сора кыайтып бауурлана. Эрттеден бауурланып эди ол алайда. Ажирни кёзюне уруна тургъанды — сан этмей эди ансы. Гажайны кыарамы жут, кыоргъашинлей ауур. Алакёзю апчыгъанын, жаралы болгъанын да ангылады ол. Кыалын ёртен, жалын ийисни сезмей эди Гажай, кыан ийис кыутуртуп, базыныулу этген эди аны. Ажир жууукъ келгенде, бёрю, сакълагъандан азатланып, секирди. Алай ат да сакъайгъан эди: ачыкъ жерге кыутулуп, туякъ жетдирирге хазырланды. Сермеш башланды. Олсакъат тюз да алайда топ чачылды да аны толкыну гажайны жюн устуккулай, бир жанына быргъады. Топла дагъыда чачылдыла, дагъыда. Тохтамадыла. Кыулагъы эшитмеген ажир кыайры чабаргъа, юркюрге билмей, жеринде симсиреди. Гажай а ышыкымы изledi, нек эсе да, ажирни кыарын тюбюне кирип, анда мычыды. Алакёз тепчигенде, ол да тепчий, бут араларына кыысылып тура турду. Ажирни кыарын тюбю ышангылы ышыкъ болмагъанын ангылап, чартлап да бир чыкъды, дагъыда кыачып артха кирди, суу-салам болуп, терлеп кыалтырады. Сынсыгъанын, улугъанын Алакёз эшитмеди. Ачы, тер ийисин эшитди. Артда бираздан ажирни кыулакълары эшитип башладыла да, абызырагъаны кетип, ол гелеулю сыртха айланып жортду. Кыарап-кыарагъынчы сырт белинде кийик жолчукъгъа жетди. Сёдегей жолчукъ бла кийикленип бара, тохтап кыалды. Кесин биягъы сангырау болгъанмы сунду, нек эсе да, энишге кыарап, кыулакъларын чюй этди: топ чачылгъан таууш эшитмеди, жер жалкъа кыайырып, ёрге-ёрге силкинип, чюйреленип да кёрмеди. Жан кирип кыалгъан тау желчик букъуну, тютюню да кери сюрюшдюргенде уа Алакёз кыабырлада сын таш — оба эсlemеди. Акъ кыалала тугул, таш тёбеле болуп. Жокъ эди энди тау этегинде шош дуния. Алакёз татимлы кырдыгындан тоюп, тереклерини, кыалаларыны аумаларына кирип рахатланыучу. Андан кыалгъан — кёкге сууурулуп, акъырын жайылып баргъан кюйген таш ийис, жалын эди. Обала сермешде жоюлгъан аскерчилеча, сойланып, бутсузла, кыолсузла. Аркъа жиликлери юзюлуп,

топуракъ тюбюнден жарты къарап, акъ къалала кѣмюлюп. Гелеулю сырт бла уа ёрге айланып, Гажай къууулуп келе эди. Ол энди урунду ажирни кѣзюне. Сора бѣрю кѣрюнмей къалды да, Алакѣз аны муштухул, талакъ солууун жангыдан эшитди. Бурнуна да ачы ийис урду. Ол сермеширге таукел болду.

* * *

Подполковник Марков аскер къаууму бла Алашевка элли тийресине келип, аны баш жанында тохтады. Танг сарысы бла. Қалгъанланы юч-тѣртге юлешип, Ухол, Саууту дегенча къоншу элlege жиберген эди. Борчларын ангылатып. Алашевка бла Уллу элли къадарларын кеси белгилеп, жазаларын кеси тапдырлыкъды. Хазнамыды, Алашевка тау бетге жабышып, мугурайып тургъан къарылгъач уя. Андан ары энишге ташла тѣнгеретсенг, терсине кетерик туююлдоле. Уллу элли юй башларын, ожакъларын оярыкъдыла. Болсада Марковну жүреги тынчлыкъсызды: бир тюрлю арсарлыкъ келип чоғежелендирип турады. Керекми эди аскерчилени къауумлап, бѣлюп, танг атарына тѣзмей, тау этекlege жиберирге, Габидуллинни топлары салгъан хата азмы эди? Арсарлыкъын жаратмай, аны тунчукъдуруп да къоялмай, подполковник кимге эсе да ачыуланды. Кесине табынмагъанланы, айтханына хау деп, баш уруп бармагъанланы кѣрюп болмай эди ол.

Марков Сергей Кравцовну эсине тюшюрюп, къарамы бла аны изледи. Аскерчилени ичинде тапмады. Жүреги къыстаууракъ уруп башлагъанын сезді. Олсагъат бош, алданып излегенин да ангылады. Кравцовну сауут-сабасын, чынларын да сыйырып, тутмакъ этип, жолгъа алай чыкъганын нек унутханды? Алай ол жангыз туююлдо. аны оноуун жаратмагъан дагъыда эки ротаны командирлерини чынларын сыйыргъанды. Терс этгенме деп жарсымайды. Не терс-мерс хапарды ол урушда. Алай жүрегинден гурушхалыкъ, тынчлыкъсыз сезим кетмей, тургъанлай турады. Кичи офицер тамата бла даулашып, терс къарап да ким кѣргенди. Низамсызлыкъды ол. Низамсызлыкъны башы, тамыры уа мѣхелликди. Қылай бла, не жерде кѣргюзтгенме мѣхеллик, экилик деген сагъышда эди Марков. Офицерлерини ичинде эки бетлиле къайдан чыкъгандыла деди подполковник кеси кесине. Ол хапар дивизияны командирине жетер деп да бек къоркъа эди. Сора анга жууап тапхан тынчмыды — бачамагъа сен алаймы къулукъ этесе деселе.

Тасхачылары да терк къайтмагъанларына онгсунмай,

тынгысыз болуп тура эди Марков. Да не сакълайды ол тасхачыларындан? Иги хапармы огъесе къуугъун, ачы кычырыкъмы? Огъесе тас болуп къалсаламы игиди? Былайда подполковникни жюреги жангыдан кыстауланды. Кертда дегенлей, ол эки жаш нек къайтмайдыла, не болду, жоюлупму къалдыла? Аман, тыгъырыкъ жерледе кеслерин сакълай билмей. Марков, аскерчилени туураларына чыгъып, неге эсе да жарсыгъанын кѣргюзтдю.

— Тасхачыла къайтмагъанмыдыла? — деди ол.

— Алыкъын угъай, — деди аскерчиледен бири.

Подполковник, башын чайкъай, ары-бери жюрюдю. Сагъышлы бет алып.

Аскерчилерине кѣзбау этерге, къайгъылы, жарсыулу адамча кѣрюнюрге кюрешгенин ангылап, Марков сокъуранды. Эсине Хамалайны тюшюрүп тирилди. Бар эди Хамалайны подполковник жаратхан илишанлары. Табынуулугъу болгъан, керил десенг, арсарсыз уруп къоярыкъ. Къыйын кезиуледе кыралгъа жаланда аллайла керек эдиле.

Хамалайны адамлары бла Марков ансдан тюбеп къалгъанды. Бандитле сунмаса, атаргъа буйрукъму берлик эди. Алай Марков сокъуранмай эди. Къорамаз адамла къорамагъандыла. Партизанламыдыла огъесе бандитлемидиле — аны дурусун подполковникге ким айталлыкъ эди? Кишиге да ышанмагъандан игиси жокъду. Керти, Хамалай тарх деп ушокок атмады. Тогъуз адамындан сау къалгъан тѣртюсюн сюрүп келип, Марковну аллында сюелдиле.

Орта бойлу кенгбет кишини Марков, нек эсе да, таматалары сунуп, анга къарап сѣлешди.

— Таматагъыз бармыды, къайсыгъызсыз?

— Партизан къауумну командири менме. Хыйсаев Ханафийди тюз атым. Ашыгъышлыкъ этип къойдугъуз, беш партизанни ѳлтюрүп, — деди Хамалай.

— Партизанланымы дейсе? — Марков, нек эсе да, къозуду да, къозугъанын жашырып кюрешмеди. Былайда «партизан» деген сѣз эшитилирге керек туююл эди. Подполковник мыйыкъ тюбюнден ышармиш этди. — Хау, энди уа теригизни алышындырыргъа сюе болурсуз. Алай бѣрю къайда да бѣрюлей къалады.

— Санга уа бизге бандитлесиз деген тап болур, беш адамны жойгъандан сора. — Былай айтып сѣз къошхан Хамалайны къатында сюелип тура эди, жингириги жингиригине тие. Юсюнде чубур тону, кызыл жулдузлу эскирген бѣркю бла.

— Не зат? — Марков кѣз акъларын айландырып сѣлешгенге хыны къарады. — Кетеригиз муну, къоратыгъыз, —

деди ол, Хамалайны сюрюп келген солдатлагъа айланып.

— Мен НКВД-ны адамыма,— деди сёзге кёшулгъан чубур тонлу.

— Кетеригиз дедим да.

Марков сёлешмей, сабырланыргъа кюрешип, иги кесек тынгылады. Сора биягъы Хамалайгъа бурулду. Бет къаны къачып, абызырап алай сюеле эди ол.

— Сизнича сауут-сабалы бандит нёгерлеригиз анда кёпмюдюле? — Марков кёлу бла тауланы кёргюзтдю.

— Биз НКВД-чылабыз, мен лейтенантма. Сен мени таныгъан да этесе. Экибиз жолугъа тургъанбыз,— деди Хамалай ашыкъгъан ауаз бла.

— Эслеп сёлеш, мени бандит танышым жокъду, болгъан да этерик туююдю,— деди подполковник, алай Хамалайны ол да эсине тошюрген эди. Немецлиле бу таргъа кирирни аллында къызыл жагъалы Хыйсаев Марковну аскер къаууму тургъан жерлеге келе тургъанды. Нальчик шахардан. Тап Исмаиллада олтуруп, экиси да туз-гыржын ашагъандыла. Болсада подполковник бир айтханындан артха туругъа, терслигине женгдирирге суйген адам туююл эди да, не акъ, не къара демей, кёлу бла кетеригиз муну былайдан дегенни ангылатхан эди.

Андан бери эки сагъатха жууукъ заман озгъанды. Кюн сыртлагъа, тёшлеге жайыла башлагъанды. Тасхачыла уа къайтмайдыла. Марков жангыдан Хамалайны келтиртди. Аз заманнга Хамалайны бети кетип, къыйын ауруудан ауруп, тешекден энди къопханнга ушагъан эди. Подполковник аны да эследи.

— Сора сен НКВД-данмыса? — деп, Марков жесирге къарады.

— Хау, жолдаш подполковник. Сени да, мени да душманларыбыз бандитледиле,— деди Хамалай жалынып, не тюрлю буйрукъну да къулу-къазагъы болургъа хазырлыгын кёргюзтюп.

— Бу жерледе бандитле кёпмюдюле? Сен аны менден тынгылы билирге керексе,— деди подполковник.

Хамалай не айтырыны юсюнден сагъышланып, аз мычыды. Жокъдула мында бандитле дерге жарамазын, анга Марков онгсунмазын ангылап.

— Бардыла бандитле, бандитледен туугъанла да. Сакъ болургъа керекди,— деди ахырында Хыйсаев.

— Не заманнга дери къоркъуп, сакъ болуп туругъа керекбиз? Тамырын къурутса, иги туююлмюдю? Сен, НКВД-ны адамы, къалай къарайса?

— Тюз айтаса, жолдаш подполковник,— деди Хамалай, нек эсе да, къалтырап.

— Сен бандитлени, алагъа жакъ басханланы юйлерин да таний болурса?

Хамалай бу арбазны бандити барды, бу адам а анга болушады деп, кишини да билмей эди. Алай тюз жууап берирге къоркъду.

— Мен НВКД-да кѣп ишлегенме, айхай да танийма,— деди арсарсыз.

Хамалай бла ушагъын бошагъынчы, Марков тасхачыла къайтханын эшитип, аланы чакъыртды.

— Не кѣрдюгюз, не биялдыгъыз? — деди подполковник эки жаш солдатдан бирин сайлап, анга артыгъыракъ эс буруп.

— Биз баргъан элде ишекли болурча бир зат да эсле-медик. Тиширыула бла къарт кишиледиле эллилени асламысы. Сора сабийле кѣп,— деп тынгылауну ийди тамата тасхачы.

— Олмуду айтыргъынг, ауузачыкъ, сени тасхачылыкъгъа жиберирге да кимни эсине тюшген эди,— деп ачыуланды Марков. Татлы умуту ёчюлюп, къармашхан, абызырагъан адамгъа ушап.

— Жолдаш подполковник, биз кѣп юйге кирип да кѣргенбиз. Бизге къууанмагъан, хурмет этмеген адамгъа жолукъмагъанбыз,— деди экинчи тасхачы, сары шинли солдат.

— Санга сѣлеширге ким эркинлик бергенди? Тынып къал! Тары бюртюкге алданган тауукъла. Мында жашагъанла уа алдаргъа устадыла. Ариу айтып, гыржын узатып, ызы бла кѣзюнгю чыгъарыргъа. — Марков эки аскерчини да тутмакъ этерге буйрукъ берип, тасхачылыкъгъа жиберирге адамланы кеси сайлады. Аладан бири орта жашаулу сержантды. Подполковник аны урушну ал кюнлеринден бери танып, кылыгъын, ич сырын да иги биле эди. Сержантны гумухлугъун, адамланы юсюнден тил этерге да ёч болуучусуна эртте эс бургъан эди.

— Мен санга, сени табынуулугъунга бек ышанама,— деди подполковник, тасхачыланы ашыра.

* * *

Эрттенликни чууакълыгъын къоркъутуп, кюнню жылыуу арбазлагъа, тар орамчыкълагъа бла тыгъырыкълагъа жайылгъанды. Къыш арталлы да хорлатып жай къайтып келгеннге ушайды. Жолла, къургъакъдан болур, акъсыл кѣрюнедиле. Эки кызыл аскерчи Уллу элли баш орамы бла ёрге-энишге да озуп, энтда да жангыдан тюп орам бла ёрге барадыла. Аланы узун шинеллери, къулакълы бѣрк-

лери жер бетлидиле. Гетенбаш чурукълары кьургъакъ орамны анда- санда ташларына абынып, тунукъ таууш этдиредиле. Эл шошду, къайгъылы тунчугъупду. Тюнене от тюшген юйлени бир-бирлери кюйюп, ёчюлюп бошамагъандыла. Аязчыкъ къакъгъан жанындан ачы жалын, кесеу ийис келеди. Анда-мында арбазлада къартла олтурадыла. Амалсыз, агуман болуп. Къайры къарарларын, кимге къарарларын билмей. Бир бири ызындан къууушуп жетген, кирген палахлагъа юйреннген эллиле бюгюннгю кюннге да ыпанмайдыла. Алай хар не да уллу Алахны кьолундады. Жангы къыйынлыкъ береме, къалама десе да — ол аны ишиди.

— Кёремисе сен бу кюйсюз олтургъанланы, болалсала, юсюбюзге атыллыкъ эдиле, — деди сержант, арбазлада чёгюп тургъан къартла таба къарагъанын сездирмезге кюрешип.

Сержантны нёгери — жаш аскерчи жууап къайтарыгъа ашыкъмады. Анга тюгел жыйырма жыл толмагъанды. Алай эки жылдан бери урушдады. Кавказчыланы юслеринден кёп тюрлю хапар-таурух эшите тургъанды. Бирине ийнанып, экинчисине ийпанмай. Бу жол а, нек эсе да, кертда коркьуругъу келди, алай сабыр сёлешди.

— Бусагъатда къартла хар жерде да мудахдыла.

— Къарама ала таба, — деди сержант.

— Нек?

— Бу жерлени адамлары парийле кибикидиле — кёзлери къарасанг, кьозуп чапхан этедиле.

— Сен кавказчыланы суюмейсе: хаталарымы жетгенди? — деди аскерчи.

— Угъай, алыкъын хата этмегендиле, этселе мен сауму турлукъ эдим. Хата этселе, энди этерикдиле.

— Ийнанмайма, кесибизни совет адамларыбыз совет аскерчилеге хата этерикдиле деп.

— Сен немецледен сора душманыбыз жокъ сунуп жашайса. Алай сокъур болургъа жарамайды. Сокъурлукъ Ата Журтун сатханига тенгди, — деди сержант, арбазлагъа, терезелеге жашыртын кёз жетдире. Терезеледен, хуна артларындан ушкок бурунла къарап тургъанларын эслеп кьаллыкъча.

— Керти да мында къартла бла тиширууладан сора киши жокъду. Биз не айланабыз, ёрге-энишге жюрюп, не излейбиз — аны ангылатчы, — деди жаш аскерчи.

Уруп кьояргъа хазыр болуп, бетин да сары уугъа ашатып, сержант нёгерине алай къарады.

— Сен жаланда арбазлада чёкгенлени кёраласа. Бан-

дитле сауут-сабаларын кѳубултуп, аллынгда сюелип тур-
лукъму сунаса!

— Бандитле юйлерине кирип турургъа бизден тели
тѳуйюлдюле. Аланы таулада, агъачда излерге керек болур,
жолдаш сержант.

— Кесинге жетмеген затла бла кюрешесе, солдат, — де-
ди тамата тасхачы.

Жаш аскерчи жууап этмеди. Тасхачыла тынгылагъан-
лай элни аягъында жыяу кѳпюрчюкге жетдиле. Сора эки
жашчыкъ эшеклеге минип, Черек сууну ол жанындан бери
ѳтѳуп келгенлерин кѳрюп, тохтатдыла. Кѳпюр кѳулагъында
сержант келгенлени алларын тыйып, тѳюсююз деди. Жаш-
чыкъла тѳюдлюе. Алагъа онеки-оноч жылдан кѳп болма-
гъанын, иер къашларында жантауланы, гитче жѳтю гита-
чыкъланы — барысын да олсагъат эслеги тамата тасхачы.

— Къайрысыз? — деди сѳз орнуна сержант, анасыны
эмчегине узалгъан гылычукъну белин сылай.

Жашчыкъла орусча билмей эдиле да аскерчини не зат
соргъанын ангыламадыла. Сержант башы, кѳоллары бла
да болушуп, нени юсюнден соргъанын жангыдан къатлады.
Жашчыкъладан бири «куда» деген сѳзге эс буруп, кѳолу
бла тау бетлеринде агъачны кѳргюзтдю.

— Отун этерге барабыз.

Сержант ангылады эсе да, ангыламагъанча этди.

— Мальчик говорит, что идут за дровами, — деди жаш
аскерчи, къарамы бла тизгинли сабийлени ийнакълай.

— И ты веришь этим щенкам? — деди сержант, нек эсе
да нѳгерине бюсюремей.

— А почему бы не верить? Смотрите какие чистенькие
и аккуратные. Должно быть очень трудолюбивы.

Тамата тасхачы нѳгерин хыликгя этди:

— Тапханса ишни сѳйген адамланы... Шуѳхум, бал-
тагъа бла къамагъа уста ишчи болуп бармайды. Билип
къал...

Сержантны айтыр заты кѳп эди, кѳп зат эсине келе эди.
Алай тынгылады. Сары шинли жаш солдатха гурушха бо-
луп, ийнанмай, Марковха ачыуланды. Ит сѳоек сайлагъан-
лай, муну сайлап, бери жибермесе жарамаймы эди.
Хар айтхан сѳзюн базманнга салгъан адам быллай жерде
неге керекди? Тилине сакъ, таматасына, аллахха табын-
нганча табынып, иш этген керек эди.

— Быллай сабийле отун этип, эшекни жюклеялмазла-
рын ангыламазча сени башынга атмы ургъанды? — деди
ахырында сержант, биягъы гылычукъну кѳубулта. —
Агъачда аталарына, не тамата къарындашларына бара-
дыла была. Бизден хапар берирге. Иш андады. Сен а

хыйсап эте билмейсе, кёзюнг жютю туююлдо. Гумухса,— дегенни айтып, тасхачы гылыуну кёулакъларындан тутуп, аланы бурургъа бла къалыргъа билмей мычыды.

— Къарыулу жаныуарла болурла дейме.... — Сержант сёзю башхагъа бурургъа суююп, гылыуну сауурсунун къакъды. — Нек къалтырайды бу былай? — деди дагъыда.

— Сууукъ болады,— деди сары шинли аскерчи.

— Къалай сууукъ болур эди бу жылыда?

— Бизге жылы болгъанлыкъгъа, ол къагъанакъды. Кёрмеймисе аны къарыусузлугъун. Къой, къакъды-сокъду этме жазыкны.

— Къарыусуздуму дейсе? Эшек къарыусуз болмайды, шуёхум. — Алай айтып, сержант гылыучукъгъа къапланды. Сора юсюне минди, ауурлугъун салмай.

Туугъанлы тюгел ай болмагъан гылыу, къамичи, саплай, назик аякъларын бир тюрлю сир этип, ынчады. Кёзлери чыгъаргъа жетип. Алай сержант бутлары бла аны къабыргъаларын къаты кысып, кесин алгъа силкинديرгенде, къарыуу жетмей теңтирей-сюрюше жыгъылды. Кёпюр кёулагъында. Узун акъсыл жуху ташха тийип, сойланып, жабагъыгъа ушап къалгъан эди ол. Эки жашчыкъдан бири гылыуну бойнундан кёучакълап, ары да, бери да этип турдуругъа кюрешди. Болушалмазын ангылап, башын кётюрдю.

— Не этдинг сен, не этип кёйдунг... Тейри сени уа... — Жашчыкъ жияй, къалай алгъанын да билмей, сермеп таш алды. Таш сержантны кёулакъ жанына тиерге аздан къалып, жел къакъдырып озду. Жашчыкъ башхасына узалгъанлай, тамата тасхачы, кертда ёлтюрюпмю кёояды дегенча, ашыгъыш-муштухул болуп, автоматны сампалын басды.

— Гитче, уллу жилияны да ууу бирчады.

— Тохта, тохта. Сары шинли жаш солдат сержант таба сызылып, аны кёучагъына жыйды. Ол тартышып-булгъашып, автоматына жангыдан къармашханында уа жумдуруху бла сакъал тюбюне уруп ийди. Сержант, чартлап кетип, желкеси, сырты къатыш тийди. Ол халде бираз мычып, сора кёуйругъундан чёгюп, ташха таянды. Аны кезлери ачыудан бла сейирсингенден сылхыр болгъан адамны кёзлерине ушадыла.

— Алаймыса сен, сатылгъан адамса деп а ишекли эдим,— деди сержант, билмей тургъан затын билип кёюп, тынчайгъан ауаз бола.

— Мурдарлыгъынг ючюн тийишли жерде жууап берирсе,— деди сары шинли солдат.

Сенден жууапны жаланда мен сорлукъма. Былайдан

таймай. — Сержант автоматы бла нёгерини белинден ёргесин тутдуруп, сампалны эки-юч кере да къысха-къысха басды. Жанын кьолуна алып, къачып бара, мурдарлыкь этилген жерге адамла чабышып келгенлерин эслеп, ауазларын да эшитди. Алашевка элни башына чыгып, сырт бла кьуугъунга баргъан жангыз адамны кёпле кёрген эдиле. Сержант кеси жангыз чабып келгенин Марков, Марковну аскерчилери да кёрдюле.

— Бизникилени анда ёлтюре турадыла, — деди сержант аны таба атлагъан подполковникге, солууун кючден айландыра.

* * *

Ухол, Саууту таба бёлюнген аскерчиле, Алашевканы тийресинде къалгъанла да кимни ёлтюрюрге барабыз, къартны, жашны да аяргъа нек керек болмай къалды деп сормадыла, сагъышланып арсарлыкьгъа хорлатмадыла. Андан-мындан тёгюлюп, чабышып-къууушуп тау элlege кирдиле. Нек кирмей эдиле, тау элле-элле туююдюле, душман уяладыла. Бююн окъ тийип, къарнына сюнгу кирип ёлмеген таулу тамбла кызыл аскерчини ёлтюрлюкдю. Жюрек ауузуна къама чанчылып жоюлургъа уа ким сюеди.

Алашевкагъа кирип, чабышып келген аскерчилени кёзтерине бек алгъа илинген тиширыу бла эки-ючжыллыкь сабий эди. Баям, ол жашчыгъы бла шауданнга келген болуреди-челеклерин атып, муштухул кетип бара эди. Жашчыгъын кьолундан созуп, ызына къарай. Окъ кысха жетип, борбайлары кырккылгъанда, тиширыу тобукъларына чёгюп, аскерчилеге къарады. Аллах бирди, билмей жойдугъуз деп, сейирсинип. Кесибизни аскерчиле уа туююдюле, ийнан, ол хужулукъла нек къайтып келедиле? Кеси кесине ийнаналмай, къутуруп келгенле кимле болгъанларын билирге сюйюп, тиширыу къарагъанлай турду. Аскерчилени бла аны аралары жууукъ эди. Къутургъан, аллангъан кёзлени, агъаргъан бурун кыйырланы, эринлени эслерча. Алай тиширыугъа кёп замаи озгъанча кёрюндю. Ол кёпден бери былайда, ёмюрден бери жюрюучю жаяу жолчукъда тобукъланып, сауут-сабалы адамла уа аны юсюне жюз жылладан бери кьууушуп, чабып келип тургъанча. Чабышыуну чеге жокъму эди. Сора къайсыны эсе да огъу аны ёшюнюне тийди. Тиширыу жашчыгъыны кычырыгъына сагъайып, кьоркъма-кьоркъма дерге умут этди — ауазы чыкъмады. Алгъа жетген аскерчиледен бири чубур тончугъу бла добар жашчыкыны ушкок къалагъы бла сермеп, чартлатып алай озду. Жашчыкъ тённгересе да,

терк къармашып, аягъы юсюне турду. Башындан жашил къатапа тышлы тегерек бёркчюгюн тайдырып. Аны терк табып киймесе, анам урушур депми кёркёду, нек эсе да, ары да, бери да къарап жияды. Жияй, жашил къатапа тышлы бёркчюгюн табып, энишге ийилди. Ол кезиуде добар жашчыкны аскерчи сюнгю бурнуна илиндирип, мыкыл этип, бир жанына быргъады.

Чабышып, элхуурлай, Алашевкагъа кирген аскерчиле арбазлагъа экишер бёлюндюле. Ит, мал, адаммы урунады кёзге-ушкок, автомат сампалдан балан бармакны артха алыргъа, солтургъа заман жокёду: барысы да башхатюйюлдю — харам эди. Къартлагъа бла тиширулагъа атылгъан окъла бешиклени чачдырып, юзгеле этип, къагъанакъланы да солууларын дырк деп юзедиле. Аскерчиле къутуруп къалып, аланы кычыргъа келгенлерин эллиле олсагъат ангылаялмай, арбазлада, хуна артларында, анда-мында симсиреп, жерлеринде уюп сюеле эдиле. Окъ тийгени жыгъыла, тобукълана. Сора къалай эсе да ангылап кёюп, арбаздан арбазгъа кычырышдыла, бир бирлерин сагъайтып, окъдан сакълар умутда. Кычыргъанла тиширула бла сабийле эдиле. Эр кишиле тынгылауну ийгенлей ёледиле. Кычырыкъла, кёуугъунла, арбазлагъа, тыггырыкъллагъа кирип, хауаны зынгырдатадыла, тау тёпелеге керилип тургъан Алашевканы кёгюн къалтыратып силкиндирдиле. Черекни ары жанына Саутудамы, Ухолдамы огъесе Алашевкада бла Уллу элдеми барадыла кычырыкъла бирге кёшулуп, булут болуп. Жюзле бла атылгъан ушкокланы тунчукёдуруп, буууп кёйгъан кычырыкъла. Энди ангылагъан кыйынды. Эллик ажалыбыз жетди деп, ёлюмден элгенип сыйыт этмей эдиле. Сейирсинип, быллай артыкълык да болады деп, ийнанмай. Къарындашларын, аталарын, эрлерин урушха ашырып, ёксюз, жесир къалып туруп, энди уа кёруулар адамлары болмай, аланы излеп, чакъырып, кычыра эдиле. Эр кишилеризакъда башха от жагъаланы, босагъаланы отдан, окъдан сакъларгъа жиберилип, мында уа къагъанакъ сабийлери сюнгю бурнуна ёлген тишируланы сыйытлары, жияулары эди ол. Артыкълыкны сылтаун билирге термилип, билялмай солуулары юзюлген эгечле, анала. Алай бираздан эллиле эс жыйдыла да дуулада, урулада, таш тюлеринде, жыйгъыч артларында жан сакълар къайгыгъа кирдиле. Жиягъан, кычыргъан, бири бирин чакъыргъан, излеген кычырыкъ ауазла ёчюлдюле да ушкок, автомат тауушла кёп кере къатланып эшитилдиле. Аскерчиле да ал урууларын, муштухулукъларын селейтип сабырландыла: ундурукъ, жыйгъыч тюлерин тынгылы кърмап, уру-

лагъа, таш, хуна артларына да сакъ къараргъа керек эди.

* * *

Эки аскерчи арбазларына киргенлерин Ислам дуу ичинден къарап кѣрген эди. Кеси кесинден, къарт юй бийчеси Азизадан да уялмай, ол ары кирип, бугъарыкъ туююл эди. Алай Азиза аны тышында къоюп кирирге унамады.

Дууну Ислам юч-тѣрт жыл мындан алгъа эшген эди. Юйню бир мюйюшюне къысып. Адам кирсе, эркин сюелирча бийик, кенг да этип. Быйыл аны ичи бошду — Ислам къабарты тюзлеге барып, нартюх мажаралмагъанды.

Дууну чалы жепилеринден къарагъан хар нени да къыйналмай кѣраллыкъды: арбазны кенглигин, орамны, ѣтген-сѣтгенлени да. Тышындагъы уа бугъуп тургъанны эслемей эди, къаршы келип, къысылып, сынчылап къарамаса.

Эки аскерчи да дуугъа эс буруп, къатында тохташмай, озуп кетдиле. Ислам аланы кѣз туурасындан тас этди да, юйге кирип, анда излерик болурла деп кѣлюне келтирди. Сора Азизаны къалтырагъанын эшитип, анга бурулду: тиширыуну бетинде къаны жокъ эди.

— Быллай бир къоркъма, бек этселе, ѣлтюрген этерикдиле, — деди Ислам.

— Охо да, Аллах айтхандан озмакъ.

— Аны биле эсенг, хайт дерге кюреш. — Ислам алгъа терезе миялала сынганларын, ызы бла автоматны эки-юч кере да къысха-къысха атылгъанын эшитди. Кѣп бармай, дагъыда атылды. Алай энди аны тауушу тунчугъуракъ эди. «Юйге киргендиле», — деди Ислам ичинден. Сора ол аскерчилени биягъы арбазда кѣрдю. Экиси да тѣгереклерине къарай, хар шыхырт тауушдан элгене, сакъ атлайдыла. Тауукъ орунну аллында неге эсе да къулакъ тигип, иги кесек сюелдиле, болсада гурушхалыкъ къалмасын деп, бири табаны бла эшикни хыны чартлатып, автоматын ары айландырып къурады. Ол алай эте тургъунчугъа, экинчиси дуугъа сагъайды. Келип аллында тохтады. Ислам аскерчини къулакълы бѣркюнден башлап, чурукъ бурунларына дери кѣрдю. Ушкок бурну, ушкокну сампалына сагъайгъан балан бармагъын да. Аскерчи отуз жылгъа жууукълашхан, орта бойлу адамды. Қыш хауа, тау аязла бетин къызартып, къашларын, къулакъ башларын онгдургъанды. Аны юсюнде шинели да онгупду.

Сауутлу адам неге эсе да гурушха болуп, артыкъ бек да базынмай чалыны жеписине къапланды. Энди Ислам аны жаланда кѣзлерин кѣреди. Сейирсинген, элгенген да этип, уоп къалгъан кѣзлерин. Теренден къарап, Исламны

марагъан. Ислам да марады аны, санлары ауур болуп, суу-салам болуп. Экиси да кёзлерин кьагъалмай, къарам-ларын буралмай иги кесек турдула. Бир бири солууларын эшитип.

— Адам затмы барды анда, нек жабышып кьалгъан-са? — деп сёлешди башха аскерчи, дуу таба келе.

Чалы жепиге кьапланнган, нек эсе да элгенип, дуудан муштухул айырылды:

— Жокъду, жокъду киши да, кел, кетдик былайдан.

— Жокъдуму дейсе?... Аны уа ким биледи. — Алай айтханы бла тенг келген автоматы бла дууну кьабыргъа-сын эки-юч жерин чачдырды. Сансыз халда, адам бар эсе ёлюр, жокъ эсе уа нем кьорайды дегенча этип.

Окъла келип базыкъ бутуна тийгенлерин Азиза олса-гъат ангылады, алай кьайгъысы ёз жарасы болмады. — Исламгъа кьоркъуп, анга жаны кетди.

— Э киши, кьалайынг онгсуз этеди? — Азиза кьычы-рыргъа, болушлукъгъа чакъырыргъа керек эди. Кимге кьы-чырып, кимни чакъырсын? Кетип баргъан эки аскерчиден башха жан кьымылдап эслемеди. Тиширыу кьычыргъан, жиялгъан угъай, сёлеширге окъуна кьоркъду: кишиси ючюн. Не тюрюю эсе да, жаны ичиндеди. Аллах айтып бир мадар табылып кьалса уа?

— Э киши, танг болуученг да тёзерге. Хайт де, мар-жа. — Азиза шош сытылып, бууулуп жияды. Бу дунияда кьаллыкъгъа ушамай эди Ислам.

— Хомух болма, имбашынга тийгенди окъ. Имбашы адамны хаталы жери туююлдо, — деди тиширыу, кесин тири кёргюзтюрге кюрешип, кишисини кьолтугъуна жабы-ша. — Огъесе башха жерингдамы кьыйнайды? — Тиширыу кьалтырагъанын онглап, Исламгъа сагъайды. Окъла аны башха жерине да тийгенлерин биле эди ол. Алай адыргы-сындан билмегенча эте эди. Ислам а быгъыным куююп барады дерге юй бийчесинден уялды. Биргесине ёмюрюн оздургъан юй бийчесинден. Аякъ тюплерине кьан сар-кып, анда-мында уюй тургъанын экиси да кёрмегенча этди.

Ислам Азизаны бетине къарап, бир кесек эс тапды: ол ёллюкге ушамайды. Аллахны жаны ауругъан болур. Юй-юрге кьыйынлыкъ келе башлагъанда тиширыу онглуду, ма-дарлыды. «Бусагъат ёлсем, кёзлерими жумар, санларымы тюзетир», — деди да ичинден, олсагъат сокъуранды. Къарт, къарыусуз, жаралы юй бийчесин кимге кьуюп ёлюп бара-ды, мени жууар, асырар деп, тангкёрдю этип. Аны уа ким асырар, эллилени кьырыргъа деп аскер кирди эсе? Огъесе кырып окъунамы бошадыла — дуния былай шош болуп

нек кьалды? Экибизден сора жаны сау инсан жокъмуду энди? Бусагъат мени кьаным саркып бошаса, бу жазыкъ жангызлай кьаллыкъды. Ол гюнях эди, артыкълыкъ. Юй бийчеми аллында гюняхлы болуп, сау дунияда жаппа-жангызлай кьоюп, кетип барама деп, эсине келтирди да, жан кьайгъылыгъын унутду. Жылы, жапсарып сёзле изледи. Азизагъа айтыргъа, кечгинлик тилерге. Тили айланмады. Айланырыкъ эсе да, юй бийчесини чалы жеңилеге сагъагъаны тыйды. Арбаз хунаны жаны бла баргъан экеуленни кёрген эди ол. Бири Марков болгъанын танып кьоюп, урушдан жашы кьайтып кьалгъанча кьууанды. Энди кишиси, кеси да, кьадарлары юзюлмеген эллилери да сау кьаллыкъ сунду. Бусагъат чабып командирлерине айтханлай, аскерчилерини мурдарлыкъларын тохтатырыкъды. Ол билмей этилген ишди, ийнан, бу. Ёзге уа. Кьолундан гыржын ашамагъанмыды! Суу аякъны хатерин унутурукъ адам туююлдо... Азиза, бутун сюйрей, кесин тышына атды. Озуп кетеди деп, кьоркьуп. Кючден-бутдан арлакъ акъсап, ызындан кьычырды.

— Гириша, аурууунгу алайым, Гириша...

Подполковник Марков ызындан ауаз угъай, окъ жетгенлей болуп, дыркъ деп тохтады. Ауаз шагъырей кёрюндю. Сейирсинип, артха бурулду да арбазгъа келди. Алданмагъан эди ол: эки ай чакълы юйюнде жашап, туз гыржынын ашап тургъан тиширыуну танып, ачыуланды.

— Гириша, неди бу этип айланганыгъыз? — деди Азиза, дуудан чыкыгъанына сокъуранып. Марковну, бет туюкъобуп, кьолунда керохну кьалтырагъанын жаратмады тиширыу.

Азиза энишгерек ийилип, бир кьолун бут жарасына салып сюеле эди.

Подполковник тиширыуну кьоллары ууакъ кьалтырагъанларын, чарыкълары кьан жугъу болгъанларын да кёрдю.

«Кир бурунлула, — деп чамланды Марков, аскерчилерине ичинден, — муну ёлтюрмей жаралы этип кьойгъандыла. Таза да кир бурунлула. Биреуню хомухлугъу анга хата — энди бу кьарт гажайны кьанына ол боялыргъа керекди. Кир ишни анга тамамларгъа нек туюдю, тохтасынла бир»... — Марков керохну ёрге кётюрюп, марап кюрешмедди. Окъ Азизаны кьарнына тийген болур эди, нек эсе да ол бутун унутуп, кьолларын киндик туюбуне чапдырды. Башын кючден кётюрюп, подполковникге къарады. Ахыр налат сёзлерин кёзлери бла билдирди. Экинчи окъ аны ёшюнюне тийди да, тиширыу «ых» деп окъуна этмей жыгъылды.

Ислам дуудан тышына чартлап чыкыгъан суннган эди. Алай ол кюрсше кетип, сюркелип, кесин босагъадан тышына атхан эди. Баштёбен болуп, чулгъанып тюшюп, сора кючден-бутдан имбашын дууну чалы босагъасына тиреди. Бош таянып, узакъгъа Черекни аргъы жагъасына къарап тургъан адамгъа ушады. Подполковник келип юсюне сюелгенин чыртда сан этмегенча. Да энди ол кимди? Эр кишимиди? Кёз туурасында юй бийчесин уруп ёлтюргенни ёлтюралмагъан киши кишимиди? Тюйюл эди ол адам, эртте ёлюрге тийишли, жашыны бешиги тебиретилген арбазда айыплы болмай... Ислам Марковну керохуну ушкок от ийисин эшитип, андан сора абери кёралмай, эшиталмай иги кесекге дери турду. Сейир тюйюлмюдю санга жаш ёсдюрюп берген тиширыуну солууун юзген сауутха къарап тургъаны?

Сыртындан тюшюп, санларын кымылдаталмай. Тап «тфу» деп тюкюрюрге окъуна жокъду къарыуу. Тюкюрюрге уа керекмиди? Мурдарны бетине сюйсенг тюкюр, сюйсенг къой — башха болмайды. Тюкюрюк окъ тюйюлдю — мангылай тешмейди. Бу жерледе адамла жюз жылланы жашадыла саут-сабасы бла келгенлени уялтыр умут этип. Уятдан кюркхуш душманны бир жангыз огъу да тюзге кетмеди, кылычы ташха тиймеди. Бюгюн а не, хар заманда бола тургъан артыкылыкъ къайтып келгенди. Аллах алай буюрганды: биреуню кюлуна таякъ, сабан агъач берип, башхасына кылыч бергенди.

Ислам таякъ, хыжы сюйреди — аны ючюн ёлюрге керек эди ол былайда. Тюзлюк дегенлери жесир кёреме, кийиз журун, салам дух — ары да, бери да атылып, аякъ тюпде къалгъан.

Исламны кёлю такъырланып, ийне кёзюнлей гитче болуп, жилямукъларын сытды.

— Что, старина, не хочется умирать, но придётся. Все мы под смертью ходим, — деди Марков, неге эсе да жарыгъан адамча сёлешип.

Оруслуну айтханын Исмаил ангылады — жууап къайтарыргъа теңгисимеди. Ол излеген, термилген бир зат бар эди — ёлюм эди ол. Сора юсюне сюелип тургъан аны сау къоймазына жангыдан ишексиз болуп, къууанды. «Ёлген игиди», — деди ичинден. Адамлары къырылгъан элде жашап не табарыкъды. Бу къынгырбут бусагъатда урмаса да, артда амандан ёллюкдю. Тамбла, бирсикюн. Жаралыса, харип, деп, жан аурутур, суу узатыр адам къалмагъан элде жашап не этеди. Эллиге, ахлулагъа термилип ёлгенден эсе, бусагъатда ёлген игиди. «Аллахха шукур», — деди Ислам. Сора къалай эсе да, тынчылыкъ,

рахатлыкъ келгенча болуп, бутун энишгерек узатды. Жарасыны кюйгени да селейди. Ислам терен кючсюнуп, солууун айландырды. Бусагъат, аллах айтса, ёлорме да хар не да унутулур, думп болур. Не затха термилип, артха къараргъа керекме? Бу азрейли къынгырбут кишини артыкълыгына, кюйсюзлюгюне мадар табылмагъан дуняда жашагъан айыпды. Артыкълыкны тюбюне тюшюп.

Ислам, кеси кесине тынгылап, сабырланды. Аллында адам сыфатлы артыкълыкгъа къарамазгъа, аны сансыз этерге кюрешди.

Къачан келип сюелгенди бу мени юсюме деп сагъышланды ол. Бюгюнмю, бусагъатда огъесе кёпден берими сюеледи? Кёп жылладан бери сюеледи ансы, бюгюн шырт деп, къайдан чыгып къаллыкъ эди? Охо да, энди айымыды, жашау кыйынлыкъланы чеги жокъ эсе да, ёлум аланы мычытмай бууады. Бусагъат, аллахха шукур болсун, тынчайыр. Къынгырбут кишини да кёрмез, ушкок тауушланы да эшитмез. Ол оюм эсине келгенде, Ислам тийреге къулакъ салып кюрешди. Ушкок атылгъан тауушла эл аягъында кыстаууракъ эшитиледиле. Алай туююл эсе да, Исламгъа алай кёрюндю. Къырып, бошاپ, чыгып барадыла деди ичинден. Болсада, тиширыу кычырыкъла, сабий жиялгъан тауушла селеймей эдиле. Тап, хоншу арбазлада окъуна тунчукъмай эди сыйыт, жияу. «Бу уа, харип,— деди Ислам, Азизагъа кёзюн жетдирирге кюрешип,— бир насыбы болур эди, тынч ёлюп къалды, киши тарт-соз этмеди, кычырып, жияп артыкълыкны жумшатыргъа кюрешмеди».

«Таууланы кырып бошاپ, артына чыгып барадыла»,— деди дагъыда Ислам, ёз ачыуун унутуп. Бир дерге бирин къоймай эллилени кыыргъа деп сауут кётюрген адамла барысы да быллайламы боладыла? — Ислам Марковну танымагъанча, анга жангыдан ишанлап къарады. «Астофируллах, бу да бир тиширыуну ёшюнюн ичген болур, бешикде жатхан болур,— деди. — Кесини юйюнде жашап, къолундан туз-гыржыннын ашап тургъаны энтда да эсине тюшдю. Туз-гыржынны хатерин унутхан быллай болургъа керек туююл эди. Аны адамгъа ушатмагъан бир тюрлю энчи белгилери болургъа керек эдиле. Марковну уа аллайы жокъду. — Ислам бютюнда сейир этди. — Угъай, барыбызны да кырып а къоялмазсыз,— деди дагъыда ол. — Тау элдеде жашагъанладан эсе, урушдагъыла асламдыла. Ала барысы да кырылып къалмазла — бирн ёлсе да, экинчиси къайтыр. Мени жашым да къайтыр деп шукур этди ичинден. Сора ол тюрлю оюм эсине келир-келмез сескенип, сагъайды. Башын кётюрюрге кюрешди. Неге эсе да

алланып, аз-маз тирилгенине сейирсинди. Алай эди, аны жашы, совет аскерни майору, бери, туугъан журтуна къайтыргъа керекди деп, дагъыда олсагъатдан элгенди. Жашым къайтса, аллах айтып, къайры, кимине къайтырыкъды? Къуругъан, адамлары къырылгъан журтха, тау эллегемми? — Ислам хар ачыуун унутуп, терлеп, учунгу болуп къалды. Огъесе, билмей, келе-келгенлей биягъы муну къолуна тышуп аманданмы жоюлур. Мени жашыма артыкълыкъ этип, жоярыкъ къаллайды, не тюрлюдю дегенча, Ислам Марковха къарагъанлай турду. Ол да анга, кероху къолунда билинир-билинемез къалтырай. Атмай нек арсарлы сюеле болур деп келди къартны эсине. Арсарлы эди Марков. Къолумдан туз-гыржын ашагъаны арсарлы эте болур аны кючу уллуду. Да ким биледи деп, Ислам ёлюрге термилгенине, солууу мычымай юзюлюп къалырына термилгенине сокъуранды. Жашау бюгюнча, бусагъатдача татлы хычыуун анга бир заманда да кёрюнмегенди. Ёлюрге термилип жатхан Ислам энди жашаргъа термилди. Тап, бир сагъат болсада, жашагъан иги эди. Ол термилиу, ёлеме деп къоркъуу билмей тургъанлай нек келип, аны жүрегин нек бийлеп къойгъанын кеси да ангылаялмады. «Ёлюрге керек туююлме, аз-кёп болса да, жашаргъа керекме», — деди Ислам. Жашы къайытса, къуру журтну, суугъан от жагъаны кёрмез ючюн атасы сау къалыргъа керек эди, неда этип, жанын сакъларгъа.

Неге эсе да базынып, жашаудан умут этип, Ислам аягъы юсюне турду. Аякъларын кючден сюйрей, Марковдан кери атларгъа кюрешди. Подполковник жаралы къартны Азизаны къатына жетме кююп, сора эки жауурун ортасын марады. Ислам сейирсингенми этди огъесе симсиреген — жеринде уюп къалып, артха, Марковха бурулама дегенлей, керох экинчи кере да атылды. Къарт тобукъланып бираз мычыды да, жыгъылып, башын Азизаны ёлюгюне тиреди. Дагъыда кюреше кетип, ауурлугъун эки къол аязына салып, башын кётюрдю. Къайры къарай эди, нени, кимни кёрюрге термиле эди — алай жукъ кёралмады. Къаппа-къарангы, тар шиякы тешике киргенча болуп турду. Сора шиякыдан узакъгъа, тау этегине дери жарыкъ жайылды. Жибек халылай, кюн таякълый инчге. Халылай инчге жарыкъ барып, тюзюнлей жангыз адамгъа тирелгенни Ислам эследи. Ол кеси да отдан, ёртенден ишленгенча, жарыкъ эди. Къарт къарай кетип, узакъда отча жанып, от жарыгъында сюелгенни аскерде жашына ушатды. Хау, алай эди, ол аны жашыды. Имбашында чинлары, ёшюнюнде саугъалары жылтырап. «Сенмисе, жаш, иги этдинг да жарлы элинге къайтханынгы», — деп сёлешди Ислам.

Къарт кесин кычырып сѣлешген сунган эди. Алай ол тилин окъуна айландыралмады. Жашы аны таба ашыкмай, сюелип тургъанына ёпкелериги келип, жангыдан сѣлешди. «Охо, келялмай эсенг, сюелгенингча тур, бусагъат жетейим». Ислам алгъа силкинип, къанатлылай, жашы таба учду. Кюн жарытып тургъан, тар кырыккыны ичи бла. Тынч, женгил учуп бара эди ол жашына. Алай Ислам не къадар терк барса, жашы да ол къадар терк узая эди. Жеталмады Ислам, аскерден келген жашын, кѣралмады ызындан жетип. Ахырында уа ол, жау чыракълай гитче болуп, эрип кетди, тар жолну жарытхан жарыкъ да ёчюлдю.

* * *

Хабла Кърымны кыйнуна кысып, иги кесек заманны чапханлай барып турду... Къайры, кимге, къалайда букъсун — аны юсюнден сагъышланып, эс табарча туююлдю. Ушкок чыкырмагъан, атылгъан тауушла ызындан сюрюп, онгнга-солгъа, алгъа да ётюп, кыстаудан кыстауланып баргъан болмаса, селеймейдиле. Хабла да экилиди. Къачып, бугъуп къутулаллыкъ туююлдю. Жамауат кырылгъанда ёз башынгы къайгъысын этип, аны къачырып айланган айып окъунады. Да сора Кърым — жангыз сабийи, аманаты сау къаллыкъмыды, къалыргъа уа керекмиди? Алай хунагъа, ташха кысылып, ёлюм къачан жетеди деп, сакълап да туралмады. Аны сюрюп, арбаздан арбазгъа къуугъан Кърымны къадарыды. Сабийини отдан, окъдан сакъларгъа умуту. Къыйын эди, жамауат кырылгъан жерде бу да ёлсюн деп, сабийини ажалны тамагъына атып кыйгъан.

Бугъар жер излей, Хабла кѣп арбазгъа да кирди. Алай биринде да кѣлю барып, тохташырча туююл эди. Андамында босагъа юсюнде, хунагъа таянып, терезе тюлеринде, эшикден кирген-чыккыгъан жерледе, муююшледе ёлюкле, ёле тургъанла кѣп эдиле. Сора, ырысламай, гюняхдан къоркъмай, аланы юслери бла атласа онгармы? Баласы, кеси да? Бусагъатда уа чаба, къача келип, кеслерини арбазгъа кирди. Тишируу Болатны кѣргюнчю къайры киргенин билмеди. Къарындашы акъылындан шашхан адамгъа ушап тура эди. Эки къол аязы бла къулакъ башларына жабышып. Дауум а — юй бийчеси — бош алай солургъа тыянганча, жанындан тюшюп. Аны санлары тапсыз-адепсиз ёрге-энишге тартылгъанларын жаратмай, Хабла муштухул озду. Юйге кирир-кирмез, ундурукъ алында Болатны онючжыллыкъ кызычыгыны бир къолу

къанында уюп тургъанын эслеп къююп, къачып чыкъды. Аягъы басханны кёзю кёрмей кетип бара, кимни эсе да ауазын эшитди. Ауаз жолну ары жанында Фаризатланы арбаздан чыкъгъан эди. Тиширыу сан этмеди да тохтамады.

— Халимат, бери бол дейме да.

Хабла ауазны энди шарт эшитип, ангылап, сейирсинди. «Бу ахыр заманда мени таныгъан кимди огъесе эрттеденми танып тура эди деп келди кёлуне. Ёлюр кюнюмде ким эсе да атымы айтханын нечик иги этди, сау къаллыкъ».

Сехледен атлагъанында кёрген эди Халимат Фаризатны.

— Хайда, маржа, тюзюнлей уругъа кирликсе. — Фаризат алгъа озуп кетип, агъач ундурукъ тюбюнде уруну башын ачды. Халимат Кърымны къолларындан тутуп, энишге салындырды да кеси ызындан тюшдю. Биразгъа дери уруну ортасына жарыкъ тёгюлюп турду. Сора аны башы жабылды да къаппа-къарангы болду. Фаризат кеси да ундурукъ тюбюнде букъгъаннга ушады.

Халимат талакъ солууун селейталып тынчайгъанда, сабий инжир-мынжыр эштип, къарангыгъа сагъайды. Абери кёралмады.

— Адам болур дейме, кимсе сен? — деп шыбырдады.

— Жангушма,— деди къагъанакъ сабийли тиширыу.

— Алаймыды, жазыкъ а.

Сора тынгылашдыла да къагъанакъ сабийни ёшюн тартхан тауушу уруну шум-шумалагъына къошулду. Кёпмю, азмы турдула букъгъанла ол халда — бир заманда аякъ тауушла, суху да, хыны да сёлешген ауазла эшитилдиде. Ненчасы кирди юйге — экими, ючмю? Тюз ол кезиуню марап, сакълап тургъанча, къагъанакъ сабий ёшюнден айырылып, жангыдан инжир-мынжыр эте башлады да, жиляп ийди. Анасы къол аязын аны ауузчугъуна гам этип, бурну къатыш къысды. Къоркъгъандан асыры къаты къысып, кёбюрёк мычыгъанын тиширыу артдаракъ ангылагъан эди. Алай болуру болгъан эди: аскерчиле сабий жилягъанны эшитип къююп, сагъайдыла. Сагъайгъанлары бла тенг ундурукъ тюбюн тутдуруп, автоматны къысхакъысха солутдула. Бири бламы ата эдиле огъесе экиси бла — Халимат аны ангылаялмады. Аскерчиле арбазгъа чыгып кетгенлерин а ангылады. Уруну ичи жангыдан шош болду. Бир кесекден Халимат эс жыйды да уру башындан бутуна жылы тамчы тамчылай тургъанын сезди. Фаризатны къаны элгендирсе да шошлукъну бузаргъа къоркъуп, бутун артха тарталмады. Уру башыны жепилеринден тун-

чугъуп ёлген сабийге да саркъа эди къан. Аны итлик чашчыгъында уюп, мангылайында суууп.

* * *

Уруда тургъанда Халимат биялмады кюнню не заманы болгъанын. Бусагъатда къушлукъду неда ахшамды деп да айталмады. Урудан чыгъады да не этеди. Бууулуп ёлген сабийни анасыны къойнундан алып, къайгъысын кърмеген гюнях эди. Гюнях эди Кърымны да аллай бир заманны къарангы, мылы уруда термилтген.

Халимат аягъы юсюне туруп, гуппурланып, иги кесек тынгылады. Сагъайгъан къулагъы не тюрлю шыхыртыны да эшитирик эди. Алай жукъ эшитмеди. Тийре шум-шумалакъ, тилкъауду.

Тиширыу уруну баш къангасын ачаргъа керек эди. Къалай бла? Фаризатны гыжыланиган, ауурланиган ёлюсю аны гам басып эди.

Халимат не кюreshди — болалмады. Экинчи тиширыу да къошулуп, уру башын аз-аз ыхтындыра, сыгъындыра, ачдыла. Алгъа Кърымны анасы чыкъды. Къоркъутурча жан къымылдап эслемеди. Къалтырагъанын тыялмай, арбазда сюелгенлей турду. Тийре къарангыды. Хоншу юйлеге, хуналагъа кёз жетмезча. Ожакъ ичине киргенча.

Огъесе от жарыкъла кёзлерин къаматыпмы кёрюнеди алай?

Жарты кюйюп, ёртен селейген, энди къабына, къыстауланып жана тургъан юйле кёпдюле. Узакъда, жууукъда да, анда-мында. Алашевка, Сауту саулайын от тебе болуп къалгъаннга ушай эдиле кенген къарагъаннга. Ёртенлери кёкню жарытып, тийреде гелеулю сыртлагъа, тёшлеге къызгъыл суу ичирип. Ол сыртлада бла тёшледе не аз, гитче зат да шарт кёрюнгенгнге тиширыу, тамаша болуп, эс бурду. Ташламы къараладыла огъесе лёкъу, тюртю терек ауаналамыдыла, огъесе адамла гелеуге бауурларын къысыпмы жатадыла? — Халимат аны биялмады. Алай ишекли болду да жангыдан ышанлап къарады. Ёртенле жарытхан тёшледе бла сыртлада къарелдилени бауурлары бла сюркелип баргъан адамла сунду. «Эллиле таулагъа, агъачлагъа къачып, мен сылхыр а ол жазыкъ сабийни от тюбюнде къоюп», — деп тырман этди кеси кесине. Ашыгъып, муштухул болуп, кертда Саутуну ёртени Кърымны марап, тёгюлюп, келгенча, артха къайытды. Урудагъылагъа тышына чыгъаргъа болушду. Фаризатны бош къалгъан кюбюрюн бузуп, бир-эки къары кисей тапдыла да къагъанакъны жерге кёмер къайгъы этдиле. Юй артында

чабыр тенгли кѡабыр чучхуй, Халимат, эс буруп, элгенирча абери эшитмеди. Узакълада, анда-мында ушкок атылгъан тауушлагъа уа сейирсинмеди. Ала тунчугъа, дагъыда кѡыстауланып, жууукълаша, узая турдула. Беккахинни сабына таянып, Халимат гийреге не сакъ тынгыласа да, ауаз эшиталмады. Излегени уа ол эди. Кѡырыпмы бошадыла огъесе таулагъамы кѡачып кѡутулдула? Тиширыуну ичин жангы кѡоркѡуу сыйырып, ууакъ кѡалтырады. «Бу ауур кѡкню тѡбюнде, бу кѡарангы дунияда ючюсюмю кѡалып кѡалдыла? Не этсин энди ол, ёлгенлени ким асырар, Фаризатны ким салсын жерге?» Алай айтып, кѡююп тыкъсыгъанлыкъгъа, Халиматны онгун кѡурутуп, алландыргъан Кърым эди. Не мадар этсин, кѡайры чапсын? Со-ра ёлюм эллилеринги сѡрюп, марап айланганда, ёз кѡайгъынга хорлатып, башхаланы унутургъа жарарыкъ тѡююлдю. Адамны эки уллу жюгю болады — ууахты бла гюнях. Бюгюн биреуню атып, ууахтысындан кѡачхан гюняхдан кѡачаллыкъ тѡююлдю. Ол ёлюмден да жюйрюкдю. Кесинги жеталмаса да, туудугъунгу жетер. Халимат Жангушха кѡарады. Тиширыу юй кѡабыргъагъа кѡапланып сюеле эди. Ол бир зат да эшитмейди, аны кѡайгъысы да жокъду. Энди анга бу дунияда не керекди, не излерикиди. Ёлюм келсе, «ых» демез. Халиматны уа жашаудан умуту юзюлмегенди. Аны сабийи сауду.

Неге да сансыз болуп кѡалгъан Жангушну бла Кърымны кѡолларындан тутуп, Халимат алгъа тебиреди. Хуналагъа кѡысылып бара, кѡыйыр, дум кѡарангы жерлени сайлай, сыртны этегине жетдиле. Андан ары уа кѡайры барсын? Былайгъа нек келгенин тиширыу кеси да билмеди. Ауур, уллу шошлукъда жюрюген, жол сайлагъан кѡыйын кѡрюндю. Сени ёлтюрлюкле жюрюп, дауур этип, кѡайдагъыларын сездирселе, аны иши башхады: кѡачхан адам кѡалайда бугъарын, кѡайры барырын билир эди.

Не тюрлю эсе да, сюелип тургъан марагъан кѡзге тынч илинеди — Халимат сууукъ жерге бауурланып, Кърымны да кесине кѡысды. Бусагъатда сезген эди ол жашчыкъны кѡалтырагъанын, жюреги кѡыстауланып тепгенин.

Тиширыуну тамагъы бууулуп кѡалып, шыбырдаялмай иги кесек мычыды.

— Охо, жашчыкъ, кѡоркѡма, сен уллу, кѡоркѡма, — деди ахырында.

— Кѡайсыгъызсыз бу сѡлешген?

Халимат, элгенип, эр киши ауаз чыкъгъан жанына кѡарады. Абери эслеялмады.

— Мен Халиматма, сен а кимсе? — деди тиширыу, Хаблама демей, тюз атын айтханына сейирсинип.

— Охо, игиди, мен Каштома.

— Каштому дейсе,— деди Халимат бош, сёз орнуна.

Кашто — сары, шинли, арыкъ киши, Черекни ары жанында жашайды, да сора юйюн, юйюрюн кёюп, бери нектгенди? Алай Халимат жукъ сормады. Болур, харип, аны да бир палахы, сылтауу. Огъесе юйюрюн къырдырып, ёз башын къачырыпмы айланады?

Тиширыу былайды деп оюм этгинчи, къарелди эследи — ол келип къатында бауурланды. Дагъыда келди, дагъыда... Келип, келип бауурланганла, жерге къысылып сюркелгенле кёп окъуна эдиле. Тийре элчиклени жамауаты бери чыгып къалгъанды.

— Ай батхынчы жерингден тепме,— деди Кашто, Халимат таба шыбырдап,— эшитдингми, эгечим?

— Эшитдим. — Тиширыу эндиге дерн ай жарыкъгъа эс бурмагъанына, тап аны эслемегенине сейирсинди. Хуна ауаналагъа, былайда, бахчала башында, ай жарыкъ тюшмеген жерледе аумаланы къарангылыкларына алданып. Бусагъатда уа ол, эс жыйып, тийреге сагъайды да, элгенди. Кююш журунлай, кёкге жабышып, шошайгъан айны суймеди. Ол, тилчи, тилбаракъ саякъгъа ушап, жерни чунгур-мунгурларын къармай сюзюледи. Алай сырт, тёш башларында ёсген тереклени бутакларына бла чукуйларына акъландырса да, ауаналарын тешалмайды: ала бирге къысылып, дум-къара бир жамычы болуп, сыртланы эринлери бла ёрге жайыладыла. Мында, тёшлени этеклери бахчалагъа кёшулгъан жерледе да, аумады. Халиматны къоркъутхан тёш, сырт бетле эдиле. Гелеу бетле, тёшле. Къабырчакъланган кырдыкны мюйюш-кёулакъ жерлеринде ай жарыккы таяклары учхалап, жылтырай, ойнай, ёчюле дагъыда къабына турадыла. Алай ай жарыкъ ойнамай, ёргеден энишге, солдан онгнга, сууча тёгюлмей, уюп, симсиреп да къалады. Ол заманда гелеулю бетле бир тюрлю жашилленип, кёгерип, кюйсюз, огъурсуз да кёрюндюле. «Огъурлу, жылы тёшлерибиз алай болуп а ким кёргенди», — деди ичинден Халимат. Огъесе эндиге дерн билмей, эс бурмаймы тургъанды? Гелеулю тёшле, сырт да кёхтюйге ушагъанларын. Деменгили кёхтюйге, сарыуекге. Сууукъ ура эди аладан тиширыуну бетине, санларын титиретип. «Былай ачыкъ, жалангач, сыйдам да къачан болдула бу тёшле?» — деп келди Халиматны кёлюне. «Адам баласы, инсан угъай, ашыкъ окъуна кёрюнюрюкдю», — деди... Ауанасы, ёгюзлей, уллу болуп.

Халимат, Кърымны кёйнуна къысханлай, тёшню арлагъында ташчыкъгъа къарап иги кесек мычыды. Ол анга урчукъ башдан уллу кёрюнмеди, ауанасы уа бодуркёу

тенгли болуп чиреледи. Анга нек эс бургъанын тиширыу кеси да ангыламады, алай жүреги такъырланып, кьоркъду. Эгечлери эсине тюшюп, саулары-шауларындан да халпары болмай, башын къачырып айланнганы ючюн кесине айып этди. «Эгеч эгечни сурамагъан ачы дуния»,— деди.

— Кашто, эшитемисе, Кашто,— деп шыбырдады сора. Кашто жукъ айтмады.

— Айшатны иш эслемегенмисе дейме? — деди дагъыда тиширыу. Кашто жууап этмеди. Этдими, этмедими — Халимат абери эшитмеди.

Бу кезиуде ушкок эки-юч кере атылды. Эл ичиндеми, элни огъары жанындамы эди? Сора ушкок атылгъан тауушла жууукъда эшитилип, кёп болдула. Тап былайда баурланнганланы эслеп, сезип ата эселе да алай эди. Халимат, Кърымны кесине къатыракъ къысып, жер бла тенг болду. Шумсуз. Ушкок тауушла жууукъдан жууукъ келип, юрюшюп, бир бирге эришип, кечеги шошлукъну хурттак-хурттак этдиле. Энди ала чыртда селеймейдиле. Былайлада жатып, бугъуп тургъанлагъа юреми болур эдиле? Окъла сызгъырып, сарнап, башлары бла учдула. Ажашхан, телисине учхан окъла деп, Халимат кеси кесин алдай тургъунчу, эки-ючюсю тиширыу жатхан жерден узакъ бармай тийдиле. Огъесе алаймы сунду? Арлакъда кимни эсе да къысха-къысха ойсурагъаны юзюлдю. Тиширыуну жиягъанына сабий къычырыкъ кюшулду.

— Ой, хомухла, кърдырып кюясыз кесигизни, къачаргъа кюрешигиз! — Кашто кюбуп, мыллыгын алгъа атды. Алай тешню этегине илинип, ёрге айланнганы бла баштёбен жыгъылгъаны тенг болду.

Каштону жыгъылгъаны кишини арсарландырмады: адамла — уллусу, гитчеси да, жашы, кърты, бир жерде бирге къысылып тургъан ахлула — барысы да кюозгъалып, гелеулю теш бла ёрге айландыла. Гюрюлдеп, къычырышып, жияп, бир бирлерин жокълап, ызларындан чакъыра. Къарап-къарагъынчы кёк гелеу, кёхтюйге ушап тургъан гелеу, къара къусуп, бет алышындырды. Адамлагъа эришип, узун ауанала да къууушдула, абына-сюрюне, къабырчакъыланып, къатхан кырдыкда солдан онгнга элгене. Олсагъат ушкок тауушла да бютюн кёп болуп къалып, чабышып, сыртны этегине жетдиле. Къалайдан эсе да пулемётну хархы чыгып, солдан онгнга, дагъыда ёрге юркген ауаналаны ызларындан инчге, къызыл турукъ болуп созулду. Ол адамланы ёшюнлерин, желкелерин да кёре келген эски пулемётду. Анга къайырылып, сауут бургъанланы, дерт жетдирирге сюйюп, жетдиралмай жыгъылгъанланы да кёрген. Алай амалсызлыкъгъа къалып, къайырылып,

жумдурух окъуна кѣтюрмей, дауурсуз, къайгысыз ѳлген-
лени бу жол болмаса кѣрмегенди. Бюгюн тынчды аны иши,
бирле тунчукъдуруп къоярла деп да къоркъмайды. Андан
туйюл эсе, пулемѣт терк эсирип, къан кѣп тѣгюлгенин, аны
ийисин, жылылыгъын да сѣзип, къууаннганын тыялмай эди.
Хархы бла адамланы жерге къаплагъан, баштѣбен этип,
чулгъап, кѣк гелеуде энишге толандыргъан хычыуун эди
анга. Жанын къолуна алып баргъан къартны, тиширыу да
болсун, хархы бла желкесин, аркъа жилигин тешип, же-
ринде уютуп, сора энишге тѣнгерегенине къарагъан. Сейир
эди адамланы бу кѣхтуйге ушагъан гуппур, сыйдам ачыкъ
жерде къачып къутулургъа умут этгенлери. Бир-бирледе
пулемѣт аз заманнга тохташа эди: къачаргъа кюрешип,
тырнакълап баргъанланы къутулалмазларын иги биледи
ол. Сора ышыкъ, аума жерге жетгенин илишаннга алып,
жангыдан къутура, дагъыда аз шошайды. Бусагъатда уа
илишаннга алгъаны жыгъылып къалмады — тохтап, ызына
къарагъанча кѣрюндю. Кимди ол? Тиширымуму, къартмы
огъесе энди аякълана келген жаш адаммыды? Бир бирге
эришип атылгъан ушкокланы, пулемѣтну да аны бла иш-
лери жокъду. Симсиреп тохтагъан а тиширыу болуреди:
алгъа чабаргъа, атларгъа къарыуу жетмезин, жаны андан
ѳнгелей тургъанын да сезип, ызына къарады. Термилип.
Къайын анасы, атасы бла бирге илиннген эди ол хужулукъ
тѣшню этегине. Къайдадыла ала? Аны къоюп, къутулупму
кетдиле? Огъесе жыгъылып, кырты болупму къалдыла?
Кѣк гелеуде сойланып жатханланы ичинде ахлуларын кѣ-
рюп, танып къоярыкъча, жаш тиширыу энишге — ызына
къарады. Кеси къайгылы туйюлдю ол: аман жаны къу-
русун, сабийине амал изледи. Бирле ызындан жетип алыр-
ла деген къуууму бла. Алай къуууму юзюлгюнчю тѣзмей,
санлары къыйылдыла. Тиширыу къойнунда сабийин жер-
ге салыргъа умут этди, атып ийип ачитмазча. Энишге
ийилип салгъан да сунду. Къолундан ычхындырып жибер-
генин ангыламады.

Жаш ана жыгъылып, къабырчакъланнган гелеуде уч-
халап иги кесек барды. Алай ол аны да сезмедиди. Сора
баууру бла ѳрге сюркелди. Къолундан ычхындыргъан са-
бийи тѣшню энишге учхалай, тѣнгередей келип, арлакъда
тохтагъанын эслерча туйюл эди. Бешик жабыуу бла эски
чепкен седиреп, юсюнден тешилип, кѣм-кѣк гелеуде итлик
кѣлекчиги бла къалгъанын. Жастыкълай, къар тугуллай
агъарып, бууала болуп, тыпырдай. Алай ачыкъ, ай жары-
тып тургъан тѣшде къымылдагъанны пулемѣту, ушкогу да
терк эслей эдиле. Къымылдагъанны сюймей эдиле ала.
Ѳч эдиле ичинде жаны саугъа.

Халимат олсагъат туруп, гелеулю тѣш таба айланмады. Къалай эсе да гузаба этмеди, къаугъагъа хорлатмады. Айхай, эллилери бла агъачха, тау дорбунлагъа къутулса, аллах айтханлай болуреди — ачдан, сууукъдан да ёлтюр-мез сабийин.

Кѣтюрюлюп, тюз да къымылдагъанынлай, къапларыкъ-ларына тиширыуну ишеги жокъду. Алай былай жатып туруп, Кърымны жанын къалай сакъласын: сокъур окъла анымы аярыкъдыла? Арлакъда Жангуш сытыла, жияй энди шошайгъанды. Кѣзлерин жумуп, санларын тюзетирге керек эди — тебалмады жеринден, Кърымгъа къоркъду. Къоюп, кетип да къалалмай эди: ай жарыкъ Жангушну бетин балаууздан ишленгеннге ушатханды. Неге эсе да термилген кѣзлери мутхуз жылтырап. Неге, кимге термилп, жумулмай, мияла болдула ала? Халимат къычырыгъын буууп, жиямукъларын жутду. Огъесе кѣкге, таулагъамы тырман этеди Жангуш? Неда Халиматха?

Намысы, адамлыгъы юзюлюп, малтанып къалгъанлай болуп, тиширыуну солууу тыйылды.

«Сейирмиди намысы малтанса уа», — деди ичинден. Жанына къоркъууу бла адамлыкъ базманнга салынган жерде. Къоркъакълыкъ къоргъашин, таш кибик ауур, адамлыкъ — къол аязда сезилмеген жюн устукку. Не аз жел да алып, учуруп кетип, кюлге, къумгъа къаратып къойгъан... Узакъда туююл эдиле сѣлешгенле: бахчадамы эдиле, кимни эсе да арбазында огъесе озупму барадыла — аны тиширыу ангылаялмады. Кърымны баууруна къаты къысды. Тиширыу жаланда бусагъатда ангылагъан эди пулемѣт, ушкок тауушла тохтап тургъанларын. Ай жарыкъны да ёчюлгенин.

— Кѣрдюнгмю ол къымылдагъанны? — деди ауаз.

— Не къымылдагъан, къалайда? — деди башхасы.

— Ма алайда, сокъурмуса? — Ауаз Халиматха шагъырей эди. Кърымны анасы аны кѣп кере эшитгенине ишек-сиз болду. Алай олду, буду деп, эсине тюшюралмады. Хамалаймы болур, деп сейирсинди. Адам къанындан тоймагъан ит. Таулу таулугъа туура алай артыкълыкъ этер деп эсинде жокъ эди Халиматны. Тиширыуну къулагъына жангыдан ауазла чалындыла да ушкок чыкъырдагъанын эшитди.

— Къой, атма бир жаралы жазыкъ болур, — деди ауаз.

— Аллайгъа болушхан сууапды да. — Ушкок атылгъан таууш олсагъатлада солуу таба башлагъан шошлукъну

сескендирип, узакъгъа жайылды. Ушкок экинчи кере да атылды.

Окъ тийди, тиймеди деп Халимаг биялмады — абериси ачымаеди. Алай татлы жукъугъа кирип, анга хорлата тургъанча бир тюрю болду.

Кърымны кесине къысалмай, билеклери мыккылланып къалгъанларын сезди. Жашчыгъы айтханын этмей, къаптал этегини тюбюнден чыгып, нек эсе да аны тюртюп, тартып кюрешгенин да сезди. Жиягъан тауушун эшитмеди, ангылап, алай жукъ айталмай, бир зат бла да болушмай жатып турду, эси азая да, дагъыда жайыкъгъанча бола: жашчыгъын къююп, ауур жукъусуна берилип къалалмай эди тиширыу.

* * *

Гажай сырт башында тюртю терекни сайлап, аны аумасында чёгюп, энишге къарады. Былайдан хар не да кёзге иги илинеди. Алай ол неге къарайды, не сакълайды. Къуймучу бла жылытхан жерин къююп, кетип да къалалмады. Улур умут этип, жулуи ёрге тутду — къулакъ жютюлерин бойнуна къысып: улугъаны улугъаннга ушамады — кючюк улугъаннга ушады. Гажай ач эди. Ёмюрюнде сууукъ не болгъанын билмеген бююн къалтырагъанын тыялмайды. Огъесе къоркъгъанымы борбайсыз этгенди?

Ушкок тауушла эшитгенлей, ол былайдан ташагъа кетген эди. Алай узакъ бармай, таш артында тохтады. Къулакъ салып, иги кесек сакълады. Ушкок тауушла ёчюлмедиле — къыстаудан къыстау болдула да аладан сора чырта таууш эшитилмей къалды. Эллик жыйылып, кесин ёлтюрюрге чыкъгъан сунуп, Гажай къача барды. Ёрге, таула таба айланып. Къарлы таулары суймей эди ол — къол ичине тигеледи: бугъар жерле анда бютюн кёп эдиле. Эрттен таныгъан эски дорбунну сайлады, алай ары уа кирмеди — дорбунланы адамла да таныйдыла, къайда къайсысы болгъанын биледиле. Бугъаргъа да ашыкъмады. Тийреге кёзю жетерча, дуппургъа чыкъды. Ушкок тауушла бери да жете эдиле. Тунукъ-тунукъ хомпук болуп. Къоркъуулу туюл эдиле. Сора жангыдан энишге энип, дорбуннга келди. Ичине кирмей, чулгъанып жатып къалды. Тунукъ эшитилген ушкок тауушла тохтамадыла. Бираздан Гажай алагъа юйренип, сан этмей къалкъыды.

Кёп-азмы жатды ол халда, сескенип, башын кётюрдю. Энди ушкок тауушла угъай, аякъ тауушла — чырпы, терек бутакъла сыннган тауушла эшитди. Алданмагъан эди бёрю. Адамла эдиле ала. Къуйругъундан чёгюп, хауаны жый-

ылады: темир ийис сезмеди да, кьачмады. Адамла кёп эдиле. Ашыгып, муштухул келедиле. Абына, сюрюне. Бёрю ангылагъандан, барысы да элгенип, жанларын кьолларына алып. Ушкок тауушладан кьачадыла деп а эсине келтирмеди. Ушкокла бёрюлеге, кийиклеге атыладыла, адамла бир бирлерине ушкок атып а кёрмеген эди ол.

Озарыкъла ёрге озуп бошагъандан сора, Гажай чулгъанып жатды. Жангыдан ушкок тауушла эшитди — тунукъ эселе да, кыстау эдиле. Жукълап, тюшюнде балаларын кёрюп, сынсып уянды. Огъесе шошлукъму уятхан болуреди? Бёрю, кьоркъуп, секирип турду. Ары да, бери да кьарап, жыйылап, элгенирча зат кёрмегенде, тийреге сагъайды. Ауур, мылы шошлукъну суймеди ол. Кенг дунияда жангызлыгъын сезип, шор-шор улуду. Элге, элни тютюн ийисине юйренип кьалгъан бёрю эди Гажай. Малланы жыйыларын жыйылап, ёкюргенлерине тынгылап, жангызлыгъын унута тургъан. Къалай эсе да эл тийресинде тынч эди анга. Жылыракъ. Энди уа не этерге билмей эди ол. Ушкокла кечени узунуна алай кыстау атылып тургъан элге къайтса, экинчи бери кьутулурму!

Гажай иги кесек заманны арсарлыкъгъа хорлата турду да, сора ахырында юйрениген ышыкъ жерине къайтыргъа таукелленди. Жортханлай келип, тюртю терегин сайлады. Чёгерден алгъа аны тюбюнде адам кёрюп элгенди. Ол баууртёбен тюшюп, башын букъдурургъа кюрешип, бир тюрлю жата эди. Къынкъ этмей, жыягъын сууукъ жерге басып. Кесин марап, сакълап тургъан сунуп, Гажай хырылдай, жалкъасын къайырды, секирирге хазырланды. Адам тепмеди, кымылдамады. Бёрю жел ургъан жанына кьутулуп, хауаны жыйылады. Бауур тёбен тюшюп тургъан анга хата эталмазына ишексиз болуп, тюртюге келди. Чабырларын, тон жагъасын ийисеген окъуна этди. Къан ийисге термилиучю Гажай бу жол элгенип, артха туракълады: адамны желкесине, тон жагъасына да къан къатып эди. Тобукъ тюбю бла ол энишге саркъып, арлакъда, берлакъда да уюп, инчиклерине, чабыр бурунларына къатып. Гажай къан жугъу гелеуно аягъы бла тырнап, улуду. Сора къуйругъуна чёкдю. Ол халда иги кесек турду. Адамны онг жаягъы кёрюнмей эди. Бурну жерге тирелип, сол кёзю уа кысылмай, Гажайдан болушлукъ тилегенча къарай эди. Бёрюно кьоркъуругъу келип, неге эсе да сагъайды, къачып кетмеди. Чёкгенлей туруп турду. Билинир-билинемез титирей. Бу жатханны ол кёп кере кёргенине энди ишексиз болду. Эски, акъсыл тону, таягъы бла ол къуруда эл этегинде, тёшледе, сыртлада жюрюучюеди. Бузоулу эки кьолан ийнекни ызларындан. Отун этип, бичен чалып да кёр-

генди. Гажай да бугъуп, аны кѣп кере марагъанды. Кесин угъай, желбыдыр, кызыл бузоучукъгъа термилип. Алай бу жатхан асыры тири, сакъ киши эди. Энтда да неге эсе да сагъайып, бир кѣзюн бѣрюден айырмады. Огъесе маллары былайдамы болурла? Аны билирге суйюп, Гажай тынгысызланды. Ташдан ташха ётюп, алаша тереклени ичи бла ары да, бери да жортду. Сора чѣгюп, симсиреп къалды: мал кѣрмеди — адамла кѣрдю, терек тюплерине, ташлагъа кыысылып, ёлюп. Кими узунланып, ташха, терекге термилгенча, кими къучагъын кенг жайып... Тиши-рыулары, сабийлени мияла кѣзлеринден къачып, Гажай гелеулю сыртны эрнинде чѣкдю. Хар заманда этиучюсюча, энишге къарап.

* * *

Кюн тау артындан чыгъаргъа, тюп болгъан эллени кѣрюрге термилип, алай чыгъалмай кѣп турду. Кѣкню этегин солдан онгнга кызыартып, булутланы кыызгъыл суу бла жибитип. Танг аласы шошлукъну не аяз кымылдагъаны, не ушкок таууш юркютмейди. Терекле, къадау ташла — барысы да ёлгенлеге сын болуп къалгъанлай, шошдула. Жаланда эл кыйырында жангыз ит анда-санда улуй, жияй, дагъыда тохтай турады. Гажай аны да танийды. Гелеулю сыртдан бѣрю энишгерек эннгенлей, жыйысын эшитип кѣюп, кесин тыйдыралмаучеди. Мазаллы парийди ол. Кѣп итни урлап, буугъанды Гажай. Аны арбазына уа жуукълашмагъанды. Эки-юч кере парий шынжырын юзюп, бѣрюню ызындан да сургенди. Гажай тохтап, кыйырылып кюрешмегенди. Ёхтемлигин тунчукъдуруп къачханы ючюн, кеси кесинден кѣлю чыгып, парийге дерт кѣтюрюп тургъанды. Эки жаннга дерти уллу эди бѣрюню — Алакѣз бла эл кыйырында жашагъан итге. Ажирни кесе, аны мадарын да этерге кюреширик эди.

Гажай кесинден онглуну, къарыулуну кѣрюп болмазгъа кючюклюгюнден окъуна юйреннген эди. Тау бетледе, кырлада жашагъанла, жюрюгенле аны тиш, къарын дауундан озаргъа керек туююл эселе, анга кыйырылыргъа базыннганла кыйдан чыкъдыла — аны ангылаялмай эди бѣрю. Чамланнгандан да озуп, сейир эте эди. Къозугъанын, сейирсиннгенин да ичине сыйындырмай, бу тийреледе эллени туураларындан азмы къарагъанды. Ёксюз элlege термиле эди ол. Алакѣз болмаса, элле ёксюз къаллыкларына ийнанып. Эл ёксюз къалса, жашау тынч боллукъ эди адамлагъа, бѣрюге да. Алай не медет: барысы да ажирни хатасы — элде жашагъанланы, ташлача, тилсиз да, дауурсуз

да болургъа кьоймай эди. Нек эсе да Гажай алай суна эди. Артда уа тор ажирге парий да кьошулду — бёрюню дерти ёсмей не этерик эди. Бусагъатлада уа Гажай гелеулю сыртны кезинде чёгюп, эл кыйырында жашагъан парийини улуууна тынгылайды. Жокъ эди ол улууда кюч, базыныу да. Бар эди ол, сынсыугъа, сарнаугъа ушагъан. Ехтем, бойнакъ парий ачмыды, жаралы огъесе шынжырдан ычхыналмаймы жияйды? Иесин излеп. Танг аласында бир бирлерине эришип, желге, жыйыгъа да бюсюремей юрюучю хоншу итлени, маскелени тансыкълап. Кюн батып, экинчи чыкыгъынчы, кысха заманига жашауу да алай кырты болуп, жаппа-жангыз къалып къалгъанына тёзалмай эди эл кыйырында жашагъан парий. Улууун, жияуун булутлагъа, тереклеге, бузлагъан гелеуге эшитдирирге кюрешип, кысха да, созуп да сынсыды, улуду. Эшитип, киши къатына келмеди, жаралы итле, маскеле хуна артларындан, халжар мюйюшледен чыгъаргъа базынмадыла. Ушкоклула асыры кёп эдиле: букыгъан, кысылгъан жерлерин билдирирге суймейдиле. Бойнакъ парийни тарыгъыуу уллу эди — ичине сыйынмады: башын бошлап, жерге къарап жияй турду. Ушкок эки кере атылгъынчы. Ол кезинде да эл кыйырында жашагъан парий тарыгъыуун кюру журтлагъа, шош сыртлагъа ашыгып эшитдире, алай тунчукъду. Гажай бёрю кёл кенгдирип, къачып кетмеди: жюрегинде дерти эрип баргъанын сезди.

* * *

Кюн тау артындан ичге эрнин къаратып, чыгъаргъа ашыкъмай кёп сакълады. Артда ол, кызыл чарх болуп, ёрге тёнгерегенинде да, тёшлеге, сыртлагъа алтын, кюмюш бет алдыралмады. Кёкню ачыкъ жарасыча кызарып, тегерегинде булутланы да хурттак-хурттак кызартып, жол къораталмай турду. Гажай былайда чёгюп, кюнню чыгъарын сакъларгъа не заманда да ёч эди. Танг аласы сууукъну терк къоркъутады ол. Бёрюню сырт тюгюне, жалкъасына кирип, безиреп, саскы жыйынча, къабыучу аязны мычмай эсин аудуруп, жылытыучу кюн. Алгъа желкеси бла сезиучюдю Гажай кюнню жылыта башлагъанын. Сора жылыу энишгеден энишге хычыуун саркъа сыртын ийнакълайды. Сырты бла къуйрукъ башы кызгъандан сора ётеди Гажайны ичине жылыу: санларына кюч-къарыу берип, къанын ойнатып.

Кюн ёрге-энишге барып, бата, туурагъа да чыкыгъан энчи мыдых чархды деп бёрюню эсине келмегенди. Ол тау артындан эрнин кёргюзтюр-кёргюзтмез тийре бет алышып,

жангырып, тирилип кяалады. Ышарып, жырлаучу, чамчы болуп. Хар ташны, чёпню, хар терекни, аны бутагъын, чапырагъын энчилеп кюбултханын Гажай кюруда кёре тургъанды. Ол андан, тау башындан, жибек жылыуун тёгюп, кырдыкда, терекле тюбюнде ханлада чырмашып, чапыракъланы сылап ойнагъанын. Чапыракъла терлеп, бутакъла сыйдамланып, рахат узатылып кюннге кюуаннганын. Ол, жибек халылары бла жумушакъ-жумушакъ къатылып, ташлада кюмюш жулдузчукъла жандыргъанын кёрюп, къанатлыланы жырлатханына тангылап, Гажай кёп тургъанды былайда. Мында къанатлыла кюн таба учуп жырласала, анда, тюбюнде элле да алагъа кюшула эдиле, челек, отун жаргъан тауушлары бла, ийнекле ынгырдап, кюзу-кюй макъырып. Ёрге-энишге озгъан адамладан орамла толуп, сабийле кычырышып. Тёшле, сыртла, элле да кюнню суна эди Гажай. Аны акъ, жашил, алтын этеги, къанаты. Кюн а тауланы, агъачланы, кырланы дингили. Дингил жюрюсе, кёкде жолоучу болса, хар зат да дауур этип, жырлап, жортуп башлагъан. Ол дингил аны ючюн жарты жолунда тохтап сагъаймагъанды, солумагъанды. Ёрге бла энишге нек жорюгенин, сау кюнню бла кечени жорюй-айлана кетип, артда тау артындан бурун къаратып нек кюуаннганын биле болур эди от дингил. Бир-бирледе тау артындан чыгъа келген кюнню бёрю от жагъагъа да ушата эди. Уллу от жагъаланы ол кюшлада кёп кере кёргенди, тегерегине сюрюучюле басынып жылына. Огъесе бёрю ары жеталмагъанлыкъгъа, ол да кюш отмуду? Алай тийресинде кюш жокъмуду — тегерегине басынган сюрюучюле да кёрюнмейдиле. Уллу кёкде жангыз эди от дингил. Сора бармыды энди ёрге-энишге жорюгенден магъана, жылыуун тежегенден? Кимге? Билмей эди аны бёрю. Жол кюроталмай симсиреп, сирелип андан тура эди дингил.

Гажай кызыл дингилге не кёп къарады эсе да, ол жеринден тепмеди, кыыстау айланып турду. Кызыудан кызыу. Дунияны кып-кызыл тирмен ташынлай. Кызыл булутланы тартып, тегерекге чачып, себелеп.

Кёзлери талып, къамап, Гажай артха бурулду. Агъачы, ташы да, гелеулю сырт — барысы да къаралып, айланжюклей болуп, къайры эсе да кетип, учуп бара эди. Бёрю оннга-солгъа тентиреп, жыгъылама-къалама дей, ал аякъларын сир къадырды. Ол халда бираз сакълады. Сора, башы тегерек айланнганы тохташып, женгил болду. Алай кёзлеринде кюнню мыдыхлыгъы ёчюлмеди да тёшлени, сыртланы гелеую къабынып, ёртен жабып баргъанын кёрдю. Ёртен, гымых кырдыклай, алаша. Энишгеде башланып, кызыл дарийча кълтырай, шош жайыла, бёрюню тыр-

накъ къыйырларына дери жетди. Аякълары бла ёшюнине ёрледди. Ёшюнюню жумушакъ, акъсыл тюгуне къызыл суу ичирип. Кюйдюрмейди да ачитмады. Отдан алынып къачуучу Гажай бу жол къымылдамады. Гелеу бла тенг жайылып, жукъа сууча, ууакъ-ууакъ къайнап, къалтырагъан ёртенде адамла да жатханлай турдула. Ёлгенлерин, къалгъанларын билдирмей. Ёртен жыякъларын, боюлларын жалап, жаулукъ, бёрк тюплери бла сындырылып, чачларына, къоюнларына киргенни киши сан этмедди. Гелеулю сыртны алаша ёртенине уюп жатханла кёп эдиле.

Гажай не эсе да бир затха алданып, кеси кесин хор-лаялмай, тигелерге умут этди. Энипми башлады — аякълары учхалап, жоккуландыла. Жангыдан чёкдю да жукъа бузну сууукълугъун сезди. Олсагъат ёртен да ёчулюп, гелеулю сырт — мындагъы, Черекни ары жанындагъыла да кём-кёк бет алдыла.

Бёрю, тырнакъ тирей, учхалай, шош адамны къатында тохтады. Бичен чалыучу, сюрюу ызындан барыучу киши-леге ушатмады ол аны. Бети сыйдам, бёрю кючюкнюча, ариуду. Узун тырнакълары уллу акъ быстырны къыйырында чырмашып, къалын къара жалкъасы уа кёк бузгъа тёгюлюп, тынгылауну ийгенди. Адам къарамын не ары, не бери бурмады. Гажайгъа да къарамады. Нени эсе да сакълал, марап тургъаннга ушады. Гитче адамчыкъны къатында уа Гажай асламыракъ мычыды. Адам бала олсагъатда туугъан къозудан уллу кёрюнмедди. Кёксюл бузда акъ булутчукълар агъарып. Бёрю нек эсе да сабийни аякъларын ийисгеп, жалап, артха тартынды — ол къымыжа адам бала кёрмеген эди. Сейирсинип, арлакъда териге ушагъан бир затны къатына барып чёкдю, дагъыда къайытды. Адам балачыкъны киндик тюбюнде къан уюп, къызыл журунлай, энишге салыннганына да къарады. Сора Гажай, адам ауазла эшитип, сагъайды. Узакъда эдиле ала, болсада бёрю къачып, биягъы жеринде тохтады. Кёзге урунмазча. Адамла гелеулю сыртны этегине жетгенлей, учхалай-къоба ёрге айландыла. Бирем, экишер болуп, ёлгенлени аякъларындан, къолларындан тартып, созуп сюйрегенлерине Гажай къарап турду.

* * *

Кърым, жилигъандан талып, бош олтуруп тура эди. Жюрексине, Халиматдан кёзюн алалмай. Болушлукъ излерге керек болгъанын ангыламазча туююл эди, алай къайры барырын, не этерин билялмады. Аяз чапыракъланы шы-

хырдатса, кѣанатлы элгенсе, адам сунуп, жер бла тенг бола, кѣрюнмезге кюреше, тангнга чыкѣды.

Адамладан кѣоркѣургѣа, бугѣаргѣа керекди деп, Кѣрым бир заманда да эсине келтирмегенди. Бѣрюледен бла айыуладан, шайтанладан бла жинледен кѣоркѣа эдиле уллула, сабийле да. Бюгюн а Кѣрым бѣрюден окѣуна кѣоркѣмады, кѣарап турду ол тюз кѣаты бла озуп кетгенде.

Жашчыкѣ сууукѣдан кѣызаргѣан кѣолларын кѣойнуна сугѣуп, тон этекчигин жангыдан тюбуне тартды.

— Айба, Айба, жукѣлама! — деди ол, эл табадан адам ауазла кѣулагѣына чалынып. Элден келгенледен игилик сакѣламай эди ол. Анга болушурукѣ жаланда Халимат эди да, Кѣрым ол жукѣлап кѣалырын суймей эди. Эл энди не эди, элни ушкоклу адамла сыйыргѣандыла. Мында жашагѣанланы барысын да кѣырып бошاپ. Жангыз Кѣрым сауду да аны ѣлтюрлюкдюле. Тапсала, ѣлтюрмей кѣоярыкѣ туйюлдюле. Жашчыкѣ аузу кѣургѣакѣсыгѣанын, кѣыйналып солуй башлагѣанын да олсагѣатда сезип, кеси кесине тынгылады. Огѣесе мен да ѣлеми турама, деди, окѣла тийип. Жашчыкѣ тон женглери кѣаннга боялгѣанларына жангыдан кѣарап, ким эсе да аны кѣойнун ашлыкѣдан толтургѣанча болду. Ашлыкѣ мирзеуню огѣесе лѣкѣу ташланамы кѣылкѣычыкѣлары кѣарын терисине, кѣолтукѣ тюплерине чанчылып, этин кичитдиле. Жашчыкѣ бойнун, аркѣасын кѣашыргѣа адыргы этди, алай кѣолларын кѣойнундан чыгѣарып кѣашыялмай, ууакѣ кѣалтырады.

— Айба, жукѣлама, жукѣлама, Айба, — деп кѣычырып, сора сытылып жиляды.

Кѣрымны жилягѣан тауушун Халимат тунукѣ эшитип: «Энди уа кѣайры кетип кѣалды бу сабий?» — деди. Кѣзлерин ачалмады, тап ачылып эселе да, абери кѣрмеди. Жашчыкѣ а биягѣы: «Жукѣлама», — деп кѣычырды. Узакѣдан. «Ийнан, кѣайда эсе да кѣол ичинден кѣычырады. Огѣесе таугѣамы ѣрлеп кетгенди, тѣшлеге, сыртлагѣа ѣрлерге ѣч болуучуду, — деп келди кѣлюне. — Нек жиляй болур, кече узуну мени излегенлей нек турады? Ачмыды, сууукѣмуду? Сууукѣ а кѣайры боллукѣ эди, — деди дагѣыда Халимат, — бу ахырзаман кѣызыуда».

Кѣызгѣан ауанадан ургѣанлай, исси хауа ургѣанын онгсунмай, чыдаялмай, тиширыу бетип бир жанына бурургѣа кюрешди, буралдымы-кѣалдымы — бетини кызгѣаны селеймеди. «Огѣесе от жагѣагѣамы кѣысылып жатады ол, исси кюлмюдю аны тѣшеги, жастыгѣы? Жокѣмуду бу тийреде анга жан аурутурукѣ, суу узатырыкѣ? Кѣайдан боллукѣду, ѣмюрледе болмагѣан бюгюн артыкѣмыды, —

деп шыбырдадыла Халиматны къургъакъ эринлери. Тиши-
рыу алай сунганлыкъгъа, эринлери гам эдиле, бир бирден
айырып шыбырдаргъа, сёлеширге кючю жокъ эди. — Адам
жангыз кечиннген жанды. Ауанасы — жол жёнгери. Гитче,
уллу да бола билген ауанасы. Исси къумда, сангырау ау-
лакъда атылып, жангыз къалып, башын кечиндирген ин-
санны биргесине жол къоратхан ауанасыды. Ол эрип,
думп, тас болуп кетсе, жазыкъ инсан не этер бу арауан
кибик къызгъан къум тюзде?» — деди Халимат. Сора ол
жангыдан Кърымны узакъдан келген ауазын эшитди.

— Айба, Айба, эгечлеринг нек келмейдиле бери, къай-
да къалгъандыла? — деп кычыра эди жашчыкъ.

Тиширыу ссейр этди, жангыз сабийи атагъан аты эрт-
те унутулгъанын эсине тюшюрюп. Уллу, гитче да аны атын
айтыргъа унамай кёп термилгендиле. Кърымны да юйре-
тип. Эллилеринден ол абери излемегенди — атын айтды-
рыргъа термилип, хар хоншусуну кёзюне къарап жаша-
гъанды. Адамны аты болгъандан уллу насып жокъду.

* * *

— Айба, Айба, нек келмейдиле эгечлеринг, — деп кы-
чырды биягъы Кърым.

Халимат неге эсе да къууанып, ышарды. Сейир эди ол
сабийни кишиден къоркъмагъаны.

Тиширыу бир тюрю женгил, сабыр да болуп къалып,
аягъы юсюне турду. Аны бла да къалмай, булутлагъа кё-
тюрюлдо. Булутла жастыкъла кибик, бир бири юслерине
къаланып, шош кымылдай, тепчий. Халимат кёол сырты
бла, аякъ бурну бла да къалау-къалау булутлагъа къаты-
лып кёрдю — исси эдиле. Алай тиширыу артха туракъла-
мады да ёрлеп башлады. Ёргеден ёрге. Жастыкъланы къу-
лакъларындан тартып. Булутладан гырмык этип. Ол кезиу-
де Кърымны кычыргъанын жангыдан эшитди.

— Айба, эгечлеринг къайда къалгъандыла?

Халимат жууап къайтармай, сёлеширге уа адыргы этип,
энишге къарады. Жерде терек, таш, кырдык дегенча жукъ
кёрмейди — кём-кёк гелеулю сыртны кёрдю. Сора жаш-
чыкъны. Ол жыгъыла, къоба чабып бара эди.

— Кърыммыды бу? — деди тиширыу.

— Кърым, бери къайыт, мен мындама.

Жыгъыла, къоба, чабып баргъан жашчык анасын
эшитдими-эшитмедими, биягъы сёзлерин айтып кычырды:

— Эгечлеринг къайдадыла?

Алай ол сёзлени бу жол Кърыммы айтды огъесе ке-
сими?

Ала узакъгъа учуп кетип, илинирча не чачылырча тийип, ёчюлюп, тунчугъуп къалырча ышыкъ табалмай, къайтып келдиле да гелеулю тёшде жашчыкъны биргесине чапдыла. Сора Халиматны къолунда гырмыгы юзюлдю: жастыкъла къатыш чулгъана, ол баштёбен энишге жыгъылды. Ачымады: жер да, къуш тёшеклей жумушакъ кёрюндю. Бети мыдыхланып, къызгъанын жангыдан сезди. Алай учуп, сылхыр болуп айланиган сёзле энди тюз къулакъ артында эшитилдиле.

— Айба, эгечлеринг къайдадыла? — деп жияды Кърым.

— Эгечлерингми? Эгечлерим...

Халиматны эсине бу сёзле келип, иги кесекни тилини тюбюнде айланып турдула. Унутулмадыла. Тишируу бир бирге гам, зыбыр эринлерин билниир-билинмез жарды, кирпичкери къымылдадыла.

— Эгечлерими къарындашлары ёлтюргендиле, — деп шыбырдады кючден.

— Ушкоклу кишиле сени къарындашларынгмыдыла? — деди Кърым.

Халимат жукъ айтмады. Кирпиклерине жиямукълары илинип жылтырадыла. Ол бир кесек эс жыйгъан эди да энди Кърымны къайгысын эте эди.

— Сени къарындашларынг мени да ёлтюрлюкдюле, — деди Кърым.

— Къоркъма, бала, сен алыкъын гитчечиксе, — деп шыбырдады тишируу.

Ётюрюк нек айтаса дерик эди да, жашчыкъ аузундан сёз чыгъаралмай, арлакъда сабий ёлюкге къарап шошайды.

* * *

Сергей Кравцов атасыны бузулгъан кабырыны къатында кёп сюелди. Бусагъатха дери келир онгу жокъ эди: башха аскерчиле бла бирге агъач къыйырларын, хуна, таш артларын къармап, подполковникни буйругъун толтурургъа керек эди. Насыбына, кишиге ушкок тартмагъанды — сауут-сабасын сыйырып, Марков юч кюн аны къара чёпде тутханды. Энди ол майор да туююлдю, ким болгъанын кеси да билмейди. Къара солдатмы огъесе тутмакъчымы? Къалай эсе да сёзю чапыракъдан ётмезча болгъанды. «Айтханыма шо бу окъуна къулакъ салмайды». Сергей арлакъда эригип сюелген аскерчиге кёз къыйырын жетдирди. Аскерчи орта бойлу, эки жыйырмажыллыкъ ефрейторду. Кравцовдан аз кичи.

Юч-тёрт кюн мындан алгъа ол майор Кравцовну кёрсе, сын къатып, солугъаны бла къалгъанын сездирмеучеди. Суймей эди Сергей аны парийлик этерге хазырлыгъын. Энди уа къадар экисин бирге байлап, кир жумуш тындырыргъа атландыргъанды. Ол — ефрейтор, Кравцовну шинелинде уа солдат чынлары окъуна жокъдула. «Сени жауунг жыгъылып, шапасыны аякъ тюбуне тюшсюн». Бу оюм Сергейни эсине келип, ол андан азатланалмай «гем-хотлу» аскерчиге жангыдан къарады. Марков ефрейторну Кравцовха сагъайтып жибермегенди деп да айтыллыкъ туююлду ол.

Сергей башха къабырланы да жокълап, сейирсинди. Уруш башланыр жылда ол бери келип кетген эди. Ариу, таза сакъланиган жер эди былайы. Хар къабырны ташдан жонулгъан бийик сыны. Атасыны къабырыны юсюнден а бир топуракъ тугул тюшюп кёрмеген эди. Баш жанында ёсген терек чиммакъ-акъ чагъып. Бусагъатда уа былайда чюйре айланмагъан, сыны ууалмагъан бла топуракъ къатыш болмагъан къабыр эслемеди. Атасыны обасы да белинден эки сынып. Ол заманда угъай, атасына бусагъатлада артыкълыкъ этилгенча, Сергейни жүреги къыйналып, ёз амалсызлыгъына, мадарсызлыгъына жарсыды.

— А что, здесь лежит твой отец? — ефрейтор келип Кравцовну тюз къатында сюелди.

— Лежал. Теперь как видишь, не лежит,— дерге умут этди, алай жукъ айтмады.

— А говорил из большевиков.

— Говорил, что из этого?

— Чего же он тогда здесь лежит, вот с ними? — Ефрейтор башын кётюрюп, жүтю сакъал тюбю бла къабырланы кёргюзтдю. Аны ауазына, кесин тутхан халине кёре мында жатханла адамла туюл эдиле. Кенг бетли ефрейтор не айтыргъа кюрешгенин Кравцов ангылап ачыуланды.

— Кто же такие, что здесь похоронены, по-твоему?

— Ясно кто. Бандюги всякие там...

— Не человек ты, Корягин, безмозглая скотина,— деди Сергей, бир жанына къарап.

— Рядовой Кравцов, вы нанесли оскорбление старшему по званию.

— Я для тебя, Корягин, майор советской армии, запомни.

— Был майором, а теперь арестант и в моем подчинении.

Ефрейтор алай айтыр-айтмаз эл къыйырында ушкок атылгъан тауушла Кравцовну элгендирдиле. Энди уа къайсы жарлы кёзлерине урунду огъесе жаралыланамы

ёлтюредиле деди ол ичинден. Сора, нек, къайры ашыкъгъанын кеси да билмей, ашыкъды. Не эталлыкъды шинелинде къара чыны окуна болмагъан, кеси ёлежек? Алай Кравцов жюрюшюн селейтмеди, ушкок атханлагъа атмагъыз десе, бири уялмаса да, экинчиси уялыр: майор Кравцовну аскерчиле ариу кёрюочю эдиле.

Тёгерек бёрклю, къысха тонлу жашчыкъны Сергей узакъдан окъуна эследи. Бу къара къатышда аны сау къалгъанына сейирсинди. Къууанган, къоркыгъан да этди. Болушалмай къалырма деп. Жашчыкъ тиширыу ёлюкге къысылып, мугурайып тура эди. Алай туюл эсе да, Кравцов алай сунду. Алданмады: жашчыкъ ушкоклу адамланы кёргенлей ёлген тиширыуну, ёлгенмиди, жаралымыды, жаулукъ къанатындан, билегинден тартып-тартып, жиляды.

— Айба, Айба, бизни ёлтюрюрге келе турадыла.

Жашчыкъны айтханын ангыларча, тынгылы эшитирча туюл эди Сергей. Аны кзулагъына жаланда «айда, айда» деген сёзле чалындыла.

— Уцелел гадёныш,— деди ефрейтор, ушкогун тартыргъа хазырлана. — Вот хлопну его как хлопа...

— Ну и зверь же ты, Корягин,— деди Сергей, ефрейторну ушкогун эрлай бир жанына чартлатып.

— Ему же полегчает.

— Дети-то есть у тебя, ты пожелаешь им такого облегчения?

— Велено же стрелять,— деди ефрейтор, нек эсе да жумушап.

Жууукъ келгенде, Кравцов жашчыкъгъа төрт жылдан кёп болмагъанын ангылады. Аны тон женчиклери бла этеклери къан жугъу эдиле. Жукъа, саз бетли. Тёгерек бёркчюгю бир жанлыракъ болуп, къан башына туюшуп. Ол жапмагъан кёзюнден кюл сырты айырылмай эди. Келе тургъан ушкоклу адамладан болушлукъ сакъламай эди Кърым. Анга болушурукъ, окъдан сакъларыкъ Халимат эди да, не кюрешди — уяталмады. Сора жилягъанын тыйып, эки кюлу бла да бетин жабып, «ушкок ата» эсегиз, хайда, атыгъыз дегенча, башын имбашларына жыйырды: Кърым ушкок атылырын сакълап турду.

— Ящик, ящик, коркма, сен коркма,— деди Кравцов ашыкыгъан ауаз бла, татарча чалдырып. Граждан урушда Сергей таулу жашла бла жюрюгенди. Бери, малкъар аузун келсе да, таулу танышларында кюнакълыкъда жашап, аланы тиллеринден тартырмагъанды. Сабийи, уллусу бла тау тилде сёлеширге кюрешгенине эллиле кзууанып, ыспас эте эдиле. Бусагъатда уа нек эсе да, жарты-кюрту билген

сёзлерин унутуп кѡюп, кеси да абызырады. Аны тил тюбюнде жаланда эки-юч сёз айлана эдиле.

— Сен жияма, жияма. — Жюреги чыгъаргъа хазыр сабийни алландырып кѡяма деп, кѡркѡуп, Сергей шош-шош атлай, сёлешди. Алай ушкоклу адам асыры жууукъ келгеннде, Кърым туруп, ёрге кѡчаргъа кюрешди. Не ёрге, не сёдегей чабалмады — борбайлары тутмай, тёрт аякъланды да сора кѡарнындан тюшюп, энишге учхалады. Кравцов кеси да кёк гелеуде учхалай-кѡба, жетип, Кърымны кѡйнуна кѡысды.

Ящик, жияма, жияма, ящик, — деп шыбырдады ол, тамагъы бууулуп кѡалып, кёзлери жукъ кёрмей. Кърым чапыракъ кирик, тауукъ бала кирик, женгил эди да Сергейни жюреги бютюн шор тарап, зыбыр жаягъы бла сабийни кѡабышхан уууртуну сууукълугъун сезди. Кѡалтырагъанын тыяргъа кюрешип, ёшюнуне кѡатыракъ кѡысды. Кърымны юсюнде чубур тончугъу болгъанлыкъгъа, Кравцов бармакълары бла сабийни кѡарыусуз иегилерин, жюрекчигини кѡыстаулугъун да сезди. Сезди да сора олсагъат эртте ат бойнуна алгъан бир кѡызчыкъ эсине тюшдю. Аны аты Зулейха эди. Бал бетли бурма чачы бла. Анга эки-юч жылдан кён болмай эди. Граждан урушну кезиунде малкѡарлы кѡызыл аскерчиле бла элге кирип келе кёрген эди онтогъуз-жыйырмажыллыкъ Сергей Зулейханы. Чабышып, бир бирлерине эришип, атлыланы алларына кѡуюлгъан сабийледен Кравцов аны сайлап олтуртхан эди ат бойнуна. Уруш желледе зыбырланган бармакълары бла алтын чачлы кѡызчыкъны иегичиклерин ачытырма деп кѡркѡуп, сакъ узалгъаны бюгюнча эсинде турады. Артда, бери атасыны кѡабырына, таулу шуёхла-рын жокълай келсе, аны да кёрюучю эди. Зулейха субай санлы, ариу кѡыз болуп, эрге баргъанын да биле эди. Бусагъатда уа, Кърымны кѡйнуна кѡысханлай, ол эсине тюшюп кѡалды. Саулугъун-шаулугъун билирге сѡйюп, кѡырылгъанланы ичинде Зулейха да болур деп кѡркѡду. Зулейха аны ахлусу, тенгини эгечи тѡйюл эди. Башха таулу кѡызладан озгъан жери да болмаз. Ким биледи, жюрекни ангылап кѡйгъан кѡыйынды. Алай Кравцов арлакъ барып, алтын чачы кѡызыл кѡанына боялып жатхан тишируну бетин кёрсе эди, Зулейханы танырыкъ эди...

* * *

Ушок атылгъан тауушланы эшитгенлей, Айшат кѡачып тауукъ орунга кирди. Алай кёп мычымай сокѡуранды. Тауукъ орун не десенг да, ышаннгылы жер тѡйюлду —

хирезди, жепили. Хазнамыды, кѣбыргъалары — чалы, окму тыярыкъды. Келе келгенни кѣзюне биринчи ол илинир. Айшатны эсине дорбун отоуу тѹшюп, жан сакъларгъа андан тынгылы жер ким табарыкъды деди. Сора башын бери сугъуп тургъанлыкъгъа, тонап кетселе, не этерикди. Жол жанында окъа бѣркге кѣаура чанчсын. Ёлсе, кѣалса да харакетини кѣатында болса игиди. Тап тонап кетген эселе да хапары жокъду. Айшатны тин-тери басып, башына кѣан урду. Башы бир тюрлю ауур болуп, кѣзлери аласбулас кѣре, тышына чыкъды. Ушкок атылгъан тауушла шатыгыракъ эшитилдиле. Алай тиширыу сабырсызлыкъгъа хорлатып, ол угъай, алланганча болуп, босагъасындан атлады. Эшик артларында, от жагъаны тѣгерегинде, мѹйюшледе сюек, таш тѣбелеге, эски-бюскюлеге кѣарап, кѣууанырыгъы келди. Байлыгъы башына жау, кѣара палах болгъан дуняда жашай эди ол. Букъдурургъа керек эди ырысхыны. Алай кѣайры элтсин сау элни кечиндирлик мѹлкню? Бу кезиуде тиширыу ушкок тауушланы жангыдан эшитип, сюек тѣбени башына бауурланып, дорбуннга ушагъан отоуну эшигин кючден-бутдан артха ыхтырды. Сора чулгъанып, узун этегине чырмашхан, илиннген сюекле кѣатыш, толанлай, тѣнгереп ичине тѹшдю. Тепмей, кѣымылдамай иги кесек жатды. Кѣулакъ тигип. Ушкок тауушла тѹнукъ бола, узайып ёчюлдюле. Жюреги жерине келип, Айшат башын кѣтюрдю. Отоуну кѣарангылыгъына кѣууанды. «Кѣюр, эслер затымы кѣрлюкме, сора муну жарыгъын мен башымамы урлукъма». — Тиширыу эски кюбюрюню тѣрт мѹйюшюне кезиу-кезиу кѣатылып, аланы хычыуун сууукълукъларын сезди. Сора, тюртюле-сюркеле, отоуну мѹйюшлерин, кѣабыргъаларын да кѣармады. Сууукъ, таш кѣабыргъагъа мангылайын тиреп, шошлукъгъа тынгылады. Бир тюрлю таууш, шыхырт эшитмедди. Уллу дуняда аны отоундан башха мекам кѣалмагъанча. Тиширыуну жюреги рахатланды, кѣаны сабырланды. Эллилени кѣычырыкълары, ушкок атылгъан тауушла да бери келмейдиле да жетмейдиле. Бу шош рахатлыкъны кѣызгъанмагъан Аллахха жаны кѣурман болсун Айшатны. Ким да анга неге керекди, ким кимни жанын сакълайды? «Жаны сакъланса, мында сакъланырыкъды: адамла — сизни, таш кѣабыргъала — мени», — деди да тиширыу, нек эсе да кѣлю кѣтюрюлдю, кюллюгю келип, отоуну башха мѹйюшюне ётдю. Мында, кѣарангы шошлукъда, Айшат сыртындан ауур жюкню кетергенча болду да хычыуун женгиллик сезди. Да бармы эди бу дуняда анга борч саллыкъ адам? Тиширыу сагъышланып, мычыды: жюреги аз заманнга тыкъсып, жангыдан жарыды. Ушкок тауушла адамланы

бир бирлеринден айыра тургъанлары эсине тюшдю. Не борч хапар эди ол! Адамны жаланда бир борчу барды — жанын сакъларгъа, башын иги кечиндирирге. Эгеч, къарындашмы? — Кимди манга акъыл юйретген, ууаз берген? Тиширыу сагъайып, отоуда бир зат кёрюр умут бла ары да, бери да къарады: кюбюрюню жез мюйюшю аз-маз жылтырагъаны кезюне урунуп ёчюлдю. Адам адамгъа эгеч, къарындаш да сабийлигинде болады. Жукъ кёрмеген, билмеген заманларында деди кеси кесине. Андан сора уа энчи юйюрле, арбазла. Айшатны баш иеси Ахматны тутуп кетгенлеринде къайсы эгечи, ахлусу ызындан жиялп баргъанды? Жанларына къоркъгъандан, арбазда бири кёрюмгенди. Къууанчда, тойда юйюр-бауур, къыйынлыкъда — къоян — къамишге, тюлкю — тешикке.

Арбазда, тюз босагъа аллында эсе да алай эди, ушкок атылгъан таууш эшитип, Айшат элгенди. Кимге атылды ол? Кърым къутулуп, бери къачып келеми къабылды огъесе Хабламы? Манга жаны ауруп а келмезеди. Тиширыу жарсыргъа бла къалыргъа билмеди. Жюрегине тюшген экиликни мычымай унутуп, эс табар-тапмаз, терлеп къалып, биягъы таш къабыргъагъа таянды. Къызы эски ата юйлеринде эди да, анга ишекли болду. Къычырыгъы тамагъына тыгъылып, алай къычырыргъа, сыйыт этерге базынмай, эшик артына къысылды. Ийнан, ёшюнюн жюз окъ чачарыкъ эсе да, къызын тышында къоялмаз. Айшат къалтырагъанын тыялмай, эшикни ары да, бери да тюртдю: сюек-мюек тёбеми чырмады — терк ачалмады. Тап, эшик тыйгъычсыз ачыллыкъ эсе да, тиширыу терк ачылмагъанына ыразы болуп, сабырланды. Ёлюр гебенек кесин отха атханлай, не этеме мен деди. Къызыны эссизлигине ачууланды. Бир жерге къысылып турмай, нек чабып келеди бери, аны ангыламазча гитче къанталау туююл эди. Дагъыда жюрегин бойсундуралмай, эшикни тюртүп, тартып кёрдю. Хужулукъ не заманда да тынч ачылмаучу эди. Аймыды, мен ёлгенликге сауму боллукъду деди. Сора ол мени къызым нек болады артыкъ? Аз адам башын алып, къачып айланмайды. Аллах буюргъандан киши озмаз. Мени ичер сууум бюгюн-тамбла тауусуллукъ эсе, окъ мында да табар. Ажалын ашыкъдыргъан айыпды.

Айшат кеси кесин тынчайтып, айыпдан башын жумуп, жатар къайгыгъа кирди. Кечемиди-кюнмюдю — аны билмей эди тиширыу.

Кече узуну кёзюн кысалмай, тышына, хар шыхырт тауушха сагъайгъанлай турду Айшат. Танг атдымы-къалдымы, андан анга хата, хайыр да жокъду. Жатып тургъан кыйын эди, эски чиргини юсюнде, жастыкыгъа жарашмай. Туруп-турмай да не этсин. Отоуну къара шайдан уллу болмагъан тегерек жангыз кёзюн ачса, бир да кзурумаса, тюнню кюнден айыраллыкъ эди.

Алай кюркюду, тиймеди. Ол а, хайырсыз, эртте беги-тилгенден туйюл эсе, бокъурду, бир жарыкъ халы ычхындырмай, къара тынгылауну басханлай. Айшат неге эсе да кюзуп, чамланды. Неге, кимге кюзугъан болур тишируу? Кеси кесине тынгылап, сагъышланып иги кесек турду. Ач эди, суусап. Отоуда ауузгъа элтирча бир зат жокъ. Сора Айшат мында ненча кюинню кечинааллыкъды? Бюгюн тезсюн, тамбла уа? Суу узатыргъа адаммы табыллыкъды, алай кзурангы эдиле ала, кеслеринден сора кыйгъылары болмагъанла.

«Жарлы жаным»,— деди Айшат, тамагъы бууулуп. Акъ сютюн ичирип, сыртындан тюшюрмей ёсдюргенлери, адам этгенлери кыйададыла энди, бири келип, кыалайса деп сормады. Сюйсенг асыры ынчагъандан эки жарылып окъуна квал — киши эшитирик туйюлдо.

Адам келирин сюймей эди Айшат, алай келмегенлери ючюн ачыуу, кёлквалдысы ичине сыйынмай эди. Ол кёлквалдысы чёкюнчю квалкып квалды. Сау ёмюрню жукълап тургъанча, ауурланып уянды тишируу. Бек алгъа суу ичерге термилгенин сезди. Хар зат мылы эди — тёшеги, жастыгъы, тап отоуну мылы къарангысы окъуна юсюн ауур жуурганлай басып тургъанча кёрюндю. Ол а суу уртламгъа термилип, кюйюп-бишип бара эди. Кыызгъан эринлерин бир бирден айырыргъа кюрешип, дагъыда иги кесек жатды. Тохтамай «суу, суу» деп шыбырдагъанын кеси эшитмей. Айшатны кзулагъына суу саркыгъан таууш чалынып сагъайды, сакълады. Башха суу туйюл эди ол — арбаз аллы бла энишге саркыгъан тау суучукъ эди. Кесини энчи черекчиги. Сора халжар арты ёргеракыда шаудан эсине тюшюп, аны кюзгюча жылтырагъаны кёзюне кёрюнүп, сытылды. Алай жилир къарыуу жокъ эди. Атасы чучхуп, кязып чыгъаргъан шауданны зынгырдауукъ сууундан бир уртлам ким бермез эди бусагъатда анга. Жашауу, дингил кирик, арба чарх кирик, энишге айланып, сызылып баргъан кезиуянде. «Жашауум — арбадан юзюлген чарх, тапсыз жерде юзюлюп, энишге айландынг — кыалайда чачылса, кыйсы кюлга ташайып, гунч боласа?» — деп ах-

тынды Айшат. Огъесе кесин хомухлукъгъаamy малтатады? Чарх арбадан юзюлген эсе да, жол бла бара эсе уа? Ашыкъмай, тынч, тѣнгереп. Ташха, чунгургъа да абынмай. Жарамаймыды алай? Хар адам ёзю бир чарх, дингил, кесича, кеси аллына тѣнгереген... Ёмюрюнде арбагъа жарашмагъан окъуна болуп къал, ол керекмиди манга, тѣнгерей, тепчий бар ансы. Тиширыу къобаргъа кюрешди — къобалмай, тѣшегинден бир жанына ыхтырылып, баууру бла отоуну жер тюбюню суукълугъун сезди. Хычыуун кѣрюнюп, кѣп турду. Алгъа сууукъ кѣрюнюп, юй тюбю исси болду. Суу керек эди, бир уртлам суу. Айшат эшик таба сюркелди. Босагъа аллында бир къаты затха мангылайын тиреп, аны сариуюне да тынгылады. Къарыусуз бармакъларын эшикни тюп мюйюшюне илиндирип, къармап, тырнап кюрешди — эшик гам эди. Ачалмазын ангылап, солууун айландырды. Отоуну къарангылыгъын бла мылы шошлугъун энди билгенча болду. Хар заманда къууандырып, жашаугъа кѣллендириучю таш къабыргъала асыры бек, къалын эдиле да атасына, эри Ахматха къаргъыш этди:

— Къабыр къангаларыгъыз жукъарып, юсююзге оюлсунла, — деди.

«Халимат, жарлы эгечим, Халимат», — деп къычырды дагъыда нек эсе да, алай ауазы чыкъмады. «Жиберигиз тышына, ачыгыз бу хужулукъ эшикни». Отоуну къарангы, мылы шошлугъу Айшатха жууап къайтармады. Аякъ шыхырт таууш эшитирге термилип, къулагъын босагъа мюйюшге сагъайтды. Къайдан эсе да саркъгъан суучукъну чокъуракъ зынгырдагъаны Айшатны терилтип, ызындан чакъырып узайды.

* * *

Кюн, къышхы эрттенликге ушамай, жылыды. Арбазла, ташлы орамла къургъакъсып, акъсыл кѣрюнедиле. Тауугъу, малы кюн тууушлада мугурайып, ач къалкъыу этедиле. Быллай эрттенликледе тиширыула бешиклени арбазлагъа чыгъарып, эски жамаргъа, урчукъ ийирирге ёч болуучудула.

Ёки-юч кюнден бери уа арбазы, орамында да сабийи-сюбюй къымылдап, хоншу хоншусуна кирип эсленмейди. Подполковник Марков эллилени ёлтюртгенин тохтатханды. Энди сау къалгъанланы, таулагъа къачалгъанланы чакъырып, жыйышдырыргъа, тап болушхан окъуна этип, кѣзбау сѣз айтыргъа ылыкъмады. Анда-мында бугъуп жан сакълалыгъанла, агъачха, таугъа къутулгъанла — барысы да жарлы журтларына къайытхандыла. Алай тюненеден бери

тёшегине кирип киши тынчаймагъанды. Кече-кюн демей, кыбыргъан эллилерин асырайдыла. Жуууп, кебин салыргъа тынгылы кыбыр кызаргъа онг болса уа: ёлгенле сау кыалгъанладан иги да кёп эдиле. Хар жоюлгъаннга энчи кыбыр кызаргъа да кыоймай эди Марков: жангы кыбырланы санын кёп кёргюзтюрге суймей. Ким биледи, жашауда аз зат болмайды — мурдарлыкъгъа шагъатла неге керек эдиле? Биринчи кюн аскерчиле ёлгенлени таша жерледе жар тюплерине ташып, юслерин топуракъ бла басдырып, басдыралмагъанларын а кюйдюрюп окъуна тургъандыла. Андан туююл эсе, жел, аяз кыозгъалгъаны сайын, эл ичине жау, сюек кюйген ийис кыалын жайылып, аяз тунчукъса, ол да жукъарады. Ючюнчю кюн Айшатны журтуна эки аскерчи ат арба бла келгенлеринде, эллилеге былайда, ачыкъ жерде, кыбыр нек кызасыз деп жукъ айытмадыла. Кыарт кишиле кыоркыуп, арсарлы болгъанларын эслеп, охо, кызыгъыз дегенни билдирдиле. Бирлери шинелин тешип, гетменни кыолуна окъуна алды. Алай жер асыры кыаты эди, ташлы. Кёп кюрешмеди. Экиси да тийреге кёз жетдире жюрюй, халжар таба кетдиле. Аз-кёпмю мычыдыла кыайтып, арбазда бираз сюелип, юйге кирдиле.

Ненча мекамгъа кирген эселе да, быллайын а кёрмеген эдиле. «Эшта да мында жашагъан бир кыужур, неда сакъат адам болур»,— дедиле, сейирсинген кыарамлары бла. Огъесе ала ангыламагъанлыкъгъа, сюек-мюек, таш тёбелени магъаналарымы болур? Бу кавказчыладан чыкмагъан хыйлалыкъны сен тапха эдинг, аланы ким ангыларыкъды!

Кыбыргъалада агъач чюйлеге бла агъырыкъгъа тагъылып тургъан кийимледен кёз кыаратып, жутлукъ этерча абери эслемердиле. Башха отоуну эшигин кёрюп, гурушха болдула. Анда не зат болургъа боллукъ эди? Хаталы адам огъесе алыкъын суукъ кыол жетмеген характер? Не тюрюю эсе да, эшикни ачып, ары кирмей бла кёрмей кетерге эркинликлери жокъ эди аскерчилени. Кеслерине сылтау, жапсарыу да табып, эшик артын, босагъаны да сюек-мюек тёбеден тазаладыла. Алай гам жабылып тургъан эшик олсагъат ачылмады: кыалай-алай болду эсе да, аскерчиледен бири эшикни артхаракъ ыхтырып, отоугъа сындырылды, ызындан башхасы да кирди. Тиширыуну ёлмегенин кёрюп, нек эсе да абызырагъан да этип, тышына чыгъардыла. Жерге салып, башын ёргерек кётюрюп, кыбыргъагъа тыяндырдыла.

Айшатха тюгел эки жыйырма бла сегиз жыл толмагъанын аскерчиле ангыламадыла: жашауу тауусулгъан гым-гым кыарт тиширыу сундула. Тозурап, тёгюлюп, саз бетин, сабий жумдурухча, гитче кёргюзтген чачы эки-юч кечеге

чиммакъ болгъанды деп эслерине келтирмедиле. Бираздан Айшат, кёзлерин ачып, тегерегине да къарады. Алай ол абери ангылагъан, эшитген адамны къарама туюл эди. Онтогъузжыллыкъ кызын жерге кёме тургъанларын кёрюп, ангыларча хали да жокъ эди.

* * *

Подполковник Марков эски къуллукъ юйню отоуунда кеси жангыз къалып, сагъышларыны жигин табалмай, жыйышдыралмай кёп сюелди. Бир-эки ыйыкъ мындан алгъа немецли офицер къараргъа сыйюучю терезе аллына бара, артха къайта. Немецлиле тау элчиклеге киргинчи къонакъбайда тургъан эсе да, бери да келиучю эди — колхозну къуллукъчулары, коммунистлери бла кенгеширге, аскер къауумуна эт, жау керек болса. Кимни эсинде бар эди хар зат алай терк тюрленир деп. Аны мындан къачыргъан душманны кеси ууатды, бандитлени босагъаларын бош къалдырды. Тап, аякъ бурунлары жетген ташла окъуна терк сууумазла. Энди жашауну ызы жерине къайтханнга ушайды.

Марков кесине ыразы болуп, терезе аллында тохтады. Кёзю жетген жерледе аскерчиледен башха хазна адам кёрюмеди. Подполковник ачыуланды. Эрттенли бери сакълайды ол эллиле бла жыйылыу бардыргъа деп. Ала уа келмейдиле. Тюз ниетлиле эселе, нек келмейдиле? Жангыдан Совет власть тохташды эсе, байрам туюлмюдю ол? Бизге совет властны къайтаргъан Марков сау болсун депми айта билликдиле! Ангылауусузла. Къарап-къарагъынчы подполковникни хали тюрленип, эсин ачыуна сыйыртды. Ариу жюлюнген бети кызыл-къолан болуп, терк-терк солуду. Былагъа жумушакълыкъ, иги сёз жарашырыкъгъа ушамайды. Былагъа жарашып, мардаларына жыярыкъ жаланда кючдю. Не эте тургъанын толу сезмей, аягъы бла шинтикни уруп, ары да, бери да чартлатды. Эсине келгеннге кесин ийнандырып, энди уа не хыйлалыкъгъа хазырлана болурла, деди. Бу керексиз мөхеллик бла жанаурутуулукъ бизде къачан къаллыкъды? Жан аурутуп, къарындашлыкъ этип, ашыкъмадымы бандитле бла кюрепни тохтатыргъа?..

Марков, бир кесек сабырланып, жүрек халаллыгъыны юсюнден сагъышланды. Ол ийнанганнга кёре бу тар ауузда жашагъанла барысы да кырылыргъа керек эдиле. Уллу жауаплы иш тындыргъанда жарты-къуртулукъ иги туюлдю. Кыралны, Совет властны кюрууларгъа борчу болгъан инсан эди ол. Кыраллыкъ сакъланып, адамла

тынч, рахат жашар ючюн кюреше эсе, жумушакълыкъгъа алданган борчун толтургъанга саналмайды. Къыралны къыйын сагъатында хаталы эллилени жашауларын сыйырыргъа, жашауларын юзмей, нохтабау этерге да эркинлиги болгъанына Марковну чыртда ишеклиги жокъ эди. Аны кесине бир зат да керек туююлду, ол къырал, совет власт жашасын деп кюрешеди. Алай подполковник артыкълыкъны кёрюп болмагъан, жүрек халаллыгъы озгъан адамладан эди да жауаплыкъдан кюркъмай, кесине уллу жюк алды. Не этериксе, кече да билирге керекди. Къырал къыйыры, чеги болмагъан къыралды. Анда жашап, насып, ышыкъ излемеген миллет Марков тапха эди. Умутчула, къарангыла кёп, тюз ниетге табынмагъанла да аз туююл. Ол да къадарды, тарых буюруп, мангылайларына жазып къойгъан борч. Ачланы, ёксюзлени жыйып, чакъырып уллу юйор къурагъан битеу къарындашла, эгечле бирча болалмазлыкъларын билирге керекди. Ала тарт-соз этериклерин, тюзге, таугъа къарарыкъларын. Бир къарындаш ишлерге, къуллукъ этерге суйгенликге, башхасы эл тюбюнде жүрюр, ючюнчюсю жукълар. Бёрюню тойдуруп тургъанлыгъынга, агъачха къарагъанын къоюп, уллу юйюрню арбазын сакъласа не жарсыу. Айхай, уллу юйюр юйюрлей къалыр ючюн, анда жел ойнап, къарындашлыкъны терегин аудурмаз ючюн юйюр тамата таматалыгъындан, тарых сыртына салгъан иерден къачаргъа керек туююл эди. Ол иер тап ташдан эсе да — амал жокъду, тёзерге керекди. Иер кётюрген ат а къыйынлыкъда туякъ да жетдиреди, жыгъылгъанны тюбюне жалкъасын да жаяды. Бек ачы-масын деп.

Марков тютюн къабындырып, терезеден айырылды. Кертда, сыртына иер салып тургъанча, санлары талып эдиле да, имбашларын силкиндирип керилди. Нек эсе да аякъларына къарады. Башлы чурукъларын жаратмады: эрши баймакъ уллула кёрюндюле, бурунлары, парий жухунлай, асыры кенг, гумух. Бутлары къынгыр болгъанларын энди билгенча, кеси кесине онгсунмады. Къарындашла къарындашлыкъ этип, аны да суйгенича жашаргъа къойсала, ол алаймы боллукъ эди. Башхаланы жюклерин ташып, арбаларын тартып тургъан ат эди Марков. Ол къыйынлыкъ туююлмюдю аны сыртын бокъур къайнатып, бут чабакъларын чурукъ башларына сыйындырмагъан.

Подполковник жангыдан кесин къозутду. Барыбызны да къутургъан суугъа къуяма десенг да, эркин эдинг, алай къуймадын деп киши келип айтмады. Къайда эди Марковну ыспасы, анга жалынырыкъ, аллында тобукъланырыкъланы да кёрмегенди ол.

Алай подполковник кёл этип сабырланды. Бар эдиле аны ангылап, ыразы боллукъла да. Марков къабыргъада суратха къарап, шошайды. Сурат да яндан къарамын бурмады. Артха таралгъан ариу чачы, алашаракъ мангылайы, аз кюлюмсюрей тургъан кёзлери — хар илишаны огъурлулукъну, эслиликни белгисича кёрюндю. Жокъ эди подполковникни андан жууукъ адамы. Керек да туююлдо. Подполковникге ыразылыгъын берип, къырал иш тамамларгъа кёллендирлик ол эди.

Марков татлы сагъышына кирип, мюйюшден мюйюшге дагъыда бир кесек жүрюдю. Къайры атласа, сурат да ары къарагъанына сейирсине. Сора стол юсюнде сынган миялагъа эсин бёлюп, анга ийилди. Мияла туюбунден анга сагъайгъан адамгъа ол да сагайды: къабыргъада суратха ушатхан илишан бир шарт излей эди бетинде. Алай табалмады. Мияла туюбунде анга сагъайгъан атха ушай эди. Ишлеп, туююлюп, ырмах болгъан мудах атны бетине. Ийнанырыгъы келмей эди Марковну. Аны бети алай къужур эсе, эндиге дери къалай алданып жашагъанды? Огъесе мияланы ауурлугъуму бузады: бурну туура былай лыппыш туююл эди. Кёз туюплери энишге салынып, чюйрге айланганча, къызылланып. Уууртлары сакъал туюбуне къошулуп, жассыланып, гыйы ташха ушайдыла. Ёз сыфатындан кёлю къачып, Марков артха кетди. Не этериксе, деди ол ичинден, жүк кётюрген алгъа ийилмей, гуппурланмай болмайды... Бирле таш туюбунде, башхала — ауур мияла туюбунде деди подполковник, жүреги шор тарап.

* * *

Марков, сабырланып эс жыйып, тышына чыкъды. Къуллукъ юйню атлауучларында тохтап, жыйылгъанлагъа къарады да, жангыдан къаны къайнады. Бу тийрелседе ууакъ тау элле кёп эдиле. Хар барындан он, онбеш адам келсе окъуна, арбазгъа сыйынырыкъ туююл эдиле. Бусагъатда былайда уа, Марковну тергеуюне кёре, жүз адам туюел жетмейдиле. Барысы да санауларын тауусхан къартла, тиширыула. Сора къалгъанлары къайдадыла? Угъай, кюреш бошалмагъанды, была бой салып, тынарыкъ туююлдоле деди, ушкогу, автоматлары бла сюелген аскерчилеге бла жыйылгъан къарт-къуртлагъа кезиу къарай. Чиппо бла Хамалайны эслеп, кёзлери бла бери келигиз деп ангылатды. Экиси да келип, онгда, солда тохтадыла. Чиппону жербетли, жыртыкъ тонундан мызыу ийис урду. Хамалай а не, подполковник анга ыразыды: кеси къузгъун эсе да,

кѳузгѳунланы кѳзлерин чыгѳарыргѳа болушуп, ниетин тазалагѳанды.

— Жолдашла, багѳалы эллиле,— деп башлады айтырын Марков.— Сизни бюгюннѳю кюнѳюгюз уллу кѳууанч кюнѳюгюздѳю, байрамды. Немецли ууучлаучуланы, алагѳа билеклик этген бандитлени да ууатып, сизге совет властны кѳайтаргѳанбыз...

Киши кѳз-кѳаш бермеди, башын кѳтюрѳп сѳлешгениге кѳарамады. Совет властны атын эштгенлей, кѳанатлы болуп кѳалыргѳа тийиншлиле жукѳ сездирмедиле. Марковну бетинне сарыуун жайылды. Совет власт чыгѳармагѳанмыды быланы жарыкѳ кюннге, шиякыларын унутдуруп? Кѳарынларын ашдан тойдуруп, аркѳаларын жылытып. Ол властны келтирген тамата кѳарындашлары, уллу башын гитче этип, алларында сюелгенинде, бетлери жарымай, не умутлары барды быланы? Совет властны юсюнден сѳзле-дарман сѳзле тѳююлмѳюдѳле огѳесе ич аурууларынмы кѳозгѳайдыла...

— Энди совет властны сизден киши тартып алалмаз. Кѳоркѳмай, буюкѳмай, тынч, ырахат жашагѳыз,— деди Марков, сѳзлери тѳгерек ташчыкѳлача болуп, арбазда тохтамай, арбазны жылытмай, жарытмай, кѳайры эсе да тѳнгереп, тыхырдап кетгенлерин сезип. Подполковник жыйылгѳанланы тирилтирге, ыразылыкѳларын алыргѳа бек сюе эди. Кѳарамаы бла эллилени тинтип, сынчылап кѳюрешди. Сора берлакѳда сюелген кѳартладан бирин сайлады. Кѳарт, анымы сезди, нек эсе да башын кѳтюрдѳю. Экисини да кѳарамлары тѳбешдиле. Жѳтѳю эди кѳартны кѳарамаы. Белинде кѳамасы бла. Биринчи кере кѳрмегенин ол эллилени Марков эсине тѳшюрдѳю. Не иш бла байламлы жолукѳгѳанын да унутмагѳанды. Тирменгеми огѳесе ахлуларына мал, нартѳх алып баргѳан кѳартны ѳлтѳургенинде юсюне чыкѳгѳан, ол заманда да кѳамасы бла эди. Кѳоркѳмай, энтда да аны тагѳып былайгѳа келгенине подполковник сейирсинди.

— Биз билебиз,— деди,— алыкѳын сизни арагѳызда бандитлик этерикле болгѳанын. Жерлерин тапдыра барырбыз. Совет властха кишиге кѳол кѳтюртмек. Анга ийнанып, кѳѳл басып жашагѳыз. Бюгюнден ары колхоз кѳуралгѳаннга санагѳыз. Сизни душмандан кѳоруулагѳан аскерге ашазыкѳ керекди. Школ ишлерге керекди. Сабийлеригиз окѳумасала, совет власт унамаз.— Марков солууун айландырып, бир кесек тынгылады. Эллиле— кѳартла, кѳаракыйип сюелген тиширыула жерлеринден тепмедиле, тил ачып, киши кѳынкѳ этмеди. Сансызлыкѳ уютхан шошлукѳ кыйын кѳѳюндѳю.

— Бюгюнден башлап, колхозну оноучусу болургъа керекди, — деди дагъыда подполковник. Председательге кимни тийишлиге санайсыз, айтыгъыз? Сизни айтханыгъызгъа бизни угъайыбыз жокъду. — Марков эллилеге жангъдан игилик изледи, оноуларын кеслери этерге эркин болгъанларын билдирди. Алай бу жол да подполковникни тюз боюнлулугъуна къарс къагъарыкъ табылмады, бир Чиппо бла Хамалайдан сора.

— Бу, ол адам деп айталмай эсегиз, жолдаш Касаев болсун. — Низамны сыйген къонакъ къолун Чиппону имбашына салды. Артда, райкомла ишлеп башласала, сыйген оноун этер. Угъай дерик бармыды?

Жыйылгъанла бир бирге къарашып, шыбырдашып къужур ишге сейирсингенлерин билдирдиле.

— Охо, сен келтирген палахданмы уллу хата эталлыкъды ол, — деп сѐлешди тиширыуладан къайсы эсе да. Арбаз жангъдан тилсиз болду.

* * *

Кърым тюш кѐрюп уянды. Жингиригине таянып, Халиматны бетине жашыртын къараргъа ашыкъмады — жатханлай турду. Тюшю бир тюрлю хычыуун, ариу эди да, къалкъып къалып, жангы тюш кѐрдю огъесе жангы тюш туююлмюдю?

Гелеулю сыртда эншге айланып тиширыу келе эди. Сыртында эски артмагъы бла. Жалан аякъ. Узун чачы кѐк гелеуге ушап.

— Сен мени анаммыса? — деди жашчыкъ, тиширыу жууукълашханлай.

— Мен Хаблама. — Жаланаякъ тиширыу Кърымны башын сылады.

— Хабла туююлме, Халиматма деученг да.

— Хабла туююл эдим, энди болдум Хабла, — деди артмакълы тиширыу, жилярыгъын кючден тыйып.

— Нек болдунг Хабла? — деди Кърым, — мени анамса да.

— Энди битеу тиширыула Хаблаладыла, аны билмеймисе, жашчыкъ? — Юйсюз къалып, эл тюбуне, орамлагъа кыысталгъанла барысы да Хаблаладыла.

— Мени да жокъмуду юйюм?

Артмакълы тиширыу жукъ айтмады. Кетип башлап, артха бурулду.

— Аны ючюн нек жарсыйса, сени Алакѐзюнг барды. Ол сени къайры да элтирикди. Къарачы, сакълап турады.

Эндиге дери келмегенине сейирсинип, кѳууаннган да этип, Кѳрым Алакѳзню жалкѳасын сылады.

— Хайда, мин да кет да кѳал,— деди тишируу, жашчыкѳны кѳолтукѳ тѳубюнден тута.

— Мен уллу жашма, кесим да миналлыкѳма. — Кѳалай-алай этгенин кеси да эслемеди. Кѳрым секирип, тор ажирге минди. Ат олсагѳат лох алып, гелеулю сырт бла ѳрге чапды. Гелеулю сырт артда дылгам тѳюз болуп, Кѳрым аны узакѳ этегинде сѳюелген адамны эследи. Турч кѳумгѳанлай, алаша, гитче. Алакѳз жууукѳлашып баргѳан кѳадар ол да уллудан уллу. Кѳрым энди сѳюелгенни шарт кѳрдю-бетин, кийимлерин, кѳолунда кѳысха быргѳылы ушкогун да. Ол элли адам тѳююл эди — кѳп болмай элден кѳачхан «герменли апчарны» таныды. Апчар жукѳ айтмай, ушкогун кѳтѳрюп, Кѳрымны марады. Ушкок атылгѳан таууш эштмеди жашчыкѳ: чириген эски батанны малтагѳанлай, Алакѳз аны малтап озду. Озар-озмаз аллындан дагѳыда экеулен чыкѳдыла. Бири Чиппо, башхасы кѳызыл жулдузлу бѳркю бла аскерчи. Кѳрым аны элде айланнган «апчаргѳа» ушатды. Экиси да ушкокларын анга буруп, тохта, сен колхозну биченлигин малтатып кѳайры барыргѳа умут этесе, дедиле. Тѳюш Алакѳзден бусагѳат...

Кѳрым тор ажирни тохтатып, тѳюшерге унамады. Ат башха жанына бурулургѳа жангыдан Чиппо бла «апчар» чыкѳдыла. Кѳайры бурулуп чапса, ол жанында Чиппола бла Марковха ушагѳан «апчарла» кѳчѳюп, чалы кѳязыкѳлача, анда-мында жерге чанчылып. Алакѳз чаба, ала да кѳпден кѳп бола. Кѳарап-кѳарагѳынчы дылгам тѳюзю, дылгам тѳюз тѳююл, гелеулю сыртны тѳегерегин кѳуршаладыла. Чипполадан бла Марковха ушагѳан «апчарладан» ишленнген бурууну юсю бла секирип кетерге тартынып, алай секиралмай, чыгѳар жер излеп, Алакѳз гѳюрен чапды. Нек эсе да сыртны гелеулю кѳалын да, бийик да болуп кѳалып, Кѳрымны жалан аякѳларын, бетин кѳамичиледи. Желде тѳгѳюлѳп, ачы сызгѳырып.

Алысыннга тартып, телисине ѳсген кѳк гелеуню бузунда учхалай, тобукѳлана да кѳоба, ахырында тор ажир кырдыкга чырмашып, чабалмай, артха-алгѳа секирип, ѳшюн урду. Кѳп кере. Сора бир заманда телисине ѳсген гелеулю кѳуруп, сыртны хуппегича, кѳк бузу ачылды. Энди Алакѳзню аягѳы чыртда тутмай эди. Акѳ кѳмѳюк этип, титирей, бузда тобукѳланып, гимхотун да анга тиреп, кѳобалмай иги кесек турду. Ол кезиуюде Кѳрым жангыдан эследи Чиппола бла Марковча аскерчилени. Ала гитчечикле, алаша кенгчикле — хойнуклача, бурула. Айланжюкле гелеулю сыртны толтурдула. Аланы кѳплюклеринден

кьоркъмады Кърым, кызыл гинжичиклеге ушап, жинкле-
ча, ары-бери секиргенлеринден кьоркъуп, кычырды...

Кърым эртте уянган эди. Алай ушкоклары бла кы-
зыл адамчыкъла кёзюне кёрюнүп, кьоркъутуп кьоймай
эдиле да, жууургъан бла башын басдырып, бираз турду.
Сора, эригип, тюзюн да унутаракъ болуп, жууургъанны
артха кьайтарды. Бу юйде ол ненча кере кьалгъан эсе да,
жатхан жерине юйреналмагъанды. Къужур эди эрттен
сайын тыш жерде уянып, отоуну терезечигине бла эски
хирез эшигине къарагъан. Ол иги оруслу киши Хали-
мат бла Кърымны бери нек келтирген болур эди? Аман,
иги эсе да, кеси арбазында тургъанга киши бедир эт-
мейди. Мындан эсе Халиматны халжар мюйюшю окъуна
мажал эди — анда жашасала, сууукъ боллукъ туююл
эдиле. Не да Кърымны ата юйюнде. Тюнене чабып барып,
Кърым аны кёрюп келгенди: терезелери сынып, эшиги без-
гилеринден юзюлюп. Дагъыда ол иги болгъанын жашчыкъ
ангылай эди. Алай Халиматны кеси жангыз кююп кетал-
майды. Кърымны эсине бийик оруслу киши тюздю. Нёге-
ри бла ол келтирген эди экисин да бери. Энди кеси да
эрттен, ингир сайын келип кетеди. Акъ кийимлери бла бир
киши да жюрюйдю. Жашчыкъ анга бек ыразы эди: болуш-
ханын ангылап. Бийик оруслугъа да (Сергей Кравцовну
атын Кърым бир да эшитмегенди) ыразыды. Алай ёз юй-
лерине элтмей, бери, тыш жерге, келтиргени сейир тую-
юлмюйдю? Огъесе бизни юйюбюзню таныймаймыды, юйю-
бюз жокъму сунады? Кърым къуйругъундан олтуруп,
кьалкып тургъан Халиматны бетине къарап тохтады.
Жаралы тишируу кече узуну кёзюн кысмагъандан ха-
пары аз эди. Къачан эсе да эртте анасыны къатында тюз
былай олтургъаны кёзюне кёрюнүп, жашчыкъны тынгысыз
этип, ёчюлдю. Бусагъатда былайда жатхан жаралы тиши-
руу Кърымны анасына союп кьаплагъанча ушады. Хар за-
манда да ушай эдиле эки тишируу бир бирге, бусагъатда
уа жашчыкъны ишеклиги басылып, жюреги учунду. «Айба,
Айба», — деп сёлешип саусузну уятыргъа умут этди. Алай
нек эсе да ол сёзю айтыргъа тили айланмай жилярыгъы
келди. Анасына ушатып, ол окъуна сунуп, ызындан айлан-
ган тишируу кертда Кърымны анасы эсе мында нек жа-
тады, юйюнде жатмай деди ичинден жашчыкъ. Оруслу
киши Халиматны кьайда жашагъанын сорурча туююл эди,
ол анга неге керек эди, анга юй, журт бош кьалып кьал-
гъанда кьайсысына элтсе да башхамы эди деп, Кърым
сагъыш эталмады. Халиматны халжар мюйюшюн да кьай-
дан танырыкъ эди деп. Жашчыкъны акъылына кёре, орус-
лу киши иги адам эди, иги адам а ким кьайда, кьалайда

жашагъанын билмей не амал. Ким не айтса, Кърым анга ийнанмайды. Былайда тюшюнде анасы айтхан сёзле да эсине тюшдюле: энди биз барыбыз да юйсюз-кюнсюз болгъанбыз дегени. Сора оруслу аскерчи да Кърым бла Халиматны юйсюз-кюнсюз сунупму келтиргенди бери, бу аман, оюла тургъан юйге?

Жашчыкъны сагъышын къаражух кючюкчюк бёлдю. Ол босагъадан бери атларгъа базынмай, тышындан къарап, эртген сайын этиучюсюча, сынсыды. Кърым кёнчекчигин кийип, Халиматны быстыр чарыкъларын къаплады. Сора тюнене ингирде оруслу аскерчи келтирип кетген ётмекден сындырып, кючюкге берди. Кючюк ашыгъып, муштухул этип ашай эди. Чайнамай жутханча жутуп, жашчыкъны кёзюне аралып тохтады. Кърым бир тобугъуна чёгюп, къаражухну башын сылай сёленди: сабий эсе да бу журтда жалаанда кючюк сау къалгъанын ангылай эди. «Сен былай гитчечиксе, юйюнг а, кёремисе нечик уллуду. Биз сыйыргъан сунуп, ёпкелеме. Биз кетерикбиз — бизни да юйюбюз барды». Кючюк, ётюрюк айтма дегенча башын биржанлыракъ тутуп, къулагъын эншхе салындырды. «Сора сен бизни тукъумсуз-жууукъсузлагъамы санайса». — Жашчыкъ кёлкъалдысын сездирип къаражухну артха тюртдю.

Кёпледен эшитген эди Кърым юйю болмагъанны кюню, адамлыгъы да жокъ деп. Адамны адам этип, ёхтемлигин, намысын сакълатхан юйдю. Хоншула аны ёксюз сабийге санап, анга жан аурутурларын, юйю чачылгъан жарлы, деп айтырларын Кърым сюймей эди. Ол уллу жашды, тыш юйде кечинген анга ушамазын ангыламазча туйюлдю.

Кърым артха къайтып, Халиматны бетине къарады: уянганмыды, уялмагъанмыды, деп. Саусуз, къуш тюклея, женгил, къургъакъ къолун кючден кётюрюп, жашчыкъны жингирегине къатылды.

— Ачмы болгъанса? — деди шыбырдагъан ауаз бла.

— Ач болмагъанма, — деп Кърым, башын эншге ийди.

Жашчыкъны мудахлыгъын эслеп, алай соралмай, тишырыу кёп тынгылады.

— Биз мында нек турабыз, юйюбюз жокъмуду, — деди Кърым, дагъыда бир аздан сора.

— Жашчыкъ, харип, энди кимни юйю бар сунаса.

— Оюлгъанмы этгенди? — Кърым сагъайып, соруулу бет алды. Не айтырын къоркъуп сакългъаннга ушады.

— Оюлгъаны, оюлмагъаны да башхамыды. — Халимат тюз сыртындан тюшюп жата эди да Кърымны элгенген халисин кёрмей эди.

Кърым да саусузну айтханын кесича, сабий акъылы бла, ангылап, жангыдан гурушхасына хорлатды. Халимат Хабла туююл эсе, кимни болса юйюнде жатаргъа нек керек эди, деди ичинден, тиширыу таба къараялмай, ёпкелеп. Аны анасы акъыллы, ариу да болмай амалы жокъ эди. Сора аллай бир заманны да не хазна халжар къыйырында жатар эди. Охо, халжар къыйырында Хабла жарашдыргъан отоуну Кърым жарата эди. Ол, хычыуун жер эди, жашчыкъгъа рахатлыкъ берген. Ары киргенлей, адамланы Хабла деген тиширыулары кертда Хабла болмагъанын Кърым ангылап къоя эди. Энди уа ол кимге, неге ийнансын? Кишини да юйю жокъду деген тиширыугъамы? Кърым саусузгъа къарамын жетдирди: Халиматны кёз тюплери къаралып, бурну да алгъынча болмай, Айшатны бурнуна ушап къалгъанды. Ушамай эди тиширыуну «Айбагъа» бир заты да. Айшатха ушай эди.

Жюрегинде къозгъалгъан арсарлыкъ бла экиликден къутулалмай, инжилип, жашчыкъ тышына чыкъды. Къайры барырын, не этерин билмей эди ол. Иги кесекни сюелип туруп, сора жилирыгъын тыялмай, биягъы тау бетге къарады. Тау бет алгъынча узакъ кёрюнмеди. Ол тюз да былайчыкъдады — этеклери бахчалагъа къошулуп. Тау бетмиди огъесе тёшледен бирими эди? Алай Кърым аны бетинде жыяу жолчукъ бла эншге ашыгъып келген адам кёрмеди. Ким эсе да ол тиширыу туююлдо, терекди деген эди. Да, къайда эди да энди ол терек? Аны къатында, этегине къысылып ёсген, сабийге ушагъан терекчик къайда эди? Жокъ эди бир зат да. Готон теплеп, ташын, терегин да жерге кёмюп кетгенча, сыртны бети алайды.

* * *

Кърым уллу жолгъа ётют бара, кишини ожагъындан тютюн чыгъып эслементи. Алгъын кюнню бу заманында къалын тютюн этмеген ожакъ кёрмеучю эди. жашчыкъ. Арбазладан хычин бишген, эт къайнагъан ийис элге къалын жайылып, аны сабий жюрегинде рахатлыкъ бла ёхтемлик сезим къозгъаучу эди. Бютюнда къургъакъ къайын, сыгын отланы кёксюл тютюнлери, юзмелтлеча бурулуп чыгъа, анда, бийикде бирге къошулгъанларын кёрсе.. От бла тютюн Кърымгъа берекетни, токълукъну белгилей эди. Къайдан келген эди сабийге ол фикир, илхам? Бир заманда адамланы унары, этлери тауусулуп, юйледе от этилмей къалыр деген къоркъуу, не сейир эсе да, аны жюрегине эртте киргенди. Бююнмю жетип къалды арбазлагъа ол жарлылыкъ? Черекни аргъы, бери жанында да элле туугъан

жери болгъанларын Кърым ангылай эди. Бу тийрелени ариу табийгъатыны къойнуна кысылып ёсерин, къадар анга уллу киши болургъа буюргъан эсе, мында боллугъун. Насып юлюшюн да мында табарын. Бу жерлени тереклери, ташы-суу. Черекни жагъалары, сыртла да, тёшле да, жолчукъла да Кърымны эдиле. Алай туююл эсе да, алай сунуп, ийнанып, уллу жаш бола тура эди ол. Энди уа аны ахлулары, тенг жашлары бла кызычыкълары жашаучу юйлени ожакъларындан тютюн окъуна чыкъмайды. Алгъын чабып келип, Кърымны къолларын жалап, тансыкълаучу маскеледен бири да кёрюнмей эди. Тюп, баш орамлада да киши жюрюп, озуп эслемеди. Орамлагъа, арбазлагъа да эркин къалып, хар жепиге, тешикге тыгъылып, ачы ийис келтирген жел аны Кърымгъа да тежеди. Кърым эт, суюк, тери кюйген ийисни сан этмеди. Ол уллу элде таныш жашчыкъларына бла кызычыкъларына ашыгъа эди. Орамла, журтла былай хужу болгъанлыкъгъа, сабийле алгъынча, алаша журтланы кюн тууушларына кысылып, тирмен, ашыкъ оюнларын бардыра тургъан суна эди ол. Орамлада жортуучу жашчыкъла бла кызычыкъла кырылып, эки-юч кюнден бери узакълада, жашырын жерледе аланы кюйюп бошамагъан суюклери, чабырлары, чарыкъ олтанлары жангыдан жалын эте, ёчуле турадыла деп анга ким айтырыкъ эди.

* * *

Ёгюзлени башлары уллула эдиле. Къашха мангылайлары кенг, бирини — акъжух — ёгюзню, садакълача, жютю мюйюзлери ёрге къайырылып. Башхасы конгур эди, эки мюйюзю да эки жанына кетип. Ёшюнлери къайыкъ жухларындай болуп, кысха къарыулу аякълары бла жерни эринип баса, акъсыл жол бла алай келедиле. Ашыкъмай, ышныр эте, неге эсе да онгсунмай, кезиюу тюртюше, сюрюше. Ташладан ауур жюкленнген арбагъа Кърым жол берип, ол озгъунчу сюелип турду. Ёгюзлени сурген — Чиппону жашы — арба къулагъына, адакъалай, хаух къонуп. Жол жанында Кърымны эслегенлей, тирилип, къамчини ойнатып, шуугутландырды. Чиппо улу, атасына ушаш, алаша бойлу, бир бутундан кыяулу жашды. Башында кызыл жулдузлу аскер бёркю эскиди, къулакълары, кючюк къулакъларынлай, эншге салынып. Арба чыктырдап, гыж-гыж эте, улуй, тыкъсый озуп кетгенде да ол артха къарап, Кърымгъа жумдурухун кёргюзтдю. Чиппо улуну эллиле кереклиге санаучулары жашчыкъны къулагъына чалына туруучу эди да аны жумдурухун къарыуламады. Уллу

жашны сабийге жумдурух кёргюзтгени иги болмагъанын Кърым ангылап, кюллюгю окъуна келди.

Мындан алгъаракълада школну оюп, ташларын жарты ишленген межгитге бу арба бла ташыгъанларын жашчыкъ кеси кёп кере кёргенди. Энди межгитден школгъа ташыйдыла. Алай арба чыртда жол къораталмай, къоратыргъа да сүймей, асыры чайкъалып, кыжылдап, ауур баргъанына эс бурду жашчыкъ.

* * *

Подполковник Марков Сергей Кравцовну кёп сакълады. Адютантын жибергенли тамам эки сагъат озгъанды — биринден да хапар жокъду. Кимни терслерге билмей, биягъы терезе аллында сюелди. Эригиуюлю болгъанды жашау деди ичинден. Бандитле бла уруш, сермеш терк селейирик туююлдо деп умут эте эди да, была уа къарап-къарагъынчы тунчугъуп къалдыла. Ары-берилери болмай. Элле асыры тынч эдиле, шош, адамсыз. Шошлукъ, ырахатлыкъ аны кыуандырмай эди. Бусагъатда ол элледе дауур, даулаш, тарт-соз, уруш-туюш болса сюе эди. Алай бир зат да жокъду. Штабдан адамла келип, мамыр халны кёрюп къоядыла деп да къоркъа эди ол. Мындан эншге кеси билмей адам ычхынмазча этгенди Марков. Бир къауум заманга дери. Андан бери келеме дегенлени уа не сылтау бла тыйсын. Артыкъ хапарла, таурухла керек туююлдоле. Жол таза болурун кёпле сайлагъанлыкъгъа, законну къарасын тутханла да аз туююлдоле. Кеси тынчлыкълары ючюн биреуню къой ташха салыргъа хазырла. Билеклерин жингириклерине дери къаннга бояп, къара иш тындыргъаннга уллу ышаныу болмаучуду. Алай Марковха ышанырла. Хапарла бла таурухла тёрт аякълы эселе, ол аланы кеслерин улоу этер.

Подполковник жашырын къагъытларындан эрттенли жарашдыргъанларын айырып, жангыдан окъуп, сагъышланды. Анда жазылгъаннга кёре, Марковну аскер къауумлары Черек тарында кече-кюн тохтамай, бандитле бла кыйын урушла бардыргъандыла. Эки кюнню ичинде 700-ге жуукъ душман ёлюп, жесирликге да тюшгендиле. «Бизни жаныбыздан да бардыла ёлгенле, алай кёп туююлдо», — деп билдире эди подполковник.

Былайда Марков жангыдан сагъышланды. Ёлген душманланы санын къаллай бир кёргюзтюрюне арсарлы эди. Ёлгенлени саны бир мингден иги да атлагъанын биле эди подполковник. Сабийин-сюбююн да санасанг. Алай керек-меди кырал къагъытха ол санны тюшюрюге. Асыры

семиртгеннге санарла да, тюзюн билирге суююп, тинтирле деп кьоркьду. Марковну ыспасын чыгъарыр ючюн 700 бандит да тамам эди. Алайлай кьойду. Сора башха кьагъытны кьолуна алды. Саугъагъа тийиншли адамланы тизмеси эди ол. Бандитле бла сермешде жигитлик бла эслилик кьргюзтген аскерчилени тизмеси тасхачылыкъгъа баргъан сержантны тукъуму бла башлана эди. Аны ызындан Хамалайны тукъуму айтыла эди. Аны хыйласыз жазмагъанын Марков кесинден жашырмай эди. Кьагъытланы керекли жерге сержант тапдырмаса, башхасына хазна ышанмайды. Айхайда, ол а тѣзмез, кьагъытха кьарап, тукъумун кѣрсе, намаз кьылгъан угъай, мангылайын да тешерикди. Анга кьошулуп барлыкъ Хыйсаев Хамалай андан да оуду. Алай подполковник анга энчи магъана бере эди: ол таулу НКВД-чыды, кеси миллетинден бандитлеге суююп кьол кѣтюрмегенди, кьыралгъа кертчилик миллет сезимден кючлюдю. Марков сагъыш этгенден хар зат да иги эди, тап эди. Аны мѣхелликге тартдырып, жанын кьыйнагъан Сергей Кравцовду. Хапаргъа кѣре, мында ишлени юсюнден ол да жазгъанды кьагъыт. Кертимиди, ѳтюрюкмюдю — уллу кѣллу болургъа керек туюлду. Не да этип, аузун кьысдырмаса, Марковну суюмегенлери кѣпдюле. Тап, суюгенден ѳле тура эселе да, кишиге ышаныргъа жарамайды. Адамла не кѣрюп, кимге не хата этдиребиз деп, бир бирлерин марап айланган заманды.

Подполковникни сагъышын Кравцов бѣлдю. Ол кирип келип, саламы-кяламы да болмай, шинтикледен бирин терезе тюбю тартып, олтурду. Эски кьулакълы бѣркюн тешип, кьайры салыргъа билмей, кьолунда мычытды. Жукъаргъан саргъылдым чачын артха сылады. Кѣз тюплери морланып, кьыйын ауруудан энди кьутула келген адамгъа ушай эди.

«Къалай субай, тизгинли офицер болуучу эди», — деди ичинден Марков, Кравцовну апчыгъанына кѣл кенгдирлиги келип. Сергей андан эсли, жютю да болгъанын подполковник биле эди. Алай не хайыр, эслилигин башына урсун. Марковну масхаралап, менгиреусе деучю эди, кѣрсюн энди узакъгъа баралды эсе. Болсада подполковник жюрегини теренинде Сергейге сукъланган этеди. Нек, неси барды аны? Айхай, былайды деп айталса уа. Эслилигин, кишилигин кьызгъаныпмы?

— Бетинг аманды, шуѳхум, — деди Марков тынч да, тынгылы да ушакъ этер умутда. Экиси да бир бирни эрттеден таныйдыла. Шуѳхлукъ да жюрютгендиле. Хазнамыды, тюбешгенлеринде энчиликлери жокъ эди. Майорла. Артда Марков терк кѣтюрюлду, Кравцов а подполковникни ал-

тын чынларын къара къатапагъа алышды. Алай бюгюн аны эсине салып, чамландырыгъа керекмейди.

— Сени бетинг да хазна туююлдою,— деди Сергей, столну кызыл жабыуундан къарамын бурмай.

— Мени ишим башхады. Сени къайгъынг менден азыракъ болур, эшта,— деп, Марков Кравцовха сагъайды.

— Угъайым жокъду. Алай энди айымыды. Кимни къайгъысы кёп, кимни азды дегенден чыкъгъанбыз.

— Ангыламадым. Не айтханлыгъынгды ол? — деди Марков.

— Къолларыбыз жингириклерине дери боялыпды. Анга онг жокъду.

Подполковник жууап къайтарыгъа ашыкъмады.

Тютюн къабындырыгъа сирнекни жандыралмай иги кесек мычыды.

— Къандан къоркыгъан уруш этерге керек туююлдою. Бош алгъанса къолунга сауут, душман кыралыбызны малтасын деп къоймай,— деди ахырында Марков.

Сергейни арыкъ, ырмах бетин къарыусуз ишармиш жарытханча кёрюнюп, терк ючюлдою. Алай аны подполковник эслеген эди да, кесин хыликгя этген сунуп, къозуду. Чамланганын а сездирмеді.

— Акъылынгда болмагъанны айтаса,— деди Кравцов.— Кеси халкыбызны душмандан айыралмазча сылхырла сен да, мен да туююлбюз.

Кесинги манга кыошма,— деп шатык сёлешди подполковник,— сен башынга эркин, борчсуз адамса. Жазыксыныргъа сююп, анга табынган, къайнайса. Кыралны сагъышын этсенг эди, ол сёзлени эсинге окъуна келтирмез эдинг.

— Былайда кыралны жеринде кыой. Кыралны халктын кыырып, дагъыда къанны анга жагъып кыутулургъа умут этесе,— деди Кравцов, гузабасыз, сабыр ауаз бла. Марков, бети агъарып, къолларыны кыалтыргъанын жашыралмай, тынгылап турду.

— Эслеп сёлешсенг игиди экибизге да,— деди подполковник, кюл бетли болуп кыалгъан кёзлерин Сергейден бурмай. «Тын, тынмасанг да артда сокъуранырса» деген оюмун билдире эди къарамы бла. — Хар ёлген душманны жилиаун этип турсакъ, биз кыралны онгдурлукъ туююлбюз.

— Айхай да, кыырып бошагъанынгдан сора сен алагъа душман дериксе, алай тапды. Хатасыз Совет адамланы ёлтюргенбиз деп айтыргъа жарарыкъ туююлдою энди.

— Хайырындан хатасы-кыайгъысы кёп — ол ким эсе да, душманды. Кыралгъа сакълыкъ кыайсы миллетни да учуз

этеди. — Марков бир бутун тобукъ юсюне салып, чурукъ бурну бла столну аягъын къакъгъанлай иги кесек турду.

— Сора орус миллетнидамы этерикди учуз? — деди Кравцов.

Былайда Марков не айтырын билмей, аскерчини сорууна сейирсинип, сагъышланды. Аягъын тепсетгенин да тыйып, башын артха атып, ёрге къарагъанлай иги кесек мычыды. Орус миллетден башхаланы деберлилеге санамагъанын кесинден жашырмай эди. Кёп тюрлю халкъланы бирикдирип, тойдуруп, чигинжилик этип тургъан орус миллетди. Керек болса, орус халкъ башхалагъа не уллу чурум салыргъа да эркинди. Алай къыралгъа ол да къол кётюраллыкъ тыйюлдо. Жокъ эди дуняда Совет къырал ючюн къурман болмазлыкъ миллет. Да сора бу малхуния аны нек билмейди? Марков билеклерин стол юсюне салып, жумдурухларын къаты къысды. Бет шаугютлери тартылып, сингирленип, нёгерине къарады.

— Керек болса, мен халкъымдан эсе къыралны сайларыкъма, — деди подполковник. — Къырал жашаса, къырылгъан халкъ дагъыда ёсер, учузлугъу унутулур.

— Басынчакълап, башха миллетге учузлукъ сынатхан, артыкълыкъ этген халкъ ёз учузлугъуна хорлатмаймыды? Алай биз аны къояйыкъ — орус халкъ бла сени ишинг жокъду, — анга ыспассызлыкъ келтиргенле сени кибикледиле, — деди Кравцов, ачыуланып.

Подполковник секирип ёрге турду. Бираз сюелип, терезе аллына барды. Аны къарама илиннген орамлада адам жюрюп, ёрге-эншге озуп эслемеди. Жокъ эди мында жашау, ёчюлген эди. Орамлада, арбазлада киши кёрюнмегенин Марков биягъы кесича ангылап чамланды. Кимни терслейдиле бу шум-шумалакъ орамла, арбазла? Совет властны, къыралнымы? Къыралны атындан не тюрлю иш этилсе да, киши къынкъ дерге керек тыйюлдо. Ол душманды. Алай Марковну бу сагъышы терк юзюлдо да эси бла Сергейге къайтды. Сейир эди аны бла даулашып, сёз къоратып кюрешгени. Марковну къолунда, кюч, оноу, буйрукъ, ол а? Ким эди бусагъатда Кравцов — аны аскерчилеринден бири. Аллайла урушну чархына — жол юсюнде чёп, тугул. Сора уа? Подполковник — къыралны жумдуруху эсе, неге къарайды. Огъесе къыраллыкъ ишин унутуп, адамлыкъ деген хужулукъгъа хорлата турады? Огъесе мындан къоркъгъанмы этеди? — Марков, артха бурулуп, Кравцовха къарады. Аны юсюнде бу къыралны адамыды, келечисиди деп айтдыргъан бир илишаны жокъду. Хар неси да сыйырылгъанды, ким ийнанырыкъды анга. Эски шинеллеге чулгъанып жюрюгеннге, не десенг да, жаланда къы-

ралны кѳорууларгѳа эрикн эдиле экиси да. Кѳырал ючюн ёлѳрге, башхагѳа — угѳай. Подполковник тынчайып, шош ауаз бла сёлешди.

— Сен оруслу тѳюйѳлмѳсе?

— Оруслума да андан жарсѳйма, кесими адамлыкѳдан чыкѳгѳанига санап,— деди Кравцов, эншге кѳарагѳан халын тѳрлендирмей.

— Кѳырал ючюн деп оруслула кимден да кѳп кѳырылгѳандыла. Аны ючюн киши адамлыкѳдан чыкѳмагѳанды.

— Оруслуланы кѳоллары бла сен тиширыула бла сабийлени, кѳартланы кѳыргѳанса. Ол ишни айѳбы энди орус миллетни бойцундады.

— Бандитлени кѳуру оруслу аскерчиле кѳырмагѳандыла. Ёзбеси, татары да аланы ичинде, кеслеринден адамла да аз тѳюйѳл эдиле. Сен кесинги аладан игиге нек санайса? — Марковну бети жангыдан кѳхтѳйленип, бойну кѳызарып, тамырлары кѳпдѳле.

Кравцов да башын кѳтѳрѳп, кѳарамы бла сейирсингенин билдирди. Жауапдан кѳоркѳгѳанла кѳайда да бир бирге ушайдыла деди ичинден. Миллетчиди деп айтдырмаз ючюн тѳрлѳ-тѳрлѳ миллет адамланы кир ишлерине кѳошаргѳа кѳорешгенлени ол кѳре да тургѳанды.

— Угѳай, подполковник, аллай хѳйла бла кишини алдамзса. Сени хатангдан орус халкѳгѳа келген айѳпны бир кѳыйынлыкѳ да унутдурмаз,— деди Кравцов.

— Орус халкѳны игиси миллетле ючюн жоѳлмагѳанмыды? — деп терк жауап этди Марков.

— Сора сен аны ючюнмѳ дерт жетдиресе? Жашларын, эрлерин уруш кѳыргѳан тиширыуланы биз мында, арбазларында, кѳырып... — деп, Сергей сѳзюн бѳлдѳ. Кѳарт анасы, ѳй бийчеси эсине тѳшѳп. Аны анасыны жыл саны юч жѳйырмадан атлагѳан тиширыуду. Эри Андрей граждандан урушну кезиѳюнде Черек аузунда жоѳлгѳанды. Сергей — жангыз жашыды. Кѳачан келеди да, кѳачан кѳребиз деп термилип, эки тиширыу да сакѳлайдыла аны. Ставрополь шахарда. Да сора бир малхунѳа барып, кѳырал ючюн деп, анасын, ѳй бийчесин илишанига салып кетсе, ол артыкѳлыкѳгѳа тѳзерми эди Кравцов — халкѳына жанын кѳурман этип жѳрюген Кравцов? Мында уа аналаны, эгечлени жѳзле бла жѳйдула. Анга бир тѳрлѳ кечгинлик жокѳ эди — дунѳа тарыхында бола келген иш тѳюйѳл эди ол. Керти, Белоруссияда, Украинада душман аллай мурдарлыкѳ этгенин кѳп кере эштгенди. Аланы ѳсѳюнден дунѳа биледи. Уллу халкѳладан кѳорагѳанланы жилиуларын уллу халкѳла кеслери этип, дерт да жетдиредиле. Была уа не этсинле, кимге тарыкѳсынла? Тап, тарыгѳырча, мурдар-

ладан кишини жауапха тартырча да туююлдуле. Совет властны атындан бизни туюп этдиле деп кимге барлыкдыла? Тарыкьсала — башларына жангы палах жауары да белгилиди. Совет власт суюмейди ол туюрю тарыгыуулары. Тап, биз билмей, акылысызлыкыгъа хорлатып, кеплени керексиз жойдукъ деп айтыргъа окуна куюарыкъ туююлдуле. Бар эди бизни кыралда жашырын зорлукъ этген адамланы жутуп, сора кызыл байракъны буююн бийик кетуюрюге куюешгенле. Не медет, артыкылыкъ этилип жуюлгъанла экинчи кере да сынарыкдыла артыкылыкъны.

Къалгъан ахлула, жуюреклери сынганла энди ёлгенледен да мадарсыздыла — аланы киши жапсарлыкъ туююлду, киши тарыгыуу ауазын эштирик туююлду.

— Кече-куюн да иш юсуне суюелип, намысларын алай сакылагъан эллилени кыргъанса,— деди Кравцов, кеп тынгылап тургъандан сора. Аны ауазы шошду, мудахды. Марковха да сёзуюн бошуна куюратханын ангылайды. Кеси хар нени да ангылагъанлыкыгъа, подполковникге бла ташха сёлешгенни башхалыгы не хазна. — Была ёксуюз сабийле кибик эдиле, кеси кеслерин куюрууларча улуу миллет туююл, куюлдукъда улуу келечилери жокъ. Аз кыайда да азды, ким да аны басынчакылайды. Не иги, акыллы, ишчи да бол — аз эсенг, кыайсы ит да санга айланып юреди. Кышилигинг алай улуу эсе, немецлилени туюп этсенг эди уа...

— Эслеп, сабыр сёлеш, трибуналгъа ашыкымай эсенг,— деп кычырды Марков, кенг бети ташдан ишленнгенлей болуп. Бармакъ артларында туююнуюн тыялмай, терк атып, чурукъ бурну бла эзди.

— Трибуналгъа барыбыз да бирге барыргъа керекбиз. Ёзге уа кыалай жашарыкыбыз? Адамлыкъдан бир тамычы къалгъан эсе. Барыбыз да ол мында жойгъанларыбызгъа тап сынга болуп кыалсакъ окуна, адамлыкъ кыайтмаз бизге. Ала ёлюп, кесинги сау къалгъанмы сунаса сен?...

— Кеслерини миллетден адамла да бар эдиле,— деди Марков, нек эсе да шошайып.

— Аны куюй, айтма. Ол буююнда жарсыулуду.

— Ангыламадым,— деди подполковник.

— Биз адамланы адамлыкыларын сыйырып, бир бирлеринден куюркыуп жашарча этгенбиз. Сабийлени чырпыланыча куюдюрген аскерчиледен не сакыларгъа боллукъду? — Кравцов хыны туруп, терезени бир эшигин уруп ачды. — Эштемесе, суюек куюген ийис алыкыын чёкмегенди.

— Аскерчи кыайда да борчун толтурады,— деди Марков да.

— Тамбла келип, сени илишаннга салдырсала, аладан

бири угъай дерик туююлдо. Арсарсыз, кёл кенгдирип окъуна атарыкъдыла.

— Меними дейсе? Мени, кырал ючюн кюрешген совет офицерни? — Марков сейирсинип, башын чайкъады. Кырамы бла Сергейге айып этгенин билдирди. — Охо да, илишаннга салсала да угъай демем, кыралгъа алай керек эсе.

— Угъай деп да бир кёр. Иш анда туююлдо.

— Сора уа недеди?

— Сени кибикле башхалагъа уру къазгъандан бошамайдыла. Артда уа кёмгенлерини ызындан кеслери да ары кьююладыла.

— Мени кибикле деп сен пени къагъып сёлешесе? Мени кибикле туююлмюдولة халккы ючюн тынчлыкъ кёрмегенле?

— Сени кибикле орус миллетни атындан башхаланы жалынчакъ этип, тобукъландырып жашаргъа сюедице дейме мен, — деп, Кравцов, терезени эшигин бери тартып, шинтикге олтурду.

— Сен миллетинги сюймейсе, — деп ачыуланды Марков. — Барысы да орус халккыгъа жалынсала да тийиншлиди.

— Биреуню жалынчакъ этерге кюрешген кеси да жалынчакъды. Бизни адамларыбыз арсарсыз ушкок тартыргъа андан хазырдыла. Парийле кибики, уст, тут деген жанына чабып. Адам кесин адамгъа санамаса, боллугъу алайды.

Кравцовну сёлзлерине Марков чамланмады. Тап, чамланган эсе да, сездирмеди. Бир тюрюю шошайып кыалып, артха терезеге бурулуп, биягкы тюрюю кыабындырды. Кенг жауурунлары бир бирге кирип, неден эсе да кюркюп мугурайгъан адамгъа ушады. Кимге ёпкелей эди ол — аны ангыларгъа унамагъан Кравцовхамы огъесе кесин илишанинга салыргъа хазыр аскерчилерине? Кыыйын дуния, бюрюю этген ишинг тамбла башынга жау болуп кыалгъан. Сергей, не десенг да, чынлары сыйырылгъанлыккыгъа, майор эди, эсин, акылын киши сыйырмагъанды. Ол окъуна унамайды подполковникни тюз ангыларгъа. Сора аскерчилегеми базынсын, кыралгъа? Бюрюю буйрукъ берип, этдирген иши ючюн тамбла жерге кёмерден артха турмагъан кыралгъа.

Марков иги кесекни тынгылап, кыралны юсюнден сакгышха берилип турду. Кертита, тохтамай кырал деп, табынып жашагъаны не затды, кимди ол — кёргенмиди Марков аны бетин, жүрюшюн, атламын? Эсине келген соорууларына подполковник жауап табалмады. Алай не зат

да кырал ючюн этилгенин, аны атындан айтылганга угъай деге жарамазын уста биле эди. Марков — кыралны кыулу-кызагъыды, артха айланып сёз кыайтарыгъа онгу болмагъан. Да керекмиди да сёз кыайтарыгъа, жауап этерге санга? Сен адамса, жууап этерге, сёз жутмазгъа да эркинсе деселе, ол сылтаудадан кыутулуп, кырал излегени тамамларыкъ туююдю. Марков аны ангылай эди, аскерчилеринден да аны излей жашайды. Терсмиди ол? — Подполковник соруулу бет алып, Кравцовха кыарады. Абери сормады. Кырал ууатып, бюкуп бошагъан адамгъа тенг болуп даулашханын да айыплыгъа, учузлукъгъа санады. Кыарыусуз, кеси кесине ийнанмагъан адамча кюрешеме деди ичинден. Огъесе, кертида, кыарыусузмамы, кыоркъгъанмы этеме? Кыоркъмай эсем, жапсарыу сёзле эштирге нек термилеме? Мындан. Тап, мындан окъуна. Башха туююдю, ким айтса да аланы бусагъатда. Кимге да ыразы болуп кыаллыкъ эди. Айтмай эди киши жапсарыу, ийнаныу сёзлени.

— Хапар айтхан, адамлагъа ариу кёрюнген тынчды, — деди ахырында Марков, кючсюнюп. — Кыралгъа кертичи болган кыйынды. Аны жумдурух ауурлугъуну туююнде жашайбыз биз барыбыз да. Ол ычхынса, адам да, адамлыкъ да жокъ.

— Сени кырал дегенинг неди? Адамла туююлмюдюле? — деди Кравцов. — Ол сен кыоркъгъан жумдурухну ёрге, эншге да ойнатхан сени кибикле эселе, сора «кыралны» нек кыоймайсыз жеринде?

Сергейни сёзлеринден сора подполковник ишармиш этип, сора базыкъ эринлерин кыаты кыысды. Сен не ангылайса деди кыарамы бла. Абери ангыласанг, чынларынгы сыйыртып, ары-бери тюртюле айланмаз эдинг. Да, хау, кыралны чархын бурургъа санга ышанмазла. Кыралны жумдуруху тийгенле барысы да быллайламы боладыла дегенча, Марков биягъы Сергейни марлады. Угъай, бу кыралны жумдурухун алыкъын сынамагъанды, бу кыралны балан бармагъын сынагъанды, — ма кёмюлюрге тийиншли адам деп кёргюзтюучю балан бармагъын.

— Сен тюз айтаса, кыралны тутхан, сакълагъан адамладыла. Мени кибикле. Мени кибиклеге ышанганды ол кыадарын. Биз аны алдаргъа керек туююлбюз, туюп болмаз ючюн.

— Мени сартым, аллай кырал оуду, — деди Сергей арсарсыз.

Ол сёзлени эштгенлей, Марковну бети агъарып, нек эсе да бир тюрлю сагъайып шошайды. Асыры баз сёлеше эди бу адам, кыралгъа аман айтыргъа базынып. Подпол-

ковникни къатында. Бусагъатлыкъ жашауда къулакъсыз, тилсиз зат жокъду. Хар не да жетер жерине жетип, эштилип къалады.

Марков, ышанмай, эшикни ачып, тийреге кѣз жетдирди. Насыпха, адам кѣрмеди, подполковник тургъанлай, Кравцовну тыйгъычсызлыгъын эштирча. Адам зат эштсе, Сергейге боллукъ белгилиди. Алай къыралгъа аман подполковник тургъанлай айтылгъанды. Нек, къалай базынды? Соруула асыры кѣп чыгъарыкъ эдиле.

— Унут бусагъатда айтханларынгы,— деди Марков.— Мени уа сангыраугъа сана.— Сора бираз тынгылады.— Сени трибуналгъа берирге керек эдим. Алай айыбынг кесинге болсун. Арыгъан адамгъа да ушайса. Бар, юйдегилеринги кѣрюп къайт, эркин этеме.

— Мен кесим да тилерге деп тура эдим,— деди Кравцов, ёрге къобуп.— Бюгюн рапорт жазмасам да, тамбла жазарыкъ эдим.

— Охо да, не созар кереклиси барды, рапортунгу къоя кет.

— Алай, жолдаш подполковник, мен бери къайтырыкъ туююлме. Башха аскер бѣлюмге кѣчерге кюреширикме.

— Ол сени эркинлигинги.

— Мени тилеригим барды,— деди Сергей.

— Айт.

— Бир жашчыкъны (аты Кърымды) биргеме элтирге эркинлик бер.

— Ёксюзмюдо? Сен болушхан тиширыу анасы туююлмюдо?

— Билялмагъанма. Болмаз, эшта да.

— Да ким угъай дейди анга, ючюсюн окъуна элт.

* * *

Тау бийикледен ычхынып келген жел мында — ёзенирек жерледе, орамлада шошайып, арбазлагъа бѣлюнюп тунчугъа, дагъыда сокъуранып, безгилеринден жартыкърту айырылгъан эшиклени тыхырдата, сынсыта турады. Хыли этерге энди анга киши чырмамайды: суюсе бууала болуп жыляйды, суюсе уа ундурукъ, тапчан тюплерине кирип, ууалгъан терезеле бла чыгъады. Орамны баш жанында арсарлы сюелген тиширыуну узун этеклерине чырмашып, къакъды-сокъду эте, жалын, сюек куюген ийис да тежейди. Алай тиширыу андан абери ангыламайды, неге да сансыз эди ол, къууана, жарсый билмегеннге ушап. Ач киштикми жалынады анга, огъесе арбазындан къачып кетген ити къайтып, ызынданмы жетди — хапары жокъду.

Узун этеклерине чырмашхан ёрге сыпдырылып, бота тюбюнден чиммакъ чачын тышына тёгюп, тозуратып да ойнады ол.

Иги кесекни узакъгъа къарап туруп, акъсыл жол аны къайры элтирин энди ангылагъанча, тиширыу алгъа тебиреди. Акъырын, барайыммы, къалайыммы дегенча. Сыртында жаулукъ къысымыны къыйырындан, огъесе артмакъмы эди, эки къолу бла тутуп, эшигереке ийилип.

Аны алгъыннгы Айшатха ушатхан бир илишаны да къалмагъанды, алай ол Айшат эди. Анда-мында межам мюйюшлерине къысылып жашагъан эллиле юйреннген эдиле тиширыуну жашауу орамда болуп къалгъанына.

Юч-тёрт кюнню ичинде тохтамай къайтып-къайтып келип тургъанын унутуп, Айшат арбазладан бирине кирди. Анда кёп мычымай, башхасына ётдю. Ары, бери да жюрюй, юй артына, багушха да барып, жукъ тапмагъанына жарсып, кимге эсе да ичинден тырман этди. Биягъы аякъ кийимле излей эди ол. Бирси кюнмю эди огъесе тюнене, быйылада бир сабий чурукъчукъ бла бёрк табып, ата юйюню арбазына элтгенди.

Айшат кёп затны унутханлыкъгъа, мында аны ахлулары жашагъанларын, атасыны межамы болгъанын да унутмай эди. Тап, бир-бирледе эси ёчюлюп къалса да, узакъ бармай жайыгъа эди. Эшиклери кеннге ачылып, терезелери сыннган отоулагъа кирип кюрешмегенди. Адамла къайдадыла, ахлуларым, эгечлерим нек кёрюнмейдиле деп жарсырча, сагъышланырча туююл эди ол. Алгъаракълада мажал эди: бир жол эшиги ачылып тургъан отоуну босагъасындан ары атлагъанынлай, сирнеке тартханлай болуп, эсине къарындашы Болат тюшген эди. Андан да бегирек эгечи Халимат. Бу отоуда этген эди Қырымны анга аманат тёшекдеги жарлы эгечи. Мында алгъан эди ол аны алтынын, харакетин да жашын ёсдюрюрге айтып, къайдан палахха терилген эди. Хакъын алмай эгечини жашына къараргъа жарамаймыды? Ким юйретген эди аны ол адепсизликке, элинде жюрюмеген тёреге, къыралмы? Да, къырал деген туююлмю эди аны адепсизликке юйретген, ёксюз сабийни башын сыласа, кече, кюн да къычырып тургъан? Бу тюрлю оюм эсине келир-келмез, Айшат башындан онгсуз болуп, атасыны эски тапчанында олтуруп турду. Кёпмю, азмы турду, онгсузлугъун кётюралмай, арбазгъа чыкъгъанында эсинде бир зат жокъ эди. Таза эди тиширыу жүрек жарсыуундан да. Алай атасыны арбазына келсе, эси къабынып, дагъыда ёчюлюп, ол ангылаялмагъан бир тюрлю гурушха жангырып, жанын къыйнап, мутхузлана эди. Аны жүрегинде кёп тюрлю сезим къозгъалып, сора

барысы да тунчугъуп, жаланда кьоркьакълыкъ кьала эди. Неден кьоркьа эди ол, атасыны юю аны алай нек элгендире эди?

Акылы, эси жетип кьачмайды ол энди ата юйюнден. Жюрегини жети кьатысында бир зат кьымылдап, барма ары, кенгде тур деп шыбырдай эди да, бармай эди тиширу ары. Кьалгъанындан хапары бек азды. Арбазда тохтаса уа, жюрегин кьоркьуу бийлемейди: ол былайда анданмындан ташып, аякъ кийимледен, бёркледен бла кьалпакъладан тиргизген кьалауун кёрюп, ырахатлыкъ табады. Ырахатлыкъмы эди ол огъесе ачыуу ичине сыйынмай шашхан тиширууну кюйюмю эди? Кишини Айшат бла иши жокъ эди. Бююн а ол былайгъа жангыз сабий чарыкъчыкыны алып келгенди. Мор кьатападан, бурнуна бла табанында окъа сырыулары бла. Жашчыкъ кьачып бара онг аякчыгындан тюшюрген болур. Огъесе кызычыкымы эди? Башха туюлдю, аллай чарыкъланы жашчыкълагъа, кызычыкълагъа да тигиучюдюле. Эки жашына, жангыз кызына да Айшат бирча чарыкъла тигип тургъанды. Ала эсли болуп, мен жаш, сен кызы дей башлагъынчы.

Тишируу сабий аякъ кийимни кьолунда кёп тутуп, төгөрек айландыра, кьарай, төбени бек башына салды.

Төбө уллуду, гебенча бийик, тюбю кенг, жайма. Угъай, Айшат аны эски — бюскюледен кьурамагъанды. Мында адамны юсюне жарашмазлыгы жокъду.

Сабий чурукъла, чарыкъла, төгөрек бёркле, бёркчюкле, кьалпакъла, жаурукъла, гюлмендиле да бар. Хуна ташлагъа, терек бутакълагъа, чырпылагъа илинип, тюшюп кьалгъанла, иеси ёлген жерледе тюшген бёркле, кьачып баргъанда жел элтген кьалпакъла... барысын да Айшат айлана, жюрюй кетип, арбазлада, хуна тюплеринде, тау, сырт этеклеринде, төшледе жыйгъанды.

Бусагъатда ол төбеге кьарай, не излегенин, кёзлери бла чарыкъланы алай нек тинтгенин кеси да билмеди. Аз заманига эси кьайтып, юч сабийини биринден да тынгылы хапары болмагъаны тамагын бууду, жилип, аякъ кийимлени ичинде кызыны чарыкъларын жокълады. Ненча кюнден бери, ненча кере. Айшат ишекли эди — арбазында кьабыр кызыны кьабыры болур деп. Алай анга киши жукъ айтмай эди. Сора нек излейди ол чарыкъланы? Умутун юзергеми термиледи? Жашлары ёлген эселе, кьайда, кьалайда жан бердиле? Аналарына келе, жолдамы жоюлдула, мында — сырт, төш этеклеринде? Да сора ол аланы бир белгилерин нек тапмайды? Кёплени бёрклерин, кьалпакъларын табып, бери келтирген тишируу кеси кьолу бла тикген бёрклерин таныялмаймы кьаллыкъ эди.

Айшат, кьалтырагъанын тыялмай, арлакъ кетип, то-
муруугъа чёкдю, кьалаугъа къарап. Кёзюне биягъы сабий
чарыкъчыкъла, чурукъла илиндиле. Аланы кийип чабыучу
жашчыкъла бла къызчыкъла энди жокъ эдиле. Тап, сюек-
лери окъуна. Элли сабийлени иги таный эди да, къайсы
сабийлени болурла деп, Айшат эсине тюшюрюрге кюреш-
ди. Алай олсагъат башы тутуп, къайдагъысын унутду. Бу-
сагъатда жүрегин сындырып, жер бла тенг этген эллиле-
ни кийимлери къууандырып, ышартды. Ашыгъыргъа, бир-
силеден алгъа жетерге керекме дегенден башха сезими бол-
май, учунуп, ёрге турду. Тау, сырт этеклеринде, гелеулю
тёшледе кёп бёрк, къалпакъ, чурукъ-чарыкъла табып, бы-
лайгъа ташып жетишдиралмай тургъанды. Абери тапса,
энтда да анда табарыкъды...

* * *

Тохтай, тегерегине къарай, жол бла къыйналып бара
эди тишируу. Эллиле эслемеген, кёрмеген бир ауур жүк
аны сыртындан, инбашларындан басып тургъанча, гуппур-
ланып, аякъларын кючден алышындырады. Эскирген кьо-
лан ботасы башына къалай болса алай къысылып, алаша
тиширууну тизгинсиз кёргюзтүп. Тау бийикледен эншге
кьутулуп, ёзенирек жерледе шошайгъан желчик аны узун
этеклерине кесин ышып, сора ёргерек сууурулуп, чиммакъ
чачын тышына тёгүп, титип, къалтыратып ойнайды. Къай-
ры бара болур эди ол? Башхамы эди къайры барса да.

Айшат келе-келип, Чиппо улуну къатында тохтады.
Жолдан тышына чыгъаракъ болуп. Чиппо улу межгитни
ташларын школну мекаямы ишленирик жерге ташыгъанын-
дан тиширууну хапары жокъду: унутхан эди ол аны. Ёгюз
арбаны чархы тюшүп, бир жанына жампикленип тургъа-
нына сейирсинип, тохташхан эди.

— Нек аудургъанса арбаны, аман хомух? — деди Ай-
шат, сыртында жаулукъ къысымын кьолтугъуна алып.

Чиппо улу — оналты жылы толмагъан, чапыргъан бет-
ли жаш — иги кесекни арсарлы болуп тынгылады. Керек-
меди анга огъесе керек туююлмюдю шашхан тишируугъа
сёз кьоратып жауап къайтарыргъа? Алай тели гынттысын
жашлыгъы хорлады.

— Мен аудурмагъанма, кеси аууп кетгенди, — деди, ар-
багъа минип, ташланы ары-бери жол жанына быргъай.

— Атангмы аудургъанды сора?

— Сен мени арбамы жеринде кьой да, кеси арбангы
къайгъысын кёр, — деди Чиппо улу, ташны ары-бери тюрте,
къызарып.

— Мени арбам сени арбангдан хазна болса, тохтап сѣлешгенми этерик эдим?

Энди Чиппону жашы тиширугъа сейирсинип къарады. Тели болгъанлыкъгъа, чимдий биледи деди ичинден. Сора арбадан секирип тюшдю да чархны берлакъ келтирди. Кѵчер агъачны къыйырындан тутуп, кѵтюрюрге кюрешди — жерден айыралмады.

— Хапарны къой да, болушхан эт,— деди жаш.

— Болушдурургъа менден онгсузну тапмаймыса? — Айшат жаулукъ къысымын ташла юсюне атды.

— Кѵресе табылмагъанын.

Экиси да мангылайлары бир бирге жете, арбаны кѵчер агъачына жабышдыла. Ёрге тартып, сыгъынып кюрешдиле — темир жерден аз-маз айырылып, ауурлугъу жангыдан эншге тартды да экинчи тепмеди.

— Къой, биз арба ишлеяллыкъ адамла туююлбюз,— деди Айшат, жаулукъ къысымын сыртына атып, кетерге хазырлана. Чиппо улу «энди сен да кете эсенг, мен кимни табайым?» дегенча, тишируну ызындан мудах къарады. Жукъ а айтмады.

* * *

Сергей Кравцов аркъасын къабыргъагъа къысып, кѵпен бери олтурады. Желкеси бла аны къаты-къутулугъун, сууукълугъун да сезип, алай кетерге, турушун алышындырыргъа ашыкъмай эди.

Отоу кирсиз, тизгинли эди. Орамгъа къараргъа жангыз терезеси бла. Таулу от жагъасында къыйы отну жылыуу бетин ийнакълый эсе да, кючю жокъду: отоуда жылыу, ырахатлыкъ сезилмейди. Саусузгъа «бу да доюн туююл-дю»,— деди Кравцов. Мындан юч-тѵрт кюн алгъа аскерчилени болушдуруп, Халиматны бери ол кѵчюргенди. Тийреде бирси юйледен муну тап кѵрюп. Жашагъан арбазына, межямына кѵчюргенден игиси жокъ эди, болсада саусуз къайда жашагъанын Кравцов билялмады. Адамла да былайды деп, абери айтмай эдиле. Ол угъай, Халиматны иги танымагъанча жауап эте эдиле. Кърымны анасы бармыды, жокъмуду, бар эсе ол кимди, Халимат (Хабла деп да айтадыла) анасы туююл эсе, андан нек айырылмайды? Сергейни тынгылы жауап эштирге сюйген соруулары кѵп эдиле. Анасы саудан Кърымны алып кетип, айыплы, гюняхлы да болурма деп да къоркъа эди. Айшатны хапарын айтхандыла, тишируну жазыкълыгъын а кеси кѵрегенди.

Кравцов эслетмей, саусузгъа къарап, сѣлешмейсе, бир

зат нек билдирмейсе дегенча, иги кесек тынгылады. Алай Халимат — энди кёз ача башлагъан — жауап къайтарырча туююлдо. Тап, сёлешалса окъуна, ол сау къалып, адам болур деп Кравцов ышанмайды. Аягъы юсюне турса, эндиге дери къарап тургъан тиширыу андан ары да аналыкъ эталлыкъ эди. Алай, не медет, Халимат жашарыкъгъа ушамайды. Охо да, бу тиширыу иги болуп къалса окъуна, Кърымгъа не берирге къолундан келликди? Кёпле къырылдыла, сауланы тамблагъы кюнлери белгисиз. Ийнанмай эди Кравцов бу тау элдеде жашау иги ызгъа тюшер да, адамланы насыплы этер деп. Сора экили нек болады? Атып кетерге депми чыгъаргъан эди ол Кърымны отдан, кимге кёзбау этип, тартып алгъанды ёлюмню къолундан?

Болушуп, жанын сакълагъан сабийни мадарын андан ары да кёрюп, къадарын белгилерге борч эди. Ол борч а бек алгъа Кравцовну бойнундады.

Сергей дагъыда кёп затны юсюнден сагъышланып эди, алай сабийни туугъан жеринден, ахлуларындан нек айырама, айырсам артда не болур деп эсине келтирмеди. Кърымны окъутургъа, орус тилге юйретирге, усталыкъ алырча этерге къолундан келликди. Ол а, Кравцов ангылагъандан, неден да къыйматлыды инсанлыкъ жашауда. Онгу болса, жангыз Кърымны угъай, битеу сабийлени жыйып элтир эди. Алай ол иш, алапат эсе да, аны къолунда туююлдо.

Халиматны ундурукъ аягъында чёгюп тургъан къоншу тиширыу Кравцовха не бек сагъайып тынгыласа да, бир сёзюн да ангыламай эди. Алай аузун жарып, жауап къайтармагъанына бетсинип, баш чайкъап неге эсе да ыразылыгъын билдиреди. Бу затны юсюнден сорады деп ишекли болса, сёз жёнгерлик этерге да кюрешеди.

— Ийнан, мен анга былайды деп айталлыкъ туююлме, экиси да бир бирлерин булжута айлангандыла. Туда далеко, что будет, — деди къоншу тиширыу. Халиматны тукъум эгечи эди ол. Жыл саны юч жыйырмагъа жууукълаша келген.

— Всё хорошо будет, — деди Кравцов, Ханий ангыларча сёзле излеп сёлеше. — Сен коркма.

— Аман, иги эсе да, ата жеринде турса керекди. Биз болгъанлай ол да болур. — Ханий къарамын саусуздан бурмай сёлеше эди. Эштемиди, ангылаймыды дегенча, сагъайып — Алай манга андан жетгени жокъду. Бу эди, харип, анга не хау, не угъай деяллыкъ.

Сёз кеси бла Кърымны юсюнден баргъанынмы сезди, Халимат тынгысызланып, абери айтыргъа термилгеннге ушады.

— Не этесе, харип,— деди Ханий,— нек тынгысызса?

Саусуз жукъ билдиралмады, алай Ханийни соргъаны кёлюне тийип, жүрегин инжилтди. Кравцовну экинчи кюн окъуна эслеген эди ол. Аны орус ётмек, бал туз зат келтирип болушханын. Кърымны терк-терк кёйнуна алгъанына, кёолундан тутуп эшикден кириуючюсуне да кёзю жете эди. Ыразы уа туююл эди. Жаратмай эди аскерчи бери жүрюгенин. Нек, несин биледи, огъесе башха аскерчилени бетлеринденми кёреди? Не тюрлю эсе да, жашыртын кюркёууу тынчайтмай, жүрегин эмгенлей, сагъайтханлай турады. Хаталы адамгъа да ушамайды, буслийман къаны болмаса, аллах бирди, ол болушуп, аууз къабынын сабийине узатып кюрешмези да хакъды. Да сора муну кёргенлей жүреги элгенип, сынсып нек башлайды? Бюгюн а артыкъ да. Танг атханлы бери таралады. Кърым эшикге чыкъса, энди артха къайталмай, ажашып къаллыкъ сунады. Болмаучу эди аны жүрегинде ол тюрлю кюркёуу.

Тоба, быланы жашыртын ушакълары барды деди ичинден саусуз. Айхай, хужу кёулакълары иги эштмейдиле. Жаулугъун бир жанына этерге кёолун кётюралса уа. Угъай сангырау а туююлме деди дагъыда ол, Ханийни сёзлери кёулагъына жарты-кюрту чалыннганда. Кравцовну айтханларын эштсе, эштмесе да башха туююлдю — ангылагъаны жокъду. Алай бар эди аны айтханында Халиматны элгендирип, амалсыз этдирген. Неди ол — эштилмей, билинмей ичин таралтхан?

Саусузну жилярыгъы келип, тамагъы бууулгъанлыкъгъа, жиляр къарыуу жокъ эди. Жиляялса да жилярыкъ туююл эди. Алай жилямукъларын а тыялмады — кёз чунгурларын толтуруп, жукъаргъан жаякълары бла тёшекге тамычыладыла.

— Не этесе, жазыкъ? — деп, Ханий ёрге турду. — Кюркёма, сен, аллах айтса иги боллукъса. Хар не да иги боллукъду. — Кёншу тиширыу да жилярыгъы келип, амалсыздан сёзюн къыркып, тынгылауну ийди. Кравцов саусузну амалсызлыгъын кёрюп, кеси халин да жаратмай, эншге къарады. Эшикге чыгъып кетерге керек эди, алай чыкъмады. Не этерин билмей, арсарлыкъгъа хорлатып олтургъанын ангылай эди.

— Скажи ей: как только она поправится, я привезу мальчика,— деди Сергей, башын кётюрмей.

Ханий Кравцов таба сагъайып, соруулу бет алып мычыды, бу затны айтады деп билялмай, тынгылап кёймаз ючюн сёлешди.

— Охо да, сенде не терслик, сенми жаралы этгенсе муну.

Халимат аякъ юсюне туруп, Кърымгъа къарарча бола-
лыр деп Кравцов ийнанмай эди. Да сора ол жашчыкъны
биргесине алмай кетсе, сансызлыкъ, туююлмюдю, тамбла,
бирси кюн саусуз ёлюп, сабий атылып къаллыкъды. Бу-
шуу башларын ёрге кётюртмей тургъан эллилени къай-
гъылары олму боллукъду деп жапсарды Сергей кесин. Алай
жюрегини теренинде башха сагъышлары, оюмлары да бар
эди аны. Аскерчи нёгерлери, миллетинден адамлары таулу
эллеле этген артыкълыкъны жюгюн, гюняхын Сергей да
кётюрюрге борчлу эди. Ол тарх деп ушкок атмагъанды,
къатышмагъанды. Алай нёгерлерини къолларына къатхан,
бетлерине чачылгъан къандан кери туююлдю. Бир заманда
да тазаланырыкъ туююлдю. Малкъар халкъ ючюн деп ба-
шы бла таш туююп жашаса да. Мында этилген ишлени
айыбы жаланда анга угъай, аны тууудукъларына да та-
мамды. Кишини да ычхындырлыкъ туююлдю. Кравцов а
къутулаллыкъмыды сора ол айыпдан бир ёксюз сабийни
ёсдюрюп, тап, анга табынып, ёмюрюп оздурса окъуна, аны
къулу-къазыгъы болуп? Алданып, айыбына жангы айып,
гюнях къошмаймыды ол.

— Сен айт, коркмасын... Он там в школе учиться будет,
человеком хорошим станет,— деди Кравцов, кёп тынгыла-
гъандан сора.

Ханий аскерчини айтханындан жаланда «школа», «хо-
роший» деген сёзлерин ангылап, сагъышланды. Сагъыш-
ланган, мудах бети тюрленмей сёлешди:

— Аймыды энди, ююбюз, кюнубюз жокъ. Мындан ары
да не боллугъун ким биледи,— деп тынгылауну ийди.
«Къайры эсе да бирге кетип, жеринден айырылып «хоро-
ший» да боламыды, къаламыды»,— дерик эди да, айтма-
ды. Къоркъду. Бусагатда кеси оноуу бла Кърымны жи-
бермей тыйса, къарар адамы болмай, гюняхына кирмез-
ми? Дуния тутхучсуз эди. Тап, алай туююл эсе да, хар
неге да «хо» деп тургъандан игиси жокъду.

* * *

Узун санлы аскерчи бла төртжыллыкъ жашчыкъны жол-
да кетип баргъанларын кёргенле шургуланып, ауузларын-
дан сёз чыгъармай, андан-мындан къарап турдула. Къай-
ры элтеди, нек алып барады аскерчи ол ёксюзно?

Кёп сабийле жоюлуп, тас болуп, кёплери да ёксюз
къалгъанларыны бушууу Кърымгъа жарсытырча туююл
эди.

— Охо быллай бир неге кюебиз, не тюрлю эсе да, къы-
сылыр этеги барды,— деди хуна артында сюелген тишируу.

Ол аны шош айтхан эди, кесимден башха адам эштир деп эсинде болмай. Алай Суюдюм эштген эди.

Суюдюм уллу ююр ёсдюрген, эки жашын да урушха ашыргъан тиширыуду. Ариу агъачы, чырайы сакъланган. Алашевкада жашай эди да, андан эне келип, бусагъатда уа симсиреп, тохтап тура эди. Кърымны ызындан къарап.

— Керти окъуна айта болурса, ёзге ахшылыкъ этмесе да, ачдан, сууукъдан ёлтюрмез,— деди Суюдюм, арбазында сюелген тиширыу таба бурулмай. Суюдюмню сёзлерин кесине тырманча ангылап, сансызыракъ сёлешипми ийдим деп, арбазда сёлешген уялды.

— Оу, ёлюп къалайым, Тюменланы къыз, сен былайдамыса? — деп, тиширыу тышына чыкъды.

— Андан эсе жаханым отунда болгъа эдим,— деди Суюдюм, шош бетини сурлугъу тюрленмей.

Экиси да тынгылап турдула. Юй, арбаз, ышыкъ къоймай кирип, кесине нек азап чекдирип айланнганын Суюдюмню биле эди Уллу элчи тиширыу. Абери соруп, жүрек жарасына жангыдан къатылыргъа къоркъуп тынгылай эди ол. Дагъыда тёзалмады. Соруу керексиз болгъанын ангыласа да, сорду:

— Энтда жокъмуду ол сабийни юсюнден хапарынг?

Айтыр сёзюн тамагъындан чыгъаралмай, тил тюрбюнде жүрютүп, Суюдюм иги кесек тынгылады.

— Жокъду,— деди, кесгин этип, жиямукълары къатыш.

Жапсарыргъа, эс тапдырыргъа керек эди Суюдюмге. Къалай бла, бармыдыла дуняда аллай сёзле — тыкъсыгъан, жиягъан жүрекке балхамлыкъ эталлыкъ. Бар эселе да, Уллу элчи тиширыу табалмай эди.

— Аз сабийми кёмдюк жерге,— деди адыргысындан.

— Ол а алайды,— деди Суюдюм, кючсюнүп,— ол а алайды.— Андан сора жукъ айтыргъа къарыуу жетмей, сагъышланып шошайды. Мындан бир къауум кюн алгъа болгъан ишле кёз аллындан кетмей эдиле. Ючайлыкъ къызчыкыны жиягъаны кече-кюн да эштилгенлей. Жокъ эди бусагъатда Суюдюмге башха шыхырт, таууш. Сабийни кычырыргъы барысын да тунчукъдуруп, басып тура эди.

* * *

Алашланы Индрис урушну ал айларында кыяулу болуп къайтхан эди. Сюрючю эди да, келе-келгенлей къой кюшуна кетген эди. Заман кыйын эди — иш кёп, иш тындыралгъан кишиле аз. Индирис да сабийлерин кёрюрге эки-юч айдан тауладан бир энип, алай жашай эди. Тап, элге

немецлили киргенлеринде окъуна «бластха» ийнаныуун тас этмей, колхоз малланы душман бармаз жерледе сакълагъан эди. Немецлили къачхандыла деген хапар ары таулагъа да жетгенде уа, къойланы эки нёгерине къоюп, сабийлерине келген эди. Кече юйюнде къалып, энди уа къошха кетерге хазырлана турады. Алыкъын танг тюгел атмагъанды. Болсада къошха ёрлерден алгъа бир талай жумуш тындырыргъа керек эди да, аны къайгысын этди. Бек алгъа бир жумадан экинчисине жетерча отун жарып, жатма тюбюне жыйды. Бау башындан бичен тюшюрюп, халжар мюйюшюнде гебенледи, тиширыууна тынчыракъ болсун деп. Азмы эди эр кишиге жумуш: малчыкъларын суу жагъагъа сюрюп къайтды. Сабийлени анасы бир кюн окъуна солуп, эс тапсын деген акъылда. Ол алай эте тургъунчу кюн къушлукъгъа ёрледи. «Ай, энди уа озгъан этеме, эртте къайтырыкъма деп, нёгерлеримми алдадым», — деди Индрис кеси кесине, нек эсе да жүреги тынгысызланып Бюгюн эл да бир тюрлюдю деп да келди кёлюне. Нени эсе да жаратмагъанына, жүреги къайгылы болуп тургъанына да сейирсинип. Атына иер сала, эншгеде, суу жагъаны тийресинде, ушкок атылгъан тауушланы тунукъ эштип, ангылаялмай кёп сюелди. Энди уа къайдан не эштеме деп, сагъайып. Элни баш жаны бла муштухул къууулуп баргъан аскерчини кёрюп, аны ызындан къарап да турду. Сенегине таянып, былайды деп айталмай. Сора юйге кирди. Къошха ашыгъыргъа керек эди, боллукъ эди нёгерлерини алдагъаны. Алай кетип къалалмады: жүрек къайгысы, ишеклиги жибермеди, сабийлерине кёзю къарады.

— Э, жаш, санга не болгъанды? — деди Индрисни юй бийчеси Ачилий, эри эшикден киргенлей.

— Бир зат да угъай.

— Не эсе да бетинг кетипди. — Ачилий жыйырма алты-жыйырма жети жыллыкъ тиширыу аш-суу хазырлап бошاپ, бусагъатда уа бешикте ючайлыкъ къызчыгына ёшюн салып тура эди. Идрисни тамата жашыны тапчаны отоуну къарангыракъ мюйюшюндеди да, Ахматны уянганын бла къалгъанын анасы кёрмейди. Ол а хар нени да кёреди: отну жарыгъын, анасыны акъ толу ёшюнюн, бешикни, от жагъада чоюнну тылпыуун. Ахматны бу заманга дери тёшекде ким къоярыкъ эди — малланы суугъа ол сюрюучюдю. Алай бюгюн атасы юйде эди да, андан шошайып жатады, уянганын билдирмей. Ахмат бла аякълашып, ючжыллыкъ эгешчиги Айшат жукълайды. Сюйгени тенгли бир жукъларгъа эркинди ол. Иши-кючюмю къаллыкъды.

— Бюгечеги тышом кыйгы этдирип турады,— деди Ачилий, кыагынанакдан ёшюнюн айырып, бешикни эхчей.

— Не тышдю ол? — деди Индрис.

— Элибизни ыргы талап кёргенме.

Индрис бир тырлю сескенип, жангыдан бети кетди. Аузундан сёз чыгармай, юй бийчесине кыарагынанлай турду.

— Охо да, атасы-анасы да тыш тыюлмюдю — аны ючюн нек элгендинг?

Индрис жукъ айтмай, эшик артында Ахматны чабырчыклары алып, отоуну жангыз терезесине жууук олтурду. Тынгылауну ийгенлей, чабырчыкны кёп ийледи, жумушакъ, мамукъ кибик этди. Алай Идрис башын кётюрмей, булжугъанлай турду. Бир заманда аяк тауушла эштилип, эшик хыны кыагылды. Кыагылгъаны бла тенг тышындагыладан кыйсы эсе да табанны жетдирип, кенгнге ачды да, ючеулен кирдиле. Босагыдан аягы атлагъанны Идрис мычымай таныды — «НКВД-чы» Хамалайны, кыалгъан экиси уа аскерчиле. Идрис ашыгып ёрге кёпду.

— Келигиз, маржа, жууук болгуз...

Тюз да ол кезнуюде, адетде жюриген сёзле тамам тунчукъгунчу, «нкбдычыны» кёолунда хазыр автоматыны бурну кыабынып, отоуну, Идрисни ёшюнюн, бетин да, элия ургъанлай, жарытды. Туура алай тыюл эсе да, жууургъан тыбюнде Ахматха алай кёрюндю. Индрис — уллу санлы, ауур адам — бир кёолу бла терезе тыпге жабышып, ызы бла кыабыргыа таянды. Кыарап-кыарагынычы мыккыл болуп кыалып, андан эншге оюлду. Ачилий ачы кычырып, эрини юсюне кесин атханлай, биягыны кёолунда кысха быргыны шибиласы аны аркыасын кыарамдыл тыймеле бла белине дери сырды. Ол тыймеле арыбери секиришип, анасыны жауурунларына жабышханлары Ахмат эследи. Сора юге киргенлени ючюсю да, арылары, берилери болмай, бурулуп чыгып кетдиле да, шошлукъ уюду. Шошлукъму эди ол, огъесе Ахмат сангырауму болуп кыалгъанды? Бешикте ючайлыкъ эгешчиги жияй тургъанын жашчык артдаракъ эштди. Эрттеден берими жияйды, огъесе бусагыатдамы башлады? Жууургъан тыбюнден чыгаргыа кюркчуп, Ахмат иги кесек заманны дып этмей, жатханлай турду. Атамы, анамы ёлтюрюп кетгендиле деп эсине келтирмеди. Ол кезиуде атангы ёлтюрюп кетгендиле деселе да ийнанырык тыюл эди — аны атасы уллу, кыарыулу кишиди, аберицен кюркымагъан, урушха да барып кыйтхан. Аллаи киши уа кесин кимге хорлатырыктыды? Болсада анасы туруп, сабийчикге кыарамагыа-

нына сейирсинип, онгсунмай, жууургъанны тюбюнден чыкды. Кёнчекчигин кѡаплап, кѡатларына барды.

— Амма тур, нек турмайса? — деди. Ачилийни имбашындан тюртюп-тюртюп кёрдю. Не атасы, не анасы кѡымылдамадыла, сойланган халларын тюрлендирмедиле. Аякѡ тюрлери жылынып кѡалгъанларына энди эс буруп, эншге кѡарады. Сора жиялп ийди. Кѡандан бир жанына туругѡа керек болгъанын ангылап, алай туралмай, кѡоркѡуп. Анга кѡошулуп, ючжыллыкѡ эгешчиги да кѡычырып жияды. Экисини да сыйытлары бир бирге кѡошулуп, тышына саркѡып, арбазгѡа, жоллагѡа жайылып, жан аурутур адам излеп. Сора ючжыллыкѡ эгешчиги асыры бек кѡычыргъанына, кѡарылып жиягъанына Ахмат эс бурду да, дыркѡ деп тохтап кѡалды. Энди юйде бек тамата ол болгъанын мычымай ангылап, жиямулкѡларын сюртдю.

— Тохта, жияма! — деди жашчыкѡ тамата эгечине, ол тохтамады.

— Тын дейме мен санга!

Ахмат ючюнчю кере да кѡычырып, кѡызчыкѡны жаягѡына урду да, ол симсиреп, кѡарындашыны кѡзюне кѡарады. «Кимди бу, быллай кѡыйынлыкѡда, отум кѡмюлгенде, мени жиялп жарылыргѡа кѡоймагъан, — дегенча, кѡызчыкѡны кѡзлери алай эдиле. — Мен бюгюн жиялп атылмасам, кѡачан жияяллыкѡма. Саулайын жияю болуп, эрип, урходук болуп, булутлагѡа кѡошулургѡа керек тюрюлбюзю? Кѡара гюлмендиле болуп, таула башы бла учуп айланыргѡа керек тюрюлбюзю. Бауурланып баргъан жылла, ёмюрле кёрюп, титиреп турурча?»

— Жияма, харипчик, — деди дагѡыда Ахмат, анасындан эштиучю сѡзю эсине тюрюп.

Тамата эгечи тохтагъанлай, кѡагъанакѡны жиягъаны бегирек эшилди да, жашчыкѡ бешикни тебиретип, кѡп кюрешди. Алай кѡызчыкѡ тохтамады, Ахматны ариу сѡзлерине кѡулакѡ салмады. Сабий кѡп жияса, бууала болуп кѡалады деучеди анасы. Бууала не болгъанын Ахмат билмей эди, алай нек эсе да кѡоркѡуп, Ачилийден кѡре туруучусун этди: бешик бауланы тешди, жууургъанчыкѡны кѡыйырларын артха кѡайтарып, сыппасын алды. Сабийчик олсагѡат хычыуун керилип, жумдурухчукѡларын кѡаты кѡысып, аузуна элтди. Суу бешик быстырладан кетерип, ундурукѡда жастыкѡ юсюне жатдыргъанда уа кѡызчыкѡ эрин кѡыйырланы бла билинир-билинемез ышарды, «жырчыгъын» мурулдады. Не тюрлю эсе да, алай кёрюнюп, Ахмат да кѡл этди. Заман кѡпмю-азмы озду — Айшатчыкѡ жангыдан жиялп башлады. Да, не этерге боллукѡ эди энди жашчыкѡ? Анасындан умутун юзмеген эди да, кѡагъанакѡ-

ны жилиама кьойду. Ол жилиа, бууулуп, кычырып турса, анасы эшитмей кьоярыкъ туююл эди. Турмады Ачилый, кымылдамады. Ахмат кесин тыялмай, жангыдан жилиап ийип, сора жилиай-жилай барып, от башында тапканы кьармады. Тюнене кьошдан атасы келтирген жаучукьну табып, андан эгешчигине жалатды. Юч-тёрт кере жалатды. Айшатчыкъ жутлана баргъан болмаса, тоярыкъгъа ушамады. Жилимай, жау жугъу къашыкъгъа алданнганы иги кёрюнюп, Ахмат шошлукъгъа тынгылап турду. Тюз да ол кезиледе кьарт анасы Сюйдюм кирип келди. Муштухул. Жашы Идрис бла келинине, кёзюн жетдирди эсе да, кьарап, ойсурап сюелмеди — бош алай кьалкыргъа таянганча ала.

— Кийин, жылы кийин, дегени айтып Ахматха, аны ючжыллыкь эгешчигин кийиндирди да, кьойнуна кысды. Ундурукьда кьагъанакъгъа кьарап бираз мычыды. Экисин кьойнуна алып, кьутулталлыкь туююл эди. Нек эсе да тамата кызычыкъгъа кёзю кьарап, аны жанын сакъларгъа таукел болду. «Бучукъгъа уа ким тиерикди, кьагъанакъны ёлтюрюп не табарыкъдыла. Къаугъа тохташмай турмаз, кьайтырбыз, аллах айтса», — деди.

— Айшатчыкъ а биз кьайтхынчы ма былай тыншыкъ туруп турлукьду, — деди Сюйдюм, алай айтханына ичинден кюе.

Кьарт анасыны сёзлерини жашырын магъанасын Ахмат толугъа ангылап кьоймады эсе да, бир тюрюл сагъайып, Сюйдюмю кёзюне кьаралды. Тырман, айып да этген бет алып. Сора тамагъы бууулуп, ыннасындан ёпкелеп жилиады.

— Жилиама, жашым, Айшатчыкъгъа бир зат да боллукь туююлду, турсун мында биз кьайтхынчы, — деди Сюйдюм.

— Угъай, мен аны мында жангыз кьоярыкъ туююлме, деди алтыжыллыкь жашчыкъ.

— Охо сора, мен Аминатны алайым, Айшатны уа сен аркъанга кётюр. — Сюйдюм жашындан туугъанчыкъгъа ыразы болуп, сыртына бота бла кьагъанакъны байлады.

— Хайда, маржа, ызымдан тебире.

Экиси да арбаздан терк чыкъдыла. Ёлгенлени кьятларында мычыргъа, ойсурай турургъа заман жокь эди. Сюйдюм ёз жаны ючюн кьоркъмай эди, жашындан туугъанча ючюн кьоркъа эди. Ким биледи, ол кеси кесин аны бла алдагъанлыкьгъа, жан татлылыгъы да сюре болур эди — кьарап-къарагъынчы эл аягъына жетдиле. Къайры барадыла, къалайда баш букьдуруп, жан сакъласынла — Сюйдюмю андан хапары жокьду. Артда ангылагъан эди ол

терс жолну сайлагъанын, ушкок тауушладан юркюп, ары-
бери тюртюле турмай, тюзюнлей агъач таба кьууулургъа
керек болгъанын. Агъач узакъда туююл эди. Алай Суюд-
дюмню ол кезиуюледе башы тутхучлу ишлей болмаз эди:
нек эсе да Алашевкагъа келген кыйынлыкъ Уллу элге
жетмезлик сунуп, кесин ары таба атып бара эди. Анда,
не десенг да, уллу жамауат жашайды, сора анга сауут-
саба кетюрюрге ким базынырыккъды, Алашевканы басын-
чакъласала да дей эди тиширыу ичинден. Терк, суху бар-
гъандан туююл эсе, Уллу элде ушкок тауушланы кыстау-
лукъларын эштмей эди. Ызындан кыйналып келген Ах-
матчыккъа инжилгени да бир жанындан болуп, онгун
алып. Отдан къачырып сабийлени ёртеннге кийирип бар-
гъанын артдара къылап кююп, не этерге билмей, тох-
тап къалды. Алашевкадан эншге элтген жолчукъ уллу
жолгъа къошулгъан жерде. Ол кезиуде кёрген эди Суюдюм
аскерчиле кьууушуп, арбаздан арбазгъа кирип айланган-
ларын. Ушкок атылгъан тауушланы кыстаулукъларын,
къычырыкъланы эштип. Не аз да мычыса, аскерчи кьауум
юслерине чыгып къаллыкъ эди.

Ючайлыкъ къагъанакъдан эсе Ахматха кёзю бек къа-
рап, Суюдюм жашындан туугъанчыкъ къутулурун суюдю.

— Айшатчыккы ма былайчыккъа сал да, кесинг а
къол ичине секир да, агъач таба къач. — Тиширыу таш
аумада къауданны кёргозтуп, Ахматны сыртындан кызы-
чыккы алыргъа умут этди. Ахмат бир жанына хыны
турду.

— Сен уллу, анга бир зат боллукъ туююлдю, сал бы-
лайгъа.

— Угъай, саллыкъ туююлме, — деп ачыуланды жаш-
чыкъ. Сора жияп ийди. Ол ангылай эди къарт анасыны
амалсызлыгъын. Тамам, бу кезиуде юч аскерчи кысха
юслерине чыгып къалдыла да, Ахмат Алашевкадан
эншге келген къолгъа секирип, чырпыла ичи бла ёрге
къачды. Суюдюм аны ызындан тигелеген эди, алай жа-
шындан туугъанны кёз туурасындан терк ажашдырып,
ызындан барыргъа да къарыуу жетмей, ол тийреледе букъ-
ду. Шырт деп юслерине чыгып къалгъан аскерчилени да
кёрмеди Суюдюм. Талакъ солуу этип, ёрге озгъанларын,
ёргерекде ушкок атханларын да эштди. Андан бери кече-
кюн демей излейди ол жашындан туугъанчыкъланы —
Ахмат бла аны эгешчигин. Бир жерде хапарлары жокъду.
Не болуп къалдыла, ол кюн аскерчиле ызларындан жетип,
къаплапмы кюйдула? Суюдюмню кюйдюрген кеси сау
къалгъаны эди: аны бир жери да тырналмагъан эди. Жа-
шындан туугъанчыкъланы уа къапды да бошады. Алай,

ким биледи, Ахмат табылыр, бир жерде бир тауушу чыгъар деген умуту юзюлюп да къалмагъанды: агъачха къутулгъанла барысы да элlege къайтмагъандыла. Аллахны жаны ауруп, эки ёксюзю ала бла эселе уа деп баш кечиндире эди Сюйдюм.

Бусагъатда уа ол, хар нени да жангыдан эсине тюшюре, жилий-тыкъсый. Кърымны ызындан къарап сюеледи. Гитче, төрт жылы энди тола тургъан тап жашчыкъ узун бойлу, субай аскерчини къолундан тутуп бара эди.

— Къайры элтеди бу ёксюзю, элден ажашхан иги туююлдо. — Тиширыуладан бири алай айтып, сора нек эсе да сёзлерин терк жутуп, тынгылады.

Юч-төрт мешинна кёшюр къулагъында тура эдиле. Энште кетерге хазырланып, Кравцов бек алда сюелгенни, бу мени сакълайды дегенча этип, къатына барды. Кишиден абери сормай, Кърымны кётюрюп, мешинагъа миндирди. Эски-бюскю тапханын жыйышдырып, жер жарашдырып олтурду. Жашчыкны къойнуна кысып, эски шинелини этеги бла аркъасын жапды.

Кюн мутхуз эди, тауладан сууукъ мылы хауа тартып. Кравцов да ууакъ къалтырап, титиреп, титирегенин тыялмай, жауурунларын мешинаны къабыргъасына кысып. Санларыны титирегени тохташхандан сора мешинадан тюшюп, Кърымны ызына къайтарлыгъы келди. Арсарлыкъда тютюн бурургъа кюрешип, буралмай кёп булжуду. Тюлю, бёрю балаланы окъуна тешиклеринден чыгъарып, башха жерге элтсент, сынсый, жилий ёседиле. Ёлмей ёсселе да кылыкълары-ылыкълары тюрленеди. Тёше-мёшеледен эсе кирпи шинжилени сайлайды. Аны билген Сергей Кравцов Кърымны элинден, туугъан жеринден айырып нек барады? Эркинмиди?

Не дейди дегенни ангылатып, Марков тилманчха къарады.

— Тиширыугъа ёрге къобуп намыс этген бизле адетди,— дейди. Тилманчны ауазы Айшатха шагъырей кёрюндю. Ол аны ма бу къуллукъ юйде эки-юч кере да эштгенди. Алай бети уа кёзюне уруна тургъанды деп эсине тюшюралмады. Сыйдамбет, жаш адам. Чачы артха таралып. Къайдан эсе да тюбюнден келгенин Айшат ангылады, алай мындан бир къауум заман алгъа манга соруу этген, жалгъан къагъытлагъа къол салдыргъан НКБ-дычыды деп а билялмады. Не тюрлю эсе да, тилманчны сёзлерин эштгенлей, Марков хыны бурулуп, тиширыугъа къарады. Ачыуланганын жашыралмады.

Чачы чиммакъ болуп, тозурап, жунчуп тургъанлыкъгъа, Айшатха алыкъын къартлыкъ келмегенин ангылап, подпол-

ковник саггышланды. Ненча жыл болады мынга? Къыркъ, элли? Элни аузуна къарата билген, жютю тиширыуду дегенди Чиппо. Эслилери, жютюлери быллайла эселе, аллах бергенди. Марков ичинден бир затха кёл кенгдирип, шукурланып, Айшатны теренден къарагъан гитче кёзлери аны саусуз адамгъа ушатханларына да эс бурду. Шо бу да кесине намыс излейди деп, сейирсинди.

— Биз жашагъан совет дуняда ким кимге намыс берири, къалыры белгилиди,— деди Марков, Айшатны былхымсыз адамгъа санагъанын букъдурмай.

— Тиширыугъа, ол къаллай эсе да, намыс берилмеген дуня къурусун.

— Бир сорчу мындан,— деди подполковник, тилманчха айланып, ким бла даулашыргъа кюрешгенин ангылаяламыды?

— Бир да къоркъма, ишексиз таныйма: сен «герменли» апчарса,— деди Айшат. — Тюз да былайда олтуртуп, манга соруу этгенинги унутмагъанма.

— Мен сени биринчи кере кёремсе,— деди Марков, ашыгып.

— Угъай, «герменли» апчар чакъырады деп, мени бери келтиргенлерин унутмагъанма.— Бери чакъырылмагъан кюнюм болмагъанды мени. Къудору падчахдан бери.

Подполковник къол аязы бла столну шибиля таууш этдирип, ёрге къопду. Бет тюклери чюйре болуп, къан тамычысы къалмай.

Къызыл аскерни офицерин душман офицерден айыралмазча бу кимди,— деди, тилманчха къозуп. Телимиди, эси бармыды?

— Сакъ сёлеш, эгечим. «Герменлилени» мындан къыстагъан офицерди бу. Къызыл аскерни офицери. Аны билмезча уа тюйюлсе,— деди тилманч.

Айшат башын кётюрюп, Марковха къарап, къарамын да бурургъа унамай,иги кесек заман озду.

— Билеме, бир кере кетген эди, мычымай къайтып келди ансы. Жангы палахла алып.

Не айтырын билмей, Марков ары-бери жюрюдю. Чурукъла жырылдагъандан башха таууш эштмей. Сабырланыргъа, бурнуна ургъан ачыуун чёкдюрюрге керек эди. Бу тиширыу акъылындан шашып, эсин тас этгенледенди, неда мени къозутуп, серленеди,— деди ичинден. Алай эки оюмундан бири да кёл басдырмады подполковникге. Ала тиширыуну асылсызлыгъын, Марковну ыспассыз этерге кюрешгенин кёргозте эдиле. Нек, кимге, неге базынады ол? Орус офицерни бетине къарап, буюкъмай аны оспар сёлешдирген

неди? Огъесе кертда дегенлей, кызыл аскерчиле бла немецлилени араларында башхалыкъ жокъмуду анга?

Марков шинтигин Айшатны къатына тартып, алай олтурду. Къолларын тобукъларына салып, эншхеракъ ийилди.

— Санга немецли офицер да кызыл аскерни офицери да башха туююлмюдо? — деп соруп, сагъайды.

— Нек башха туююлдо, башхады, ийнан,— деди Айшат арсарсыз. Алай мен мында «герменли» апчар кёргенме ансы, алыктын бери кызыл аскерни «апчары» келип билмейме. Кёрюп, бизни былай душманны туюбуне атып нек кёйдугъуз деп сорургъа бек сюе эдим.

Марков эринлерин къаты кысып, башын чайкъады. Алай нек этгенин кеси да ангыламады: тиширыуну сёзлери аны чыртда жарсытмадыла — хар телини сёзлерине кёзүп, ачыуланып барыргъа керекмеди. «Кетеригиз бу телини мындан» дерге да ашыкъмады. Нек эсе кёлю кётюрюлюп, кюллюгюн тыялмай, къагъытчысына къарады. Кёзлерин шош жумуп, къашы — башы бла да жаз, хар сёзюн ычхындырмай иги жаз деген оюмну билдирди. Душманига, кызыл аскерчилеге да бир бетден къарагъан адамдан не умут этеди, не излейди ол, сёз кёратып. Телиди дер эди Марков анга, алай тели туююлдо. Айтханларыча жютю тиширыу окъунады. Хар айтханын билип айтханды, подполковникни чёкдюрюр, масхаралар умутда. Барысы да быллайдыла мында. Сора къоркъуп, сагъайып туругъа нек керекди. Совет кыралым дей билмеген аны ёмюрге да билмезлик адамланы кыргъанын терсми этгенди. Кырмаса терс боллукъ эди. Кырал аны анга кечерик туююл эди.

Кёлюне келгенге кесип ийнандырып, Марков, анасындан жангы туугъанлай, жарыды. Женгилленип, тютюн къабындырды. Бир уллу ишин тамамлап бошагъанча, кимге эсе да, неге эсе да ыразыланды. Подполковник бла бир отоуда олтургъан тиширыу адам туююл эди — жаныуар эди. Бусагъатда Марков аны тутаргъа, ёлтюрюрге да эркинди. Алай жумушха жараулу жаныуарны ёлтюрген этмейдиле, башын сылайдыла. Подполковник Айшатха къарап, жумушакъ ышарды. Шош атлай къатына келип, шинтигине чёкдю.

— Даулашып бир-бирге тырман этейик деп чакъырмагъанма мен сени, эгечим,— деди Марков, сагъышлы халда, сабыр. — Манга сени болушлугъунг керекди.

Отоуда шошлукъ тохташды. Барысы да бирден Айшат таба айланып, аны этерине бла айтырына сагъайдыла.

Тиширыу а абери эштмегенча, жашау кёллю болган адамча олтура эди.

— Айтчы, эгечим, элигизде, бу тийреледе кызыл аскерчиледен эсе «герменлилени» бек суюгенле кепмюдولة? Кимлени таныйса? — деп, Марков стол юсюнде кыагытны берлакъ тартды. Сора дагыда сокъуранып артха тюртдю.

Айшатны жукъа бети бютюн жукъарып, агъарды. Гитче, талгыр кёзлери теренде тохташып, неге эсе да сагъайдыла. Марков билмеген, ангылаялмаган бир жашырын затны ол билип кыйганча, кюлюмсюреп, кёл кенгдиргенча, «апчарга» алай къарады.

— Кеп кере сукъгансыз мени эки аягымы бир уюкъга кичи эгечлеринги бла къарындашларынгы сат деп, — деди тиширыу, къайры, неге къарагъанын сёздирмей.

— Биягы сен акъны къарадан айырмай селешесе, — деди подполковник, ашыкъмай, сабыр халин тюрлендирмей. — Мен сени бюгюн болмаса кёрмегенме. Болуш деп да сенден биринчи тилейме.

— Сени кибикле соруу эте тургандыла кимни сатаса да, кимни кыояса деп.

— Ала мени кибик болмаз эдиле.

— Сиз барыгыз да бир итни кыйругъусуз, — деди Айшат эштилир-эштилмез. Тиширыуну сёзлерин тюзюнлей кечюрюрге тилманч кюркёду. Болсада итни кыйругъу сагъынылган жерде анга ариу айтылмагъанын ангылап, Марков сабырлыгын сескендирди. Тилманчха къарады:

— Бир сорчу, кичи эгечлерим, къарындашларым деп кимге айтады? Кепмюдولة аны мында эгечлери, къарындашлары?

Айшат жауап кыйтарырга ашыкъмады. Оруслу не затны юсюнден соргъанын ангыламаган эсе да алай эди. Болсада кыулагына «эгеч», «къарындаш» деген сёзле чалынган эдиле да, бир тюрлю мудахланып, кёзлери толдула. Эски бота кыйыры бла жилимукъларын сюртюп, ёхтюдю.

— Кеп эдиле эгечлерим, къарындашларым да, — деди тиширыу ахырында, — сора эллилерим, — деп кыошду. — Мен аланы тамата эгечлери эдим.

— Кыйдадыла энди ала? — деп кычырып ийди Марков, нек эсе да билмей турганлай, ачыуу бурнуна чабып.

— Кимин мен жойдурдум, тутдуруп, кыалганларын сен кыйрдынг. Энди мен жангыз, санга да келир жангызлыкъ, оуду кюнюнг. Огъесе менден да санга алгъамы келгенди ол? Ийи? — Айшатны кёзлери тутхучсуз болуп кыалып, нени эсе да кёрюрге термилип, аны излегенча, отоу

мюйюшлени кърмап чыкъдыла. Сора ол излегени келип, эшик артда сюелип тургъанлай, ары къарап симсиреди.

Подполковник тиширыуну халине, сѣзлерине да онгсунмай, «кертда, бу тюз акъыллы адам туююлдю» деди ичинден. Ол оюмгъа кеси кесин ийнандырып, кѣл басды.

— Ала уа унамаймы эдиле мен сизни тамата эгечигизме деп юслерине сюелсенг? — деди Марков, безиреген халда. Бу олтургъан тиширыудан не излегенин билмей эди ол. Къагъытха къол салдырыргъамы? Андан эсе адамланы атларын айтса сюе эди. Тюз, терс акъыллымыды деп ким сорлукъду. Кишиге керек туююлдю ол. Айтханы уа айтылгъанлай.

— Нек унамай эдиле! Аллах, аллах. Аналыкъ, тамата эгечлик да этиуючем. Ананы сютю бла аш-суу, эс тапдыргъан адамны уа бизде унутмайдыла.

— Сенми эте эдинг эллилеге тамата эгечлик, эс тапдырып, аш-суу да берип? — Марков ашыгъып сѣлешди, бетине къан чабып.

— Сен анга сейирми этесе да, бизде адетди ол, — деди Айшат, арысы-бериси болмай, «апчарны» кѣзюне къарап.

«Сизде ол адет эсе, бизге андан бир хурттакъ нек жетмегенди?» — деп къычырлыгъы келди Марковну. Секирип туруп, къыстау жюрюп башлады. Терезе аллындан эшик артха, дагъыда ары. Алай подполковник акъылындан тайгъан тиширыугъа къычырып, тил тюбюнде айланганланы айтып не табарыкъды. Не уа мынга... Марков сыйдамбет, жаш адамгъа кѣз къыйырын жетдирди. Сюймей. Тилманчлыкъ этгенликге, тап НКВД-чы эсе да, быладанды. Ким ышанады. Битеу эллилени бир жерге жыйып, къой сюрююнча жокку этип, къычырыргъа керек эди Марков. Барысы да унутмазча, эшитип къалырча. Менме... угъай бизбиз сизни тамата эгечлеригиз, къарындашларыгъыз да. Тамата къарындашлыкъ этип, сизге эс тапдыргъан, ашатхан, кийиндирген мен туююлмеми? — Подполковникни къаны бютюн къызып, кеси да сезмей, жумдурухларын къаты къысды. Кимге чамланганын билмей эди ол. Мынгамы, укулай, шинтик къыйырына сакъ чѣгюп тургъан тиширыугъа огъесе битеу таулада жашагъанлагъамы? Шо муну сиз тамата эгечигизча кѣрюп, хурмет этала эсегиз, манга — тамата къарындашыгъызгъа — кърман болуп, шежда этип, кече-кюн да атымы аузугъуздан кетермей турургъа борч туююлмюдю? Марков биягъы кѣз къыйырын Айшатха жетдирип, чарыкъ бурнундан башлап, ботасыны жукъаргъан, седиреген жерлерине дери къарады. Сора ачыуун чѣкдюрюп, сабырланды. Сагъышлы хал алып, жерине олтурду. Бир къарангы тиширыуну сѣзлери аны алай къозутханларына

сейирсинип, башын чайкъады. «Была мени сер этерикдиле», дегенча, Марков, шошайып, олтургъанлай турду. Мен барысыны да тамата эгечлериме, ашатхан, кийиндирген деп, билипми айта болур огъесе сантланганмы этеди деди подполковник, жангыдан сагъышланып. Ёзге уа, шашхан тиширыуну сант этгенине не ишеклик. Алай Марковну кёлюнде болгъан къарангы тиширыуну да эсинде эди, сейир туюлюмюдо. Подполковник айтычу сёзлени бу къалайлыкъ бла, не хыйсапдан айтады? Кукукча къатлап, Марковну хыликгя этгенча, Совет аскерни махтаулу офицери, къыралны ышанган уланы сора сакъат тиширыу. Экиси да келишипми сёлешедиле алай бирча? Оюмлары, сёзлери нек ушаргъа керек эдиле — ол эди бусагъатда Марковну тамаша-сейирге къалдырып, башын кётюртмеген. Нени эсе да ангыларгъа кюреше эди подполковник. Не зат болур ол аны адыргы этдирген? Аз, хурттак миллетчикле къыралны тутмай эселе да, ёксюздюле. Марковчаланы къарындашлыкъ хатерлери бла кечиннген. Да кимлери барды бу кийикликден азатланмагъан миллетчикни? Эндиге дери Марков бар эди дагъыда аны кибиikle. Ала эдиле къой сюрюуну адамладыла деп, бёрюледен сакълагъан.

Подполковник, жангыдан неге эсе да сейирсинип, Айшатха ишанлап къарады. Тиширыуну «мен мында жашагъанланы тамата эгечлериме, барысын да мен ёсдюрюп, адам этгенме» деген сёзлери къулагъындан кетмей эдиле. Қъалайлыкъ бла сёлешдиле экиси да бирча? Қъырал къубултхан офицер бла эси азайгъан тиширыу деди ол дагъыда ичинден. Кесинден къалгъанланы учуз этип, унукъ-дуруунуму кюсейди огъесе аурууму салгъанды бу тиширыуну аузуна ол оюмну? Ауруу деп шыбырдады Марков, сора бети отча къызып къалгъанын сизди. Сагъышлы халин тюрлендирмей, ушакъны андан ары созаргъа да суймей, стол юсюнде къагъытны алды.

— Мынга къол сал да жолунга эркинсе, — деди.

Айшат тынгылагъанлай турду, къагъытха къарамай, башы бир тюрлю ауурланнганын, ол аны эншге тартханын сезер-сезмез, барын-жогъун да унутду. Бусагъатда тиширыу бир кишини да кёрмей эди. Қъычырып, сарнагъанын да билялмай эди.

* * *

Тышына чыгъаргъа базынмай, неден да тюнгюлюп, от жагъада ёчыле баргъан отдан къарамын бурмай, Чиппо кёп олтурду.

Алаша, сокъур терезелери бла, жербаш юйчюгюню бир

кѣабыргѣасы сѣдегей жарылып, аны ачыкъ жеписинден аяз сындырылыргѣа кюрешип, болалмай, шош сызгырады. Юйде киши жокѣду. Чиппону тиширыуу кѣайда айланнганы белгисизди: кѣабарты ахлуларына кѣачыпмы кѣутулду огѣесе сюнгю бурнунда ёлюп, ёлюгю табылмаймы кѣалды — алыктын хапар жокѣду. Чиппону жашы жарты оюлгѣан межгитни ташларын школ ишленирик жерге ташыучу эди да, атасы аны тюненеден бери эслемегенди.

Кеси уа бусагѣатда экили эди, арсарлы. Мындан алгѣаракѣлада жюрегин кѣанатландыргѣан кѣууанчы урходук болгѣанды. Айхай, колхозгѣа председателлик этген игиди. Сюйген, сюймегенлени ичинде. Чиппону уа асыры кѣппле сюймейдиле. Жангы кѣуллугѣу, ёзгеге жарамаса да, аланы буюкѣдурургѣа жарар. Адамны акѣылы, окѣууу, хунери да болмасын — бир кѣуллукѣ кибиги болса тамамды. Чиппо кѣппю кѣре келгенди: элни жамауаты кѣуллугѣу болгѣан адамгѣа шежда кѣылады ансы, бу андан эслиди, жютюдю демейди. Кѣасай улуну жашаугѣа кѣллендирген ол эди. Алай башынгы кѣтюрюп сѣлеширча, колхоз артыкѣ бек онгмайды — хазнамыды, аны мюлкюн кече-кюн демей талап турсала, андан-мындан келгенле да. Андагѣын мындагѣын да жыйышдыра келсе, колхозну таулада сакѣланнган ууакѣ аякѣлы малларыны саны 26 мингден озады, тууар маллары — 2 минг бла жети жюз, бир мингден аслам ат. Алай андан председателъни оноуна хатлама да жетмейди. Чиппо — бодуркѣу, хар неге да оноуну да тюбюнден келген (ол ким эсе да, председателъни хапары азды) жаш адам этеди. Мынча тууар, ат, уууакѣ аякѣлы мал эншге сюр дейди да, Чиппо сюрдюреди. Кеси да болушуп. Элни, колхозну мюлкюне андан да бек кѣоранч тюшюрген а Марков эди. Бу тийреде табылыннган мал барысы да аскерниди дей эди ол. Мындан алгѣа соргѣанлары-оргѣанлары болмай, сайлап беш кѣунажин кесгендиле. Оноугѣа кѣошмагѣанлары ачыу тийип, Чиппо Марковха баргѣанда, ол, тап, сѣлеширге окѣуна тенгсинмей, кетип кѣалгѣанды. Башхасы уа келип, председателъни бѣркюн гоппабар этип, сызып ийип: «Иди, деда, за своей шапкой», — деп кюлгенинде, алайдагѣыла барысы да харх этгендиле. Мындагѣыла да, андагѣыла да, тюбюнден-башындан келип, колхозгѣа аталгѣан малны бошап бара эдиле. Мынча мал сойдум неда мынча малны бу зат ючюн сюрдюм деп кѣагѣыт а киши бермеди. Кертда дегенлей, Чиппо да алай тели туююлду — артда малланы не этгенсе, кимге ашатханса деп сорсала, не айтырыкѣды. Оюлгѣан колхозну председатели — Чиппо, малланы думп этип баргѣан а была деди ичинден Кѣасай улу. «Была» деп кимге айтха-

нын да билмей. Да энди уа, таза да хайран болуп, Чиппо олтуруп турады. Хыликгялыкъгъа салгъан болур эди ол оруслу «камандир» аны председателъге, ансы айтхан сёзюне бир киши къулакъ салыр эди. Алай Чиппону ичин сууукъ къалтырауукъ сыйырып, мугурландырып тургъан сылтау башха эди. Кишиге хатасы жетмеген эсе да, немислилени бир-эки жумушларын тамамлап, кийимлерин иш да кийгенди. Кетгенлеринде, биргелерине алыргъа унамадыла, адамгъа санап ёлтюрген окъуна этмедиле. Была келдиле. Къырылыргъа тийишлиле, тийиншли болмагъанла да къырылдыла. Къасай улу къутулду: отда да кюймеди, суугъа да батмады. Дурусун айтханда, немислилеге боялгъанса деп, была Чиппону къыйнаргъа керек туююлмю эдиле? Тап, Къасай улу къурусун, ары оракъ, бери чалгъы бола айланган итди ол деп киши тырмап этмегенди. Нек? Огъесе эки къаууму да муну адамгъа санамаймыдыла? Чиппо, тин-тери басып, ууакъ къалтырады. Ёмюрюнде башына келмеген сагъыш келип, шошайды. Кимме мен? — деди ол ичинден, не алагъа, не былагъа хатам-хайырым да болмагъан, киши — къарыулап, сен быллай терслигинг барды деп айтыргъа кюсемеген. Бу ит кючюкмюдо, сибирткимиди огъесе туугъан ташы, агъачы болмагъан бир жазыкъмыды? Чиппо туруп, эшик артында къабыргъа аллына барды. Анда ташла ортасында кюзгю сыныкъ кибики тура эди. Не хатам барды, — деди Чиппо, эншге ийилип, анга къарай, бирсиледе болгъан эки кёз, эки къаш менде да барды. Керти, кёселигин бир заманда да жаратмагъанды. Къансыз бети жыйырылып. Кюзгюден Чиппогъа къаргъанны кёзлери да, нек эсе да, тынгысыздыла. Эслилик бла сабырлыкъ жарытхан кёзлеге ушамайдыла ала. Элгенип, сахиник болуп, къалайда, неде тохташырларын билмегенлей. Неден элгенип жортханлай, бир жерде тохташмай турадыла ала? Жашаугъа къабыргъасын жарашдыра билгенле барысы да сахиник болуп, юркюп жашаргъа керекдиле. Кимге палах жаудургъанды ол? Энди председатель окъуна этдиле. Да сора муну адамгъа санамагъанча нек жюрютедиле, хуна тешикден чыкъмагъан ушайды да ол. — Чиппо кюзгю къыйырдан айырылмай, дагъыда иги кесек сюелди. Къаш тюклери чыгырланып, кирпич къаплары къызаргъанларына жарсый.

Кертда дегенлей, была мени быллай бир ыспассыз этерге нек къалдыла, тюк тенгли хаталары болмагъан эллилени тутуп, думп этип къойдула, Чиппо уа кезиулетип, къайсы къаууму жетсе, аны арбасына минип турду. Не сейир эсе да, бири да къарыуламады... Чиппону серке сырты кичип онгсуз этди да, ол, барып, къабыргъадан бери

мюйюзча чыгып тургъан ташха аркъасын тиреп, ынчады. Къыстау аркъасын элей тургъанлай, атасы эсине туюшуп къалды. Алаша кишичик, ийленмеген териледен ишленнгени ючюн болур эди, юсюнде чубур тону жумушап, чабырларыны тизгинлери жыйылып кърмегенди Чиппо. Тёгерек бет, аны ортасында, чурко кибик, гитче токъмакъ бурнуну тешиклери чюйре айланып.

Эрттенликде тура келгенинлей, бек алгъа барып, сыртын къабыргъаны, мюйюз кибик, бери чыкъгъан ташына тиреп, бетине къан чапхынчыннга дери кюрешиучу эди. Артда Чиппо да сырты сирке болгъанында, ол ташны тюбюне шинтикчик салып, аркъасын алай къашыучу эди. Энди Къасайны жашы анга кеси не болгъанды. Киши дау этмейди. Бусагъатда уа Чиппо гуппурланып, мангылайын анга тирегенлей кёп сюелди. Атасы анга къоюп кетген мюлк — жютю таш — аны юсюнденми сагъыш этеди огъесе аркъасын анга тиреп, къашыргъа юйретгени ючюн сау болсунму дейди, — айтхан къыйынды. Чиппону чыгыр башында артыкъ терен оюмла бир бирлерине ал бермей сюрюшедиле деп да ким ийнансын. Алай эсинде ёчюле-къабына тургъан бир жилтинчик а тынчлыкъ бермей эди, мыйысына эшек шинжи чанчылгъанлай, адыргы этдирип. Ким эди аны атасы, нек ыспассыз эди ол алай, ушхууурчу, эки динден бирин тутмагъан деп нек айта эдиле анга? Аны ыспассызлыкъы Чиппогъа нек жетерге керек эди? Ыспассызлыкъдан азатланыр умутда ары да, бери да жух уруп кюрешди. Элликерин ачытып, ариу айтып да кюрешди — болмады, бырнаклыкъдан къутулалмады. Да къайдады да ол адамлыкъ, намыс дегенлерине хужу къаллыкъ жол? Чиппо анга бир нек тюзеялмайды? Къайсы ташны тюбю бла, сууну жагъасы бла барады ол. Огъесе атасы Къасай жолун кесипми кетгенди? Сабийлигинде киндигин кесгенлеринде, жолудамы кесилип къалган эди? Чиппону кёлю толуп, кирпичиз кёзлери чийлендиле. Абери кёралмай, таш къабыргъалы отоуда кёп турду. Мюйюз кибик ташха акъсыл къолун тагъып. Энди была да кете эселе, аны ким къорууларыкъ эди. Бек базыннганы Марков эди. Жангыз да олду аны адамгъа санагъан. Алай бир-бирледе подполковник да Чиппону эслемегенча этип, озуп кетиучюдо. Элликеле асламыракъ жыйылгъан жерде жолукъсала. Ол анга къысылыргъа кюрешип, аны жёнгерлигин излейди. Кесине тенг кёрюп сёлеширин. Элликеле кёрюрге керек эдиле Марков Къасай улуну кенгешге тутханын. Алай артдан-артха жангызлыкъ бла ыспассызлыкъ, гыйы ташлай, аны юсюн басып келгенин Чиппо ангыламазча туююл эди. Энди аны жаланда бир онгу, мадары бар эди: неда этип подполковникни

кѣлюн алыргъа, биргесине кетип къалыргъа... Башха ама-
лы жокъду. Къасай улу багъыр тюймелери бла солдат
шинелин кийип, не десенг да, ол аны аскерчиге ушатады,
жассы бел бауун да къысды. Шинельни узунлугъу бла ча-
бырла бир бирге артыкъ бек жарашмай эдиле. Алай Чиппо
эрлиги болгъан адамгъа ушаргъа сюе эди. Бѣркю да къу-
лакълы солдат бѣрк эди. Тѣгерек чыгыр башына ушап,
хочалыгъы болмаса да. Сора эрттеден бери къыйнап, тынч-
лыгъын алып тургъан Алакѣз тюшдю аны эсине. Эллиле
анга намыс этмегенлерин ол андан да кѣре эди. Ненча ке-
ре кюрешгенди Чиппо анга минип, элни орамы бла жорт-
дуургъа. Жамауат къубултхан атха бой салдыргъанын
кѣзлерине тутуп. Ол анга минсе, жамауатны ийнагъы бо-
луп къаллыкъ суна эди. Алай хужулукъ мал эди. Бюгюн
не этсе да бир жанына болургъа керекди. Не Алакѣз, не
ол. Барды Чиппону аллай къасты. Иерлеп, кеси жюрютал-
маса да Марковну атына алышыр. Башха саугъа мажа-
ралмагъанма, Алакѣзню уа председателъни атындан кеси-
нге ал, элибиз аны кѣзюне къарап турады да, энди ол сени
къолунга къарасын дер Чиппо, Марковха барып. Ол сѣзле
подполковникни кѣлюне ушарыкъдыла. Игилик этгенни уа
ким суймейди. Чиппо эллилеге Къасай улу болгъанлыкъ-
гъа, Марков аны сыйын чыгъарып.

* * *

Чиппону саламын алыргъа онгсунмай, Марков къайры
эсе да ашыгъып тургъанын кѣргюзтдю. Суймейди ол бу
алаша, къынгырбут адамны. Адыргысындан сѣлешсе да,
ылыгъып, жюрегинде сѣзлени къысхач бла тартып чыгъар-
гъанча, къыйналады. Бютюнда Чиппо керти председател-
лигине ийнанып ушакъгъа къатышса, уруп къоярыгъы ке-
лип, ачыуун кючден букъдуруп тынгылаучуду. Да нек
буюргъан эди Къасай улуну председателъге — аны Мар-
ков жаланда кеси биледи. Элде андан эслиле, ишни эбин
ангылагъан къартла кѣп да бардыла. Алай элни къалгъан-
къулгъан мюлкюне башчылыкъ этерге мындан мажаллары
жокъду дерге ол иги амал эди. Тюп болургъа тийиншли
жерге не оноучу керекди. Бютюнда Марков мындан кет-
гинчи. Аны юсюнден подполковникни оюму кѣп тюрлюдю,
алай хар не да бир кюнню ичинде тамамланмайды.

Чиппону сагъайып, жалынып къарагъанын эслеп, Мар-
ков ол анга бир абери айтыргъа адыргы этгенин ангылады,
не керекди деп сормай, кеси сѣлешди.

— Солдатла ашларын-сууларын эркин тапмагъан ха-
парлары барды. — Подполковник кѣз къыйырын «предсе-

дательге» жетдирди. — Иш алай эсе, кишини онгдурмам. Я покажу вам как устраивать саботаж.

Чиппо ашыгып сөлешди.

— Табарищ Марков...

— Я тебе не товарищ, сукин кот.

— Охо да, айымыса...— Къасай улу айтыргъа бла къалыргъа билмей, бираз тирелди.

— Эллиле кеслери ачдан къыйналсала да, аууз къабынларын келтирип береди. Кюн сайын юч тууар, жыйырмадан артыкъ къой соядыла. Кечеден къалгъан этни ашаргъа унамайдыла... Ким къызгъанады. Ма... ийнанмай эсенг, сегиз кюннге ненча мал къорагъанды. — Чиппо тобукъ тюбюне дери жетген кёнчек хуржунундан тёрт бюкленнген къагъыт чыгъарып, подполковникге узатды. Окъуй башлагъанынлай, Марков уубет болду, кёз тюплери къалтырадыла. Анда жазылгъанына кёре аскерчиле деп кесилген ууакъ аякълы малны саны бир минг бла эки жүзге жете эди, тууар малны — юч жүзге.

— Сора бандитлеге ашатхан малларыгъызны аскерчилегеми ататыргъа умут этесиз... — Марков къагъытны хурттак-хурттак этди да Къасай улуну бетине урду. Керохун чыгъарып, иги да тюрт этип, быргъысын Чиппону аузуна тиреди. Чиппону олсагъат къан къатыш аууз сууу келип, эринлерин, сакъал тюбюн бояды.

— Я вам покажу, как советскому офицеру счёт предъявлять, — деди подполковник. — Къолунда къагъыт агъарып эслесем, таш тюбюнде сюеклеринг агъарырча этерикме.

Чиппо жингириги бла эринлерин сюрте, мюйюшге кысылды. Алгъындан да алаша болуп къалып. Мылы ау тартылгъан кёзлери офицерни ауанасындан башха зат кёрмей. Аз-кёпмю жашады анасындан туугъанлы бери, табийгъат анга билек кюч бермегенине биринчи кере ичи кюйюп, жиляды. Болса эди кишилиги, билек кючю, Марковну аузун-бурнун ол да къызыл къаннга боярыкъ эди. Анга термилип, сары ууу къайнады. Гитче, къарыусуз миллетни къарыусуз адамы эди ол. Кимине базынып, кимге тарыгып барлыкъды Къасай улу? Кеси элинде аны киши ыспасын чыгъармагъанды. Сабет бластха табынып, аны къулу-къазагъы болуп, къуллукъ этесе деп эллилери жан алыучугъача къарап, бырнак этдиле. Оздуруп къуллукъ этгенин сылтаугъа алып, «бласт» тутуп жиберди да, кийдирген бёркюн сыйырды. Келе-келдиле да, «герменлиле» аякъ тюплерине салдыла. Айхай, жашау деп да бир зат барды: жашаргъа сүйюп, башхалача ёлюп кеталмады. Энди мынга жалына эди. Бу «герменли» апчардан эсе бек ыс-

пассызлыкъ жетдирип, башын чурукъ табанына жастыкъ этгенди.

Чиппо кесин сагъышха бериучюледен туююл эди. Бу жол болмаса, аз халкъны адамына жашау жокъду деп эсине келмегенди. Бююн анга жарсып, жиляды. Отоууну къабыргъасына, аны тешип, тышына чыгып, азатланып кетерикча, къысылды. Аны къоруулар адамы болмагъанын ахырына дери ангылап. Ачы эди ол ангылау. Не ары чалгъы, бери оракъ болуп, келген-кетгенлеге сибиртгилик этип турду эсе да, киши бёрк кийдирмеди. Чиппо жарлы болгъан сейирмиди — сау жамауатны башын жарлылыкъ къысханда. Алай эллиле, не десенг да, жарсыуларын бир бирлерине айтадыла. Жыйылып, бушууларын этедиле. Чиппо эди жазыкълылыгъыны чууунундан тутуп къалгъан. Алай бар эди энтда аны жүрегинде жылы умуту — ол Алакёз эди. Аллах болушуп, тор ажирни жууашдырып, Марковха бералса, ким биледи, жумушар, башха кёзден къарап, биргесине алып окъуна кетер. Кимине базынып къаллыкъды мында? Юйю-журту, ахлуларымы тыярыкъдыла? Болушур, таланган, деди ичинден. Умуту туура аны бла да юзюлмей эди. Алакёз кюйсюз малды — ол жыгъып ачитмагъан ким барды. Чиппону атасы Къасай харип, Алакёзню атасы Узунбелден тайып, сакъат болмагъанмы эди. Подполковник терилип, тор ажирге минсе, Къасайны къадары жетмезми? Чиппону дертин Алакёз жетдирмезми эди анга? Алай ол Къасай улуну жүрегине бусагъатда туюрелген жашырын къуумчугъу эди. Бир кесинден сора бир кишиге эшитдирмезлик. Тап, ол оюм жүрегине тюшгенде, жыйырылып, подполковник аны ангылап къоярыкъча, къоркъгъан окъуна этди.

— Нам тебе хороший дел есть, табарищ апчар,— деди Чиппо, кёп тынгылагъандан сора.

Марков, сейирсинип, Къасай улугъа къарады. «Бу жапысыз кимге ахшылыкъ эталлыкъды», дегенча этип, ышанмады.

— Айт айтырынгы,— деди подполковник, олтургъан жеринден туургъа бла къалыргъа арсарлы бола.

— Алакёз сенден башхагъа тийиншли туююлдо. Сени къолунга тюссе сие эдим. Санга буюруп, ташада тутатургъанма,— деди Чиппо, жангыдан тирилип, Марков сёзлерине къулакъ салгъанына къууанып.

Подполковник тютюн къабындырып, кёз къыйырын Къасай улугъа жетдирди. «Энди уа не аман акъылы бла ётюрюк айтады?» Алакёзню ол кишиден да букъдурмагъанын офицер биле эди. Ат эллилени кёз туураларындан бир заманда да кетмегенди. Къозутургъа кюрешгенча, гелеулю

сыртны эрнинден тепмей сюелгенин кеси аз кёрмегенди. Керти да ариу эди ол ат, субай. Бютюнда эншгеден къарагъаннга бийикде сюелген ажир бир тюрлю деменгили кёрюнеди. Мында, эншгеде, ишлеге айып этип, налат бергенча, сир болгъанлай. Кюн чыгъарны аллында къабыргъалары окъалай жылтырап. Бир-бирледе кетип къалып, иги кесекни кёрюнмей туруп, кюн тау артына жууукълашханда жангыдан келе эди. Бери, эл таба айланып, кимни эсе ди излеп, сакълап, гёзетчилик этгенча. Кюнбатышда, жамычылай тёгюлген, жалкъасы кызыл суу ичип, сыйдам къабыргъа, бел тюгю ёртенленип, тийрени нюр жарытып. Атмыды огъесе бир башха затмыды, мен ёмюрюмде кёрмеген деп кёп сейирсингенди Марков, аны ариулугъун элге кыызгъанып. Алакёзню деменгили субайлыгындан бла сыйдам тюгюню жылтырагъанындан кьоркзуругъу келип, ушкок атдырып да кёргенди. Элгендирип, къачырыр муратда. Нек сюелирге керекди ол элни туурасында, подполковникни кюйсюзлюгюне шагъат болуп тохтагъанча. Алай ажир, окъ сызгырыулагъа эртте юйрениген, жеринден тепчисе да, узакъ кетмей эди — отлау бла жубана, кетекеле турады.

Алакёзню сагъыннганда, кертда, Марков элгеннгенин Чипподан окъуна жашыралмады. Бети тюрленип, иги кесек тынгылады.

— Эндиге дери анга киши нек минмейди? — деди ахырында, терезеден къарап, биягъы жерде ажирни кёрюр муратда.

Чиппо, жунчуп, сёз табалмай тынгылады. Ол кишини миндирмейди, жангыз да Кърымны унаучу эди дерге тили айланмады.

— Мен кесим кёп кере кюрешгенме, — деди сора, — алай минериме эллиле ыразы туююдюле.

— Эллиле аны нек къубултадыла, кёкденми тюшгенди, узакъ ёмюрледенми келгенди? — деди Марков, кюлюмсюреп. Алай не кююр, не масхаралар умуту жокъ эди. Ол атда не эсе да бир ангылашынмагъан кюч-къарыу болгъан суна эди. Не кюч эди ол, эллиле анга нек базаынадыла? Огъесе базынмаймыдыла? Подполковник алданган эте болурму? Атла аз жерде жюрюмейдиле, мыркалары, жюйрюклери да бар. Алакёзге энчи эс буруп не хыйсапдан башлагъанды да ол? Аны Марков кеси да билмейди. Кертиди, суймейди подполковник ажирни. Да не хата этгенди? Ариу жаныуаргъа къууаныргъа керек туююмдюю!

— Алакёзню ызындан гажай бёрю айланып тургъаны кертимиди? Эллиле анга не айтадыла? — деди Марков, сууукъсурап, титирей.

— Кеппе-кертиди, — деди Чиппо, офицерге ол тамашаны юсюнден айтыргъа тюшгенине къууанып.

— Эрттеденми айланады?

— Хау, эрттеден бери айланады. Юйюрюн къыргъандан бери. Энди уа шуёхла окъуна болгъаннга ушайдыла.

— Юйюрюн къыргъан ажир бла гажай къалай шуёхла боллукъдула? — деп сейирсинди Марков. Жюрегинде уа башха оюм жилтинленди. Зорлугъу, кюйсюзлюгю озгъаннга хорланнган жукъ эталмайды. Жалынчакъ къулу-къазагъы болупму къала болур? Ёмюрлеге. Сора мында жашагъанлары сау къалгъанлары Марковха жалынып тургъа керекдиле. Ёзге уа деп къууанды.

— Андан билгеним азды, — деди Чиппо, подполковникни мудах этерме деп эсине келтирмей. — Гажай бёрю жыйын башчысы болуп, жылкъыны къырыргъа келген эди да, нёгерлерин къырдырып, энди кеси жалынчакъ болуп къалганды.

Подполковник эринлерин къаты кысып, ачыуланды. Гажайны жаныды. Алай атны ызындан айланып тургъаны ючюн жанымады. Мадарсызлыгъы ючюн. Табийгъат жорукъгъа кёре, гажай Алакёзню жыртып, чач-тюк этерге керек эди.

— Сора Гажай ажирни нек хорлаялмайды, ийи?

Чиппо жууап табалмай тынгылады.

— Мен, бир къарангы адам, не билеме, — деп, имбашын ёрге тартды.

Марков а, сагъайып, кёзлерин жумуп, Къасай улу андан ары не айтады, деп сакълады. Алай ол сёзлерине сёз къошмады.

Эллиле Алакёзге эки жюз, юч жюз жыл болады деп нек айтадыла? — деди ахырында подполковник. — Ол не дегенликлериди, неге базынып айтадыла? — Офицер жангыдан ачыуланып, ачыуун Чипподан аллыкъча, анга алай къарады.

— Бош сёздю ол, — Къасай улу къолун силкирге ашыкъды. — Адамла сант сёзлени бошуна айтып къоюучудула. Аны ким эсге алады ансы, — деди Чиппо, Марковну сабырландырыргъа кюрешгенча.

— Сен манга кёл этдирирге кюрешгенча кёрюнесе. — Подполковник балан бармагъын чюелтип, сагъышланды.

— Хоу бир да, атасы-анасы да ажир туююмюдю.

Марков Чиппону сёзлерине андан ары къулакъ салмады. Керти эди ол — ат аман да, тауушлукъ да болады, алай аны юсюнден даулашып, таурух этип турургъа неге керекди. Жаныуар туююмюдю. Болсада, нек эсе да, Марков Алакёзню эсинден кыстаялмай эди, къайгъы этдиргенлей,

жюрегин эмгенлей турады. Огъесе эллилени таурухларына кюле кетип, артда кеси да ийнаныпмы къалды? Эки жюз, беш жюз жыл да деп нек айтыргъа керек эдиле? Совет властны хайырындан тюнене туугъанла — Марков Чиппогъа сабийчикгеча къарады. — Аналары — совет властны — унутун, санауну узакъдан бардырыгъа кюрешгенлери сейир туююлмюдю, — деди, ары-бери жюрюй, баштёбен болуп. Не ишлери барды ат, шайтан эсе да, ол малгъа беш жюз жыл, минг жыл деп. Подполковник, эринлерин чюерип, ол халда бираз мычыды. Быланы кётенлери башха тюрлю кёреме. Къор болайыкъ биз совет властха бизни бешиклерибизни тебиретген деп а айтырыкъ туююлдюле. Къысхакъуйрукъ кёхтюйле. Угъай, алыкъын къуйрукълары билинип окъуна башламагъандыла. Жумуртхадан бурунларын энди къаратханларын билирге суймейдиле. Суймеген неди, женгдирмейдиле. Ол а сансыз къоярча алай гитче затчыкъ туююлдю. Аны бла кюреширге, бичакъ уруш этерге керекди. Марковну эсине биягъы Алакёз тюшюп, бир тюрлю тутхучсуз болду. Борбайларында къарыусулукъ сезип, шинтикге олтурду. Бир мадар этерге керекди. Алай не этсин подполковник? Ол эталгъан белгили эди да, аны аямады. Бир халкъны да киши да от бла, бичакъ бла къырып, артларына чыгъалмагъанды, не тобукъландырып, тилсиз малгъа тенг этип къоялмагъанды. Адамны жашатхан, дуниягъа ёхтем къаратхан аны эсиди — алгъа, артха да къаратхан. Айхай, мындагъылань эслери, тиширулань чач эшмелеринлей, беллери бла эншге салынып турса эди, бичакъ бла кесип-кесип къысхартыр эди. Аталары — Совет властан кёзлерин къакъмазча. Алай адамны эси къалайда букъгъанын ол къайдан биялсын. Жаланда башында, мыйысында туююлдю ол. Жумуртхадамыды, бу ташлада, таулада? Шууулдап баргъан Черекни жети къатысындамыды огъесе Алакёздемиди? Аны бир да билмезсе деди Марков, кеси алына шыбырдап.

Кёлюне не тюрлю зат келсе да, Алакёз тынчлыкъ бермей эди. Аны жалкъасын ууучуна жыяргъа, аузун жыртдырып, юсюне минерге термилди. Бети къарады, ол аны юсюне минип, суйген жанына жол кёл алдырып чапдырса, Алакёз суугъа кетген чичханлай болмаса, беш жюз жыл угъай, жети кюн жашагъанды деп окъуна айтмазла. Керексиз таурухла ол заманда бек терк унутулурла. Унутулургъа уа керекдиле. Былайда Марков къууанырыгъы келип, ышарды. Эллилени кёллендирген Алакёз эсе, подполковник анга юч жюз жыл угъай, бир жыл окъуна толмагъан кёреем деп айтдырып деди дагъыда.

— Да, сен айтханлай болсун, иги ат кимге да керек-

ди,— деди Марков, бир кьолун Чиппону имбашына сала. Жыйышдыр жигит адамланы, биргенге мен да барайым.

* * *

Эл табадан келе тургъан юч атлыгъа Алакёз эс буруп сагъаймады. Гелеулю сыртны кезинде сюелип, сауурсуну бла кюнню жылыууна тынгылайды. Алгъындан арыгъыракъ болгъан болур — тюгю чюйреракъды, кеси да азмаз апчыгъанига ушайды. Арт бёксюмюнде къамичи ыз къалып-къалгъанлай, акъсыл ызлыкъ сёдегей тартылыпды. Тюз да аллай ызлыкъ ажирни мулдасындан башланып, къарын тюбюнде тас болады. Тау жанындан ургъан аяз ажирге хычыуун кёрюнмейди — къуйругъун бут араларына къысханды, алай аяз къылланы бир-бир санап, тинтип, бир бирге ышып, къыл тауун этдирип, шош сызгъыртады. Арлакъда таш артындан башын къаратып, Гажай бауурланыпды. Аны жалкъасы чал болгъанды, тюгю да чюйреди. Сакъмы, теркми саркъады заман — алай ол Гажайгъа кесин билдиргенди: бёрюню кёз чунгурлары алгъындан терен болгъандыла, къыстау желни жырып, марагъанын кёрюучю кёзлери энди аязчыкъдан окъуна ийменип, жиямсырап къаладыла. Тюп эрни жылтыргъанмы этгенди, нек эсе да эншге салынады, быстырланып, шош къалтырайды.

Гажай Алакёзге секирирге термилип, алай базыналмай, кюч-къарыу жыя тургъаннга ушайды, къарамын ажирден бурмайды. Ол къарауда дерт, не жутлукъ жокъдула. Ёлгендиле, тас болгъандыла, къачан эсе да аулакъда болгъанча балалары тас.

Балалары эртте гунч болгъандыла — андан бери кырдык кёгерип, саргъалгъан да этгенди. Алай улуулары, сынсып жиягъанлары кече, кюн да къулагъындан кетмей, эштилгенлей, ма бу гелеулю сыртда ёрге-эншге жортханлай турадыла. Бусагъатда да Гажай кючюклери сынсыгъанларын эштип, жангыдан Алакёзге къарады, борбайларына кюч-къарыу уруп, къарны ёрге тартылды да, секирирге таукелленди. Алай олсагъат Гажайны санларына ауурлукъ келип, ол ауурлукъ аны гыйы ташлай басып, жерге бауурландырды: угъай ёлгенди аны дерти, ажирни богъурдагъыны шатыклыгъы да кьозутмайды. Биягъы бёрю кючюклени улугъан, сынсыгъан таууушлары эшитилдиле. Огъесе алданиганмы этеди? Гажай башыны ауурлугъун кётюралмагъанча, жерге гамыракъ бауурланды — сынсыгъан, жиягъан таууш къайдан эсе да бийикледен келип, жерге сингенгенча кёрюне эди. Гажайны ич аурууун, жүрек

жарасын жер кесине кѣп кере тартханды, ауур дертинден азатландырып. Да не затха алданады бусагъатда Гажай— ол кертда баласыны сынсыгъанынмы эште болур. Эсин-деди — аны кыыаулу кючюгю келип, аякъларын, жухун, кыулакъ артларын жалап жиягъаны: жиберме мени Алакѣзге, ол огъурсузду, мен ат эт суймейме, кел, кетейик да жубуранла тутуп жашайыкъ. Кыургъакъ дорбунну башында жубуранла кѣпдюле деп тилегени. Унамады Гажай, кыажымагъан эди ол заманда дертинден эсирген бѣрю. Бусагъатда уа ол жангыдан кыыаулу баласыны тарыгъыуун эште турады. Огъесе ѳз кючюгюню жияуу туююлмюдю ол? Аз балаламы улуп, сарнап, тилеп, жиягъандыла гелеулю сыртда, агъач тюплеринде, анда-мында да. Адам балала. Гажай сау кече бла кюнню кѣрюп, эштип тургъанды. Эртте жоюлгъан ѳз балаларыны ѳле туруп улугъанлары бла адам балаланы жиягъанлары бирге ушагъанларына сейирсинип, этер мадары уа болмай. Ары дери да ишекли эди Гажай ач болгъан адам балала бѣрю кючюклеча кыычырып жиягъанларына. Алай ѳле туруб а башхалыкъ кыалмайды: жиягъан, сынсыгъан жаралы адам баласымыды огъесе ѳле башлагъан бѣрю кючюклемидиле? Аны киши бияла болмаз. Ол кече Гажай биялмагъан эди: сарнагъан бла улугъан бѣрю кючюкледен гелеулю сырт нек толуп кыалгъанын. Бѣрю кючюкле туююл — адам балаладан. Башхамы эдиле? Гажай башхалыкъ кѣрмеди. Кючюк улугъан сунуп кыууулса, улугъан адам балачыкыладан сескене эди. Кыычырыкыдан кыычырыкыгъа чабып турду. Мадары жокъ эди. Сора, эригип-талып, кѣкге кыарап, кеси да улуду. Адам балала, бѣрю кючюкле да, ѳле туруп, бирча улуйдула. Бусагъатда Гажай таш артындан башын кыаратып жатады. Кыыаулу кючюгюню жиягъан тауушу кыулагъындан кетмейди огъесе ол жияуу аны кыыаулу кючюгюню туююлмюдю? Адам баласымы жияйды? Бѣрю, туруп, башха ташны тюбюнде бауурланды — жиягъан таууш тохтамады, тунукъ болмай, кыулагъына бютюн ачы эшитилди. Гажай, тѣзалмай, солуу табар муратда терек тюбюне кѣчдю, дагыда кыайтып, юйреннген ташына кыысылып бауурланды. Кыалайгъа барса да, башха туююлдю: адам балаланы бла адамланы улугъанлары, ынчхагъанлары хар таш тюбюне буштукъ болуп, хар терек бутакыгъа илинип кыалгъан болурла. Не да кыанатлыла болуп, учумпу айланадыла, гелеулю сыртны, тѣшлени башлары бла. Терек чапыракылай, аз-аз саркыа, аязда кыалтырай. Кыыаулу кючюкню улуп жиягъанын жангыдан эшитип кыюп, Гажай секирип турду. Алай олсагъат жарлы кючюкню сарнауун бир башха зат тунчукъ-

дурду: чал жалкъалы бѣрю хауаны жыйылады да, темир ийис эштли. Гажай бир тюрлю симсиреп, Алакѣзге къарады: ол жеринден тепмей, башын бошлап тура эди. Гажайны чал жалкъасы къайырылды, ташдан бир жанына чартлап, къайры эсе да къуугъун жибергенча этип, ачы улуду.

* * *

Алакѣз эртте эслеген эди юч атлыны. Энди уа темир ийислерин да эштип, сагъайды. Озуп кетерик болурла деп, артыкъ бек типиски этмеди: Алай тѣре да болуучуду — арт кезиуде ажир эки-юч кере сынагъан ишти. Чиппону да таныды. Нѣгерлерин а биринчи кѣреди. Атлары хоча туююдюле деп келди Алакѣзню эсине. Чиппону мыркасы ташсынып атлагъанын, башха экиси уа асыры желбыдырла болгъанларын ол терк окъуна эслеп, женгил чабалмазларын ангылады. Ауур лохлула, деди ичинден Алакѣз, бютюнда Чиппону атын жаратмай, жылкыда мухар да, жагъынлы да болуучусу эсине тюшюп. Жылкыны терсине элтирге кюрешиуючюсюн унутмагъанды. Алакѣзню тишлерини жютюлюклерин ол да унутхан болмаз.

Атлыла иги да жуукълашхандан сора ажир, башын кѣтюрюп, гитче жютю къулакъларын жумуп, терк окъуна сир этди. Келгенлени биргелерине жашчыкъ болурму деп сагъайып къарады. Кърымны эрттеден бери да кѣрмейди, элек бла анга къуруда жем тежеучю огъурлу тиширыуну да. Алакѣзню унутупму къойгъан болурла, темир быргыладан чыкъгъан отдамы кюйюп къалгъан болурла? Ажир жангыдан мудахланып, ауур кючсюндю, нек эсе да жашчыкъгъа ёпкеледи. Алай умутун юзмей, келгенлени ат боюнларына, къуйрукъларына да иги къарады: Кърымны кѣрмеди. Жокъ эди жашчыкъ. Алакѣз санлары мыккыл болуп къалганларын сезип, аны бир тюрлю хомухлукъ, сансызлыкъ да бийлегенин ангылады. Алай келгенле анга келе эдиле да, къачып къутулур умут этди. Гелеулю сыртны кези бла кѣнделен жоргъалап, тохтап къалды. Жокъ эди алгъынныгы тирилик, къарыу да. Аны кѣллендирип, тойдуруп, жылытып туруучу жер энди Алакѣзден ёнгелеп, кюч-къарыуун сыйырып къойгъанча болду. Туякълары жерге, жерни кырдыгына, ташларына жетмей, жетерге уа термилип, тагъылып къалгъанлай, сюелип турду. Атлыла келип, тохташдыла. Алакѣз жеринден тепмеди, темир ийис этгенлени сѣзлерин ангыларгъа сагъайгъанча.

— Да он же весь какой-то обшарпанный или, может, больной? — деди Марков, къууанч умуту эрип, думп болуп

кетгенча кѣлкѣалды ауаз бла. Ачыуланган окъуна этди, ким эсе да анга жим-жим жылтырагъан къанатлы ат берирге айтып, энди уа бир арыгъан мырканы тежегенча. Къабыргъасын, сауурсунун да окъ жыртхан атха минип къалай кѣрюнюр ол жамауат аллында? — Брехня всё это, не сберегли бандиты государственное добро. — Подполковник, къысха келип, Алакѣзню сауурсунуна къамчиси бла урду. Алдагъанлары ючюн ачыуун ол кимден алып къанын сууутургъа билмей эди. Къамичи тийгенде, Алакѣз аз элгенип, арт бѣксюмюн эншгерек чѣкдюрюп, Марковха къарады. Имбашында жылтырагъанлагъа энди эс буруп, сейирсинди. Аллай адам келип, юсюне сюелип кѣп тургъан эди. Ажирни бойнуна, саурсунуна сакъ узалып, сыларгъа, къагъаргъа эниклен. Ажир адамланы ариу айтып, жалынып сѣлешуочюлерине юйреннген эди. Келе-келип, къамичи бла сермегенни уа бу жол болмаса кѣрмегенди. Аллай зат болгъан эсе да, унутханды. Ажир, сейирсинип, былай болду да былай этейим дегинчи, Чиппо, келип, жалкъасындан тутду: Алакѣз, харип, Алакѣз, деп жалынды. Тор жеринден тепмеди. Ажирни тынчлыгъын жаратмай Къасай улу сакъайды. Аман акъыл этип, бир хыйласы болуп тынгыламай эсе, Алакѣзню симсиреп, жууашып ким кѣргенди. Ат жагъын этип чочуса, къачаргъа кюрешсе, аны иши башхады. Аллай малны жууушдуралсанг, ол сениди — иер сал да мин. Чиппо атланы, бютюнда Алакѣзню халин билмеген адам туюл эди. Салмады иер. Жюгенни Марковха тутдурургъа умут этди. Алай подполковник Къасай улуну арсарлыгъын кѣрюп, жюрегинде да бир ангылашсыз сезим къозгъалгъанына тынгылап, ашыкъмады.

— Да он жедохлый какой-то, что ты мне его суѣшь, — деди Марков, айтханына кеси да ийнанмай.

— Нет, хороший, он как шайтан, — деди Чиппо.

— Нашли мне тут трѣхсотлетнего шайтана... Вначале сам покрасуйся на нём. Сочинитель жеребяхих легенд.

Къасай улу секирип Алакѣзге миналмагъанын кѣргюзтюрге суймей, тырхыгыракъ жерге кѣз жетдирип, атны ары тепчитирге умут этди — ат къарыуламады.

Марков къамичи сабын, ушкок бурнунча, Къасай улу таба чюелтип: — Помоги же ему, — деди нѣгерине.

Белинде Чиппону ауурлугъун сезгенлей, Алакѣз чюй къулакъларын жумуп, арт бѣксюмюн ары-бери силдеди да, шошайып къалды. Кѣз акълары кенгердиле, жортдула. Чюйре болуп, кѣпчюп, хомух кѣргюзтюп тургъан тюгю чѣгюп, сыйдамланды. Сызгъырыргъа хазырланган жилинча, бир тюрлю гитче болуп къалгъан ариу башын кѣтюр-

дю, темир ауузлукъну жумушакъ эринлери бла гам кысып, пырхылдады.

Алакёз, лагъымлай, атылыргъа хазыр бола тургъанын, атылса уа Чиппогъа игилик этмезин олсагъат ангылады. Тап, къоркъуругъу келип, тюш да къал деп кычырыргъа умут этди. Айтмады алай.

— Ну, что он у тебя застрял, словно вкопанный,— деди да, мыркасын алгъа тепчитип, къамичиси бла Алакёзню къулакъ артына урду. Ажир жеринден ычхынып, гелеулю сыртны бели бла кёнденен чапды. Чапханмы этди, элгеннген къушлай, учупму кетди — Марков аны ангылаялмады. Атны туякълары жерге жетемидиле огъесе жетмеймидиле — подполковник аны да эслеялмады. Ол жаланда желни сызгыртып, улутуп, созулуп баргъан Алакёзню къуйругъун кёре эди. Сора жел алып баргъанлай Чиппону. Жыйырылып, гитчечик болуп. Аны акъсылдым башын.

Алакёз терк узайгъаныча, гюрен айланып, ызына да терк къайтды. Гелеулю сырт бла эншге чапмады да, тигелемеди. Келе-келип, тамамды энди дегенча, эки ал аякъларын бирден жерге тиреп, сауурсунун ёрге быргъады. Чиппо сырты бла Алакёзню бойнуна тийип, андан да чартлап, сызылып кетип, гелеулю тёшден эншге кыыстау тола-ланды.

Къасай улуну ол халда жыгъып, не аз да тохташып, ауара болмай, ажир сыртны бели бла бираз жортуп, сора сыртны аргъы, дынгал жанына ал бурду. Эмиликленнген атланы чапханларын, кийик болуп жортханларын Марков кёп кере кёргенди. Алай Алакёзню баргъанына ол былайды деп айталмады. Къарап турду. Нени, кимни ызындан къарагъанын ангылаялмай. Жангыз атмыды кийикленип баргъан огъесе бу сыртмы къозгъалды — ташы, береги, тайла, жылкы болуп, ажирни ызындан къозгъалып, энди уа къанатлыланыпмы къалды? Марковну кёзю-башы урчукъланып, къайры эсе да тебип, кетип баргъанча болду. Тинтери басып, санларын къарыусузлукъ бийлегенин да сезді. Тюбюнде аты жеринде чыдаялмай, кесин ёрге-эншге тартдырды. Подполковник, ауурланып, нерден бир жанына машокланнганында, нёгери жетип болушду.

— Что с вами, товарищ подполковник?

— Ничего, ничего... проклятье,— деп шош сёлешди Марков,— он, хитрец, упал, наверняка туда, куда меня вёл.

Экиси да эншге къарап, кертда, Чиппо аланы палахха жолукъдуругъа алып келгенча, аны изледиле. Ол таш къатында тапсыз сойланып тура эди.

Бираздан жер бегирек тепгенча кёрюнүп, эки атлы да сагъайдыла. Гелеулю сыртны дылгам жанына. Алакёз ары къачып, алаша булутлагъа кирип, тас болуп къалгъанча кёрюннген эди да, энди уа артха айланып, жортуп келе эди. Ёшюн урушха келгенлей. Алакёзню желде жамычылай жайылгъан жалкъасын, кенг ёшюнюн, бурун сюеклери тургъанларын кёрюп, Марков сейирсинди. Жылкы келгенлей, жерни гюрюлдегенин да эштди. Жангыз атны жортууу гюрюлдетмейди аны деди подполковник ичинден. Ол къалай эсе да узакъдан, теренден гюрюлдейди. Акъбаш таула жууукълашып келгенча, андан ташла къууулуп, ырхы болуп.

— Что за чертовщина,— деди подполковник, керохуна узала. Кертда дегенлей, Алакёз барып, жылкыны ызынданмы алып келеди? Жюз жылла бла жыйылып, сакъланып тургъан. Къоркъууна ийнаныргъа бла къалыргъа билмей, Марков узакъгъа къарады. Туманча басынып, жыйылып келген жылкыны кёрлюкча. Алай къоркъурча абери кёрмеди огъесе эследими? Жерни гюрюлдегени, тепгени кесин, атын да ууакъ къалтыратды. Сора подполковник сызгыргъан, къамичи, кылыч ургъан тауушла эшгенча болду. Къарап-къарагъынчы, гелеулю сыртха жан кирип, аны кырдыгын, ташын басханла, чёбюн юзгенле къайры эсе да узакъгъа, таула артына кетип туруп, энди уа Алакёзню ызындан былайгъа басынып къалгъанча.

Марков ажирни башын тутдуруп, керох атды. Бир-бири ызындан эки-юч кере да. Керох тауушла жер гюрюлдегенде жутулуп, эшитилмедиле. Подполковник керохун жангыдан къурагъынчы, Алакёз гелеулю сыртны кезине жетип, дагъыда гюрен тутуп, эншге айланды. Жалкъасы бла къуйругъу желде сызгыргъаны Марковну къулагъына буштукъ болгъанлай этип.

* * *

Эки атлы да, эне келип, Чиппону къатында тохтадыла. Башы, бойну къатыш, кадау ташха тийген болур эди. Къулакъ артындан саркъгъан къаны кёлек жагъасын бояп, бетин сазлыкъ хорлап жата эди. Бойну бюгюлүп, башын онг имбашына кысып, аны тюзетир къарыуу да болмай. Келип юсюне сюелген эки атлыгъа къарар умут окъуна этмеди. Кёз аллында жангыз тюртючюкге къарап, сойланганлай турду. Бир чуругъуну бурну да тапсыз терсине айланып.

— Он жив, надо помочь.

— Без нас найдутся. Пусть лежит, он же хотел, чтобы вместо него вот так лежал я,— деди Марков сансыз ауаз бла. — Поехали.

Атлыланы озуп кетгенлерин Чиппо сездн да, иги кесекге дери аллында тюртючюкню кѣралмай турду. Сора туякъ тауушла эштди: Алакѣз кѣайтып келип, башын эншге тугуп тургъанын эследи. Чиппо Алакѣзге ачыуланмады. Тюртю терекчикден кѣарамын анга бурду. Дагъыда кѣайры эсе да кѣараргъа умут этди. Баштѣбен айланып жата эди да болалмады. Болушургъа кюсемей кетип кѣалдыла деди ичинден. Болушсала, эллилери болушурукъ эдиле. Алай эллилери бла да ала анга жан аурутурча жашамагъанды. Хар ким да жашагъанына кѣре ёле болур. Жокъ эди Чиппону кѣлкѣалды этерча, ёпкелерча адамы. Бу мени миллетимден адамларыма жарар деп, ташны ташха урмагъанды. Жаны тамагъына тыгъылып тургъанын сезип, кѣп затны эсине тюшюрүп, сагъышланыргъа ашыгъа эди. Сагъышла аны жанын кѣалдырлыкъча. Алай нени, кимни юсюнден сагъышлана болур эди — энди аны киши билялыкъ туююлду. Не десенг да, эллилеринге жараргъа кюрешген игиди депми келе болур эди кѣлюне? Эллилеринг урушсала, учузуракъ этип сѣлешселе да, жарлы кюнюнде атып кѣоймайдыла. Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди. Огъесе ёле туруп эллилеринден адам кѣрюргеми термиле болур Чиппо? Сынсыргъа, жияп, жазыкълыгъыны юсюнден айтыргъа. Керек эди Кѣасай улуна тарыгъыргъа, ким болса да, эллилеринден биреуден кечгинлик тилерге. Алай жокъ эди кѣатында киши, ёмюрю жангыз кетди, акъсай-акъсай, силкине-керкине, кѣанаты юзюлген чорбат чыпчыкълай, жияргъа, дау айтыргъа да кишиси жокъ.

Чиппо, ёхтюнюп, терсине айланып тургъан бутун тюзетирге умут этди. Болалмады да, дагъыда ауур ёхтюндю. Аны ючюмю келди, нек эсе да Алакѣз Кѣасай улугъа жууукъ келди. Аууз тылпыууну жылылыгъын эштирча. Жылы, жумушакъ эринлери Чиппону сакъал тюбуне жетдирип, ёрге — кѣулакъ артына дери учхалатды. Сылагъан этгенча. Кѣз башларына, кирпичлерине да жылы гумхотун салып, сюелгенлей иги кесек турду. Чиппону бет териси тартылып, мангылайы сууугъанын сезгенде уа, арлакъ кетип, ёлгеннге кѣарады. Чиппону бир кѣзю жарты жумулуп, башхасы уа сууукъ миялалай, Алакѣзню марагъанча тура эди. Кимни кѣрюрге термилип, жабылыргъа унамай эди ол? Болурму эди, харип, аны аллай адамы, неда барыгъыз да онгмагъыз, бу дунияда манга тынчылыкъ бермегенлей, кесигизден учуз этип, жүрегими нюрюн алгъансыз депми кѣаргъай болур эди? Ким биледи...

Жабалакъ кѣпден бери тохтамай жауады. Арбазлада, юй башлада хомпуклана. Хуналада, ташлада къуш жастыкълача агъарып. Халимат эски ботасын бели къатыш башына чулгъап, арбазда иги кесекден бери сюеледи. Акъ дуния кѣзлерин къаматып. Не тийреде, не аргъы, не берги тѣшледе жер къарасы эсленмейди. Ариу эди дуния, таза. Акъ шошлукъгъа бѣленип. Орамлада киши кѣрюнмейди. Тап, къоншу къоншугъа кирип-чыгъып окъуна эсленмейди. Сѣлешип, жүрегини къайгъысын чачаргъа адам излей эди. Киши кѣрмейди. Юйлерине кирип барыргъа уа сүймейди, ийменнген этеди. Жүрюй-жүрюй, эллилени эрикдиргенди. Бир беш-алты кере барып, Кърымны сормагъан юйю жокъду бу тийреде. Адамланы жанларындан тойдургъанды: ол иги туююлду. Бусагъатлыкъ дунияда кимни да башы къайгъылы. Кърымны оруслу солдат алып кетгенди деп анга эртте айтхандыла. Ким солдат, къаллай, къайда жашай болур? Ол соруулагъа анга тынгылы жууап ким берлик эди? Къайда да болсун, жаны сауду, шукур эт да къой, деп да жапсарадыла. Анча сабий тас болуп, къырылгъанда, жашчыгъынг сауду дегенлеге Халимат бек ыразыды. Алай саумуду-шаумуду? Мындан сау кетгенликге, анда не этдиле, жолда къаплапмы къойдула, неда артха къачама деп, ажымлымы жоюлду?

Тѣшегинден къобалмай, Халимат тогъуз ай жатханды. Арбаздан тышына чыгъып от тиргизалмай да кѣп заман оздургъанды. Энтда да къарыусузду: жѣтели тохтамагъанды, къуругъан бутлары айтханын этселе, жерни этегине жетип излер эди.

— Не тюрлю аскерчи эди, нек элтеме дей эди деп, ахлу тиширыудан кече-кюн да сора эди Халимат.

— Ийнан, бек асыллы оруслу эди, ол болмаса, сени жанынг да сакъланырыкъ туююл эди.

— Ай, медет а, аны къайдагъысын ким билсин.

Элде бош къалгъан журтла кѣпдюле. Сайлап къайсында жашаса да. Атасыны юйю да хатасызды. Алай Халимат биягъы халжар къыйырына кѣчюп, анда баш кечиндиреди. Ким биледи, Кърым къайтып иш келсе. Келсе да юйреннген жерин излер деп умут этеди. Халжар тийресинден узакъ кетерге да аны ючюн базынмайды.

Халимат кѣп кере къайтып, къуллукъ юйге келип, аны арбазын сакълар ючюн да къалмагъанды. Алай подполковник кетгенли ызына бир да къайтмагъанды. Кърымны алып кетген аскерчини жашагъан жерин, тукъумун жаланда ол билликди, дей эдиле эллиле. Хапарчыла, жан аурут-

ханла кѣп, мадар а жокъ. Бир аллах кеси онг берсин ансы.

Бусагъатда жумушакъ къарда жолчукъ ызлай, аякъларын кючден алышындыра, Айшатха келди. Ол Халиматдан да жарлы болгъанды.

Босагъадан атлап, суюк, таш тѣбеледен башха зат кѣралмай, тиширыу иги кесек суюлди.

— Бармыды мында адам,— деп сѣлешди,— къайдаса?

Сора жѣтел таууш эштди. Отоуну от жагъа мюйюшюнде Айшатны эследи. Ол, эски-бюскюлеге чулгъанып, эки кьолун сууукъ кюлге тутуп тура эди.

— Неди бу этгенинг, жазыкъ,— деди, Халимат, жиярыгъын тыялмай.

— Кѣрмеймисе, кьолларымы жылытама. — Айшат келгеннге къарагъан окъуна этмеди.

— Бизни къаргъагъанла сенлей жылынсынла. — Тиширыу тышына чыгып кетип, чалыдан сындыралгъаны къадар сындырып, отунла келтирди. Излей кетип, сырнекле тапды. Мылы эдиле да, жанаргъа унамай кѣп кыйнадыла. От тиргизди. Ол бираз кюч алганлай, къар туюнде къалгъан къайын жаркъаланы келтирип да салды. Мычымай, къарангы отоуну мюйюшлери да жарыдыла. Суюк-мюек, таш тѣбеле, эски чарыкъ-чурукъла бет къусдула. От Айшатны юсюн-башын да жарытды. «Шайтан къаргъагъан, жазыкъ эгечим»,— деди Халимат. Бурнундан сора жугъу къалмагъанды. Кѣз чунгурлары терен болуп, бурун жанлары топуракъ бет алгъандыла. Узакъ барлыкъ туююлдо, харип. Халимат жангыдан жияды. «Аны аллах кеси биледи»,— деди дагъыда. Туруп, чоюнну отха асды. Терк биширип, ашатыргъа картош тапмады. Ожакъны тыш къабыргъасында къакъ этчикни эслеп, сора къармай-излей кетип, бир кьош уууч тенгли къудору тапды.

— Сен кимсе, не умут бла келгенсе бери? — деп, тюрт сѣлешди Айшат, жылынып, жан киргенде.

— Таныялмаймыса, харип?

— Хабла болурса дейме.— От жарыкъда Айшатны кѣзлери кюйсюз жылтырадыла, ары-бери да жортуп, Халиматны тинтдиле. Халимат эгечини къарамында эслиликни жилтинин табалмады.

— Хар нени да унутупму къойгъанса жазыкъ сен? Унутхан аманды.

— Сора нени унутдурмай турлукъ эдинг сен манга? Мен бюгюн туугъанма, ма бу отну ичинден чыкыгъанымы кѣрмедингми? Энтда да ары кирип кетерикме.

«Насыбынг акъылынгдан шашханынг, ансы жаханим отдан чыкъмазынг а хакъ эди»,— деди ичинден Халимат.

— Мен сени эгечингме, кѣрмеймисе.

— Эгечингми? Не эгеч хапарды ол. Энди эгечле, къарындашла жокъдула. Сен Хабласа, таныдым. — Алай айт-тып, Айшат кычырыкъ этип жияды, бетин кюллеры бла жабып, эки жанына ауа.

— Беш эгеч бла юч къарындашдан энди экибиз квал-гъанбыз — аллах айтханлай болурбуз, — деди Халимат. Энди не эгеч, къарындаш деп махтаныр кереклиси барды деп кеси да айтханын эсине тюшюре.

— Сен Хабласа, — деди Айшат жиягъанын тыйып, кезлерин кюргъакъсыта.

— Охо да, кесинге тап заманда Хабла этип да тургъан-са. Къой, энди ол санга берлик жокъду. Мен Халимат бол-гъанымы атабыздан да иги билесе.

— Алаймы сундурургъа сюесе? — Тиширыу масхара-лагъан ауаз бла селешди. — Ийнапмай эсенг, келчи бы-лай. — Айшат, жёбелеп, узун эски жыйрыгъыны этегин юй тупде соза, тышына — арбазгъа чыкъды.

— Ары бир къарачы, — тиширыу инчге балан бармагъын юй артында капхакъ таба чюелтди. — Ма анда терек сюе-лиучю эди. Кёремисе энди аны? Ма ол сен эдинг. Келип, кзуруда арбазымы марап сюелиученг. Мен аны кесген эдим. Жокъса сен. Ма анда сыртны уа кёремисе? Анда да сюелиучю эдинг, жашчыгъынг да этегинге жабышып, — де-ди Айшат, Кърымны сёзлерин кватлап. — Энди тапсанг кюйма. Халимат да жокъ, Кърым да жокъ. Сен а эгечле, къарындашла деп селешесе.

— Охо, жарсыма, кесилген терекни тамыры кзуруп да квалмайды, энтда да ёсерле, — деди Халимат, юйге кирип, от жагъа аллында шинтикге чёге.

— Сен алтынларынгы сыйырыргъа келгенсе. Ала да жокъдула, къарындашларыбыз тонагъандыла.

Халимат тынгылады. Керти окъуна айта болур, ким квалгъанды тоналмай деди ичинден.

— Унутханма санга аманат этип алтынла бергеними, жарсыма. Аманат сакъланган төре болса, биз бу кюннге-ми жетерик эдик. Биз барыбыз да бир бирге, эгечлеге къарындашлагъа аманат эдик, — деди Халимат, мудах бол-ду. Ол кесини алтын сыргъаларын, жюзюклерин, кямар-ларын ахлулагъа саналгъан кёп тиширыулада кёргенди. Бири да бу сени эди, кесинге къайтарайым деп айталма-гъанды. Тиширыуну жарсытхан ала туююл эдиле. Мындан алда экиге айланиган жууукъларыны биринде Къоркъмаз-ны алтын сагъатын кёрюп кюйгъанды. Эски заманлада ишленген. Къамил кибик улуу төгерек сагъат. Жаланда ол квалып, аны Кърымгъа атап тура эди тиширыу. Атасы-

ны сагъаты жашына жетмесе, аны биреу кѳубултуп айланса, артыкѳлыкѳ тѳюйѳлмѳдѳю ол. Ырыс окѳунады.

Кѳоркѳмаз да, Кѳрым да жангыдан эсине тѳшѳп, экин да бюгѳн тас этип кѳѳйгѳанча болуп, сытылып, кѳпге дери жюрексиннгенин тѳялмай турду.

— Бер сагѳатны, не затым бар эсе да ал, сагѳатны Кѳрымгѳа кѳайтар ансы,— деген эди.

— Мен сени эрингден осал киши болгѳанымы ким айтханды,— деп кѳѳйгѳанды.

Шашхан эсе да, Айшат терс сѳлешмейди, кѳалмагѳанды бу дунияда адамлада ийман, кѳарындашлыкѳ, эгечлик сезим. Не болуп кѳалгѳан болур огѳесе кѳыямамы жууукѳлаша турады? Алай эсе, адамла бир бирлерине сакѳ болургѳа керек тѳюйѳлмѳдѳюле? Иманларын харакетге алышындыргѳан дунияны инсанлагѳа кѳайсы иблис тежеди?

— Не сылтау да этип, алтынны сѳйырыгѳа келгенсе,— деди Айшат, неден эсе элгеннген этгенча, желкесин кѳабыргѳагѳа кѳысып.— Шо Хабла да мени басынчакѳлайды. Аланла.— Тишируу эки кѳолу бла да тобукѳларын тѳюдѳю.

— Мени танымазча уа шашмагѳанса, ѳхчеге сантланаса ансы,— деп, Халимат мудах сагѳышланды. Эллилени асламы Халимат Хабла болмагѳанын, акѳылындан да шашмагѳанын энди биле эдиле. Жаланда ахлула таныргѳа сѳймей эдиле. Ырысхысындан бир жукѳ юзгенле. Аны ючѳнмѳ жарсып жияй эди ол? Адамлыкѳ, иман алай терк кѳуруп кѳалгѳанына жарсып. Шауданны сууу кѳуругѳанлай болгѳандыла бир-бир от жагѳала, иманлары зыгѳырда жутулуп.

— Энди танысам да, танымасам да санга андан не. Алтынынгы уа кѳырал алгѳанды. Ызындан жет да сѳйыр. Охо, сѳйырып да кѳюрешме: жашынгы ѳсдѳюрѳ,— деди Айшат, кѳарамын от жагѳадан айырмай, кѳзлери чыракѳ бара. Бу жол ол сабыр да, мудах да сѳлешди. Чыртда акѳылындан таймагѳан адамча.

Нек эсе да Халиматны кѳууанырыгѳы келип, тирилди. Алтын ол Кѳрымны элтген аскерчини кѳолуна тѳшген болур. Аллах айтха эди аны уа — жюреги ташдан тѳюйѳл эсе, ачдан ѳлтѳурмез.

— Сора алтынынгы ол оруслу аскерчими алгѳанды? — деди тишируу, сагѳайып.

— Не оруслу хапар айтаса?

— Ол Кѳрымны биргесине элтген?

— Мен оруслу-моруслу билмейме. Кѳырал алгѳанды дей турама да.

— Сен, жарлы, кѳырал деп неге айтаса?

— Къара ол телиге, Хабласа десем кѣлунге тнеди. Къыралны билмей, танымай жаланда ол жашайды. Насыпты.

— Къырал дегенинг адаммыды? — деп сорду биягъы Халимат, шашхап эгечи кертда къыралны сагъынады, аны терселейди деп пйнанмай.

Эгечине айып этгенча, Айшат иги кесекни анга къаран турду, аллай бош затчыкыны ангыламагъанына сейирсинип.

— Къырал адам туююлдю, — деди ахырында.

— Сора неди да ол?

Айшат, уллу затны къучагъына жыйргъа хазырланганча, эки къолун да кенгиге жайып, иги кесек тынгылады. Не айтырын билмей эди ол.

— Ол, аллах кирик, уллуду, билемисе.

— Кет, аллахны кѣлун кюлдюрме, алайсыз да тюп болгъанбыз. — Айшат, кириу этлери ашалаып чѣкгенден, кирез тишлерин ачып кюлдю. Керти шашхап адамгъа ушады.

— Бизни аллах тюп этмегенди, ма ол къырал дегеним тюп этип бошагъанды, — деди ахырында. — Аллах бирди — кѣню жети къатысында жашайды. Къырал а кече-кюн да журтубуздан чыкмаиды. Юй неси кирикди. Хар къымылдагъанынгы кѣрюп, билин турады. Билмей тургъанынгай жаягъынгы от чакъдырып, кюлге аунатып, эшек бла теиг этип да къояды. Сен а адамла эшекле болгъандыла деп жарсыйса.

— Сен, харип, шайтанига-жиниге алданаса, — деди Халимат, жангыдан тамагъы бууулуп.

— Угъай, угъай шайтан туююлдю ол. Шайтан-жин неди! Харипле, дууа окъусанг, думп боладыла да къаладыла. Къырал а ундурукъ юсюнде да сойланады, ары кирип да къоркъутады сени. Сюйсенг а гыйы таш болуп, юсюнгден басып, солууунгу да тыяды. Андан къутулуу жокъду. Ол кече бла келип, кѣп кере басып, солуусуз этгенди, буууп, хырылдатып.

— Да къалай бла жанынгы сакъладынг, жазыкъ эгечим? — деди Халимат, кѣзлери жукъ кѣрмей къалып. Не Айшатны, не от чыхырны. Аны жилихтап эгечини акъылындан шашып, жарлы болуп къалгъаны эди. Энди ол Кърымнымы излесин огъесе муну сакълапмы жашасын?

— Ийманымдан бир хурттак берсем, солуу тапдыра эди. Алай ол манга терк-терк келе эди — ийманымы сыйырды да, аман жапымы къойду.

Экиси да кѣп заманы тынгылап турдула. Халимат отну ышыргъан сылтау бла толгъан кѣзлерин букъдура, Ай-

шат а чоюннга узалып, жарты бишген этден бир кѣбын юздю. Чайнап жуталмай, кѣп кѣыйналды.

— Сора Кърымны алып кетген орусуну сен да кѣрменге, кѣаллай болур ол? — деп сорду Халимат, кесин сабырландырып.

— Кърымнымы дейсе? — Айшат кѣбынын кючден тигелетип, эгечине сагъайды. — Да айтдым да ол кѣаллай болгъанын. Аны несин сораса. Сюйсе сау дуния болуп кѣалады, эллилени кѣалтыратып, сюйсе уа уллу гинжи да болады. Уллу гинжи болса, айтханынгы чыртда ангыламайды. Къуру да бир сѣзю айтып, кѣычыргъанлай турады. Бек аман иши уа — гитче, такъыр гумучукъ болуп, сени ары жыйып тутуп турады. Олтурур, жатар онгунг жокъ. Мен юч кюн жашагъанма анда. Сен а? Насыбынг да бар эди. Хаблаланы юйлеринде кѣырал жашамайды. Манга уа бир кюн да тынчлыкъ бермеди.

— Энди уа келемиди, санга тие болмаз да, — деди Халимат, сѣз орнуна, эгечин булжутур ючюп.

— Энди келмейди. Арбазыма бир-эки кере кирип, аякъ таууш этдирип, кѣайтып кетгенди. Алай сени ызынгдан келген болур. Ийнан келмей амалы жокъду. Экеуленни ушагъына тынгыларгъа бек сюеди ол. Кѣарачы бир ундурукъ тюплерине, юй мюйюшлерине да.

— Эшта- эшта, эки жазыкъ тиширыуну ушакъларына тынгылап не табарыкъды ол.

— Анга башха туююдю. Бетсиз затды ол. Къумгъан алып, кеси керегинге чыкъсанг окъуна, ызынгдан тебиреп кѣалады.

Экиси да тынгылашдыла. Нек эсе да Халиматны аркъа жиклери кѣалтырадыла. Биреулен ундурукъ тюбюнде бугъуп, аны марап-кѣарап тургъанлай. Сейирди, деди ичинден, алгъын шайтан-жинден кѣоркъуучеди, энди уа эгечи кѣырал деген сѣзю шыбырдап айтады.

— Тын, болду энди, сант сѣлешип турма. Сабырлан, — деди Халимат — мен сенден жукъ да алмайма. Кѣлюм да кѣалмайды.

— Нек тынама, алтынынгы кѣырал сыйырып кетгенди. Артха алаллыкъ эсенг, бар бир кѣр.

— Сени кюбюрюнгю кѣармап айланигандан сора иши болмаз аны. Юй иесине шашып сѣлешесе, харип, — деди Халимат, абери ангыламагъанча этип. Неге керек эдиле бусагъатда кѣыралны юсюнден жараматгъан ушакъла.

— Ийнан, киргенди, — деп жияп ийди Айшат. Кесин тыялмай, кѣп жүрексинди. Аны ичине аман гебох кирге эди. Эр киши кирик, ол бизни тѣшегибизге окъуна киреди. Хауа болуп, элни башында учуп, эл орамланы тыгъырыкъ-

ларында жайылып да айланады. Тышына чыгъаргъа онг къалмагъанды.

— Сен алтынны не этерикди ол дейсе. Артда келип, тёппеми тешип, мыйымы алып кетди да. Ангадамы ийнанмайса? Бери бир къарачы — бу тешикке, — Айшат ботасын хыны атып, башын эгечини тобукъларына салды. — Қъарачы, ийнанмай эсенг.

Халимат къол аязы бла Айшатны башын шош-шош сылады. Эгечини чачы, бир, эки деп санарча жукъаргъан эди. Итлик чашча жумушакъ. Жумдурукъча гитче, арыкъ баш. Туз эригенлей эригенди, харип.

— Охо, энди иги болгъанса. Жаранг да жокъду. Қъыс ботангы, — деди. — Хомухлукъ этме. Аллах буюргъандан озмакъ. Хар кимни жазыуу мангылайындады.

— Аллах бир зат да буюрмайды. Нени да къырал буюрады. Аллахдан ол кюлю болгъанын кёрдюк — тартып алмай, сыйырмай не затыбызны кёйду — жаш, кызымы, ийманмы?

— Кимни несин сыйырса да, санга тиерге керек туююл эди, харип, бек сюркелип айланганса, этегинги жайып, тобукъланып, — деди Халимат, кеси аллына сёлешгенча, шош, эгечини эштдирмей.

Алай Айшат, эштген болур эди, онгсунмай къарады. Аны ол къарамында эслиликни жилтини барды деген къыйын эди. Халиматны къоркъуругъу келип, олтургъанлай турду.

— Хау, сюркелип айланганма, къыралгъа жалыныр ючюн да къалмагъанма. Мен сизни барыгъызны да тамата эгечигиз эдим. Сизни ючюн кюреше эдим. Мен къайдан биллик эдим къырал эллилерине ёшюн сютюн ичирип, таматалыкъ этип, эс тапдырып тургъан адамны суймегенин. Ол менден сора тамата жокъду деп тургъанды. Кёрдюнг, мени башымы тешип, мыйымы тышына тегюп кёйгъанын, нйманымы, губу къан эмгенлей, эмип, ыспассыз этип кёйгъанын. Қъырал аман акъыллыды: эллилерибиз кёй сюрюулей болуп къалса сюеди.

Халиматны сейирсиндирген эгечини сёзлери эдиле. Шашхан эсе да, къалгъан эсе да, айтханлары барысы да сантдыла деп киши кёояллыкъ туююлду. Ким биледи, жайыгъып эси жерине келсе уа деп кёл этди. Қъыйынлыкъ эзген адамла алай бола туруучудула. Қъыралны юсунден сёзлери бек къоркъута эдиле. Жин зараны жетмеген эсе, ол бу къыралгъа къадалып нек тохтагъанды деди ичинден. Не зат ангылатыргъа кюреше болур, жазыкъ?

Халимат сагъышланып, былай этейим да, эгечиме муну бла болушайым, деп билялмады. Қъатында чёгюп турур-

гъа да жүрек къалай чыдасын — ол сабийни къайгыысын этмей. Жүрүп, сурап айланса, дагыда жүрегине асыу эди. Умуту юзюлмей эди.

— Кел мени бла, не болсакъ да, бирге болайыкъ, — деди ахырында.

— Къайры жаханымге чактыраса? — деп ачыуланды Айшат.

— Мен жашагъан эски халжарыбызгъа. Анда жылыды. Отуп-сыгын да эркинди.

— Экибизни бирге туругъа къоярыкъ туююлдюле.

— Ким? Бизни бла энди кинини иши жокъду.

— Къырал къоярыкъ туююлдю. Аны жангыдан къозут-маз ючюн адамла жангыз ёсген терекле кибик жашаргъа керекдиле.

* * *

Халимат тышына чыкыгъанда, жабалакъ тохтап, кюн ачылып тура эди. Ташла, хунала суууланып, терлен. Жолну къарасы ачылып, тылпыуу, ожакъдан тютюн баргъанлай, ёрге чыгып, шош жайыла. Бу жерлени халы алайды. Эрттендикде къар жаугъанлыкыгъа, тюшден сора тауукъла къумда жууунадыла.

Халимат, акъырын атлай келип, къуллукъ юйге кирди: насыбы мындап Марков кетгени эди: айтханын ангылаталмай эди, тап, шашхан тиширыуду деп ким эсе да тилин жетдирген эди да, къыстап ие эди. Энди мында сыйдамбет НКВД-ычы айланады. Келип, бир-эки кюн туруп, алай кетеди. Халимат аны атын-тукъумун билмейди. Таныгъын а этеди. Дин ахлуланы, эфендилени тутуп, эншге сюрген кюнден бери таныйды. Аллына барып, сёлеширге суймей эди — не медет, кимге барсын, Кърымны къайдагыысын ким айтсын?

Не тюрлю эсе да, Халимат босагъадан атлагъанлай, ёрге туруп, олтурур жерин кёргюзтдю.

Тиширыу сёзюн неден башларын билмей, буюгъуп, кёп тынгылады. Сыйдамбет таба къараргъа базынмай. Насыбына, ол кеси сёлешди.

— Сени немецлиле киминги ёлтюргендиле, атангы, къарындашларынгы, ахлуларынгы — барысын да тукъумларын, атларын да айт. Жашырма, — деди, къагъыт жазаргъа хазырлыгъын кёргюзте. Бармакъ орталарында къарындашны секиртгенине кёре, бек ашыгъа эди.

Халиматны уа тили тутулду. Нени юсюнден соргъанын иги ангыламады. Не немецлиле хапар айтады. Ауруп тургъан заманында ала къайтып, ол билмейми къалгъанды?

— Да немецлиле кѣп адам жойгъан эселе, эки-юч адам ѳлтюргендиле. Мен билген олду. Артда уа къайтып ишми келгендиле?

— Мингден аслам адам къырып къачханларында сен къайда эдинг? Аны къалай унутханса? — деп сейирсинди сыйдамбет, къолунда къарындашын шошайта.

— Да ала немецлиле тѳйѳл эдиле, ахшы жаш, къызыл аскерчиле эдиле. Ичлеринде НКБД-ычыла да бар эдиле. Кесим кѳрѳп, башымы къачырып айланганма.

— Немецлиле къызыл аскерчилени кийимлерин кие билмегенми сунаса, эгечим. — НКБД-ычы ачыулана башлады.

— Да мен не билеме. Немецлилеге орус аскерчиле, таулу НКБД-ычыла къошулуп, сабийлени, тиширыуланы нек къыра эдиле ансы. Ала бизни душмандан къорууларгъа керек тѳйѳлмю эдиле?

Сыйдамбет тюрленди. Бет тюрклери къобуп, кѳзлери кюл бетли болуп, тиширугъа къарады.

— Алданган этесе, эгечим. Немецлилени кир ишлерин къызыл аскерчилеге бош жагъаргъа кюрешесе. Душманла жайгъан хапарны эниклейсе сен. Манга аны айта эсенг да, энди кишиге эштдирме. Къырал аны унарыкъ тѳйѳлдю, — деди НКБД-ычы, жууашыргъа кюрешип.

Къырал деген сѳзню эштгенлей Халимат сескенип, биягъы тили тутулгъанлай болду. Тобукъларындан къолларын айырып, бота къанатын тюзеталмады. Шашхан эгечини сѳзлери эсине тѳшѳп, сейирсинди. Сора хар палахны да этип, сабийлени чырпылача кюйдюрген къырал кѳреме, деди.

— Ол къырал дегенинг не затды, жашы, аны бир ангылатчы? — деди ахырында.

Сыйдамбет ышарды, сора кюллюгюн тыялмай, тиширугъа къарап, айып этди.

— Да сен къырал не болгъанын билмеймисе? — НКБД-ычы эки къолун стол юсюне салып, сагъышланды. Бу жахил тиширугъа аны къалай ангылатыргъа боллукъду. Иги сыкъдырып, къайдагысын унутурча, сорууларына сѳйген жууабын эшитирча этерге керек эди.

— Къырал уллу затды. Аны къолу жетмеген, кѳзю илинмеген жан жокъду.

— Къыралны адамланы марап, къалай ачытайым да, къалай къырайым деп тургъандан башха жумушу жокъмуду?

— Эгечим, эслеп сѳлешмейсе, мен сени къыралгъа къажау агитациянга тынгыларгъа деп айланмайма. Немецлилени мурдарлыкъларын къызыл аскерге атаргъа кюреш-

генинг ючюн а сокъуранырса. Мен къыралны адамыма,— НКБД-ычы биягъы къарындашны эки бармакъ ортасында ойнатып, андан эсе немецлиле киминги ёлтюргендиле, аны айт, дегенин билдирди.

Халимат, къоркъуп, шум-шумалакъ болду: сора, къырал адамы быллаймыды дегенча, НКБД-ычыгъа жашыртын къарады. Аны бетинде кюйсюзлюкню кёп тюрлю илишан-ларын табып, бусагъатха дери аланы эслемей тургъанына сейирсинди. НКБД-ычы уубет кёрюндю. Кеси да сапра-дан ауруп, энди тирилген кибик. Не тюрлю эсе да, бар эди аны къагъыт кибик жукъа бетинде бир мурдарлыкъ. Къа-бырдан кёбуп келген адам. Асыры кюйсюзден кёзлери тюрлене да, абери марагъан жилинны кёзлериинлей, уюп, сир къатып къаладыла. Ийнан, бу а кимни да аярыкъ тую-юлдю. Сора къыралны адамы деп быллайгъа айтадыла, деди Халимат ичинден. Да къырал адамыны уа жюрегинде бир тюрлю жумушакълыкъ, хурмет болмаймыды, таланнган. Огъесе аллах быланы жюреклеринден нюрлерин сууруп, алыпмы къояды.

Халимат, кертда, сыйдамбет НКБД-ычыгъа, сарыуекге къарагъанлай, жашыртын къарап, кёп тынгылады. Ол, Къашхатаудан угъай, бир узакъ жерден келип, къайда эсе да къалгъан къыралны буйругъун толтурургъа къамасын билей тургъан жаналгъычха ушады.

Къоркъду Халимат. Кеси ючюн угъай — Кърым ючюн. Ол табылгъынчы тутулургъа, неда ёлюп къалыргъа жара-рыкъ туююлдю. Тап, табылгъандан сора да ёсдюрюге, аягъы юсюне салыргъа керекди. Амалы алай болса не этсин: бу къырал адамлары дегенлери таматаланы онг-дурлукъ туююлдюле, къырып, неда сакъат этип бошагъын-чы. Сабийлеге, энди ёсериклеге не мадар ансы. Кърым сау къалып, ёсюп, кесин къорууларча болса эди, Халиматха не керекди,— ол кюн окъуна кирир эди къабыргъа. Алай Кърым да хазнамыды. Сау дунияда жангыз бармакъ — ненча къырал адамы марайды. Болсада ана жюреги тёз-меди, НКБД-ычыны жумушатыргъа умут этди.

— Къой, къой, сиз окъуулу, билимли адамла, бизни сё-зюбюзню сёздю деп бармакъгъа несин чёргейсиз.

— Гермен аскер, кызыл аскерми къырды. Энди аны ким несин биледи. Мени къайгъым башхады. Санга да аны ючюн келгенме, болушлукъ излеп.

Сыйдамбет тирилип, жюрегинде ол ангыламагъан иги къууум жилтинленип, тиширугъа жумушакъ къарады.

— Айт жумушунгу, биз болушаллыкъ зат эсе.

— Жашчыгъым тас болгъанды, атчыгъы Кърымды...

Сыйдамбет, жууап къайтармай, сагъышланды.

Аз сабий тас болмагъанды мында деп келди кёлюне. Ёлген сабийими табаргъа болуш деп мындан сора киши басмагъанды бери. Къабырдан чыгъарып, сауму этерикди муну сабийин?

— Не жашчыкъны хапарын айтаса, къачан тас болгъанды? — деди НКБД-ычы, ушакъ башха жанына бурулгъанына онгсунмай.

— Хапаргъа кёре, оруслу аскерчи алып кетгенди, ол дуния къатышханда. Аны киши атын билмейди. Командирлери биллик эди.

Командирлери деп Марковха айтады. Ол биллик болур эди. Алай энди Марков къайда, аскерчи къайда! Болсада хапар сау сабийни юсюнден баргъанын ангылап, НКБД-ычы бир кесек жарыды.

— Эндиге дери сурамай нек тургъанса?

— Айхай, тёшекде эдим. Сора барыр, сурап жеринги билсенг а.

— Не этесе да бусагъатда сен аны излеп? — деп сорду НКБД-ычы, — аскерчи биргесине элтген эсе, ол игиди. «Аныча сабийле мында жүзле бла къырылгъандыла» дерик эди да, жукъ айтмады. Сора Марковну сурап, табып, аны бла къагъыт жүрютген тынчмыды. Аллай заман да къайда. Сурап, излеп башласа да не айтырла, кёллерине не келир? Атасы ким, анасы ким. Бусагъатда хар атлам палах къозгъап къояргъа боллукъду.

— Эгечим, аны ауарасы кёпдю. Жарсыма, табылыр.

— Алай къалай айтаса, маржа, бир да болмаса да, таулу туюлюмюсе, — деп жалынды Халимат.

— Мен санга таулу туюлюме, мен къырал адамыма. унутма, — деп, чорт кесип сёлешди сыйдамбет.

— Кёп зат тилемейме. Ол камандирни къайдагъысын айт, къалгъанын кесим этерме. Неда жаз да, Кърымны алып кетген аскерчиден хапар билдирсин дейме.

— Жашынгы оруслу алып кетгенин жаратмаймыса? Оруслуладан жийиргеннгенми этесе? — Сыйдамбет Халиматны къыстаргъа неда тутдуруп иерге сылтау излей эди.

— Мен кишиден жийиргенмейме. Жашым ажашып кетеди деп къоркъама.

— Сора оруслуланы къолуна тюшген ажашханмы этерикди? Неден ажашырыкъды? Ангылатчы аны манга. — НКБД-ычы огъурсуз бет алып, тиширугъа къарап турду. Халимат не этерин, айтырын билмей, башын ийип, бота къанаты бла кёзлерин сюртдю.

— Сен кимляданса, айтчы тукъумунгу, — деди сыйдамбет.

— Къоркъмазладанма.

- Атынг а кыалайды?
- Халимат.
- Мен сени тюз атынгы сурайма.
- Терси, тюзю да алайды. Халимат.

НКБ-дычы жаратмай, эринлерин кыаты кыысды. Бармакыларын кенг жайып, аланы бир бирге кыагы жангыдан ышарды.

— Кесингден телиними излейсе?

— Нечик?

— Сен Хабласа. Айтчы Хабла туююлме деп.

— Да ажашып, аллай бир терс ат да атагъан эдиле. Ийнан, мен Халиматма.

— Бу элде Кыоркымазова Халимат деп адам жокъду. Хабла деп барды. Акылындан шашхан тишируу. Аны сабийи жокъ эди.

— Угъай, ийнан. Мен Халиматма. Кишим да урушда ёлгенди. Урушда жоюлгъанны сабийин излеген санга борч окъунады,— деди Халимат, буюкыгъанындан азатланып.

— Айтырыкысыз энди не да. Сен Хабла болгъанынгы эртте эсире туюшорген эдим. Бар, харип, бар жолунга, бу сен безирер жер туююлдо.

* * *

Халимат кюн сайын уллу жолну кёпюрюне энип, эрттенбладан ингирге дери алайдан кетмей да кёп заман оздургъанды. Анда-санда ётген улоулада аскерчиле кёрюмю эдим деп. Хапаргы кёре, аскерчини аты Сергей эди. Сары шинли. Сора Халимат аны танымагъанлыкыгъа, ол тиширууну таныргъа керек эди: жаралы болуп жатханында дарманла, ётмек келтирип тургъанды. Ким биледи, аллахны кючу уллуду, жолугуп кыаллыкы эселе уа. Алай машина зат келип, ёрге озуп да хазна кёрмейди. Жол жанында чёгюп, жерни ингир кыарангысы басхынчы кеталмай эди. Айхай, не арба, не машина тарны тамагындан бери, ёрге айланып эслесе уа. Жаяу адам окъуна жюрюп, эл таба келип кёрюнмейди. Жол кыургыакы эди, хапарсыз.

Бир жол машинаны ёрге айланнганын кёрюп, Халимат, кертда Кырымны табып кыойгъанча, кыууанды. Машина жетгинчи жеринде тёзалмай, аллына чабып барды. Кенгден кыолун кётюрюп, булгыап.

Машина озуп кетмеди — тохтады. Аны жюрютген аскерчи, сейирсиннгенин жашырмай, терезеден тиширугы кыарады. Ушкоклу аскерчиле да шум болуп, тишируу машинаны аллында сюелип нек тохтагъанын ангылаялмагъанларын сагыайгъанлары бла билдирди. Халимат улоуну ар-

гъы-берги жанына да ётюп, хар аскерчини бетине кезиу-кезиу къарады, сора сары шинли солдатны сайлап, анга ишекли болду. Қъарамын бурмай, мычыды.

Ол да, сейирсиннгенми этди, нек эсе да жунчуругъу келип, сёлешди.

— Что, мамаша, надо?

— Сергей надо,— деди Халимат, жүрегінде умуту къоз-гъалып.

— Какой Сергей, Сергеев много, как фамилия?

Халимат не айтыргъа билмей, абызырады.

— Ты Сергей, пожалуста,— деди жилярыгъы кысып.

— Нет, я не Сергей. Вот его Сергеем зовут. — Сары шинли аскерчи къоншусун кёргюзтдю. Ол алаша бойлу, къарамыйыкъ жаш эди.

— Да, я Сергей,— деп мыйыкълы жауурунларын кы-мылдатды. — Что хотела?

Машинада излеген адамы болмагъанын Халимат ангы-лагъан эди, алай жүрегіндегин айтмай къоймады.

— Маленький мальчик потерял,— Халимат къол аязын жайып, тас болгъан жашчыкны ёсююн белгиледи. — Ма быллай бирчик.

— Нет, мамаша, не видели,— деди бир-эки аскерчи. Қъалгъанла тишируну амалсызлыгъынамы огъесе жахил-лигинеси жан аурутдула — тынгылап къойдула.

* * *

Халимат элге къайтмады. Ауара болуп, сюелип, маши-наны ызындан кёп къарады. Сора бир жанына туруп, таш-ха кысылды. Элледе иги хапарла жүрюмейдиле: кими кёчюредиле, башхасы ётюрюкдю дейдиле. Аман хапар керти болуп, Қърымны тапмай, ол дуняда аны аллына не айтып барлыкъды? Халимат шор таралып жиляды. Жю-рексиннгенин тыялмай, тюзюнлей жолну энишге тебиреди. Қъайры барырын, кимге тюберин билмей эди. Алай артха къайтып, юй мюйюшуне кысылып, неда жолгъа аралып тургъандан хайыр жокъ эди. Ол камандир дегенлери не тюрлю хужу эсе да, Нальчикдеди дегенлери керти окъуна болур. Ёлсе, къалса да, Халимат ары жетерге керекди. Бирле болушурла да, жолугъурма, уллу командирле алай кёп да болмазла. Марков буду деп кёргюзтюрюк адам та-былыр, таланган. Халиматны энишге барыргъа терилтген дагъыда бир умуту бар эди: аскерчиле аслам жүрюген жерледе айланыргъа керекди. Ким биледи, сары шинли аскерчи бла Қърымны кёрюп иш къойса уа... Биргесине алып кетген сабийни ол ёлтюрюрге элтмегени хакъды, сора

кьолундан тутуп орамгъа бир чыгъа болур, таланнган. Къалай эсе да, не тюрлю эсе да, Халимат кесин анга ий-нандырып, кёл этип, иги кесек жол кьоратды.

Март айны ал кюнлери болгъанлыкъгъа, кюн жылыды. Таулада кьар кьыстау эригенден черек кьобуп, уллу келе эди. Аны шууулдагъаны жукъ эшитирге кьоймай эди да, Халимат, тохташып, ызына, жан-жанына кьарап, улоу деген зат, не жаяу, не атлы кёрюмгенини жаратмай, неск эсе да кьоркьуругъу келип, алай бара эди. Не сейирди бу, манга ёхчегеча, деди ичинден, не ёрге, не энишге озгъан адам эсленмгени. Не эсе да барды бир жашырын, уллу кьайгъы, Халимат билмегенликге. Да билсе да кьолундан не келликди. Аны кьайгъысы уа гитчемиди.

Къайгъысыз, шургусуз дуния кьачан болгъанды?

Тиширыу кеси кесине кёл этдирип, ботасын тешди: гюл-мендиси да тамамды. Асыры узун жыйрыгъыны этегин бир кьолу бла ёргерек тартдырып, жёбелеп, кьыстау бара эди Халимат.

Ингирге дери кишиге жолукъмады. Ингир кьарангысы хорлай башлагъанда уа, кьоркьуп, экили болду. Артха жол жокъду, тап, кьайтама десе да, жеталлыкъ туюлдо. Кечени оздурурча, ышыкъ жер излерге керекди. Тамбла уа аллах айтханлай болур.

Халимат бу жолну, тийрелени танымагъан тиширыу туюлдо. Жолдан тышына чыгып, арлакъ барса, жангыз кечени башын кечиндирирча кьош табарыгъын да биледи. Сюрюучюле кьой кьозлатхан кезиудю. Адамла кёп болургъа керекдиле. Тиширыула да. Жарлылыкъ бла онгсуз-лукъ этдирмезлик не барды.

Ийменчеклигин хорлап, Халимат кьошха келди. Киши аллына чыгып кьарамады. Эки парий андан-мындан юрюп, хырылдап, атларгъа кьоймай иги кесек турдула. Сора жампик таш юйчюкню босагъасындан ким эсе да кьабартыча сёлешди:

— Кимди ол замансыз заманда айланнган?

Халимат кьабартыча сёлеширге уста болмаса да, сюрюучюню айтханларын жарты-кьурту ангылады.

— Кьоркьуулу адам туюлме мен, — деди Халимат.

Бу заманда кьошха тиширыу келгенине сейирсинип, сюрюучю, итлени да кьыстап, жууукълашды. Анга юч жый-ырма жылдан атлагъан болур эди.

Экиси да кьошха кирдиле. Сен ёргеден келе болурса, — деп, кьарт тиширыугъа жан аурутханча кьарады. Нек айланнганынгы, жюрюгенинги билеме, алай айтып, жюреги-нги нек кьыйнайма дегенча этип, тынгылады.

Халимат да сёзюн неден башларын билмеди. Бу ол та-

ныучу кьош туюл эди да, абыырады. Алгъаракълада бу таулу кьош болуучу эди, малы, сюрюучюсю да кѣп. Тап, сюрюучюледен бирн Халиматны ахлусу окъуна эди. Энди уа жантакъ тап гытычкъ, къанаты сынып, аулакъда ажалхан кыушлай, кенг, мудах дуняда жангызды. Кьош-ду деп айтырча туюлдо. Ажашып келген сунуп, Халимат аузуну кыургъакъсыгъанын билдирге уялып турду. Алай тынгылагъандан файда жокъ эди.

— Бу таулу кьош болуучу эди,— деди тиширыу, тамагъы бууулуп, кючден тилин айландыра. — Сюрюучюле нек кѣрюмейдиле? Хастанда кюй сюрюулени да эслемедим. Не палах келгенди деп кьошарыкъ эди да, айтмады. Жюрегине кюркыуу тюссе да, ырылады.

Къарт къабартылы ауур тѣгерек бѣркюн мангылайына тартып, таягъыны юсюне кюлларын къаппа, башын шош чайкъады. Кѣзлери мылы болгъанларын эслеп, тиширыу бир жанына къарады. Ол халда кѣп тынгылады.

— Жокъдула энди бу тийреледе таулу сюрюучюле,— деди гѣзетчи, танг атаргъа да кюймай, НКБД-ычыла келип, алып кетгендиле. Къайры элтгенлерин, нек элтгенлерин билмейме. Маллары а энишгеде къабартылы кюшну кюйларына кюшхандыла. Мени уа бери хаух жибергендиле. Кюшну кѣчюрюп бошагъынчы тура тур деп. Къарт къабартыча, тауча да къатышдырып сѣлеше эди.

Ауур шошлукъ тохташды. Жукъ айтыр, соруп, жууап излер кереклиси жокъ эди. Гѣзетчини да бир уллу бушууу болуп, ол аны энишгеден энишге баса баргъаннга ушады. Таулу халкъ бир палахдан кыутулуп, жаралары сотурлангынчы андан да уллусу жетип, малтаргъа, аякъ тюп этерге, неда гунч этерге хазырланнганын ангылады. Угъай, ол палах къаллай болурун Халимат билмейди, аллах кесими чамлана турады, огъесе кырал адамлабыз биз деп ъхтемленнгенлеми жаратмай эдиле малкъарны халкълыгъын?— Тиширыу эки оюмуна да ишекли болду, былайды деп тохташалмады. Алай палах тау эллени марагъан кезиуде ѣз къайгысын этип, кесинден сора ачыгъан жан болмагъанча, жарсыуун, гинжилей, кюйнуна сугъуп, ѣрге-энишге чариш этип айланнганына сокъуранды. Бери келгенине да сокъуранды. Эллилеринден къачханча. Бусагъатлада битеу тау элле жияуда эдиле, кюшну тиширыула бла олтуруп, алагъа кысылып, аланы да, кесини да жияуун этмегенине инжилди. Огъесе хар ким ѣз ачыууна кесича кюеди? Ачыу, жарсыу келмесин, ол кенгиракъда турсун деп тилерге керек болур. Мадар этерге онг сыйырылгъанлыкъгъа, киши кишинден тилекни сыйыралмайды деди Халимат ичинден.

Жамауатха жетген кыйынлык жетгенди анга да. Къадар сайлап, аны артык ачитмайды. Ол жамауатны бир бюртюгю, чёбю. Барысы да бюгюлгенде, огъурсуз жел анымы аярык эди.

— Бусагъатда таулуланы элден тышына чыгъаргъа кыймайдыла деп хапар жюриюдю. Кертими ди ол, сен къалай къутулгъанса? — деди къабартылы киши, бир кесек тынгысыз болгъанын кёргюзтюп. Къошлагъа келе-кете тура эдиле, таулуладан адам бугъуп къалмасын деп. Къарт анга жарсымай да боллук туююдю. Тишируну мында кёрселе, сёз келирге боллук эди. Алай Халимат гёзетчини ич къоркзуун сезд. Халинден, тынгысызлыгындан. Тиширу ёрге туруп, охо да, айып этме, кетейим деди.

Ич къоркзуу асыры ачыкмы билдирдим дегенча, гёзетчи муштухул ёрге къопду. Абызырагъандан къоллары къалтырай, тишируну бота кыйырына гыржын бла бишляк чулгъады. Халимат ыспас этип алды.

— Кечеде къайры барлыкъса, мен сени тап жерге ашырайым, — деди къарт. — Былайдан узак болмай, дорбун барды. Ичи къургъакъды. Таулу сюрюучюле анда жашап кетгендиле.

Дорбунну Халимат кеси да таный эди. Ол былайдан бир жарым кычырымдады. Уллу жолну башы бла элге дери созулгъан сыртдады. Андан берлак келип, энишге къарасанг а — Черек, сора Черекни жагъасы бла ёрге да, энишге да ачылгъан жол, къол аяздача ачык кёрюнюп турады. Дорбун терен туююдю, юч-тёрт адам сыйынган. Мулжары кёп болмай жангыргъанга ушады. Тюз ортасында от жагъасы, шынжыргъа асылгъан чоюнну да эследи Халимат. Къолу бла къатылып, чоюн къуру болмагъанын да ангылады. Баям, сюрюучюле эт асханлай, келип адамланы алып кетгендиле деп келди кёлюне. Неда сауутлу кызылжагъаланы кенгден эслеп, къутулгъандыла.

Не тюрюю эсе да, Халимат дорбунну онг мюйюшюне кысылып, эс табаргъа кюрешди. Алай тангын къалай атдырсын. Башына тюрюю-тюрюю сагъышла келип, ала бир-бирлерин сюрюп, алышындырып, кёзюн кысдырмайдыла. Жылны ичинде саулугъу тохташмагъан тиширугъа ол къадар жол кыдыргъаны татып, санлары оу-шау эте тургъанларын да энди сезд. Танг атса да не болады: ызына, элгеми, чапсын огъесе, аман хапарлагъа хорлатмай, энишгеми кзуулсун? Не да этип, ол сабийни ызына тюшерге керекди. Айхай, жарлылыгын айтыр адамы болса, аны бла кенгешип эс табарча. Жокъ эди бу дунияда Халиматны аллай адамы. Мында, дорбунда ол — киши сурамагъан, излемеген Халимат, сора къайда эсе да узакъда, белгисиз

жерде жангыз сабий. Саумуду, шаумуду огъесе аны алып кетген аскерчи да кечиндиралмай, бир башны кечиндиралмагъан дуняда биреуню такъмагъы неге керекди деп, кыстапмы ийди? Ит кючюкню кыстагъанлай. Ит кючюк бла ойнай кетип, эрикселе кыстап кюючудула. Кыайда, кимни кёзюне къарап, гыржын бурху тилей болур?

Халимат жияды. Кыутуруп, бирле эшитип, бу дорбундан да кыстарла деп, кюрккыгъандан, эки кюлу бла аузун жабып. Анасын, атасын не къарындашларын, эгечлерин эсине тюшюрюп жиямай эди. Бек алгъа эгечи Айшат айтхан кырал деген сёз эсине келген эди. Шашхан эгечи кыралны итге, киштикге, обургъа, юй несине тенг этип сёлешгенликке, ол аланы бирине да ушамайды. Ол керти да кыйыры-чеги болмагъан сейирлик мекам сунуучеди. Окъа, кюмюш, алтын бла тышланган. Аны бла ёхтемленип жашай келгенди Халимат. Ол сау-саламат къадарда бир таулу элге, юйюрге артыкълык жетмез деп. Анга баш уруп, бел ийип, жюн ишлегенди, жамычыла ургъанды, эр кишилери малла ёсдюрюп. Алтын мекамда жашагъан кыралны ырахатлыгъын сакълар ююн къарындашлары, кишилери быллай дорбуладан чыкмагъандыла. Неди да, биз анга минг кюн баш урсакъ, ол да бизни бир жарлылыкъдан кыутхарыр деп, нйнанып. Бар суна эди Халимат тарыгырча, таулуланы кюрууларча сыйлы да, чомарт да кыраллары. Былайда тишируу бютюн бек сарнады. Жокъ эди аллай зат, желмаууз, саруек бар эди — кечеде-кюнде кюл кыйынларын сыйырып, ашап, тоюп, кекирип тургъан. Босагъасын кюрууларгъа жашларын, аталарын элтип жоюучу. Огъесе алданами турады Халимат, кырал дегенле бери, тау элlege келген ушкоккла, сюнгюле, топла, айрыпланла болурла. Сен сёз айтсанг, окъ бла жууап этген. Нек жокъду кырал — барды, керек эсенг, тарыгыуунгу сюнгю бурнуна айт, Жарлы, жангыз тиширууну къарангы дорбунга кысхан, тёшегинден кыстагъан ол туюлюмюдю?

Танг атарына ашыкыгъан Халимат энди танг атарын сыймейди. Бусагъатда не десенг да, ол туугъан жерини бир кыургъакъ дорбунуна кысылып турады. Тамбла уа не болсун, танг сарысы аны мындан кыууп чыгъарса. Кыайры кысылып, кырал сюнгюге чанчылып, ёлюп, кыузгъунлагъа ашмы болур?

Тишируу санлары ауурланганларын, сууукъсурап, квалтырай башлагъанын сизди. Безгегим кюзгъалмагъа эди деп жарсыды. Элине кыайтмай, мында атылып квалыргъа сыймеди. Кыарыусудан, ачдан болгъан сунуп, квалбартылы берген гыржындан квалбаргъа кюрешди. Жутал-

мады, чайыр чайнагъанлай этип туруп, къол аязына тюкюрюп, бир жанына, аякъ жетмез жерге салды. Биягъы тамагъы бууулду, шор тарады. Бу жол Къоркъмаз эсине тышюп жияй эди. Дуния башында анга жан аурутурукъ, къыйын сагъатында жапсарлыкъ жангыз ол эди. Ким не десе да, башын аны кёкюрегине къысып жиярча онгу болса, кесин алай жарлыгъа санарыкъ туююл эди. Къоркъмаз жокъ эди, ол къырал дегенлери ёз босагъасын сакълатыргъа алып кетип, жутханды. Алай бусагъатда уа тиширыу баш ием жоюлгъанды деп жангырып жиямай эди. Кеси башыны жияуун эте, ол не заманда да Къоркъмазны терслеп, анга аriu айтып, неда къаргъап жияучуду. Ол эди тиширыуун къойнунда сабийи бла атып, къыралны къоруулайма деп кетген, къыралны адамыма деп ёхтемленип. Аны кибики кишиле эдиле туугъан жерлерин, къарт аналарын бла аталарын, къагъанакъларын атып кетгенле. Къайры баргъанларын, нени къоруулагъанларын билирге акъыллары жетмей. Тууардан да тууарла. Ала босагъасын сакълагъан къырал а тау элlege учуп келип, хар ташына, терегине сюнгю чанчды, тиширыулары къарынларын сюнгюле бла жырды, бирин артха къайырырча эр киши табылмады, сен да аман ёллюк Къоркъмаз, къайда эсе да къалдың. Жарсыма, Кърым да ёсер, къыралыбыз тюзлюкню сюрген къыралды, бир тиширыу жесирлик сынамаз дей эдинг да. Келчи бир къара, сен махтагъан къырал жеринде къаллай къан ырхыла бардырып, терек тюплеринде ненча тиширыу кебинсиз къалгъанларына бир къара. Сиз алай къуралгъа эдигиз. Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, сиз эр кишилеми эдигиз...

Халимат дагъыда кёп зат айтып, кёлюн чёкдюрге кюреширик болур эди, алай жукъу деген ауур затды. Уку къалкъыу эте башлады да, сескенип уяна турду. Сора жукълап къалып мычыды да, неден эсе да элгенип уянды. Уяндымы огъесе алаймы сунду — билялмады.

Дорбун аллында бир къарелди кёрдю да, къоркъду. Къарелди жеринден тепмей эди да, бёрю не ит сунуп, тиширыу къоркъутургъа умут этди.

— Грр, къуру былайдан дейме да.

— Къоркъма, Халимат, мен Кърымны атасыма, — деди къарелди.

— Къоркъмазмы? — Тиширыу, элгенип, къычырып ийди. Олсагъат ырыслап. Ёлген адам бла сёлешген иги туююлду. Чакъыра келген болур, харип. Тоба, ол жашчыкъны къадарын билгинчи ёлюрге уа сыймеем. Бош ашыгъып келгенди, харип.

— Жан татлыды, Халимат, мен аны билеме. Не къый-

ынлыкда да адам жашаргъа ырады. Жашауну ауур-
лугундан эсе къара топуракъ ауурду. Къоркъма, сени
чакъыра желмегенме, сени дауунгу эшитип келгенме.

— Э, жаш, мени санга дауум жокъду.

— Барды, айтханса. Мен жаш юйюрюмю къоюп уруш-
ха суюп кирмеген эдим. Отха кир деп къырал айтхан эди.
Аны айтханын этмеген а — тирмен ташланы ортасына тюш-
ген тую бюртюк.

— Сора къырал дегенигиз бир бирге къапланган тир-
мен ташламыдыла? Биз барыбыз да аланы тюплериндеми
жашайбыз? — деди Халимат, дорбун аллында къарелдиге.

— Ма тюз алайды. Барыбыз да тирмен ташланы орта-
сында кечинебиз. Кимибиз алгъа ун этиледи, башхабыз
артдаракъ.

— Бизни къырал аллай туююлду деп сен айтмагъанмы
эдинг да?

— Къыралла барысы да бирчадыла. Кесинден башха-
ны суюмейдиле, — деди къарелди, тюз дорбунну босагъа-
сына сюелип. Адамны тауукъ балагъа тенг этмейди.

— Хау, биз аны кёрдюк, энтда да кёре турабыз, — Ха-
лимат кеси аллына сёлешгенча этип. — Къырал сора не
затды — аны манга бир ангылатчы, — деди. Ол сокъур бу-
гъамыды, огъесе, кимни юсюне тюшсе, аны эзген ташмыды,
къаямыды, эси, акъылы болмагъан? Сора биз анга къул-
ланып нек турабыз, бизни тюп этмей жашаялмайма деп
тохтагъан эсе ол?

— Къарелди жукъ айтмай, ёхтюнюп, кёп тынгылады.
Алай туююл эсе да, тиширугъа алай кёрюндю.

— Мен кесим да билмейме ол не болгъанын, — деди
Къоркъмаз. — Дагъыда тынгылап:

— Аны не зат бла тенгleshдирирге боллугъун билял-
майма, — деп кёшду. — Къырал — ол миллетледиле, халкъ-
ла. Кими аз, къарыусуз, башхасы кёп, къарыулула. Къа-
рыусузну кыйынын, ырысхысын ашап, къарыулуну бютюп
къарыулу этген бир затды къырал дегенинг.

— Сора къарыулу къарыусузну къанын иче эсе, кы-
ралда жашагъанла жаныуарла кибикдиле десенг а, — деди
Халимат.

— Угъай, жаныуарла туююлдуле. Къарыулулагъа бла
онглулагъа санагъанын къырал эслеринден азатлап, со-
кърла этип къояды...

Экиси да тынгылашып турдула. Къоркъмаз дорбунга
киреди деп къоркъа эди Халимат. Не десенг да, ёлген адам
эди. Ёлген адам а суюгенин биргесине элтирге ёч болуу-
чуду. Алай тил тутуп турмады.

— Ол жол келгенимде да мен сени бетинги кёралма-

гъан эдим. Мен сени белингден ёргенги энтда да эслеял-майма.

— Белимден ёргеми кёрлюк туююлсе.

— Нек, Кърымны атасы? — деп элгенди Халимат.

— Белимден ёргеми кыралгъа бергенме.

— Алайды, харип, алайды. Ол жол айтхан эдинг. Унутуп кыйгъан сунма.

— Танг ата турады. Кел, мени бла кет да къал, — деди Къоркъмаз.

— Ашыкъдырма, Кърымны атасы, артдаракъ барырма. Мен ол сабийни табаргъа керекме, — деди тиширыу.

— Энди сен аны табаллыкъ туююлсе. Кыйналма.

— Табарыкъма. Аллах айтса табарыкъма. — Халимат кычырыкъ этди да сора ёз кычырыгъындан элгенип уянды. Къабыргъагъа таянып олтурду. Дорбун аллында эки аякъ ары-бери тепчий тургъанларын кёрдю. Тиширыу эс жыйып селешгинчи, къарт къабартылы энишге ийилди да:

— Эгечим, алай кычырма, сауутлу адамла эшитип къоярла. Машинала ёрге оза башлагъандыла, — деди шош ауаз бла. — Былайдан кетсенг игиди энди.

* * *

Тап, дорбундан тышына чыкъгъан да этгинчи, Халимат машиналаны тауушларын эшитди. Кыйналып, гюрюлдешип, улуп баргъанларына кёре, ауур эдиле.

— Кече къарангысы жайыла-чачыла башлагъанлыкъгъа, алыкъын ол тамам жукъармагъанды. Анда-мында, геммешлеча, таулагъа созулуп, кирип баргъан багъыр, къурч палахдан хапарлары болмай, ырахат жатхан ташланы кююнларындан ол сескенмегенди, кырдыгы, береги да жукъуларын аяздырмагъандыла. Черекни аргъы жанында бетледе, тешледе булутчукъла хомпукланып, сют кюмюгюнлей агъарып, сескенип, кёкге сууурулуп кетерге хазырдыла. Бош аязчыкъ безиреп, жортуп башлагъанлай, кюн чыгъар жанында тауну эрни бла узунуна жукъа кызыл бояу тартылгъанды. Алай алыкъын кюнню кёзю уясын бузуп, жылыуун чайпалтмагъанды.

Тангны белгилерине кёре, ачыкъ, жылы кюн боллукъду.

Халимат кёзге урунургъа суймей, жол жанында уллу таш артына кысылып, энишге къарады. Кертида, машинала кепдюле. Къара шынжыр болуп, бир бирлеринден узакъ созулмай, алай барадыла. Гюрюлдеген тауушлары тау аузгъа сыйынмай, Черекни тунчукъдуруп, тарны тепдирип. Халимат таянып тургъан къая таш ууакъ титирегенин къоллары бла, къабыргъасы бла эшитип, машиналаны са-

наргъа умут этди. Санаялмады: бир къауумлары ёрге озуп, жолну къыланчында тас болдула. Сырт тюбюне жетгенлени уа ачыкъ кёреди. Эриши уллу машинала, ичлери сауутлу аскерчиледен толуп. Къара сюнгюлери, деменгили таракъ тишлери кибик, бирден кёкге-кёкге къарап. Бир аскерчи да сюелип кёрюнмеди. Олтуруп келедиле. Машиналаны къабыргъаларына, бир бирлерине къысылып. Сансыз халда ары-бери чайкъала, жукъулары аязмагъандан баш къагъа. Жаш адамла барысы да, деди тиширыу ичинден. Шо быллай жаш адамланы сокъурла, ташжюрекле этип кюрешген къырал, ийнан, кеси да сокъур болур деди. Сора Къоркъмаз эсине тюшдю. Къырал адамларын сокъурла этип, къолларына сауут берип, мурдарлыкъ ишлерин этдиреди дегенине жангыдан сейирсинди. Эслеринден азатланып, сокъур болгъанла кимни аярыкъдыла? Алагъа эгеч, къарындаш, сабий, къарт деп жокъ. Аллаила келип, эллени тюп этип къоймадыламы. Акъсакъал къартланы ичлерине сюнгюлерин уруп, анга къарап къууанганла. Была аладанмы хазна этерикдиле? Къырал жиберген эсе, жумушуму этигиз деп.

Бирлери эслеп, атып ёлтюрюп къояр деп къоркъуп, Халимат артхаракъ букъду. Не этерин билмей, таш бла бирге титирегенлей иги кесек сюелди. Алай былай тургъанындан да файда жокъ эди. Аскерчиле излей эдинг да, ма: таш, зыгъыр болуп барадыла жарлы элчиклеге. Кърымны да тобукъларына олтуртуп, къубултуп, бизни кичи къарындашчыгъыбыз деп, башын сылай. Аллах алай къурасын ансы. Ой, жазыкъ сабий, жарлы Кърым деп, Халимат сюелген жеринде чёкдю да, ол халда бираз мычыды. Машина тауушла узайгъанлай, тиширыу да ызларындан тебиреди. Жолгъа энмей, сырт башы бла. Къолдан къолгъа ёте, ёрлей, энишге тюшюп, дагъыда тырнакълай. Асыры терк барыргъа кюрешгенден, ботасын тюшюрюп, жыйрыгъын хурттак этгенин окъуна эслемей. Терк барса, машиналадан артха къалмай, элле башына жетерик суна эди ол. Алай бираздан тиширыу гюрюлдеген тауушларын окъуна эштмей къалды.

Тауланы тёппелерин къызартып, кюн чыкъды. Табийгъат да бет къусду. Ташланы алтын бюртюклери жылтырадыла. Лёкъу, тюртю тереклени жашилленгенлерин, чагъаргъа хазыр тургъанларын да эследи. Андан-мындан энишге ашыкъгъан суучукъла шорхулдап къалып, Черекни тауушуна къошулдула. Билмей тургъанлай, огъесе Халиматхамы алай кёрюндю, кюн къызып, чибинлеге жан кирди. Жылны бу кезиунде чибинлени былай къозгъалып да

ким кѣргенди деди тиширыу, жаулукъсуз чачы тозурап баргъанын энди билип.

Кѣпмю, азмы жол кѣоратды Халимат — аны тергеуюн этерча туююл эди. Бир тѣшден энип, башхасына ѳрлегинчи, санлары кыйылып, артха тартханларын ол кеси хазна сезмеди. Алгъа, элле таба алданинганындан, кыстаулугъуна ийнанып, бусагъат жетеме деп кѣл этеди. Алай Халиматдан эсе кюнню кѣзю кыстау эди. Тюш боламыды-къаламыды деген заманнга тиширыу энишге айланып келген биринчи машинаны кѣрдю. Кюн таякъла аны кенг мияла мангылайына тийип, жангыз кѣзю жылтырап, кѣутуруп келген бир тюрлю жаныуаргъа ушатдыла. Ары дери юзюлмей, ким биледи, аман хапар ѳтюрюк болуп да къалыучуду деген аз умуту дыркъ деп кырккъылды. Машинаны ѳртенленип келген кѣзюнден сора жукъ кѣрмеген эди, алай туугъан эллерине къан жаудуруп, ишин тамамлап, энишге айланнган машина эди ол. Халимат аны ангылады. Энди суюсенг чап, суюсенг кесинги чархла тубюне ат — башхамыды.

Тиширыу жеринден тепмеди, алайда ташны аумасына кысылып, симсиреди.

Биринчи машинаны ызындан экинчиси чыкъды. Ючюнчюсю. Бир бири ызларындан тизилишип... Аланы гюрюлдеген тауушларын эштмеди Халимат. Тѣш энишге кеслери алларына тѣнгереп келгенча. Тиширыу кесин сангырау болуп къалгъан сунду, кѣулакъларын иш да къакъды. Олсагъат сабий жияу, тиширыу сарнагъанла, тутулуп туруп энди ычхыннганча болду. Бери, сыртха келип, мында жайылды. Черекни шууулдауу ѳчюлдю, къанатлы тауушла юркдюле. Кенг жерде жортуп айланнган жел тунчукъду.

Машиналадагъыладан адам таныргъа, аны бетине къарап жияргъа кюсеп, къарады Халимат. Қиши таныялмады. Айшатны уа, харип, къайсысына атхан болурла деп, аны кѣрюрге адыргы этди — эслеялмады. Сауутланнган аскерчиле эллилени башларын кѣтюрюрге, жан-жанларына къараргъа къоймай эдиле. Сора жолну кыланчы тюзелир-тюзелмез туман болуп жортуп келген малланы кѣрдю: ийнекле, атла, эшекле, итле. Барысы да къатыш. Ёкюрюшюп, кычырышып. Машинала къатыш, аланы араларында оза, къала, иелерин элтип баргъан машиналагъа жууукълашсала, ызларындан сурген жолдан чыгъара. Иелерин кѣрмей, бир жанына кетип, артха къарай, ёкюре ийнекле. Итле эдиле иелеринден ажашмай, машиналаны кѣуйрукълары болуп къалгъан. Хоншулары минип баргъан машинаны Халимат итлеринден таныды. Жууаш, бойнакъ парий эди ол. Иесини келме, артха къайт деп кычыргъанына бютюн ал-

ланып, машинаны кысха жетип, секирген да этди. Ол экинчи жуукылашханда, кьарт киши атма депми тилей эди, нек эсе да аскерчини ушкогундан тутду. Аскерчи ушкок кыалагы бла кьартны чёкдюрюп, парийни марап, илишанига кюнден алып алай атды. Парий алгъа ёрге секирип, сора жеринден хойнухча тегерек бурулду. Дагы-да эс жыйып, озган машинаны ызындан сюркеле-сюркеле шошайды. Кыара маскечик, кыамай билмеген затчык, Халимат элде аны керген да этмегенди, кыажымай, машинаны ашыргъанлай барып турду. Солдат ушкок бла ургъанда уа, бутлары кыйылып, баууру бла иги кесекни сюркелди. Ызындан жетген машина басып озгунчу. Машинасы, малы кыстау барган жолда, кыургъакъ акъсыл кыум букъу тийрени тумалап басды. Халимат аберини шартлап кералмай, иги кесек заман оздурду. Анда-мында ушкоклары кыстау атылганларын эшитип. Не тюрю эсе да, тиши-рыуну кёзю кызыл кыашха ийнеке илинди. Ол кыарындашы Болатны челек сют берген мазаллы ийнеги эди. Кенгмангылай, мюйюзлери сюнгюле кибик, кёкге тирелип. Бусагъатда уа жау гыбытлай толугелини жерге жете, эки жанына ауур чайкыала, малла кыатыш ёкюрюп, тёрткюллеп келе эди. Кыайрыды, харип, бу, кимни ызындан жанын атады? Болат бла Дауум ёлгенли жылдан озганды деп жарсыды Халимат. Тиширыуну эсине ол оюм толугелип юзюлгюнчу, кыашха ийнек дыркы деп, тохтап кыалды да, аны мюйюзю бир жанына салыннганын кердю. Ийнек тохташып, башын эки жанына булгъай, дагыда чапды. Эштада аны кенг мангылайына сукъланып, ушкок бла безиреген аскерчи экинчи кере да атхан болур эди: кыашха ийнек тохтап кыалып, машинала кыатыш малла кыууушхан жанына термилип, ёпкелеген да этип кыарады. Сора эки тобугъуна жыгылып, кыобаргъа кюреше, кыобалмай, бир жанына ауду.

Машинала оздула, кыум да чёкдю. Жолну бурулган жеринде тас болгунчу Халимат кыарамы бла ашырып турду. Кыажымагъан, иелерин кёзлери кыйымагъан ийнеке, итле да, машиналары ызларындан жолну сырт жеринден аудула. Бир кыауумлары уа ёкюре, кишней, улуй, алгъа барырларын бла ызларына кыайтырларын билмей, ауара болуп тохташдыла. Ити, ийнеги, аты да бирге кыысыла, жоккулана. Сора, келе келдиле да, кызыл кыашха ийнекни ёлюгюне басындыла. Ёлген малла кёп эдиле, бютюнда итле — аланы юслери бла озуп, кыашха ийнекни кыатында нек тохтагъанын тиширыу да ангыламады. Алгъа бир-эки тууар мал кызыл ийнекни тегерегине айланьп, ийисгеп, жухларын жерге тиреп, жерни жети кыаты-

сына дери тешерикча, алай ачы ёкюрдюле. Къалгъанла, сарнауну ким башлайды деп сакълап тургъанча, чабышып, тюртюше, бир бири аралары бла сыпдырылып, ёлюкню тегерегин алып, аякълары бла жер тырнай, ёкюрюшдюле. Къутуруп келген Черекни сангырау этип, тунчукъдуруп. Итле, сау къалгъаны, жаралысы да анда-мында тохтап, ючюшер-тёртюшер болуп улудула.

Къызыл къашха ийнекни жилиууму эди ол огъесе сылтаумуду, ёз ёксюзлюклерини сарнауун этерге. Аны юсюнден сагъыш этер кючу, акъылы да жокъ эди Халиматны. Жолгъа тюшюп, маллагъа къошулуп жилиады. «Мен аллах ургъан, керти да Хабла нек туйюл эдим, аллах Хабланы акъылын алып, мени нек алмай къойду,— деди,— дунлда Хабла болгъан насып эди».

* * *

Халимат жол бла ёрге айланганда, малла аз-аздан тынчайып, ызындан тебиредиле. Эринип, тохтай да артха къарай, сора тирилип, тиширыугъа къаршыланып, асламы эс таба кёл алды, бир жартысы уа, жолдан чыгып, суу жагъагъа тигеледиле. Къызгъан ичлерин суутуп, бирем-бирем сыртлагъа, тёшлеге жайылып кетдиле. Жол жанларында, анда-мында ёлген малланы къатларында тохташып, ёкюрюшмейдиле. Ала уа кёп эдиле. Машина уруп, боюнлары бурулуп сойланган эшекке, саулукъ ийнекле. Ташла, терекле тюплерине кысылып, жан алалмай тургъан итле. Малланы къызыл къанларына боялгъан жол бла Халимат ёрге баргъанлай турду. Аны сейирсиндирген шошлукъ эди. Таш-агъач да симсиреп, тиллери тартылып къалгъанча. Черек окъуна эшек, ит мыллыклары ташлагъа урмай, толкъунларында кётюрюп, шош чайпалта, машина-ла озгъан жанына элтеди.

Алай нек этгенин кеси да билмей, Халимат жол бла ёрге келгенлей турду. Терк жетип, ата юйюнде от тиргизип, къазан асарыкъча. Арыгъан-талгъан деген эсине да келмей эди. Жол нёгери шошлукъ эди. Алгъаракълада тауладан ургъан жел тереклеге, саркъгъан суучукълагъа жан салып, безиреп, таш тюплерине кирип, жепилсерине сыпдырылып, сызгыртып, Халимат жашагъан, жүрюген жерлени макъамсыз къоймай эди. Къанатлыла учушуп, тюртю, лёкъу тереклени сайлай, аланы уята, жолоучуну ашыруучу эдиле. Кырдыкны, ташны да, тереклени, тёшлени, сыртланы да ёз жырлары, тиллери барды деп жашаучу эди Халимат. Огъесе керти окъуна алданмаймы эди? Алай бюгюн бир зат да жокъ эди. Жерни жүреги тебип тургъан

сунуучу ол, аныдамы суууруп алып кетдиле, сюнголеге чанчып, боккабармы ойнадыла. Бююн жокъ эди бир зат да: безирерге суйген жел, жырчы къанатлыла, суучукъла, окъа тѣгюп жылтыраучу ташла — барысы да ёчюлюп, тиллери артха тартылып. Халиматны туугъан жери, Ата журту ёлюп къалып, къабыргъа кирирге термилип, сойланып тургъанлай. Эталырмыса сен жангыз кесинг ол уллу жумушну дегенча. Ёлгеннге кебин тигип, къабыргъа салгъан борчду. Ол борч санга къалгъанды. Жияууму этерге да жангыз санга тюшдю. Бешиклери тебиретилип, сютюмю ичип ёсгенле энди жияууму узакъда эте бара болурла.

Ухол элни этеклерине Халимат кеч жетди. Ичлери тѣгюлюп тѣшекле, жастыкъла, жабыула, жерни кебинлик хурттакларыча, анда-мында агъарып. Бешик быстырла, gyранчала — хаух къоннган акъ булутчукъла болуп. Бирини да къатына бармады. Жангыз ёсген алма терекни сайлап, аны къучакълады. Жюрегини урганы терекни шош къалтыратханын сизди. Жерни къууандырып, жырлатып, дауур-лахор этдирип, кюлдюрюп тургъан адамла кѣре эдим, деди Халимат. Огъесе жерни да, ол бешиклерин тебиретген эллилени да солуулары бирми эди, къан тамырлары бир жюрекденми ёте эдиле? Аллай зат Халиматны эсине келмеучеди. Бююн, бусагъатлада келди, къучакълап тургъан терекин, ахлу адамынча тансыкълап. Анга къысылса, терекни жюреги жъыстауланып ишлегенин, къайры эсе да ашыкъгъанын эшитеди. Кесини жюрегини жортханын да эшитип. Аз айырылгъанлай, не терекни, не кесини жюрегини тебиуюн эшитмей къала эди.

Терекден айырылалмай, айырылса экиси да ёлюп къалыкъ сунуп, Халимат кѣп турду. Туугъан жерими бир бутакъы, чапрагъыма деп жашай келгенди. Жер эди ол бутакъгъа кюч, жашау берип, чапракъланы жашиллендирген. Бусагъатда уа туугъан жери андан кюч да, жылыу да изледи. Ол жылыу бла кюч эдиле жерге солуу берлик. Алай Халиматда не жылыу, не кюч жокъ эди. Бар эсе да, жангыз терекден озмай эди. Анданмы къоркъа болур, тиширюу тангын былайда атдырды. Элледен аскерчиле барысы да кетип къалмагъанларын артдаракъ билген эди. Юйлени къармап, къозгъап, тапханларын машиналагъа жюклегенлерин. Элге кирип, кѣзлерине урунганлай, тутуп, хапчукла къатыш эншге жиберликлерин, неда ёлтюрюп къоярыкъларын биле эди Халимат. Алай тиймезле деп да ышана эди. Къабартыча сѣлешгени, сора пакъыра жыя айланнган тиширыугъа ушагъаны умут этдиреди.

Халимат тюзюнлей ата юйюню арбазына келди да, арыбери бурулмай, халжарда мюйюшге кирди. Аны киши тона-

магъанды — кѣз къаратыр, сукъланырча харакети жокъ эди. Кимге керекди эски кийиз бла жамаулу тѣшек, жууургъан, таууланы жашлыкъдан къартлыкъларына дери жыйгъан ырысхылары, эрге барлыкъ кыызлагъа, къатын аллыкъ жашлагъа асыралгъан толу кюбюрле, чемоданла иесиз къалгъанда, алтындан, кюмюшден адырла арбазлагъа тѣгюлгенде.

Тиширыу халжар мюйюшге кирип, тынгылы солууун айландыргъынчы, эки аскерчи кирип келди.

Къолунда он бармагъы угъай, он ушкок тутуп тургъан адамгъача къарап, бири сюнгюню Халиматны жюрек аузуна тиреди.

— Откуда пробралась, кто такая, как сумела укрыться? Аскерчини соруулары бир бири ызындан чартлап, кѣп болуп, тиширыуну жунчутдула. Ол сорууланы жарты-къурту ангылады, жууап къайтарыргъа да кюреширик эди. Алай аскерчилеге аны жууаплары хазна керек болмаз эдиле.

— Выходи,— деди соруула берген,— кому сказано: живо.

Ушкок къалакъ бла тюртюп, Халиматны тышына чыгъардыла. «Ёлтюрюрге элтедиле»,— деп къабынды тиширыуну эси. Къырал адамланы къолларына тюшген къутулмайды, сокъурдула, аймыды. Алай олсагъат Кърымны къадарындан хапар билмей кетип баргъаны аны батыр этди, къарыуу, кючю жюз кере къатланганлай болуп, арта хыны бурулуп тохтады:

— Табариш апицер, маленький мальчик потерял,— деди.

Сауутлу адамла сейирсинип, бир бирге къарашып тохташдыла.

— О чём она? Должно быть, здесь ещё кто-то прячется. Наверное, сын,— деди чынлары жылтырагъан. — Повремените, надо ее допросить.

Офицер аскерчиледен бирин къайры эсе да чапдырды да, ол мычымай «сыйдамбет» НКБД-ычы бла къайтды.

— Биягъы сен,— деди келе келгенлей кызылжагъа,— жазыкъ, эл бла кетмей нек бугъуп къалгъанса? — НКБД-ычы ачуланмай, сабыр сѣлешди. Биринчи кюнледеча кюйсюз да кѣрюнмеди.

— Сен уллу, букъмагъанма, ол сабийден хапар излей барып, ажашдым, къадарым алай болур эди.

Сыйдамбет офицерге айтханланы жик жиги бла ангыламаса да «бу акъылындан эртте шашхан тиширыуду. Элден элге барып, пакъыра жыя башын кечиндиреди. Жамаут

таныгъан тели Хаблады»,— дегенлери къулагъына чалынды.

Илишаннга салынырыкъ адам андан къутулуп кетгенинеми жарсыды, офицер, нек эсе да, ачыуланнганын жашырмай сѣлешип турду да, сора, кѣолун силкип:

— Пусть бродит, и без нас подохнет,— деди.

Сыйдамбет а Халиматха кѣаршы келди.

— Онбир жаш кѣачып къутулгъандыла, кѣзюнг иш жетсе, манга билдир,— деди.

* * *

Не десенг да, жан татлыды, деп келди тиширыуну кѣлюне. Аскерчиле кетгенлеринден сора ангылагъан эди ол, жугъутур ушкок бурнуна келгенлей, ажалыны аллына кеси кѣууулуп келгенин. Энди уа бутлары барыргъа унамай, атасыны арбазына кючден жетип, босагъагъа чѣкдю. Аскерчиле тѣгерекге чабышып, юйлени талап, тонап, абериге жарарыкъды дегенлерин анда-мында машиналагъа жюклеп, тийреледен сюрюп, орунладан чыгъарып, малланы бир жерге тийишдиргенлерине — барысына да сансыз кѣарап, эшитип турду. Эки аскерчи юсю бла атлап, атасыны отоууна да кирдиле. Аладан алгъаракъ тонагъан болур эдиле — была сукъланырча зат тапмай, Болатны жамычысын чыгъардыла да, жаратмай, атып кетдиле.

Айшатны кѣайгъысы эсинден кетмей эди. Эллилени алып кетген машиналаны биринде болса эди ол, Халиматны кѣзю жетерик эди. Алай не кюрешди эсе да, анга ушагъан, бу ол болур дерча тиширыу кѣрмеди. Ишекли эди Халимат, жүрегине бир тюрлю кѣайгъы кѣонуп Айшатны чакъыргъан ауазын эшитгенча, хали тюрленди. Кърымгъа жарсыуу окъуна сотурланып, алгъынча инжилтмейди.

Тѣзалмады Халимат, хапчюкlege, маллагъа жан атып, бу жортууулла селейсинле деп, олтуруп туралмады. Къыйын саусузланы бла шашханланы кѣюп кетген эселе, сора Айшатха ким жан аурутурукъ эди? Ёлюп иш кѣалып, аны ючюн атып кетген болурламы? Жүрегине тюшгенинге ийнанып, Халимат ууакъ кѣалтырап башлады. Аягъы басханны кѣзю кѣрмей, мыллыгын жолгъа атды. Терк кысхартыучу жолу, бусагъатда ол жер этегине баргъанча, узакъ кѣрюндю.

* * *

Айшат арбазында эки чыпынны арасында гуппуш болуп тура эди. Халимат болушур адам излегенча, тийреге кѣарап, сора мычымай керексиз адыргысызлыгъын ангы-

лап, эгечини къатында шош сюелип, дууа окъуду. Тобукъ жастыкълай, гитче жастыкъчыкъ табып, Айшатны башын анга салды. Сыртындан жатдырды. Санларын тюзетирча туююл эди. Къол аязы бла сылап, кёзлерин жумаргъа кюрешди. Бир кёзю жарты-къурту жабылды. Башхасыны кирпичкери кёз чунгуруна кирип, къатып, Халиматны къол аязындан сыпдырылып, артха къачып кете эди. Апасыча тегерек болуп, мутхуз жылтырап, кёкге термилген кёз айтханын этерге унамады. Айшатны бир къолу, жингиригинден сынганча, къабыргъасына ючгюл къатып эди, башхасы, кёкюрёк туюмелерин тешерге ашыкъгъанлай, жүрөк аузуна хаух салынып. Халиматха нек эсе да алай кёрююп, тюзетирге умут этди — гыжы билек тюзелирге унамады. Къалай ёлдо, къачан, не заманда деп эсине келтирмей тура эди да, бусагъатда Халиматны эсине дыркъ деп ол оюм келди да, жүрөк аузуна салынган къол туюнде къан юйюшгенни кёрдо. Сюнгю бламы урдула, окъму тешди ёшюнюн — аны юсюнден Халимат сагъыш этмеди. Экинчи узалгъанында, Айшатны кёйну, ары бирле мамукъ салгъанча, бир тюрлю жумушакъ кёпчюгенин да сезип, ол уюгъан къандан толуп тургъанын ангылап, жилиды. Ары дери Айшат жукълап туруп, энди, бусагъатда ушкоклу аскерчи жетип, артыкълыкъ этип кетгенча болду. Сени уа ненги ёлтюрюп кюреше эдиле, харип, кимге сауутсаба кётюргененг деди. Анда-мында чабышып, харакетхапчюк жыйып, айланган ушкоклу адамла эштсинле деп жилимай эди. Таулагъа, сыртлагъа къарап, терекледен, ташладан ёпкелегенча жилий эди, ала тизилишип дууагъа келликча. Бютюнда Халиматны инжилтип, таралтхан Айшатны жумулургъа унамагъан кёзю эди. Апасылай тегерек болуп, ачылып къалгъан. Кимни кёрюрге термиле жан бердинг, жазыкъ сен деди Халимат. Жилипла кибик эки жашы да бир кюн жоюлгъанларына ийнанмай, сакълагъанлай, термилгенлей жашады. Жангыз кызын босагъа юсюнде къапладыла. «Бластны» аркъа жигиди деп махтаныучу Ахматындан къагъыт журун окъуна келмеди. Азмы эди Айшатны ёле туруп кёрюрге термилгени? Кёкге ол аралмаса, ким аралырыкъ эди? Жат энди, харип, тынчай, барысын да къапханса. Ёлген къабырда тынчлыкъ табады дейдиле. Жазыкъ эгечиме анда да болмаз тынчлыкъ: жумулмай къалгъан кёзю къабыр къангаларын тешип, кёрюрге термилгенлерин излей-излей, ёмюрге да ёчюлмез. Къарылгъач болуп, учуп айланса да табылмаз, энди онг жокъ кёрюрге. Тамата эгечигизме, элни мажалы мени жукка сютюмю ичип адам болгъанды, дерге бек сыйюучю эди

деп, эсине тюшюрдю Халимат Айшатны тил тюбюнде айланыучу сёзлерин.

Бу сёзле эсине келгенлей, Халимат шошайып кяалып, сагъышланды. Марков кетгенди деп тургъанлыкъгъа, аны хатасы уа жетген болмазмы, бу къара катышда кеси келип уруп кетген эсе да, аны ким кёрлюк эди. Мен эллилени тамата эгечлериме дегенде Айшат, бети кызылкъолан болуп кяалгъан хапар жюрюй эди. Да, энди айымыды, ёл-тюрген эсе да. Марковла азмыдыла, биягъы мында жашагъанланы тамата эгечлериме депми сюелди, кяайдан тюзелген эсе да ол сёзге деп жарсыды Халимат. Бери келген сауут-сабалыла суймей эдиле кесин тамата эгечге санагъанны: ала барысы да кыралны адамларыдыла. Кырал адамы уа унаймыды таматалыкъны башхагъа берирге? Мен тамата эгечме деген болур эди, да харип, хар замандача, алай эсе уа мен тамата къарындашма деп сермеген болур ушкогун кырал адамы. Жат энди — тамата эгеч да жокъ, ёсдюргенлеринг да жокъ. Бош алдана эдинг, жарлы эгечим, кырал адамы тургъанлай, тамата эгечлик санга жетерик туюл эди.

* * *

Оngu тауусулуп, арып Халимат солууун айландырды, белин тюзетди. «Жазыкъ эгечим, нек эсе да жер да кяайрылыпды санга», — деди. Билялмайбыз палах кяачан келип басарын, ёлюм хакъ болгъанын, кесинги темир терек сунуп, башхаланы тереклерин аудурургъа кюреше эдинг. Мен кечгинлик береме, аллах да кечсин гюняхларынгы деп шыбырдады. Алай айтып, жангыдан сагъышланды. Гюняхны эсине келтиргени ючюн сокъуранды. Не гюняхы боллукъ эди анча кыйынлыкъ сынагъан жарлы тиширюну. Ёшюнюн сюнгю тешип ёлген жарлы эгечини. Ол оюм Халиматха эс тапдырды да, жангыдан кяабыр кязып башлады. Кыйын эди саусуз тиширюгъа аны кязгъан. Топуракъ, зыгъыр эришленип, кяабырны кяабыргъа ушатыргъа коймай эди. Огъесе Халимат кесими мадарсызды? Болурму эди дуняда андан сора эгеч эгечге кяабыр кязгъан. Олму алгъа сынады таулулагъа артдаракъ келлик азапны? Алай Халимат алыкъын билмей эди кёп тиширюла ёлгенлерине кяабыр кязаргъа термилип, кязар онглары да болмай кяаллыгъын, ёлгенле кебинсиз, жаназысыз, анда-мында атылып кяаллыкъларын. Бусагъатда аны билсе эди, Айшатны жаннетге учхан чыпчыкъ сунуп кюяр эди: ол, не десенг да, туугъан жеринде жан алгъанды, кёзлерин туугъан жерини топурагъы жабып жатарыкъды.

Къабырны ишлеп, жарашдырып Халимат кеч бошады. Андан сора ангылагъан эди ол эзилгенин, башында гюлмендисин тап этерге билегин окъуна кётюралмагъанын. Кетерге керек эди. Барып, атасыны журтунда кечесин оздуургъа. Алай къоркъмай къалай барсын: элде аскерчиле кёп эдиле — юйлени, хуналары, таш тюплерин окъуна къармап айланганла. Уруп къаплап къояргъа артха турлукъ туююдюле. Жанын сакълар ючюн Халимат энди, керти да кесин сакъат тиширыуча жүрютюрге керекди. Жангыдан Хабла болургъа. Къыралны адамлары телиге тиймейдиле деген эди анга жазыкъ Фаризат, сен насыплыса деп. Бюгюн да аны ючюн къойгъандыла илишаннга салмай.

Алай былайда Халимат кесн кесине айып этди, жанын сакъларгъа кюрешгени ючюн. Эллилери болгъанлай болмай, башха къадар излегени ючюн. Ичине кирип сорсала да, айтыры бирди — керекмейди анга энди жашау, къырыргъа алып кетген эллилеринден энчи, не медет, ана жүреги Халиматны не сезиминден да кючлю эди. Бир кесини жашауун энди ол къара шайгъа да тергемейди. Кърым эди аны жашаугъа илинирге кюрешдирген, тёрт аякъланып къалса да, ёрге туруп онгу тауусулуп, сабийини къадарын билгинчи, мадар излегенден тынмаз. Садакъа жыйып жашарыкъ эсе да. Дунияда акъылындан шашхан пакъырала кёпдюле. Ол да аладан бири болуп жүрюр. Садакъа жыйып, элден элге барып айланганлагъа жол ачыкъды, киши къарыуламайды.

Бу тюрлю оюму тиширыуну таукеллендирип, аллахха шукурландырды. Акъылындан шашханды деп адамла сёз жайгъанларын энди ол насыпха санады. Къадарына ыразы окъуна болду. Сора аллах мени эллилеримден энчи нек этди, манга берилген насып хурттактан окъуна айырып, деди тиширыу, Кърым табылып, этегине къысылып тургъанча.

Ол халда сагъышлагъа берилип, кетейим-къалайым бола, эки къабырны ортасында Халимат кёп заман оздурду. Юйге кирип, кечесин анда атдырыргъа базырмай. Ары кирсе, тонаучу зат келип, ёлтюрюр деп къоркъта эди. Жашагъан дуниясында ол шайтандан-жинден къоркъуучу эди. Айыудан-бёрюден, азмыды къоркъур зат, тиширыу жангыз къалса? Алай ала барысы да бош эдиле. Жахиллиги. Адам адамгъа жетдирмеген хатаны бир киши да этмейди. Кесинги сакъларгъа сую эсенг, адамдан сакъла, аны кёзюне урунмай туургъа кюреш. Халиматха уа жашаргъа

кимден да бек керекди. Кърымны тапхынчы ол къарнына, жүрек аузуна жүз сунгю кирсе да ёлмезге жүрешир. Жокъду аны аллай ырахатлыгы — ёлюп, жер тубюнде тынчайып къалырча. Бир бирлерине адамла этген артыкълыкъдан къачып, топуракъ тубюнде бугъарча. Бусагъатда ёлюп, къабыр юлюшюн тапхан насыпды. Алай эркинимди Халимат аны излерге, аны табып, ёмюр жүкъусуна бери-лирге? Хар адам ёлюрден алгъа гюняхларындан, аманатындан азатланыргъа борчлуду. Ол борчну тамамлагъынчы Халимат ит ылыгъын сынаргъа, сюрелип айланыргъа угъай дерик туйюлду. Аланы барысы да аны башы бла ётериклерин да биле эди. Алай ол дуняда даусуз туйюлду: Къоркъмазны аллында суюлгенде аманатынга улуу кёллю болмагъанма деп айтыр ючюн неге да тёзер...

Тиширыу кеси кесин кёллендирип, тап, хомухлукъгъа нек хорлатама дегенча болуп, Айшатны юйюне кирди. От тиргизип, бир къабар зат мажарыргъа жүреше, кечеден тангнга къалай чыкъгъанын эслемеди.

* * *

Халимат арба таууш эшитип уянды. Ол къапхакъ башында жолда келе тургъанын Халимат ангылады. Тыхырдагъанына кёре, ат арбады, ашыгъып келеди деди ичинден Халимат. Озуп кетерик сунуп, аллахдан тилек эте, жеринден тепмеди. Тап, эркин кымылдаргъа окъуна къоркъуп, юйюню таш мюйюшюне бегирек кысылды. Солууун тыйып. Алай арба къапхакъ башында жол айырылгъан жерге жетди да, сайгъа бурулду. Сайда Айшатны жангыз межамын марап келгенин ангылап, Халимат арбазгъа чыкъды. Танг аласы таза хауада туякъ, чархла тыхырдагъан тауушла узакъгъа жайылып, тау этеклерине жетип, чачылып, анда-мында эшитиледиле. Дуняда арба тыхырдагъан бла кыжылдагъандан сора абери къалмагъанча. Эллилени тюнее машинала бла энишге алып кетип, бююн а, сокъуранып, арбала бла артха къайтаргъан сунуп, къууаннгандан тиширыуну тамагъы бууулду, борбайлары кырккылып къалып, суюлген жеринде чыпындан тутду. Кёзлерин къургъакъсытып, черекни аргъы жанында жолгъа къарады. Ат арбала тизилишип, къууушуп келе эдиле. Кёпюр къулагъына жетип, Улуу элге бурулгъанлары кёзден ташая, кюнлюм бетледе ууакъ эллени сайлагъанлары ары ёрлеген жоллада къауум-къауум болуп. Къайры къараса да — арбала, атлыла.

Халимат былайды деп, бир тюрлю оюм этгинчи, Айшатны межамын сайлагъан атлы улоу да жетип, арбазда тох-

тады. Арбадан мыйыкълы киши ашыгъышлы тюшюп, ашыкъмаса неден да къуру къаллыкъча, тюзюнлей тиши-рыуну юйюне келди. Арысы-бериси болмай, эркин атлап, юйге кирди. Ол кезиуюню марап тургъанча, Халимат ар-тына-аллына къарамай, келгенни кёзюне экинчи урунмаз акъылда арбаздан кери болургъа кюрешди. Урларгъа, то-наргъа уялмагъан, къарыусуз тиширыуну ёлтюрюргсми уяллыкъды? Кимден къоркъурукъду? Бу тийреледе Хали-матны къорууларыкъ жокъду. «Бласт» аны жол жанында ёре чёпден да учуз этип, малтагъанды. «Бласт», къырал малтагъанны уа жерге кёмген адамлагъа хычыуун эди.

Халимат терк, къыстау бара эди. Къайры, нек? Ёлюр гебенек кесин отха атханлай этмеймиди? Тиширыу бир ке-сек сабырланып, атасыны юйюне ашыкъгъанын, аны тонай тура болурла деп ашыкъгъанын энди ангылап сейирсинди. Тонай эселе да — анга не мадар. Къутургъан суугъа балта бла чапханлай. Кимни аллын тыяллыкъды ол? Тыяма деп кюреширге да керекмиди. Къалгъан-къулгъан харакетден анга не файда — башынамы урлукъду. Алай былайда Кърым жангыдан эсине тюшюп, тиширыуну таукеллендир-ди. Аллах буюруп, сабийи табылса, керек эди анга бир къысылыр жер, от тиргизип турурча мюйюш. Ол табыл-гъынчы Халимат пакъыралыгъын этсин, Хабла болуп жаш-шасын — андан сора уа?

Умутундан тюнгюлюп къалалмай, тиширыу бешиги те-биретилген журтха келип, туурасында тохтады. Экеулен отоулагъа кирип-чыгъып, тапханларын эки ат арбагъа жюклегенлерине къарап, кёп сюелди. Арбазгъа кирирге, сёз чалындырыргъа базынмай. Алай тонаучула къоллары-на балта, ылытхын алып, Болатны юйюню эшигин, терезе-син къобара башлагъанларында тёзалмады.

— Неди ол этгенигиз, сизни аллахыгъыз жокъмуду? — деп сёлешди. Эки киши да тохташып, бу тиширыу бизге тырман эшитдирирге къалай базынды, кеси да къайдан чыкъды дегенча, сейирсинип къарадыла. Халимат арбазгъа къысха келди. Бири сакъалына акъ ургъан, орта бойлу киши, башхасы уа — жаш, отуз жылгъа жууукълашхан.

— Санга андан не жетеди да? — деди тамата гудучу, ачыуланнганын жашырмай.

— Бу мени юйюмдю, атам ишлеген. Тёрт эгеч бла юч къарындаш болуп мында ёсгенбиз.

— Бош, хужу къалгъан юйню таурухун айтаса ким эсенг да.

— Мен саума, кёрмеймисе, — деди Халимат.

— Сау эсенг да терк думп бол былайдан, — сакъаллы

киши балтаны кьолунда ойнатып, кёремисе муну дегенча этди.

— Эндиге дери эшик, терезе керекли жашагъан эсенг, азмыдыла мында бош кьалгъан мекамла. Ёмюрюнг тауу-сулгъунчу ташысанг да, жетерикдиле санга бузар юйле.

Тиширыуну сёзюне кьулакъ салгъаннга ушап, сакъаллы киши сабырланып, ары да, бери да къарады: кёзю жетген жерде арбазында ат арба тохтап турмагъан юй эслемеди. Кёпюр кьулагъындан Уллу элге айланнган арбаланы ты-хырдагъанлары да юзюлмей эдиле. Энди ол кёз къаратыр-ча мекам излеп къалай айлансын. Айланса да бирле бий-лемеген арбаз табарыкъмыды? Аллах алай буюргъан болур эди, бу мекамны жаратды да тохтады. Энди бу мекам аны мекамыды, къадар берген ырысхысыды. Бир пакъыра ти-ширыуну келип юсюне сюелгени сейир туююлмюдю. Гу-дучуну къаны къызды. Хар ким арбаларын толтура тур-гъанда заманын оздургъанына сокъуранды.

— Тап сёлешгенликге, тели тиширыуду,— деп шыбыр-дады жаш, таматагъа жууукъ келип.

— Ангылагъанма. Бар, ишинги эт. — Сакъаллы биягъы эшикге жабышып, балта бла аны тубюнден ёрге кётюрдю. Ауур эмен эшик безгилеринден чыгып, бир жанына жам-пикленди.

— Аллахынг бар эсе, кьоюгъуз, динигизден чыкъма-гъыз. — Халимат эшикни кыйырындан тутуп, кётюрюрге кьоймады.

Бурун сюеклери туруп, кёзлери кюл бетли болуп, гуду-чу тиширыугъа алай къарады.

— Сен мында не айланаса, тели болгъанынгы мен бил-мегенми сунаса. — Сакъаллы балтасын сол кьолуна кёчу-рюп, онгу бла тиширыуну тюртюп ийди. — Бусагъатдан мен сени баш токъмагъынгы юздюрсем, манга саугъа берлик-диле, билемисе сен аны. Къуру мындан.— Тонаучу экинчи кере тюртгенде да жыгъылмады Халимат. Тентирей барып, юй кьабыргъагъа таянды.

— Харам къанынга боятма мени, кет. — Сакъаллы Ха-лиматны ючюнчю кере да сермеди. Тиширыу тентирей ке-тип, кьолун илиндирип зат тапмай, жыгъылып, имбашын неге эсе да урду. Неге урду — олму эди къайгъысы. Ачы-гъанын-къалгъанын сезмеди. Борбайлары бир тюрлю кюч-къарыу табып, ёрге турду. Эр кишини бетсизлигими сес-кендирди, жюрегин къастлыкъ сыйырды. Жашаудан тю-нгулюп къалып, ёлсем да бу гудучуну бир ачиталсам эди деп термилди.

Тёгерегине къарап, жукъ эслемей, халжаргъа кьууулуп кетди. Анда кёзюне уруннган юч бутакълы сенекни сермеп,

артха айланды. Кертда, экисин да уруп кяаплап кьоалдыкча алай келди ол.

— Аллах барды, биригизни ичин а мен да тегяллыкма — Халимат арсарсыз эди. Бош батыр болама деп эсине да келтирмеди.

Сакчаллы киши эшикни арбагча таяндырып, симсиреп сюелди. Тиширыуну халын жаратмай, кьутургъан адамгча ушатып. Бетинден кяаны кяачып, тобукъ тюплерине кьарыусузлукъну ууу жайылгъанын сезди. Тегерегине сагъайды: ётген-сётген арбаланы, анда-мында арбазлада тохтап тургъанланы иелери ала кьайгъылы туююл эдиле.

Бир гажайны ёлтюргенлигиме ким сурарыкды. — Тамата гудучу асыры ачыкъ жерде тиширыугча чабаргча суймей, артха кетип, башха отоуну эшигин кьобарып башлады. Халимат ызындан келди.

— Тот сенек ичинге киргинчи тохтарыкгча ушамайса,— деди ол,— ёмюрюнде кишиге хыны сёлешмеген тиширыу батырлыгъына сейирсинип. Кьайдан келген батырлыкъ, кюйсюзлюк эди ол? Ёз жанын сакълар ючюн бир атлам этип ташха узалмазлыкъ тиширыугча. Огъесе ата юйюн бузгъанларына тёзалмай кяанымы кьайнады, неда Кърым ючюнмю талашыргча хазырды?

Жашчыгъы эсине тюшгенлей, Халимат бютюн батырланды. Сенекни сабын, аны эзип кьоярыкча, кьаты кьысды, гуппурланып, эшикни кьобара тургъан кишини сыртындан сора жукъ кёралмай, анга керилди. Уралмады: жашыракъ гудучуну эсге алмагъан эди да, ол жетип, тиширыуну табаны бла сермеп, жыкды. Халимат жыгъылгъан жеринде сойланып кьалмады, сенегин да ычхындырмады.

Тамата тонаучу балтасы бла тиширыу таба атлады. Алай нек эсе да сокъуранып, балтаны негерине узатды.

— Мында НКБД-ычыла бла аскерчиле ары-бери оза тургъанларын унутма,— деди жаш.

— Билеме. Кьоркма, бусагъатда таулу итден да учузду. Сора аны сурар адам да жокъду. Ма, ал кьолунга.

— Угъай, мен тиширыуну балта бла ураллыкъ туююлме. Андан эсе кетип, башха юй излейик.

— Атангы башы, быллай мекям табарса энди,— сакчаллы негерини анасын махтап, балта сапны кьыйыр аласындан тутуп, желкеси бла уругча хазырланды. Сёз айтмай, тишлерин кьаты кьысып, Халимат таба сакъ-сакъ атлады. Сёз айтыргча, кьычырыргча тиширыуну да тили айланмады. Эки кьолу бла сенекни сабын кьысып, аны гудучугча бурду. Кьарамлары тюбешдиле — тиширыуну бла сакъалына акъ кирген кишини. Урларгча бла тырнар-

гъа келген талакъ солуу этип, сохан ийисин Халиматха урдурду. Тиширыу кёзюн къакъмады — ол былайдан сау къутулмазын билип, жашауундан тюнгюлюп, ырахат эди. Сенекни къарнына бир жетдирейим ансы, къалгъаны неди дегенча. Дунияда андан уллу магъаналы иш болмагъанча тириленди. Ол ишин тындырса, аллахны ыразылыгъын алып, Къоркъмазгъа да бир мадар, себеп табыллыкъча. Нек эсе да сакъаллыдан къоркъмай эди. Тиширыуу къоркъмагъанын, артха турмазын ангылап, тонаучу абызырады. Къолунда балта шош-шош тыпырдады. Алай ол, не десенг да, эр киши эди — тюз да юйню башында керох атылгъан таууш чыкъмаса эди, ким кимни онглары аллах биле болур эди.

Экиси да ары таба бурулдула. Халимат олсагъат «сыйдамбет» НКБД-ычыны танып, кеси да ангыламагъан бир тюрлю сезимге хорлатды. Не этип жюрюй эди мында «сыйдамбет»: къыралны кир ишин тындырыпмы? Алай ол таулуду, малкъарлы жаш, аман-иги эсе да, аны бла ана тилинде сёлеширге боллукъду. Ол эди энди мында аты таулугъа аталгъан, миллетин ашырып, ызындан къарап къалгъан. НКБД-ычыланы суймей эди Халимат, «сыйдамбетни» уа тансыкълады, уялмаса, ол унаса, чабып къучакъларыкъ эди.

— Не демлешесе жарлы тиширыу бла, не болгъанды? — деди «сыйдамбет», арбазга тышюп. Аны нёгери оруслу офицерни да таныды Халимат.

— Эта женщина дебильная — деди сакъаллы, ашыгъып, къыралны бир уллу душманын кеси тутуп, аллын тыйып тургъанча.

«Сора не эди да ол болгъанлыкъгъа», дерик эди да «сыйдамбет» — айталмады, базынып. Таулуну ыспассыз, итге тенг этерге кюрешгенлеге аны къаны къайнамай туююл эди. Болсада этер амалы жокъду. Ол — Таштуланы Омар — къырал законну къаты тутама деп, атын иги бла айтдырмагъанды. Алай къыралны миллетине сынатхан зорлукъ аны жумушатхан эди. Адамланы тутдуруп, къыйнап тургъан Омар окъуна сау халкъны туюп этерле деп ийнанмай эди. Башы барып тийгинчи.

— Ол пакъыра жыя айланган сакъат тиширыуду, сиз а аны юйюн оя турасыз, — деди НКБД-ычы.

— У нее нет дома — деди сакъаллы.

— А твой дом где? — деди оруслу офицер, тиширыу жанлы болуп.

— Там, далеко. — Гудучу къолу бла къайдан келгенин кёргюзтдю.

— Ну и убирайся туда, пока тебя не арестовали за мародёрство и попытку убить человека.

— Ну, полно. Верни взятое обратно и грабь в другом месте,— деди, ачыуланып офицер.

Орус тилден Халимат хоча болмаса да, офицер аны кьоруулагъанын, аны басынчакълагъан тонаучугъа тырман жетдиргенин ангылады. Олсагъат жүрек къатылыгъы тешилип, борбайларын къарыусузлукъгъа хорлатды. Тобукъ тюплери, кьоллары къалтырап, сюелген жеринде чёгюп къалды. Энди ол аны хатасындан, кертда, тонаучулагъа бир палах жетмеги эди деп да кьоркъду. Сюймей эди ол адам ачырын, тап, анга аман ниет тутханла окъуна. Халимат мындан ары кесин къалай тутарын, къалай жүрю-түрюгюн билмей, мен терс болгъан болурма, дерге умут этди. Жамауаты, халкъы кысталгъан жерде анга не жетеди? Атасыны юйю бла энди аны не иши барды? Терезесин, эшигин кьобаргъан угъай, лагъым салып атдырып кетселе да. Алай жукъ айталмады. «Сыйдамбет» къатына жууукъ келип сёлешгенде да жууап къайтаралмады.

— Адамланы кёзлерине урунма деген эдим да мен санга, жазыкъ тиширыу,— деди Омар, шош, жумушакъ ауаз бла.

Анга ариу айтыргъа адам табылгъанына кёлю толуп, аллахха, адамына да ыразы болуп, Халимат жиляргъа аздан къалды. Жилярыгъы ёрге, тамагъына уруп, тамагъына къаты кьуршоу салыннганча болду. Эки кьол аязы бла да аузун басып, титиреп къалтырады. Артдан-артха къалтырагъаны кыстауланып, тиширыуну уруп-уруп, санларын ёрге-энишге тартдырды. Кьоллары аузундан ычхынып кетдиле да, Халимат башын юй къабыргъагъа кысып, шош таралды. Аны алайлыгъын кёрюп кёлюмю такъырланды, нек эсе да, Омар бир жанына бурулуп, тийреде абери кёралмай иги кесек сюелди. Сора тамагъы бууулгъанын, кёл такъырлыгъын хорлап, сёлешди.

— Хайт дерге кюреш, мен бу тийреледе бираз турлукъма. Кишиге тийдирмем. Кьолумдан келсе, жашчыгъынгы табаргъа да болушурма.

Жилягъанын, къалтырагъанын да тыйып, НКВД-ычгъа ёзден сёз айтыргъа, ыразылыгъын билдирирге керек эди. Алай болалмай эди. Хужу къалтырауукъ онглап, сёлешалмады.

* * *

Халимат эрттенлик намазын кыылып, сора намазлыкъдан туралмай, чёкгенлей иги кесек заман оздурду. Кюнню сёдегей тыякълары терезени миялаларына кьонакъ болуп,

дунияны иги заманындача, отоуну кѣбыргъаларына алтын суу ичирдиле. Жугъутур териден намазлыкъны зыбыр тѳюне кирип, жылтыратып жылытдыла. Насыбым да бар эди мынга сууукъ кѳол жетдирмегенлери деди Халимат, кѳлю намазлыкъгъа кетип. Аны анга Кърымны атасы мажаргъан эди. Сау жылны кѳзюнде отоууна кирип намаз эталмай, къайда болса анда ботасын жайып айланганды. Охо да, аллах кечсин, атымы Хаблагъа чыгъармасала эди, къадар не кюн кѳргюзтюрюн, не сынатырын бир аллахдан сора ким биллик эди деди тишируу, кѳоншусу Фаризатны сѳзлери эсине тѳшюп. «Къырал эслилени, акъыллыланы жояды, ансы телилеге тиймейди. Бу дуняда Хабла болгъан игиди»,— деген эди ол. Ётюрюк айтмагъанды, эгечлери, ахлулары жоюлдула. Эллилерин думп этди. Халимат а ёлюмден ненча кере кѳутулду. Керти да, барысындан да ол тели болупму сакъланды. Огъесе Кърым бирсиледенми насыплады?

Андан-мындан башына тюрлю-тюрлю сагъышла келе, ёчюле, Халимат дагъыда кѳп олтурду. Сора эси шошлукъгъа бѳлюндю. Тышына сагъайды. Бирси кюн, тюнене да ол хахай-тухайдан, арба тауушладан толугъа эди. Тишируу, сейирсинип, арбазгъа чыкъды. Ары да, бери да къарап, терезесиз, эшиксиз юйлени кѳрюп, ийнаныргъы келмей, асто деп ийди. Кесин тыялмай, орамгъа кѳууулду. Кѳп жылладан бери бу тийреледе адам жашамагъанча, жамаутны ёлет эртте къыргъаннга ушай эди. Юйле терезесиз, эшиксиз къалып, бокъурла болуп, Халимат таныучу мажаракъларыны уа кѳуру кѣбыргъалары сюелип. Душман аскери кирип, от салып кетгенлей.

Алай, тишируу сунганча, тийрени шошлукъ бийлеп да тѳюлджю. Элни ёрге жаны табадан бир тунукъ тауушла эшитилип, сора ала кѳп болуп, тѳгереке жайыла да, дагъыда шошя турадыла. Къошуну, агъачы сылтаусуз сакъланган мекамла бла кюрешедиле деди. Къолайлы юйле эдиле деп кѳошду дагъыда.

Халимат кишиге айып этип, налат болсун деп окъуна айтмады. Мекамланы оюлгъан, тоналгъан тауушларына сансыз тынгылап турду. Жашау мен сунганча болмаз эди деди. Алай жамаутны мындан кыстагъан къырал, тамбла сокъуранып, аны къайтарса, ол не этерикди, къайда кечинирикди деп жарсыды, кертда эллиле къайтып келип, кирир жерлери болмай къалгъанча. Жюреги бойсунмай эди, ийнанмай эди къырал халкъны туугъан жерин сыйырып кѳоярыкъды деп. Ол оюмуна кѳлленип, эс табып, мекамладан бирине бурулду. Къышхыр неда нартюхчюк мажарыр муратда. Алакѳз сау, шау эсе да билмей эди Халимат.

Гюняхына кирмей, аны къайгъысын этерге керек эди.

Терезе, эшик жанлары къобарылгъан юй былаймы болады дегенча, тиширыу сокъур мекамгъа къарап, арбазда кѣп сюелди. Кирип барыргъа базынмады. Кѣзлери чыгъарылып, туйюлюп, ырмах болгъан деменгили жаныуаргъа ушай эди юй. Тылпыуу, солууу юзюлмеген мекамны ичинден къууут ийис къатыш жылы тылпыу ургъанын сезип, жол азыкъгъа хазырлагъан болур эдиле деди Халимат. Алалмай кетгендиле. Не болса да, аллахдан кечгинлик тилей, тиширыу келип, босагъа юсюнде тохтады. Сюнгю кирип, къуууту къанай тургъан тулукъну кючден сюеп, къабыргъагъа таяндырды. Андан арлакъда юй тюпге къалын жайылгъан къызыл къурмачны къол аязы бла жоккуландырып, бир кесегин алды. Сугъанакълыкъ этип алмайма, аллах шагъатды. Алакѣзге алама деди тиширыу ичинден. Ол да ъксюздю, жарлыды, жюйрюклюгю бла ариулугъу башына жау болгъан. Сууаплыгъы иесине жетсин, ълген эсе да, сау эсе да.

Энди тор ажрни табаргъа керек эди. Къайда, къалайда излесин? Тап, гудучула тутуп кетген эселе да билмейди Халимат. Ненча кюн озду ол аны жокъламагъанлы. Акъыллы, ъхтем мал, кийикленип, агъачхамы кетип къалды огъесе, неден да тюнгюлюп, аны къуууп айланган гудучулагъа бой салыпмы къойду?

Ол оюму ызындан сюрюп, ашыкъдырып, Халимат жарты оюлгъан кешенелеге, къалала агъарыучу жерге терк жетди. Хар ышыкъгъа бара, излей кѣп жюрюдю. Сакъламай эди Алакѣз Халиматны. Жокъ эди ол бу тийреледе. Айыпмыды агъачда бугъуп турса да, игисагъан алай болсун. Тиширыу умутун юзмей, гелеулю сырт бла ърге айланды. Андан ары бийик таулагъа дери жайылып ъсген агъачда табар акъыл этип. Кѣпмю, азмы барды — тюртю терекчикни тюбюнде бойнакъ итни кѣрюп тохтады.

Ит къуйругъундан чѣгюп, Халиматха къарады. Аны къарамында тиширыу бир тюрлю хыйлалыкъ, чамлануу-лукъну илишанын эслемеди. Кѣзлери, жапысы бла, чѣкген халиси бла да жалыннганын, болушлукъ тилегенин билдире эди бойнакъ. «Бир зат бер ашаргъа, мен сени таныйма, сен а таныялмаймыса мени?» — дей эди итны къарамы. Тиширыу аны ангылап, адыргы этди.

— Не берейим мен санга, харип.

Бойнакъ жумушакъ ауазгъа кѣлленип, умутлу да болуп, кючюкча сынсыды. Тиширыуну къатына келип, чарыкъ бурунларын жалап, дагъыда жерине къайтып чѣкдю. Бир къабар зат бермей озуп кетеди депми къоркъду огъесе иесине термилгенинми билдире эди, нек эсе да кѣкге къа-

рап, къысха-къысха улуду. Бойнакънымы сакълай эдиле — андан арлакъда, узакъда, жууукъда да башха итле улудула. Къарап-къарагъынчы гелеулю сыртла, къол ичлери, жар тюплери итлени сарнагъанларындан толуп къалдыла да Халимат, обаланып, жеринден тебалмай турду. Ачыуларындан жетип таламагъа эдиле деп да къоркъду. Алай жашагъан арбазларындан искилтин этилиниген итле андасанда кёзлерине уруна, эл орамларында жюрюучю адамны кенгден окъуна танып, тарыгъыуларын анга эшитдирди. Иелери къайтып келирлерине ийнанып, босагъаладан айырылыргъа унамай, сакълап, гудучулары кыстаргъа кюрешип азмы термилди. Гудучулары хорлаялмай, кеслерин хорлатып, акъсакъ-токъсакъла болуп, башларын алып элден тышына чыкъгъанла, умулларын юзмей, арбазларын кенгден марай эдиле. Дуния алай бузулуп къалмаз, иелерибиз келирле да артха чакъырырла деп. Киши келмей эди. Энди уа элли адамны кёрюп, хар бири кесини юсюнден хапар берип, билдирирге кюрешгеннге ушады. «Мен былайдама, мен да», — дегенча. Сынсыгъан, жиягъан, улугъан, итле кёпден кёп болуп, ёрге, таула, агъач таба жайыла баргъанларын Халимат эшитип, сезип турду. Ол да ала бла бирге жияй, сейирсинди. Итле, харип, кёп кырылгъандыла. Аскерчиле, гудучула да аямагъандыла аланы. Сора къайдан жыйылгъандыла быллай бир болуп, хар терек, таш тюрча. Улуу, жияу тауушлары сыртла, тёшле бла ёрлеп, таулада, агъачны теренинде тунчугъурча.

Тюз къатында чёгюп улугъан бойнакъдан башха итлени Халимат кёралмады. Алай тохтап, артха къарай да жияй, кетип баргъанларын а къулакълары бла ангылады: ёнгелеп, кетип бара эдиле итле. Бош къалгъан арбазлагъа, журтлагъа къайтып келмезча...

* * *

Алакёз Халиматны кенгден окъуна таныды. Алгъа талпынып, сора сокъуранып, ачыкъ жерге чыгъаргъа сюймеди. Тюнене, бирси кюн да аны бла кёп кюрешгенди. Юч-тёрт атлы болуп келип. Ол заманда ажир гелеулю сыртны башында эди. Элден къарагъан эслерча. Жут, къаст адамла эдиле. Атлары да жюйрюкле. Аркъан атаргъа кёп кере жууукълашып алай кетгенди. Къайтып келмезле деп ышаныу жокъду. Узакъда тургъан къайгъысызды. Агъачдан чыгып, кишиге кёрюнмей. Алай жалангач агъач хазнамыды — излеген кёрлюкдю. Халимат да эсле-

дими, эслемедими Алакёзню — хар замандача тири келмей эди. Арсарлы, сагъайып, тегерегине къарай. «Алакёз, Алакёз, къайдаса, харип», — деп селешди. Тиширыуну ауазы атха жумушакъ эшитилгени хычыуун кёрюнюп, озгъан къууанчлы кюнлери къайтып келгенча болду. Кёп кюнлени ичине сыйындырып тургъан кёлкъалдысын, ырмахлыгъын да унутуп, шош-шош къууушлады.

— Туз арбаны тартып жүрюген атха ушап къалгъанса да, жазыкъ сен, — деди Халимат, шыбырдап, Алакёзню жылы бойнун сылай. Ажир да жумушакъ гемхоту бла тиширыуну кёзюн-къашын дыгъыл этди, бир къабар зат излегенин билдирди. Алай нек эсе да нартюхню ашап башларгъа ашыкъмады. Гемхотуну ауурлугъун жетдирмей, Халиматны имбашына салып, тынгылады. Мудах эди ат, жокъ эди алгъыннгы тирилиги, чёрчеклиги.

— Жаратмайма халинги, аллах бирди, — деди тиширыу, аны аллында мал угъай, адам мудахланып сюелгенча. Тор ажир Халиматны жарсыгъанынмы ангылады, гемхотун имбашындан айырып, кёзлерин анга сагъайтды. Къан тамырлары чырмашып, къызаргъан кёзлерин.

«Сен мени кёрмегенли ненча кере жаралы болгъанымы билмейсе, — дей эдиле ала. — Гелеу кырдыкда къан ызларымы кёрмегенсе. Бойнумда, онг къабыргъамда ачыкъ жараларымы». Алай Халимат келе-келгенлей окъуна эслеген эди адамла атха азап сынатыр ючюн къоймагъанларын. Адыргысындан бла мадарсызлыкъдан кюреше эди ол бусагъатда ажирни жалкъасын тарап, гырмыхладан таза-лап, «не этейим да мен сен жазыкъгъа, — деп шыбырдай. — Кесинг да былай нек титирейсе?»

Тиширыуну жумушакъ, жан аурутхан ауазы хычыуун эди да, Алакёз эс жыяргъа, тириленирге кёлленди. Болалмады. Санлары бойсунмадыла. Сингирлери тартылып, буруп, бут чабакълары ууакъ къалтырадыла. Алакёз кесин жашаудан тарыгъып, кишней, жер тырнай тургъан сунду. Тамагъы кьургъакъсып, суу тамычыгъа термилгенча, кюйюп баргъанлай болуп. Алай ол бош алдана эди: кишнемей эди, бийик туякълары бла жер да тырнамай эди. Ауур жюк кётюрюп тургъанча, терен ахтынып, башын энишге тутду, кырдык кюсеген сылтау бла. Арыгъан, жыл саны жетген малгъа ушады. Сора, тайлыкъда чабып, жортуп айланыучу заманы эсине тюшюп, ичинден тыкъсыды. Чаба барып, жардан кетип, кесин Черекге алдыргъанын тансыкълады. Арт кезиуледе ол кюн аны эсине терк-терк къайтып келе эди. Нек, къартлыкъмы мудах этеди? Ненча жыл болады анга — сегиз, он? Огъесе аны ёмюрю жюзле бламы

саналады? Огъесе желле кёкде булутну сюргенлей сюрюп, кёчюрюп, къууун айланганларымы кыйын кёрюнеди?

— Къоркъма сен, кыйынлыкъ ёлюм туююлдо, ол би-реуленин жашау кюнлерин юзеди, ёмюрню саркъыуун а тыялмайды,— деди Халимат Алакёзню жапсарыр мурат-да. Элни узайган ёмюрю малтанмаса, жашау жангыдан чирчикленир — ол хакъды.

Узайган ёмюрле келип, ат сыфатха кирип, аллында кырдык отлай турганча, тиширыу тор ажирге алай къара-ды. Ол тюрлю оюм эсине не хыйсандан келгенин, кыйдан, неден чыктыганын кеси да билмеди. Алай жүреги бир тюрлю жумушап къалып, аз заманны ичинде къууанч сезим-ни татлылыгын сынады.

Халимат Алакёзню бойнундан къучакълады, ёз къада-рын табып, аны къучакълаганлай. Жылыууна тынгылады. Ол да тынгылады, башын кётюрюп. Бир бири жарлылыкъ-ларын ангылап, энди бу дуняда тюбенирбизми, къалыр-бызмы дегенча, сюелгенлей турдула. Сора, ол тюрлю оюм-ну кёлюне алгъанына сокъуранып, ырыслады. Тор ажир Къоркъмазны атыды, сау эл къубулта келген мал. Кёплени бюкген, тюп этген азаплыкъны ол да чекди эсе да, бюгюл-меди, къажымады. Ол эди Халиматны жапсарып, таукел этдирген. Ийнанмай эди тиширыу Алакёзге хата болур да жашауу юзюлор деп. Къачан келгенди анга аллай тау-келлик, эртдеми, бюгюнмю огъесе бусагъатдамы? Анга да былайды деп айталлыкъ туююлдо. Болсада кёп сагъыш-ланып, не заманда да Алакёзге ёмюрлени сюйген атхача къарагъанын эсине тюшюрдю, сейирсинди. Тиширыуну кё-люне кёп тюрлю зат келе эди. Тап, бир ауукъгъа дерн ол ёз жарлылыгын унутуп, тёшле, тикле, таула, ташла да биригип, Алакёз бла жан-тёммек болганларына ийнанды. Эндиге дери киши ангыламагъанны ол бусагъатда ангылап, жашаугъа жангыдан кёзю ачылганча болду. Бар эди дуняда жамауатны сюрген, чиркитген уллу зор кюч. Элли-лени, жамауатны жеринден айырып, жерин, жамауатны да солууун юзерге кюрешген. Алай аны туугъан жерине бла эллилерине берилген кюч анга хорлатып къоймай, кесин тюп этдирмей, таулада, бу тикледе бла сыртлада къушлай учуп айланмаймыды, туякъ къагъып, жортмаймыды ол,— деп сорду тиширыу кеси кесине, тор ажирин сабырланып, нартюх бла жубанганына къууанып.

— Аша, харип, аша,— деди Халимат, Алакёзню ийнакъ-лай, бойнун, жалкъасын сылай. Нартюх чайналган тауун жүрегине бир тюрлю ырахатлыкъ берип. Бусагъатда ол тауушдан сора тийреде шошлукъну бузган зат жокъ эди. Таула, агъачла да анга сагъайып тынгылаганча.

Гажай бѣрю кѣпден бери жата эди арлакѣда, терекни аумасында. Тиширыу Алакѣзню кѣбултханына кѣарап, жумушакѣ, шош ауазына тынгылап. Сейирсингенми этеди огѣесе тансыкѣлагѣан — тиширыудан кѣарамын бурмады. Аяз кѣзлерине кирип, жилятып, кѣаматханда да башын энишге этмеди, тынмады. Тиширыу, хар замандача, назикди, гюрбю кийинипди. Ол кийимледен бир тюрюлю жылылыкѣ келиучеди да бурнуна, бюгюн да сизди аны — ол жылылыкѣны. Кѣурум, мирзеу ийнсни да. Мирзеу ийнс ючюн бѣрю Халиматха ыразы болду. Бу тѣшле бла сыртла да кѣан ийнсле керекли тѣююл эдиле. Жылны кѣзюнде кѣурумай, жайылмай, кырдыкга, терек тюплеге да сингип, кѣалынланып, аны эсиртип, кѣозутуп тургѣан. Андан эригип, безип, аз кюленими кѣачып айланиганды ол. Алакѣзню кѣоюп. Гажай кѣан ийнсден ѣнгелеп этмей эди алай — кеси тѣкмеген кѣан керекми эди анга. Тойгѣандан сора солургѣа, ырахатланыргѣа сюе эди ол. Кырдыкны, терек чапыракѣланы шошлукѣларына тынгыларгѣа. Не тюрюлю жыйыланы да бир бирден башхалыкѣларын айыра юйренген Гажай артдан артха гумухланып бара эди. Кѣан ийнсден башха жыйы алалмай. Жашау такѣыр, зукку болуп кѣалгѣанына юйренген кѣыйынды. Кѣайры кетгендиле айыу, тюлкю, кийик жыйыла сыртладан, агѣачдан кѣчюп, кѣан ийнс нек тунчукѣдурду аланы, Гажайны сангырау этип? Аны билиялмай, бѣрю кѣп кюлени изгилтип болуп, бугѣуп айланиганды. Жыйыннга кѣошулуп, кѣошулмай да ол кѣан тѣгерден кѣалмагѣанды. Тылпыуунда жылына, кырдыкны, ташланы бояп. Алай эчки жолла, ызла, таш, терек тюплери кѣан ийнс этип турурларын излемегенди. Мында эллени тийрелеринде жюрюй, кѣп затха тюзелген бѣрю, тап, гыржын, кѣууут, шаптал ийнслени окѣуна бир бирлеринден айыра юйренген эди. Хычыуун эдиле ала. Бютюнда токѣ заманында. Сора кѣайры, кѣалай гунч болду жашауну кѣууаты? Бѣрю, не сейир эсе да, аланы тансыкѣлай эди энди. Адамланы да. Адамла жашагѣан жерледе малла да кѣп жюрюйдюле — аны иги биледи ол. Керти, бу тийреледен алыкѣа малла кѣуруп кѣалмагѣандыла. Агѣач кѣыйырларында, тау этеклеринде эшеклени, ийнск, бузоу да кѣреди. Киши ызларында келип артха сюрюп а эслемегенди. Бузоуланы кѣатлары бла озуп, чѣгюп да марлагѣанды. Кесерге, жыртыргѣа кѣлю бармагѣанды. Алгѣын малла анга асыры ѣхтем, базыныулу да кѣрюне эдиле. Гажайны кѣозутуп, ачыуун бурнуна чапдырып. Энди уа бир тюрюлю эдиле. Мугурайып, кѣабыргѣалары ичлеринне

къатып, хар неге да сансыз — бѣрюге, кырдыкга да. Агъач къыйырында къашха ийнекни бузоун кѣргенлей а рахын, къыяулу баласы эсине туюшуп, аны унуталмай, жерге бауурланып, кѣн тургъан эди. Гажай кеси кесин ангылаялмай эди. Алгъынныгъ бѣрю туюл эди — жюреги тюрленгенди, бир тюрлю жумушап, эриулю болуп. Къалмагъанды анда не къастлыкъ, не къаннга жутлугъу. Бусагъатда уа ол Алакѣзню къатында тиширыуну кѣргенине къууанып, къууанчын билдирирге адыргы этди. Жатхан жеринден ѳрге къобуп, дагъыда арсарлыкъгъа хорлатып, жатды. Юйренмеген эди Гажай жюрек жумушакълыгъын сездире. Болсада тѣзалмады, туралмады жеринде — туурагъа чыгып, Алакѣзден арлакъда тохтады. Ажир нартюхден жухун айырып, башын кѣтюрдю да, шош-шош къууушлап, «къайда эдинг, охо къайытдынг эсе», дегенча этди. Гажай да къысха улуп ийип, жууаплады. Ол эди аны къолундан келген. Халиматны сескеннгенин да эслемей къоймады. Адамны, бютюнда Алакѣзге келучю тиширыуну къоркътургъа соймей, ашыгып, гелеу кырдыкга бауурланды. Башын ал аякъларыны юсюне салып, итге ушап. Бусагъатда Гажай кертн да парийге ушаргъа сюе эди. Арбаз сакълагъан, къойла кютген. Халимат андан элгенмезча, бѣрюден сагъаймазча. Алай тиширыу Гажайдан элгенип сескенмеген эди: ол анга эртте юйреннгенди, эл туюбюнде айланынган бир къанчыкъдан башха окъуна кѣрмейди. Болсада бѣрю Алакѣзню ызындан тагъылып айланыганында бир къыймат, магъана бар эди да, Халимат аны ангылаялмай сескене эди хар заманда. Гажай, не десенг да кютю токълу туююлдо, ит окъуна туююлдо — бѣрюдо. Сора ол не бѣрюлюгюн этмей, не ѳнгелемей ажирни ызындан не жюрюйдо, не сакълайды? Халал мал бла жаллы бир къош болуп ким кѣргенди, ѳмюрледе да боллукъ туююлдо ол деп, тиширыу сагъышланды, къарамын Гажайдан айырмай. Огъесе Халимат алданынганмы этеди — ѳмюрледен бери да иш алаймыды, жашауну жюрюшюмюдо ол? Халал бла харам бир тѣммек болгъанлаймы келеди, айырыла, къошула, харам, харамлыгъын этип, артда къуйругъун къыса, кесини къабыргъасын жарашдыра. Жастыкъ туюбюнде жилин жукълап тургъанлай. Жамауатны жашауу уа алай туююлмоу эди, ѳмюрледен бери аны жастыкъ, босагъа туюбюнде, тѣбюнде багъырбаш жилин, сарыуек къалкып турмадымы? Кѣрмейми эди, билмейми эди ол аны, халал жаны харам къоншусуна юйренишми къалгъан эди, жилин жилинлыгъын этмез деп, кесимча халал болур деп. Адам юйренмезлик не барды. Ол угъай, жанына къоркъса, юй иесине да «сен байса, байса», деп жалынады.

Халимат жангыдан Алакёзню бойшуна кысылып, кычакылап, жылыууна тынгылады. Алдата тура болурмуса кесинги бёрюге, деп шыбырдады. Бийик, кыаты туягыныгы желкесине жетдиралмаймыса, кесинге базынмагындан душманынг бла жарашыпмы кыалдынг, Гажайны эгечингча кыубултуп. Ай хомух, сен анга кыарындан болалмазса, ол а санга — эгеч.

Тиширыу ажирге болушургыа керек болгыанын ангылап, алай не бла болушургыа билмей, жарсыды. Элге алып кетгенден игиси жокъ эди, кереги да ол эди. Не медет, Алакёзню бусагыатда элге элтгенни бла кыутургыан суугыа тюртгенни башхалыгы жокъду: кече-кюн демей айланганла бир кюн да мычытырыкъ туююлдюле аны арбазда, эл ичинде.

Жокъ эди Халиматны Алакёзге болушургыа, Гажайдан айырыргыа онгу. Ол оюм эсине келип, тиширыуну тамагы бууулду, кёзю кыарангы этип, иги кесек сюелди. Не мадар, харип, санга, деди ахырында. Журтсуз, халжарсыз кыалгыан жан. Агыач тюплери, гелеулю сыртла, тёшле — юйюнг, босагыанг, бёрюнг да ызынгдан сюргенлей, кыуйругыуну марагыанлай. Не этериксе, сен дагыда ёсген жерингдесе. Жарсыма, дуняда бёрюсю болмагыан ким барды. Халимат бла Гажайны кыарамлары тубешдиле. Жаллыны кёзлери ючгюл тешиклеге ушадыла, ичлери мыдыхланып тургыан. Алай бёрю нек эсе да башын энишге, ал аякыларына гам этип, кёзлерин ёчюлтдю. Алакёзню тиширыу элге алып кетеди деп кыоркыа эди ол. Сагыайтыргыа керек туююлдю адамны — аны сезала эди Гажай. Керти, ажирни ызындан элге, бош кыалгыан журтлагыа ол да бараллыкды — энди аны кыоркыутурукъ зат, жан да жокъду. Алай бёрю элге кирирге, анда иелик этерге алгыаракылада термиле эди — энди бу тийреледе элле да, гелеулю сыртла, тёшле, тау этеклери да башха туююлдюле. Нелерине сукыланып, сугыанакылыкъ этерикди? Ажирни кыубултуп, анга жан аурутуп сюелген таныш адамы бусагыатда анга ышанмагыанын Гажай сезе эди. Тиширыу андан кыоркымай эди, кыоркыса, бёрю кыйылап, кыйысындан биллик эди. Неден да ышанса, ийнанса сюе эди да, бёрю кесин жууаш сундурургыа умут этди. Жюрегинде чыртда дерти кыалмагыанын кёргюзтюрге. Ийнандырырча кыуйругыун ойнатыргыа. Ит несини аллында этиучюлей. Ма, кёремисе, мен санга жалынама дерге. Алай бёрю кыуйругыун ойната билмей эди. Ол аны жалаанда бут орталарына буштукъ эте биле эди. Гажай кыымылдамады, кёзлерин букыдуруп, жатханлай турду. Бусагыатда ол сыйдам сыртлы жугыур ташха ушай эди. Жюз жылладан бери жеринден тепмеген, нени

эсе да сакълап, дунягъа сагъайып къадауланган. Аллай ташла Халиматны журтунда кѣпдюле. Сыртлада, тѣшледе, кырлада да. Къатларына барсанг — таш, узакъдан кырасанг — жаныуар. Жаныуаргъа — айыугъа, тюлкюге, бѣрюге да ушаучу ташла кѣп болгъанларын энди билгенча, Гажай эсине салмаса, ъмюрде аны юсюнден сагъыш эталмазлыкъча, Халимат сейирсинди. Тап, кесин алданып тургъан окъуна сунду. Ийнан, алайды, деди тиширыу, узунланып жерге къадауланган таш кѣзюме бѣрюча кѣрюннгенди, болуучума алай. Бу жатхан, кертда бѣрюмюдю огъесе ъмюрледен бери былайда тургъан ташмыды деп, Халимат экилигин хорлар муратда арлакъ атлады. Гажай кымылдамады. Тиширыу базыныулу болуп, ташны бѣрю сунуп алданиганына да ийнаныргъы келип, жюрюшюн терклендирди. Алай тюз да бу кезиуде ушкокка атылгъан тауушла тунукъ эшитилдиле да, ташха жан кирип, сескенип ърге кѣопду. Къуйругъун чатына буштукъ этип, агъач таба секирди.

Ушкок тауушла кѣпден кѣп, кыстау бола башлагъанларында, Халиматны жюрегине бир тюрлю кыйын шургу тюшдю да, Алакѣзню агъач тюбюне алдап, келген жолу бла артха ашыкъды.

* * *

Уллу элни къалын агъачдан, тарны тамагъындан кѣгеттерекле айырадыла. Ушкок атылгъан тауушла ол тийреледе эшилип, кыстаулана, селейе турдула да, Черек жагъагъа кысылгъанча, Халиматны къулагъына алай чалындыла. Артдаракъ кѣпюр къулагъы таба къууушханча кѣрюндюле.

Ол да элни баш жанында эди. Тѣгерек агъачладан ишленнген, ъгюз арба кючден сыйыннган тар кѣпюр Черекни эки жагъасын бирге кѣшуп не заманладан бери тургъанын тиширыу билмей эди. Бусагъатлада ол аны кѣрюрча, иш былайды деп ангылатырча да туююдю. Кѣре эсе, аргъы жагъада бийик къаланы, жан-жанлары бла ърлеген таш юйлени кѣреди. Энди уа кимни эшиги жабыла турады, кимни соядыла деди Халимат, жанында жол нѣгери аны бла тенг къууулуп келгенча. Жюрегин алландыргъан кѣркѣууна ырыслап, тап, кеси кесинден жашырып. Таш кибик ауур эди ол кѣркѣууу. Тогъуз-он жаш мында бугъуп къалгъандыла дегени «сыйдамбет» НКБД-ычыны эсине тюшюп, анга ишекли болду. Сора алааны излеп, сюрюпмю айланадыла деди. Ёзге уа. Керти, Халимат элде киши кымылдап кѣрмегенди. Жашла къалгъан

эселе да, тасха бермегендиле. Жаланда эки-юч кюн мындан алгъа кече белинде бир кере ишекли болгъан эди. Терезе тюбюне, эшик аллына да адам келгенча эшитилип. Халиматха жолугъургъа кюреше эдиле, жолугъабыз деп келип, базынмай кетипми къалдыла, огъесе жашланы марап айланганламы сынчылай эдиле? Терк къууулуп жетсе, ушкок тауушла ёчюлюп, жашла да палахсыз къаллыкъча, алай келди Халимат. Болсада тюзюнлей кёпюр таба барыргъа базынмады. Кёгет тереклени къатында эски межгитге жууукълашып, тохтады. Энди ол хар нени да ачыкъ кёрдю. Кёпюрню, сора кёпюрню юсю бла чабышып, кюнлюмге ётюп баргъан аскерчилени да.

Ушкок атылган тауушла тынмадыла. Кёпюр тийресинден эски тирменге, къалагъа кёчдюле, дагъыда онг жанында ташла ичине юркуп, къыстауландыла.

Халимат кёзлерин къаматып не бек кюрешди эсе да, къая ташланы араларында адам кёралмады. Ол жанындан артха къайырылгъан ушкок таууш барды деп да айыралмады. Болмаз эди. Суу жагдадан ёрге жол тутханла уа кёп кёрюндюле. Жыйырмамы эдиле, эки жыйырмамы — аны санаялмады.

Жазыкъла, кюнлюм жанын сайлап, ары нек къачхан болурла деди Халимат кеси кесине. Агъачлы жерледе, таулада букъгъан тынч туюлюмю эди? Огъесе Бызынгыгъамы ётер умут этдиле — бери келген къыйынлыкъ ары жетмеген сунуп?

Къоншу тарны эллерине ауушну Халимат шарт эслей эди, алай ол тийреде жан къымылдап кёрмедиле. Ким биледи, эртте къутулуп кетген эселе да, была билмей тарх-турх эте болурла деп, тишируу кеси-кесин кёллендирди. Не медет, адыргылыкъны иши эди ол. Алдау. Халимат жүреги бла аны ангылай эди. Аллах болушсун, деди, — бир аллахдан сора бу дуняда киши кишиге болушалмайды. Къарыусузланы адамла сюрюрге ёчдюле, бёрю кючюклени сюргенлей.

Кёпмю-азмы заман озду, Халимат аны тергерча туююл эди, ушкоклу адамла кёз туурадан тас болдула. Бауурланганмы этдиле, ташла артына кирипми марлай эдиле? Да кимден къоркъуп бауурланырыкъ эдиле? Ушкок атылган тауушла тохтамадыла. Сора тийре шошайып къалды да, Халимат ол шошлукъдан элгенип, санлары кеслерин тыйдырмай къалтырадыла. Ушкокла жангыдан чартлагъанларын кючден эшитди. Анда-мында. Илишан атханлай. Аздан аз эшитиле, сора дагъыда ёчюлюп къалдыла. Ауур шошлукъну энди абери бузмай, тийре къалкъыугъа бёленгенлей болду.

Халимат жеринден тепмеди, ушкок тауушла тунчукъ-
гъан жанына къарагъанлай турду. Ала эригип, неда игилик
этип тунчукъмагъанларын да ангылады.

Сауут-сабалы адамла энишге айланганларын да кёрюп,
жеринден къозгъалмай сакълады. Кёпюрден ётюп, андан
жол энишге айланганларында уа, бир тюрюлү тирилип къа-
лып, кычырыгъын тамагъына буштукъ этип, кюнлюмге
чапды.

* * *

НКБД-ычы Омар аркъасын къадау ташха кыысып,
олтуруп турду. Теберге, кымылдаргъа кючю тауусулгъан,
онгу къуругъан адамгъа ушап. Ташдан, жерден да тартхан
сууукъ санларына ётюп баргъанын сезмей эди ол. Тап,
сезсе окъуна энди анга башхамыды? Башы жаланды:
бёркюн къайда, къачан тюшюргенди — сыйдам кекели тер-
леп, бютюн сыйдамланып, эритилген къара чайырча, кюнде
мутхуз жылтырайды. Арлакъда кенделен тюшюп, сойланып
тургъан жашчыкъ Омарны кёз туурасында эди. Андан да
ёргерекде дагъыда экиси. Къалгъан алтысы да анда-мын-
да жер къабып. Бусагъатда НКБД-ычы аланы кёрюрча
туйюлдю. Къатында ёлюкден къарамын буралмайды. Ол
да желкесин окъ тешгеннге ушамай, бош гелеуде сыртын-
дан жатып тургъаннга ушай эди. Бир ышымы энишге се-
диреп, чачылгъан чабырчыкъларындан аякъ бармакълары
жаламланып. Жамаулу гюрбю кенчегини хуржунундан
гыржын гирях тюшюп къалалмай, тебине. Тёгерек элтир
бёркю эншгерек тёнгерей келип, сокъуранып тохтагъанды.
Иесинден узакъ кетерге суймей, къаудан чёплеге тирелип.
Бойну тапсыз тюшгенден туйюл эсе, жашчыкъны бети
Омаргъа айланыпды. Сейирсиннген, миялаланнган кёзле-
ри да. Тырманмы эте эдиле ала, сорууму огъесе айыпмы
сала эдиле? Жокъ эди ол сабий кёзледе тырман, соруу
да — ыразылыкъ, ыспас этмеклик а бар эди. Алай туйюл
эсе да, алай сунду Омар. Сени жигитлигинг болмаса, мен
ары-бери тюртюле жүрюр эдим, дегенча, энди мен юй-
юмдеме, туугъан жеримде — манга жукъ да керекмейди.
Керек эсе, аз зат керек эди — туугъан журтумда къалыр-
гъа.

НКБД-ычыдан къарамын бурмай, миялаланнган кёз-
лерин къакъмай сойланып жатхан жаш адамды. Онбеш
жылы не толгъанды, не толмагъанды. Омарны жашаудан
кёлюн къачыргъан бютюнда ол эди. Сынчылап, излеп ай-
ланнганларында, кертда кыралны душманлары суна эди
«сыйдамбет». Ызларындан тюшюп, къуууп бара туруп да

жаш-кѣушладыла деп ангылаялмадыла. Тап, Омар кеси ангыласа да, тыяллыкѣмы эди кѣызгѣан аскерчилени, кеслерин уучула сунуп чапханланы? Не тюрю «бандитлени» желкелерин, жауурунларын марап атханларын артда кѣрген эди. Боллугѣу болгѣандан сора. Ийнанырыгѣы келмей, Омар дагѣыда бир кере айланды, хар жоюлгѣанны кѣатына барып, бетлерине кѣарап. Не излей эди ол — ѳлгенлени ичинде уллайгѣан адаммы? Бу жетген кишиди деп айтырча. Бирин кѣрсе окѣуна эс табарыкѣ эди, кесин азатланганга санап. Алай жокѣ эди. Барысы да жаш-кѣушла эдиле, онбеш-оналты жыллары толмагѣан.

Жѣнгерлери уа кеслерин уллу кѣырал борч тамамлагѣанга ийнандырып кетдиле. Омар, бизни бла нек келмейсе, былайда нек кѣаласа, деп окѣуна сормадыла. Боюнларын буруп кѣарамадыла. Кимге керекди энди ол? Аскерчилегеми, кѣыралгѣамы? Аскерчиле барырла да «бандитле» бла уруш этдик дерле да, махтау, ыспас излерле. Омар а кимине, несине махтанырыкѣды? Эндиге дери ол кѣыралым, халкѣым барды деп кѣреше келгенди. Кѣыралны кѣоруулагѣан борчду деп. Кѣырал кѣорууланса, миллет, жамауат кѣыйынлыкѣ сынамазлыкѣ сунуп. Кѣырал аны халкѣын кѣуш тѣююнлей да кѣрмегенин, чачып, тышына тѣюп кѣояргѣа хазырды деп ким биллик эди. Кѣуллугѣун, ишин жаратып, башын а ат кѣпчегинлей этип малтар деп.

Омарны атасы Сейит граждан урушха кѣатышхан артда да «бластны» кѣулу-кѣазагѣы бола, кѣартлыгѣына алай жетгенди. Кичи кѣарындашчыгѣы Сейпуллах, жыйырма жылы толмай, немециле бла урушда жоюлду. «Кѣызыу сермешледе жигитча ѳлгенди» деп кѣагѣыт 1942-чи жылны жаз башында келген эди. Омар кеси онтогѣузжыллыгѣында партиягѣа кирип, андан бери бир кѣюн тынмай «НКБД-ыда» ишлейди. Олму тѣююл эди кѣыралны кѣулу-кѣазагѣы, парийи? Онеки жылны ичинде артха бурулуп, таматаларына жууап кѣайтармагѣанды. Ала буюргѣан жумушну, терсди, тѣюзду деп сагѣышланмай, тамамлап тургѣанды.

Омар жашау жолун эсине тѣюшѣрюп, жѣюрегине сабырлыкѣ берирча ышыкѣ изледи. Жокѣ эди анга кѣл этдирлик зат. Табалмады. Партия анга жаланда адамланы тутаргѣа, соруу этерге, терслерге буюра эди да, кесин уллу кѣырал борч тамамлагѣан сунуп келе келгенди. Кече, кѣюнде да анга табынып, кѣор, садагѣа болуп. Жокѣ эди анга бу дуняда партиядан бла Совет властан жууукѣ, татлы, жан тамыры. Алай ол кесини жан тамырына, солуууна санап жашагѣан власть тау эллени кѣынкѣ этдирмей, солуу-

ларын юздю. Къарындашлыкъны, шуёхлукъну атлары бла къаргъаныучу партия къарындашлыкъны сакълар ючюн бармакыны бармакъгъа урмады. Жокъ эди тенглик, тюзлюк да. Партия, къырал да. Кече-кюн да туююлюп, анга къуллукъ этип, байлыгъын, кючюн ёсдюрген халкъны аяй билмеген къырал ол къыралмыды, деди Омар кеси кесине. Сора къол аязында кысха быргъылы, къузгъун къанатынлай, къара керохуна къарап иги кесек мычыды. Ауурлугъун ёнчелегенча этип, къол аязында базмаландырды. Дагъыда бир кесек сакълап, керохун къаш башына тиреди. Олсагъат атып къоялмады. Къыйын эди дуния жарыгъын юзюп, кеси-кесинги жокъ этген. Алай жашар, ишлер онг да жокъ эди.

Омар, арсарлыгъын хорлаялмай, дагъыда бираз булжуду. Къайда болурла жарлы атам бла анам, деп ёхтюндю. Кертилиги, табына билгенни ючюн жургундан къысталгъан атам.

Атасы бла анасын эсине туюшюрюп, жүрегин жумушатыучу адам туююл эди Омар. Арт заманлада уа ала аны эсинден кетмей эдиле. Ангылай эди «сыйдамбет» «НКБД-ычы» энди мында керек болмагъанын, кысха заманны ичинде аны да итни къыстагъанча къыстап, миллетни ызындан ашырлыкъларын. Охо да, аймыды. Миллет болгъанлай ол да болур эди. Алай бармы эди энди аны миллетине къошулуп, анга кысылып жашарча эркинлиги? Къырал «НКБД-ычы» Омарны миллет бетин сыйыргъан эди. Намысын, ийнаныун да.

* * *

Халимат кёпюрден ётюп ёргерек баргъанлай, жангыдан ушкок таууш эшитип, элгенди. Тохтап арсарлы да болмады. Ол таууш алгъаракълада эшитилгенлеге ушамады. Бир тюрлю тунукъ, кысха эди. Экинчи къатланмады. Тиширыу къалын, ауур шошлукъну жыртып, чачып келгенча, къыстау келди. Сора таш артында адам эследи. Аны чёкген халисин, жапысын жаратмай, иги кесек суюлди. Чабып, ташха кысылып тургъанны бетине къарагъынчы таныгъан да этмеди. «Жазыкъ»,— деп шыбырдады, «сыйдамбет» дерге уа кёлю бармады. Айтса, ёлгенни гюняхын аллыкъча. Бота къанатын кёз тюплерине дери тартып, къарап турду.

Омарны башы биржанлыракъ болуп, инбашына кысылып, олсагъатда къалкъыгъанча алай эди. Онг къолуну бармакълары гелеу кырдыкга жетер-жетмез, неге эсе да

сагъайгъанча, агъарып. Аладан ычхыннган къысхабурун кероху кырдыкда, къара билеулей, шошайып.

НКБД-ычыны жаякъ башында къан юйюшгеннге Халимат артдаракъ эс бургъан эди. Ёлюм аны бетин бузмагъанды, къыйналып жан алгъаннга да ушамайды ол. Тап, сау заманындан эсе бусагъатда чырайлы кёрюнеди. Ариу тюз бурну жукъарып, къара къашлары бютюн шартланып, сакъал тюбю ючгюлленип. Бусагъатда имбашына къатылсанг, уянып, туруп табийгъатха сагъайырыкъча. Тишируу ийилип, къол аязы бла шош сылап, жарты жумулгъан кёзлерин жумду. Узун кирпичлени зыбырлыкъларын сезип, мен суннганча болмай, жаш адам кёре эдим, харип, деди. Сора андан арлакъда сыртындан тюшюп, «НКБД-ычыдан» къарамын бурмай тургъан жашчыкълары бетин да сылады. Санларын тюзетирге кюрешди. Аны къатында кёп мычмай, къалгъанланы изледи. Алай излеп къыйналырча туюл эди. Барысы да бир-бирден узакъ кеталмай, арлакъда, берлакъда жыгъылып эдиле. Кими ташха къапланып, кими жер къучакълап, таш тюплеринде гушпушланып, чёгюп. Ичлеринде Халимат танымагъан бири да жокъ эди. Элlege аскер кирип жамауатны къыргъан жыл ата-аналары жоулгъанла, тыпырлары къуруп, от жагъалары ёчюлген жашчыкъла. Мында бугъуп да, баям, аны ючюн къалгъандыла деп келди Халиматны эсине. Кимге тагъылып барлыкъ эдиле узакъ жерлеге, ахлуланы босагъаларына тюртоле айланнган ёксюзле?

Халимат сегиз жашны сыртларындан тап жатдырып, санларын тюзетди, кёзлерин жумду. Тогъузунчусун башхаладан иги да узакъда, Бызынгыгъа элтген аууш тийресинде тапды. Сюркелген къан къатыш ызы бла барып. Нек эсе да аны кёргенлей, бирсилени къатында сезмегенин сезип, жеринден тебалмай, биягъы къарыусузлукъгъа хорлатды. Не сезим эди ол, адыргылыкъ — аны тишируу кеси да ангылаялмай эди.

— Жашы, эштемисе, жашы,— деп сёлешди, бауурундан тюшюп тургъан жукъусундан уянып, башын кётюрлюкча. Алай жатхан тепмеди, дагъыда Халимат умутун юзмей, ишекли болуп, муштухул жетди. Эрлай жетди да, къарыу къайдан келип къалгъанын да билмей, жашчыкълары сыртындан жатдырды. Башын жерге бошлап къоймады. Жылыуу кетип, санлары къатмагъан эдиле — кесине кысды. «Наныу, Наныу кёреме, харип, бу»,— деп шыбырдады.

Жашчыкълары тюз аты Нанаш эди, алай сокъур да, къарыусуз да болгъаны ючюн, къубултуп, эллиле анга Наныу деучю эдиле.

Жашчыкълары жаны чыкъмагъанын сезип, Халимат не

этерин, не бла болушурун билмей, абызырады, чачын-башин сылай, кёкюрегине бютюн къаты къысды, чыкъмагъан жанын тыяллыкъча. Кёпмю-азмы олтурду тиширыу ол халда, бир заманда жашчыкъ кёзлерин жарты-къурту ачды. Экисини да къарамлары тюбешдиле.

— Наныу, харип, къоркъма сен,— деди Халимат адыргысындан.

Жашчыкъ тиширыудан къарамын бурмай иги кесек туруп, къансыз эринлерин кючден жарды.

— Анам,— деди ол аз-маз эштилица, къалай эсе да кёзлерин кенг ачып.

— Анангма, харип, кёремисе, ананг сени къойнуна къысып турады,— деди Халимат, ашыгъып.

Алай андан сора жашчыкъ эринлерин кымылдатмады. Тереп ёхтюнюп, башыны ауурлугъу бир жанына хорлады. Тиширыу Наныуну ёлюгюн тобукъларындан тепдирирге къоркъуп, тепдирлиги да келмей, кёп олтурду. Аны не жиларгъа. не, ёрге къобуп, мадар излерге къарыуу жокъ эди.

— Тийре — таула, ташла, гелеу кырдык да, кебиннге бёленнгенча, шош эдиле. Жаланда Черек сууу, иесиз, жамаетсыз кългъан суу, сарнап, тарыгъып саркъады. Мында таулада болгъан ажимлы ишлени юсюнден дуниягъа бушуулу хапар айтыргъа ашыкъгъанча.

ЭПИЛОГ ОРНУНА

Жюк машина эски эди, гулла къангалары онгуп, тозурап, бир бири юслерине жарашмай, жолну хар сокъмагъындан, батыуундан элгенип, хыпый-сыпый эте тургъанла. Ёрге, Малкъар тарына анда адамла жашамай эселе, машина нек барады, не жумуш тындырып къайтырыкъды? Бу оюм Кравцовну акъылына келди эсе да, абери сормады. Сорургъа да не иши бар эди. Минип, жол къоратыргъа улоу керек эди да, тапдыла. Кеси да, ёге жашы Кирил да.

Сергей Кравцов Ставропольдан Малкъар тарына айырылгъан жолгъа дери кыйналмай тынч жетген эди. Былайда уа улоу табылмай, кёп сакъларгъа тюшдю. Къабарты элде кече кълып, улоу излей, танг аласы бла чыкъгъан эдиле. Машинаны жүрютген къара шинли жаш багъалы этдирсе да, эки тюменнге ыразы болду. Ол жангыз туююл эди — нёгери бар эди. Жыл саны келген адам. Сары оруслу бла таулугъа ушагъан жашчыкъгъа онгсунмай къарады.

— Къайры барасыз, анда кимигизни тас этгенсиз? —

деди. Баям, ол тырман эшитдирге суюп, сылтау тапмай айтхан болур эди алай.

Кравцов да эшитмеген кибик этип, машинагъа ёрлеп, жашчыкъгъа къолун узатды. Гулланы эки мюйюшюнде жукъа мулжарчыкъладан сора олтурурча абери жокъ эди. Аланы сайлап, аркъаларын акъсыл, зыбыр къангалагъа къысдыла.

«Таш ташый болурла,— деп келди Кравцовну эсине. — Къайдан, къалайдан огъесе межмиланы бузупму кюрешедиле? Он жылдан бери бузуп, ташып бошамагъанмыдыла? Сергей гулланы тюп, къабыргъа къангаларына да къыйынлыкъ жетгенине эс бурду. Тырналып, чайналып. Арт мюйюшлеринде кирпич, таш бурхула жыйылып, машина силкинигени сайын, букъу къатыш ёрге-ёрге чартлап, тышына чыгып да кеталмай, артха бешташланадыла.

Кравцов кючсюнюп, сакъал тюбюн кёлек жагъасына букъдурду. Алай ол халда кёп мычыялмай эди: къыйын, чунгур-мунгур тар жолда машина эки жанына кезиу чайкъалып, къуйругъун ёрге атып, Сергей бла жашчыкъны ары-бери булгъайды.

— Крепче держись, Кирил — деди Кравцов сёз орнуна.

— Ты тоже держись, папа. — Жашчыкъны атам, деп сёлешгени орусла кишиге хычыуун кёрюнюп, жюреги бир кесек ырахатланды. Алай айтмаса уа даууму барды. Хазнамыды Кърымны Ставропольгъа келтирип, тамам юч кюн жашагъынчы тутуп кетген эдиле. Тутмакъда он жыл туруп къайтханды. Биринчи кюн окъуна юй бийчеси таулу жашчыкъны атына онгсунмай, Кирилге тюрлендирген эди. Билеми эди ол аны, эсинде тутамыды тюз атын — хапары жокъду — соралмагъанды. Бусагъатда да сорургъа суюп, алай болалмай, шошайып олтурады. Унутулгъан затланы къозгъап, эсине салып кюреширге керекмиди? Тап, бери алып келгенини магъанасы барды деп да билмейди. Туугъан жерин кёргюзтюрге, айхай, борчду. Эртте, ол къыйын заманлада, бойнуна алгъан. Дуния тынчайып, жашчыкъ да эсли болса, къайтарырма деп сёз берген эди. Кимге? Ауур жаралы тиширыу анасымы эди, туююлмю эди — аны тюзюн билялмай, Кърымны алып кетген эди. Анасы эсе да, ол сау къалыр деп бир тюрлю ийнаныу жокъ эди. Сора халкъы кёчюрюлгенде олму къаллыкъ эди туугъан элинде! Барысы да бошду деп сагъышланды Кравцов, ётюрюк, кеси кесинги жапсарыу. Кърымны анасы сауду да, аны табайым деп келмейди ол бери, хапарлагъа кёре, къуругъан журтлагъа. Тап, жаралы тиширыу сау къалып, анда жашай эсе да, аны киши таныяллыкъ туююлдю — не Кравцов, не Кърым. Мураты Кирилге туугъан жерин кёргюз-

түп, борчундан азатланыргъады. Сергей жашчыкъдан айырылыргъа суймегенин кеси кесинден жашырмады. Ол кыйынлыкъны юй бийчеси кётюраллыкъ да туююдю.

Экиси да тынгылагъанлай, сагышлы, шургулу бет алып, кёп келдиле. Чирик кёллеге жетип, машина ёрге айланганында, жол кыйын, кьоркьуулу да кёрюндю. Кърымны бетинден къаны къачып, гулла къангалагъа бегирек жабышып, башын энишге этди. Сейир туююлмюдю деп кеси кесине, Кравцов Кърымгъа къарады. Уллу жаш болгъан эди ол. Узун бойлу, арыкъ. Дум-къара кёзлю, къалын бурма чачы бла. Гитчелигиндеча, бети сазды. Он-онбир жылгъа бет илишанлары тюрленнгендиле. Артыкъда бурну: жонулуп, кепге урулуп ишленнгенча, ариучукъ болуучу эди да, энди ёсюп, кенгиракъгъа тартханды. Алай чырайлыгъын чыртда бузмайды. Ал жанындан къарасанг, шарайбы барды деп да айтырыкъ туююлсе.

Жашчыкъны бери энишге алып келген кюню да эсине тюшдю Кравцовну. Гитче токъмакъ сабий, ол заманда кьоркъа билмей, кычырыкъ этип жияй, таулагъа аралып келе эди. Сергей аны кьойнунда тыялмай эди, не олтурталмай эди. Энди уа Кърым буюгъуп, кысылып турады. Кьоркьгъан эте болур. Жеринде, журтунда ёссе эди, баям бийик жолдан алай кьоркьмаз эди. Адам игилик этеме деп, игилик бла хата этгенин биялмай да къалады. Кимди да энди Кърым — таулумуду огъесе оруслу жашчыкъмыды?

Сен таулу атынгы унутмай турамыса деп сорургъа умут этди Сергей. Ол жолну узуну тил туюбюнде айлана эди, тынчлыгъын алып. Сормады. Кьоркьду. Унутмагъанма десе не айтырыкъды? Мени анам ким эди, бармыды, саумуду, шаумуду деп соруп, Кравцов бир заманда эшитмегенди. Игимиди, аманмыды ол? Огъесе, кертда, хар нени да унутупму кьойганды, жангы жашауун, жангы анасын жаратып?

Сергей кёп затны билирге сую эди. Алай жашчыкъ ич жарсыуун билдирмегенди. Жарсыуу бар эсе да, ичинде тута болур.

Нени унутса да, бу жерле эсине бир зат тюшюрмей кьояргъа керек туююл эдиле, амалы жокъ эди деди дагъыда, жашчыкъны бетине къарап, билирге излегенини юсюнден ол анга хапар айтырыкъча.

— О чём ты думаешь, сынок? — Кравцов бу сени туугъан жерлерингдиле дерик эди да, мычымай сокъуранып, сормазлыгъын сорду. Кеси эслеялмай эсе, керекмиди жаш адамны жюрегин экили этерге, ачытыргъа.

— О чём же как не об этих горах, — деди Кърым, башын кётюрюп. — Какая дикая и суровая красота.

— Нравится тебе здесь?

— Да очень.

— А где тебе больше нравится — там, у нас на равнине или здесь?

— Наверное, всё же там — у нас, — деди жашчыкъ, бир аз тынгылагъандан сора.

Кравцов неге эсе да ыразы болуп, тынгылауну ийди, Кърым да сагъышланды. Аны эсинде кёп зат къабынып, хуртта-хуртта болуп, дагъыда ёчюлюп къала эди. Бир ызы тутуп баралмай. Алай машина ёрлей келип, дорбунга кирип, андан чыккъанда, эси жангыдан къабынып, эртте унутулгъан затланы жууукълашдырды. Бу тауланы, бийик жолну, терен къолланы да кёргенди ол. Къачан, неча жыл озгъанды андан бери? Огъесе Кирил алданганмы этеди, тюшюнде кёргенин тюшюнде сунуп? Жашчыкны жүреги таралып сагъайды. Кравцовха къарады. Бусагъатда ол жашагъан адамгъа ушайды. Кёз тюплери кёпчюп, жукъа бетинде ызлыкъла чалдишленип. Юсюнде эскирген салам къалпагъы, кысха женгли драп къумачдан келеги. Ол замандан бери Сергей тюрленигенмиди, тюрленгенмиди — анга былайды деп айталмады. Алай къачан эсе да бир Кравцовдан жигит, чырайлы анга киши кёрюнменди. Шинелини жылыуун да унутмагъанды. Бусагъатда ол жангыдан эсине тюшюп, аны шарт сезгенча болду. Кравцов жашчыкны кесине кысаргъа кюрешип, жашчыкъ да тыйдырмай, машинаны гулласына жабышханлай келгени. Жияп, машинадан секирип къачаргъа умутун юзмей. Жолну шиякыгъа ушагъан жерине жетип, къарангыгъа киргенлерин да эслеялды. Андан сора не болгъанын унутханды. Кёпмю бардыла, азмы? Билялмай эди аны Кирил. Не кюренди, сагъышланып, былай болгъан эди деп айтырча абери эсине келтиралмады. Ол унутмагъан, шарт билген бир зат бар эди: ким эсе да, энди билгенине кёре Кравцовду, къойнуна алып, отоугъа элтип, сора отоуну ортасында шинтикге олтуртду. Шинтикни бийиклигинден къоркуп, андан тюшерге кюрешгени да неда шинтик туююлмю эди ол? Кирил жиягъанда, бир тиширыу акъ къалач бергенин да унутмагъанды. Узакъ жолоучулугъу алай бошалгъан эди.

Бюгюн а аны хали къужурду. Башында кёп тюрлю соруула къозгъалып, алай жууаплары къайда, къалайда болгъанларын табалмай, шошайып олтурады. Атасы муну бери нек келтиреди, не излейди? Кирил мындамы туугъанды, мында туууп жашамагъан эсе, бу жол шагъырей нек

кёрюнеди? Огъесе алданганмы этеди — жашауда болады алай. Атасындан кеп затны сорургъа адыргыланп, соралмай тынгылай эди жашчыкъ. Гурушха соруула бла атасыны кёлуне тиймесми?

Кирилни бетин соруула сагъышландырын келгенин Сергей Кравцов сезип, сёзюю ол башлагъынчы сакъламай, кеси башларгъа умут этди. Къыйын эди да, бираз тынгылады. Жюрегин эмип тургъан къоркъууу селеймей эди. Не къоркъууду ол — аны Кравцов кеси кесине ангылаталмады. Жокъду мени айыбым Кирилни алмында деди ичинден. Атылып къалгъан сабийни алып кетмесе, къадары къалай боллугъун киши да айталлыкъ туююл эди. Сау халкъ чалгъы аузуна тюшген эсе, аны чёбю — Кирилми — онгарыкъ эди? Къайдады ол халкъ? Саумуду, шаумуду, ачдан, сузукъдан кырылыпмы бошалды — белгисизди. Къалай-алай эсе да, Кирилни уа жаны сакъланнганды, киши быр-нак этмегенди.

— Бу жерлени эслеяламыса, Кирил,— деди Кравцов, тынгылай кетип.

— Кёрген сунама. Эртте, бек эртте. Чарс тумандача,— деди Кърым, къарамын бурмай жашил сыртладан, тёшледен. Къайда эсе да тереңде Черекни шуулдагъанына да къулакъ сала. Ол бирде туурагъа чыгъып, сыртын жылтырата, бирде уа тас бола саркъады.

Экиси да жангыдан тынгылашдыла. Черекни аргъы, берги жагъаларында алашада, бийикде да юйле кёрюнюп, жашчыкъны сагъайтдыла. Юйле тийресинде, жагъа эринде, не жолда мал, адам кымылдап а кёрмей эди. Жокъ эди жаны болгъан бир зат... Ёкюрюп, ынчхап ёрге баргъан эски жюк машина къалкъыугъа хорлатып тургъан тийрени уяталмады. Тап, жол окъуна Кърым эндиге дери кёре келген жоллагъа ушамайды: жан-жанындан кырдык, телисине ёсген ханс, чырпыла кысып, буууп. Къалын, акъсыл букъу сапгырау этген эсирик хансла бла чырпыла. Мал, адам аягъы, арба чарх элгендирмегенине базыныулу болуп, анда-мында жолну ортасына окъуна атлап, чиреле эдиле.

— Мында адам, не мал кёрюнмейди,— деди Кърым, туруп, машинаны гулла къангасына жабыша.

Кравцов да туруп, аны къатында сюелди. Билеги жашчыкъны билегине жете. Аяз уруп, аны эски къалпагъын бияры учуруп, ханслагъа къондурду. Сергей ызындан къарады эсе да, гузаба этмеди.

— Мында адамла жашамайдыла эрттеден бери да,— деди Кравцов, иги кесек жол къоратхандан сора.

— Къалай жашамайдыла? — Кърым сейирсиннгенин

жашырмай, ишанлап, Сергейни бетине къарады. — Бу юйлени иелери къайдадыла да?

— Жокъдула. Башха жерлеге кѣчюргендиле.

— Ёзен жерлегеми кѣчюргендиле.

— Алай болса уа не хата эди. — Кравцов башын шош чайкъады.

— Сора уа? — Жашчыкъ тынмай эди.

— Узакъ жерлеге кѣчюргендиле.

— Ким кѣчюргенди?

— Къырал. — Кравцов кѣчгюнчюлюкню юсюнден кѣп хапар айтып, Кирилни жюрегин къыйнаргъа сюймеди.

Кърым кѣчгюнчюлюк деген сѣзге уллу магъана берме-ди. Къырал кѣчюрген эсе, билип, керек болуп кѣчюрген болур. Неди да, адамла жашагъан жерлерин, журтларын къоюп, кѣче туруучудула. Иги жерлени излеген тѣреди де-ди да ичинден, тынгылауну ийди.

— Сен да мынданмы кѣчгенсе Ставропольгъа? — деди дагъыда Кърым.

— Угъай, — деди Кравцов, сагъышлы ауаз бла. — Мен мында кѣп жашамагъанма.

— Сора мен Ставропольда туугъан эсем, бу жерле манга шагъырей нек кѣрюнедиле?

— Аны мен санга артда ангылатырма.

Кърым бусагъатда ангылат деп кюрешмеди. Абери ай-тырыкъ эсе да, Ухол элге кире баргъан жерде къарт киши-ни кѣрюп, акъылы башхагъа бѣлюндю. Хунагъа таянып, жолгъа къарап тура эди ол. Баям, бери машинасы, башха тюрлю улоу да бек аз келе болур: къарт сагъайып, маши-надан анга бир ахшылыкъ жауарыкъча, алай къарай эди.

— Бардыла да мында адамла, — деди Кърым, арлакъда жашчыкъ бла къызчыкъны эсле.

— Ала тышындан келип, хаух жашагъанладыла.

Машина Ухолну тенгинден озар-озмаз кюнлюм бетледе башха элле да, къол аяздача, ачыкъ кѣрюндюле. Кърым къайры къараса да — эл. Анда-мында, бир бирлеринден узакъ болмай. Тѣшлеге, сыртлагъа жабышып, жайылып.

* * *

Халимат кѣпюр къулагъында къушлукъдан бери сюеле эди. Къарамын тарны тамагъындан бурмай. Ол жолоучу-лукъдан къайтханлы тюгел юч ай толмагъанды. Биягъы Нальчикни орамлары бла ёрге-энишге жюрюй, хар озгъан сабийни жокълап, ызындан бара, ашыра. Анча жылны ичинде Кърым ёсмей, тюрленмей турмазлыгъын Халимат ангылай эди. Алай ол кесини ана жюрегине ышана эди. Не

бек тюрленнген эсе да, кёжум жетгенлей танырма деп. Шахарда тиширыу билмеген школ жокъ эди, аланы арбазларын, тыгъырыкъларын, сабийле кирген-чыкълан, ойнагъан жерлерин. Танг аласы бла барып, школну чыракълары ёчюлгюнчюге аз кюнню аралып турмагъанды. Къумукъ артмакъларындан гыржын бурху чыгъарып, аузуна элтирге бетсинип. Школгъа жюригенледе, устазында да аны таньмагъан жокъ эди. Арбазны, къабакъ эшиклени сакълагъан гёзетчиле да юйреннген эдиле анга. Алгъа акъылындан шашхан пакъыра тиширыу сунуп, сан этмей эдиле. Бир жол Халимат хар заманда арбазда кёрюучю тизгинли эр киши, озуп кетмей, къатында тохтады.

— Сен кимсе, былайда кюн сайын не сакълайса? — деди орусча, инжилген ауаз бла. Жумушакъ, жан аурутхан ауаз Халимат кёпден бери эшитмеген эди да жангыдан жунчуду. Тизгинли кишини да кёзлери толдула да, ол къарамын букъдурду. Халимат сабырланыгынчы сакълап, дагъыда сёлешди.

— Нек жюриюсе бери, адаммы излейсе?

— Жашчыгъымы излейме. Ким алып кетгенин, къайдагъысын да билмейме, — деди Халимат, орусча, тауча да къатышдырып.

— Эрттеми тас болгъанды?

— Хау, ийнан, аскерчи алып кетгенли жети жыл толуп барады.

Школну директору, андан бери не ишлей эдинг да дегенча, башын шош чайкъап, эринлерин къаты къысды. Айыпмы этди, жанмы аурутду — тизгинли киши сагъышлы бет алып, иги кесек сюелди. Школда атасыз, анасыз сабийле кёп эдиле, алай таулу жашчыкъ барды деп а билмейди. Къайдан чыгъарыкъ эди? Тиширыу а таулугъа ушады. Алай директор, кёлуне абери келип, къоркъур деп, миллетин сормады.

— Ненча жыл болады жашчыкъгъа?

— Ийнан, энди онбир жылы толлукъду.

Тизгинли киши тиширыуну класс отоулагъа элтип, къара сабийлеге, ишекли болгъанынг бар эсе, деди. Халимат аллай жашчыкъ кёрмеди. Муну Кърымгъа ушагъан жери, илишаны барды деп айтырча. Экинчи, ючюнчю кюнледе да директор тиширыуну башха школлагъа да элтип, сабийчиклеге энчилеп къараргъа болушду. Андан сора Халимат Нальчикни школ арбазларын сакълагъанны къойгъан эди. Анда-санда, тёзалмай, бир барып, сабийлеге къараса да. Алай жюреги чыдап, жарлы, адамсыз элинде туруп да туралмай эди. Къайры барырын, къайда излерин билялса уа. Ал төрт-беш жылны ичинде ол жетмеген бла орамларын

кыдырмагъан орус эл кыалмагъанды. Узун Кыала шахардан башлап. Кыумукъ артмакъларын юсюне иер этип. Мында орус юйюрле жашайдыла деген жерлеринде тиширыу танымагъан, ёз арбазынача шагъырей болмагъан мюйюш тыгъырыкъ да жокъ эди. Жюрюрге, юйсюз-кюнсюз да болуп айланыргъа юйреннген тиширыу мадар эталмай эди. Артда заманлада Халимат бахчачыгъын, ийнегин да кыабартылы кюншу юйюрге аманат этип, Нальчик тубюнде эки ыйыкъ чакълы айланып кыайтханды. Андан бери элден тышына чыкмагъанды. Энди аны кюню кёпюр кыулагъында озады. Кимин сакълайды, Кыоркымазны аллынамы кыарайды огъесе оруслу аскерчи Кырымны алып келликди деп умутму этеди? Жокъ эди Халиматны бир затха да ышаныуу. Алай аллахны кючу уллуду. Олду умут берген, умутну сыйыргъан да. Жаны ауруп, кыадар этип кыойса уа. Уруш бошалгъан эки-юч жылда келе тургъандыла таулу «апчарла» туугъан эллерине, от жагъалары кыуругъанларын кими эшитип, кими эшитмей. Халимат иги таныгъанла, Кыоркымаз бла ёсюп, аны бла аскерге бир кюн кетгенле. Ала болушхан эдиле тиширыугъа саулукъ ийнек мажарыргъа, урлукъ салыргъа, жер кыазып, тегерегине буруу этгенле. Кыоркымазны сауун, шауун а бири да билмей эди. Сора Кырымны атасы жоулгъанды деп, тунгюлюп кыалыргъа нек керекди? Ырысламай. Аллахны кючу уллуду.

Бюгюн да Халимат, хар замандача, кыушлукъда кёпюр кыулагъына чыкъды. Жаланда былайда эс таба эди ол, термилип сакъласа, излегенлери келип кыаллыкъча. Борчун тамамлагъанча, бир кесек хошланып.

Ёчюлюрге унамагъан иги кыуууму, умуту кечиндире эди

* * *

Кюнню кёзю кёкню тёппесине чыгъып, кюч алып, хауаны кыалынландырып, кыыздырады. Алай кёпюр кыулагъында Халимат аны хазна сезмейди — салкыныды: таула табадан тартхан сериюн тиширыуну бетин шош сылайды, кёпюр тубюнден, аны жепилеринден ёрге ычхынган мылы тауууш да хауаны аз-маз силкиндирип, кыызулукъну кыоркыутады.

Халимат урчугъун ийиралмай, мындан алда кёрген тюшюн кыайтарып-кыайтарып эсине тюшюре, сюеледи. Аманнга жораламай эди ол аны. Тюнюнdechа кёз аллында турады бир ариу кыанатлы учуп келип, имбашына кыоннганы. Кыолу бла аны ийнакъларгъа термилип, алай кыоркыуп, солууун тыйып кёп сюелгени да. Сора тиширыу, тё-

залмай, билегин кымылдатханлай, ол учуп кетди да, элни башында тегерек айлана, кыалайда эсе да кыонду. Кыалайда кыоннганын шарт кыралмагъан эди. Не тюрлю эсе да, аман тыш туююлду ол. Хапар эшитирик болур. Жюреги да учунупду, башха кюнлеге ушамайды.

Халимат сагъышланып, тыюне бичим эте тургъунчу, анда, энишгеде, машина кырюндю. Олсагъат тиширыуну жюреги ёрге силкинип, тамагъына тыгъылды. Тюз богъурдагъында тыпырдап, солуун кысхартды. Санлары мамукъланып, ауурлугъуна чыдаялмай, жерге тартдыла, сюрюшдюле. Халимат ашыгъып, сермеп, кыпюрню кыулагъындан тутду. Машинада эр киши бла жашчыкыны ишексиз кыргенлей а, чырта онгсуз болуп, экинчи кыолу бла сермеди. Сора кыпюрню жан агъачында эки кыолуп кезиулете, аны узунлугъун ёнчелегенча, мыллыгын сууну аргъы жагъасына атды. Алай билеклери, бутлары бой салмадыла да, кычырыкъ этип жиляды. Болсада, мычымай эс табып, тынып кыалды.

— Асто, мен былай неге алланама? — деди, кыалтырагъанын тыялмай, — ёрге машина озуп кымеген кибик. Жюк машина озуп кетмеди. Тохтады да андан ошюч-онтёрт-жыллыкъ жашчыкъ бла эр киши тышдюле.

Экиси да кыайры таба барлыкъларын билмегенча, кыпюрню ары жанында бираз мычыдыла. Кравцов абызырагъанын Кырилге билдирмезге кыорешсе да, олсагъат бети кетип кыалгъанын жашыралмады. Амалсыз болгъанын. Келе-келгенлей тиширыугъа жолугъуп кыалыр умуту жокъ эди аны.

Уруш жыллада ауур жаралы тиширыуну жанын сакъларгъа кыорешип, анга аш, дарманла келтириучюсю, бюгюнча, эсиндеди. Аны назиклигин, ариу бет илишанларын да унутмагъанды. Бусагъатда кыпюрню кынденлен агъачына жабышып сюелген тиширыуну уа Сергей таныгъаннга бир заты да ушамайды. Ол жаралы, ёледи-кыалады деп тургъап тиширыу жаш эди. Жыыйрма бла беш-алтыжыллыкъдан озмагъан. Бу а кыартды — юч жыыйрмажыллыкъча. Он-онбир жылгъа адам алай тюрленемиди? Халиматны эски, гюрбю, жамаулу жыйрыгъына, башында онгнган гюлмендисине, чиммакъ-акъ чачына да эс бурду Кравцов. Угъай, ол ариу жаралы тиширыугъа муну бир заты да ушамайды деди Сергей. Алай бу олду, деди дагъыда, ишек жокъду — олду.

Сюелген аз заманны ичинде Кравцовну сагъышлары кыууушуп, ёчыюлуп-кыабынып, бир бирлерин терк-терк алышындырдыла. Хали бир тюрлю бузулуп, тап, ачыуланган окауна этди. Неге, кимге ачыулана эди ол?

Ауур жаралы тишируу сау кьалгъанына жангыдан сейирсинди. Тап, сау кьалгъан эсе да, аны кёчюрмей нек кьойгъандыла.

Кравцов ангыламагъан, ангыларгъа да суюмеген кёп зат бар эди. Ала барысы да, мычымай, кёпюр кьулагъында кьозгъалдыла. Эсинде-тюшюнде да болмагъанла акъылына келип. Ачугъа хорлатмай, сабырланыргъа керек эди. Алай болалмады. Сора мен бери кимни излеп келгенме, кесими алдап, кесиме кёзбаулукъгъаamy? — деди. Сергей ачууун, ич кьоркьууун да тунчукьдуралмай, азатланалмай, бу тишируу бла не ишим барды, атамы кьабырын кёрюрге келгенме деп, кесин жапсарды.

Халимат машинадан тюшген кишини оруслугъа ушагъанын, аны бу тийреледе бир заманда да кёрмегенин учхара эслеп, сора, мычымай, алынып кьалгъанча болду. Черекни саркьыуу тохтап, тауушу тунчукьду. Тауладан, кёпюр тюбюнден да ургъан аяз уюду. Тишируу кёпюрню жан агъачындан кьолларын айырып, аякъларын жеринден тепдиралмады. Чабып, мыллыгын атып Кърымгъа жетерге керек эди. Не замандан бери сюелип турады ол кёпюрню аргъы кьулагъында. Ёзге эталмай эсе да, атын айтып кьычырыргъа керек эди. Тийрени, кесин да уятырча. Анча жылны ичинде жыйылып тургъан жүрек кьыйынлыгъындан азатланырча. Алай болалмады. Сабырланыргъа кюрешди. Эрши кьычырып, жияп, Кърымны элгендирирме деп да кьоркьду. Да Кърыммыды ол деп, сескенди дагъыда. Жангыдан кьалтырады.

Жашчыкь оруслу болмагъанын да шарт ангылады. Арыкь, ёре жашчыкь. Къара шинли. Тизгинли, субайчыкь. Кърым не заманда да тизгинли болуучеди деп келди эсине. Алай ёре жашчыкьны Кърымгъа ушаталмады да, жарыкь умуту ёчюлюп, жау чыракълай, эрип, тауусулуп баргъанча болду. Ол халда кёп мычымады. Кьоркьмазгъа ушайды деп кьабынды эси. Союп кьаплагъан кибик. Аллах барды, олду. Ёзге уа. Эндиге дери агъачха жабышып, тёзюп тургъанына Халимат кеси кесине айып этди, сейирсинди.

— Кърым,— деп, кьычырып сёлешди тишируу. Алай ол кесин кьычыргъан сунганлыкъгъа, шош сёлешди. Къалай сёлешип ийгенин сезген окъуна этмеди. Жашчыкь Халиматха сагъайды. Кърым деген сёз шагъырейми кёрюндю огъесе бу пакъыра тишируу къарамын менден нек бурмайдымы деди? Халимат жашчыкьны сагъайгъанына кёлленип, кьолларын кёпюрню жан агъачындан хыны айырды. Асыры ашыгъып, сухуму атлады — абынып, тобугъуна чёкдю. Туруп, дыгъыда сюрюшдю да, бир кьолун жерден айырмай, айырып къарыуу да болмай, сёлешди.

— Кърым, харип, Кърым...

— Отец, кого эта женщина зовет? — Жашчыкъны ауазы сансыз эшитилди. Ол жеринден тепмеди.

Кравцов имбашын ёрге силкиндирип, билсем а дегенча этди, болсада, эрлай жетип, Халиматны къолтукъ тюбюнден тутду.

— Что с вами? Вставайте же. — Сергей бутлары анга бойсунмагъанларын сезип, билдирмезге кюреши. Тюгел аягъы юсюне сюелгинчи, Халимат къолларын алгъа, жашчыкъ таба созуп, жангыдан термилип сёлешди:

— Кърым, харип. Кърым, мени таниялмаймыса? — деди да Халимат, олсагъат сормаэлыгъын соргъанын, адыргылыгъын ангылады. Не этерик эди, аладан башха сёз келмеди тил тюбюне. Дагъыда, бир-бири ызларындан къууушуп, тиширыуну эсинде кёп зат къабынды. Мыйысыны жети къатысындан Кърымны эки-ючжыллыгъы жарыды. Адамланы кюйсюзлюклери ол заманда окъуна айыргъан эди жашын анасындан. Артда сабий жуууша башлагъанлай, къадар аны жангыдан эсин юздю. Сора ол атын унутхан сейирмиди. Бу тюрлю оюм нек жилтиннгенни Халимат билялмады, алай ёчюлгюнчю, жыгъыла, къоба, абына, сюрюше, Кърымгъа жетди. Къарыш тенгли жол саукюнлюк кёрюнюп. Кърымгъа къысылып жияй кёпмю, азмы турду — аны тергеуюн этерча да туююл эди, Кърым сейирсинип, айтырын-къалырын билмей, эки къолун, къамичилеца, энишге салындырып сюелгенин да кёрмей эди Халимат.

— Аллахха мен быллай бир не ахшылыкъ этгенме, манга тейри эшигин ачарча? — деди ахырында тиширыу, аз заманнга жиягъанын сабырландырып. Сабий адамны жунчутургъа да суймей эди. Эсин жыяргъа керек эди.

— Харипчик, нечик узунчукъ болгъанды, — деди Халимат. Артхаракъ туруп. Зыбыр къол аязы бла Кърымны жаягъын сылады. Тиширыу дагъыда кёп сёз айтды. Жашчыкъ ангыламаса да, сёзле къужур эшитилип, сейирсинмеди. Къачан эсе бир заманда, эртте, бек эртте, алагъа ушагъан сёзле къулагъына чалыннганча кёрюндю. Бар эди ол сёздеде узакъдан келген шагъырейлик.

— Мен а эсинге тюше болмам, хоу бир да, къайдан тюшерикме? — Халиматны биягъы жиярыгъы къысып, кёлю такъырланды. Хорлатмады. Кърымны сёлеширине термилди. Ауазын эшитирге адыргы этип. Алай жашчыкъ аны ийнакълап жиягъан тиширыу кимди деп, кеси кесинден сорурча туююл эди. Хар не да баям эди анга: бу адамсыз, ханслы жерледе кими боллукъ эди Кирилни. Жокъ эди кишиси. Бар эсе, атасы, анасы бардыла. Сора шуёхлары. Анда, Ставропольда. Бу къарт, пакъырачыгъа ушагъан ти-

ширыу а, эштада, къачан эсе да атасын танып, аны тансыкълардан алгъа, жашын тансыкълайды. Ол оюму бла ары-бери тартынмай, кесин къучакъларгъа, ийнакъларгъа къойду. Жаланда тиширыуну пакъырачыгъа ушагъанын жаратмай эди. Къучакълагъанына, сылагъанына да ыразы туюл эди. Ол затла Кирилни бетинде, сюелген халинде билиндиле. Халимат, аны сезе эди.

— Кърым, харипчик, мени эсинге тюшюралмаймыса?— деди тиширыу, жилярыгъын тыяр ючюн ышарыргъа кюрешип.

— Пап, она всё время о чем-то говорит — я не понимаю. — Кирил Кравцовха къарап, былай кел дегенни ангылатды. Жашчыкъны ауазы алгъыннгы Кърымны ауазына чыртда ушамады. Ушамазлыгъын да ангылай эди Халимат. Алай дагъыда, нек эсе да, жүреги кысылып чанчды.

— Аллах барды, къашчыкъларынг бла кѣзчюклеринг а тюрленмегендиле,— деди.

— Его зовут Кирилом. — Кравцов жууукъ келип, сюелди.

— Кирилми дейсе, охо да, сен айтхан. Кирилни уа не хатасы барды,— дерге ашыкъды Халимат. — Сен а Карабчов болурса. Алаймыды? — Тиширыу оруслу кишини жауабын термилип сакълады. Ол а ичинден сейирсинди. Кимден эшитгенди мени тукъумуму деп сагъышланды. Бир кесек бузуп, тауча сындырып айта эсе да, билип турады. Болса да, хау, мени тукъумум Кравцовду деп къоялмады.

— Меня зовут Сергеем Андреевичем,— деди тиширыуну алдаргъа кюрешгенин бирле билип къойгъанча, уялып. Халимат Андрей деген атны кѣп кере эште тургъанды. Алай бусагъатда Сергей бла Андрейни араларында байламлыкъ барды деп эсине келтиралмады. Жангыдан борбайлары ктыркылып къалып, жыгъылыргъа тартынып, эки къолу бла да кѣпюрню кѣнделен агъачындан тутду. Не болгъанын, жүрегин не зат кыйнагъанын кеси да шарт ангылаялмай, жияп ийди. Ачы сарнап, бууулуп. Угъай, Халимат керексиз алданып, терилдим деп сарнамай эди. Жашчыкъ Кърым болгъанына ишекли туюл эди. Аны къайтарып, аллына алып келген оруслу киши да Карабчовду. Кече-кюн да башын намазлыкъдан айырмай жашаса да, уллу аллахны, орусуну да игилигин къайтаралмаз. Да сора къууанчымы къутуртду аны алай, не зат титиретди Халиматны? Жүрегими ол-бу кыйнайды деп кесине ачыкъ айтыргъа биягъы аллахдан къоркъду. Ырыслады. Жияу этергеми керекди Халимат бюгюн, анча жылны ичинде термилген умуту жаннет чыпчыкълай, учуп келип имбашына къоннганда. Алай болалмай эди. Жокъ эди онгу.

— Папа, успокой же ее. Скажи что-нибудь,— деди Кирил.

— Ничего, пусть поплачет.

— Кто она? Ты ее знал?

— Должно быть, ей очень тоскливо в этих опустевших местах,— деп, Кравцов саггышланды. Ол ауур жаралы, ырмах тиширыу сау кьалгъанына жангыдан сейирсинди. Сергей бусагъатда кьууаныргъа керек эди. Алай жюрегин ачыу кьатыш мудахлыкъ бийлеп тургъанын бютюн шарт сездн. Да сора не зат сюрюп келтиргенди аны бери? Борчму? Бармы эди Кравцовну Кирил бла бу тиширыуну аллында борчу? Борчдан азатланып кьалгъан игиди. Андан азатланыр мурат этип келмегенмиди ол бери? Алай мыйысыны теренинде, жашырын жеринде башха, кюйсюз умут букьдуруп, жолгъа чыгъаргъанын энди ангылады. Ийнанмай эди Кравцов, Кирилни анасы сауду деп, бери, бу бош кьалгъан ууакъ элчиклеге кире келгенлей анга жолугъурма деп. Ол а ма, аллында жияй турады. Ненча жыл жиятды Сергей бу тиширыуну, харип, жазыкъ этип.

Кюнде окъача жылтырап, энишге ашыкьгъан Черекни юсю бла Кравцов узакьгъа кьарады. Ол аны таш кибик, ауур шургусун жуууп, алып кетерикча. Менде не терслик деди сора. Кишиге аманлыкъ излемегенди. Энтда да жумшакълыкьгъа хорлатса, юй бийчеси кьалай жашасын, Кирилни кьойнундан тюшюрмеген юй бийчеси? Анга жан ауртургъа керек туюлюмюдо. Кесини жашауу да бузулмазмы... Билмей эди Кравцов этерин-кьалырын. Тап, энди Кирилге бу сени анангды десе окъуна, ол кечиналлыкьмыды пакьыра тиширыуну кьолунда? Ёсдюре, адам эте келип, жарты жолда кьалай кьойсун деп саггышлана, Сергей кеси кесин ариулады.

* * *

Халимат бла Кравцовну ызларындан бара эди Кирилл. Аз артхаракъ кьалып. Жанларында барлыкъ эсе да, орам ючеуленнге тарлыкъ этеди. Алгъын ёрге-энишге озгъан ат арбаланы эркин сыйындырыучу орам эки эчки жолчукьгъа ушап кьалгъанды, араларында кьалын ёсген алысын бир-бирге кьошулургъа кьоймагъан. Онгда, солда да мурса, мант, тели хансла кьатыш, шошайып, чалылай болуп сюеледи. Таш хуналаны тубюне малтап, тунчукьдуруп. Мурса башы бла кьарап эслей эди жашчыкъ жарты оюлгъан юйлени чырдыларын, ожакъларын. Китаплада окъугъан болмаса, быллай жер кёрмеген эди да, Кирил, кесин адам-

сыз мурса, ханс айрыкамгъа тюшген сунуп, сейирсингенин жашыралмай, Кравцовну ызындан сѣлешип, ол тохтап аны бла бирге тамашаланмагъанына бютюн бек сейирсинди. Жашчыкъ анда, Ставропольда, башха дуниягъа юйренгенди. Ташла бла сырылгъан таза орамлагъа, чайыр жоллагъа. Кече-кюн демей адамла тюртюше жүрюген. Бу а башха дунияды, жомакълада бла таурухлада айтылыучу. Кирилни школчу тенглери ёмюрде да кёрлюк туюлдюле таурухха ушагъан быллай жерни. Кёргенме десе, анга да ийнанмазла. Хансла тубюнден, хуна тешикледен жашчыкъ танымагъан къанатлыла атылып-атылып чыгып, кёкге чынгаядыла, къалайда эсе да агъач кёгюрчюнле мурулдашадыла. Жашил къабыргъалай, чалылай сюелген мурсаны ары жанында шош дунияны да билирге термиле эди Кирилл. Анда кийик жаныуарла болмай не амал. Кёралмайды ансы. Кёрюрге уа керекди.

Базынмай, сылтау излей, жашчыкъ иги кесек барды. Ахырында мурса эки жанына аууп, малтанган ыз кёрдю да, кийикми жүрюйдю. бёрюмю, не болса ол болсун деп, таукелленип, артына къарай, ары ётдю. Ол умут этгенча, кийикле юркюп къачмадыла — орамда сериуюн этген аязчыкъ мында уюп къалып, ауур шошлукъ къулакъларына буштукъланып, имбашларындан энишге басды. Мурса кеси ауурлугъун кётюралмай, арбазгъа бауурланып, тёшекленип. Къотур кёгетли тереклени бутакъларын басынчакълап, жашил жилинлача, ёргеде чырмашып. Тёше-мёшеленнген, зылдыланган хансны юсю бла сакъ атлай келип, юйню аллында тохтады. Эшиксиз, терезесиз мекам, кёремисе, мени къалай сокъур этгендиле дегенча, жашчыкъгъа сагъайды. Кирилл да сагъайды. Шум-шумалакъ болуп, туруп турду, жеринден тебалмай. Босагъада, оюлгъан терезе тюпледе ёсген мурса, жашил ёртенлей, къабыргъа бла ёрге жайылып, чырдыны сыйырып. Юйню ичи къарангы эди. Кирилл ары кирирге базынмады, нек эсе да терлеп къалып, къоркъгъанмы этди, къачып орамгъа чыкъды. Аны сакълап арлакъда сюелгенлени къатларына талакъ солуюун чёкдюралмай жетди.

— Кърым, харип, неден элгендинг, бетинг нек кетгенди? — Халимат, кертда жашына бир хата болгъан сунуп, сорлугъун алай сорду. Ол энди къонакълагъа юйюрсюнюп, алгъынча буюкъмай эди. Аман хомух, туугъан жерингден, нек элгенесе дерик эди да, айталмады. Энишге ийилип, жашчыкъны кёнчек бухчакъларын, юсюн-башын тазалады.

— Пап, о чём это она мне говорит? — деди Кърым.

Кравцов Кирилни сорууун сан этмеди. Аны къайгыысы башха эди: тиширыу жашны тюз атын айтып турса, ол аны

эсине тыюшуп къалыр, унутулгъанны къозгъар деп къркыду.

— Моего сына зовут не Кыргыз, а Кирилом,— деди Сергей, онгсунмагъанын тиширыу сезерча.

— Охо, Кирилни уа не хатасы барды. — Халимат жерге къарап, шош сѣлешди: башхамыды — киши ангыламайды, аны айтханын-къалгъанын да.

* * *

Арбаз таза эди, тизгинли. Узун алаша юй акъгъа сюр-тюлюп. Терезелери олсагъатда жууулгъанча, жылтырап. Юйню таугъа айланган жанында, топуракъ башлы, жол-гъа къошулуп, гумугъа да эс бурду Кравцов. Юйден иги да арлакъда уа халжар, хастаны бла. Аны чалы аумасында эки къозулу къойну, тауукъла да кѣрюп, сейирсинди Сергей. Пакъырагъа ушагъан жангыз тиширыуну мадарлы-лыгъына ичинден ыспас этди. Ол бир затны да унутмагъан эди. Ауур жаралы тиширыу къалайда, къаллай юйчюкде жатханы, Кирилни да андан алып кетгени эсине тыюшуп, тийреге, арбазгъа да гурушхаланып, жангыдан тынгылы къарады. Угъай, бу юй анга чыртда ушамайды, тап, бу арбазгъа аягъым басханды деп окъуна билилмады Кравцов. Огъесе алданами турама, деди дагъыда. Он-онбир жылны ичинде адамны эсинден кѣп зат кетеди. Сора бу тиширыу ол жаралы тиширыуду деп нек ийнанганды? Кравцовну жүрегинде гурушха сезим жангыдан къозгъа-лып, къууанырыгъы келди. Алай, мычымай, кеси кесине айып этди, теренде къабынган жарыкъ сезимин ечюлтдю.

— Сен хар заманда да мындамы жашагъанса? — деди Сергей, къолу бла юйню кѣргюзтюп.

— Хау, бу мени атамы юйюдю, Кыргыз да мында туу-гъанды.

Халиматны айтханын Кравцов жарты-кърту ангылап, жанчыкъны тюз атын эшитгенине чогъежленди, Кирилге къарады. Ол гуму башында иги кесек туруп, эски халжар таба къууулуп, анда да сюелип, артха къайтды. Сергей аны жаратмады. Халимат а, жүреги хошланып, ичинден «ал-лахха шукур» деди, кърккыуундан бир кесек азатланып. Бу сабийни эси жангырса эди деп тилек эте эди ол къада-рындап. Анга андан уллу насып керек туююл эди.

Тѣртгюл отоуну таза, салкын хауасы хычыуун кѣрю-нуп, Сергей терезе аллында алаша шинтикге олтурду. Башхасына Кирил хаух чѣкдю.

— Ты устал с дороги, не суетись, посиди,— деди Кравцов, жанчыкъны тышына тартыннганын эслеп.

Отоуда жангыз ундурукъдан сора бу мени болсун деп абери жокъду. Къабыргъада кийиз, эшикден кирген жерде эски жыйгъыч, табакъ-къашыкълары бла. Отоугъа къууат берген ариу жасалгъан ундурукъду, аны юсюнде чиммакъ тышлы эки жастыкъ. Къачан эсе да бир ауруугъа хорлатып, ёледи-къалады деп, Халимат жатхан агъач ундурукъ эди ол. Кърым да анасына кысылып, кёп кере сытылгъан. Алай бусагъатда ундурукъ жашчыкыгъа хапар айтмай эди да, эсин къозгъамай эди. Шош эди ундурукъ, тилсиз.

Кравцов бла Кирил тынгылашып кёп турдула. Сергей келгенине сокъуранып, жашчыкъ а — кеси да иги ангыламагъан сагъышлагъа берилип. Гуму, аны баш жанында жол, халжар да жүрек тынчлыкъны алгъан эдиле. Узакъ заманны бир хурттаклары эсине келип, дагъыда къачып, туманга ташайгъанча болуп. Озгъан заманны ол хурттаклары къайтып келселе, татлыкъсынып, бир тюрюлю хычуунлукыгъа хорлатып, аланы жарытыргъа, шарт этерге кюреше эди. Алай эсин кесине бойсундуралмай, ёчюлтюп, къара къабыргъагъа тиреле эди. Башы, мангылайы бла туюп турса да, оюлмазлыкъ, — тешилмезлик.

— Отец, кажется, что здесь все мне знакомо, всё это я когда-то видел, — деди Кирил шош, башын кётюрмей.

— Возможно, — деди Кравцов, чыртда сагъышланмай, — ведь я привозил тебя сюда. Здесь похоронен твой дед. — Арсарсыз ётюрюк айтханына сейирсинсе да, тохтамады Сергей. — Хотя не должно быть. Жил-то ты здесь всего неделю и был очень мал.

— Ачыуун кючден басып сёлешди Кравцов. «Бёрю кючюкню не бек тойдуруп турсанг да, кёлю агъачда болады», — деди ичинден, Кирилге кёз кыйырын жашыртын жетдирип. Жаратмай эди бусагъатда ол жашчыкыны тынгысызлыгын, бетинде миллет илишанларын. Юй бийчеси да эсине тюшюп, жүреги кыйналды. Ол эди терс: сабийни иги юйреталмагъанды, келген, чыкыгъан жерин унутурча этип. Эшта да аузун тыйып туралмагъанды — ычхындыргъан болур бир сёз, анданса, мынданса деген болур. Юй бийчеси айталмагъанны башхала уа айталмаймы эдиле — къоншула, Кравцовну таныгъанла. Адамланы ауузларын ким тыяллыкъды. Былайда Сергей кимлеге эсе да кызып, чамланып, терлеген окъуна этди. Халимат суусап узатханда, къоллары къалтырап, кючден алды. Жашчыкыгъа да келтирди айран. Ариу, къара билеулей, сыйдам чёмюк бла.

— Атангы аягъы бла суусап ичериксе деп кимни эсинде бар эди, — деди Халимат, хошланып. — Аллахны кючю уллуду.

— Отец, о чем она говорит? — Кирил айрандан хазна кѳораталмай, чѳемючно тѳегерек аш кѳангагѳа салды. Тиширыуну айтханын Кравцов да толуга алап тынгылап кѳоймады.

— Пей, говорит, что же еще. Это у них такой обычай: перед тем как угостить, подают кислое молоко.

— Хороший обычай, — деди жашчыкѳ.

— Хороший говоришь? Вот как! — Сергей саргѳылдым кѳашларын ѳрге секиртип саргайды. Тынгылады. — Возможно, — деп кѳошду сора.

Не болгѳанды манга, хатасыз, жарлы тиширыуну хар кѳымылдагѳаны, аш-суу тежегени нек кѳозутады деп саргѳышланды Кравцов. Бусагѳатда бир сѳзю бла Халиматны насыплы этер орнуна насыбын нек сыйырады? Айыплы ишге хорлатмаймыды деп кѳп тынгылады, отоуну кѳабыргѳасында кѳолан кийизден кѳарамын бурмай. Алай бармыды аны эркинлиги — тапхан анасын насыплы этип, кѳыйналып ѳсдюрген тиширыуну кѳадарын сыйырыргѳа. Ол тѳуйюлмю эди ызларындан жиягѳан? Кирилни мында кѳоюп кѳайтса уа ненча кюн жияр? Ол угѳай, жашчыкѳ бир зат да сезерге керек тѳуйюлдо. Адамны эки туугѳан жери болмайды. Туугѳан жерин танып, тилин-дини билген Кирил артда Кравцовха уланлыкѳ этмез. Эртде-кеч болса да, анасын, жерин излер — сора Андрейни жашы Сергейге жангы кѳыйынлыкѳла. Азмы сынагѳанды ол аланы, бу тийреледе элле ючюн жанын-кѳанын аямай. Атасы мында жоюлду, кеси революцияны кѳызыл байрагѳын кѳтюрюп келди. Урушну жылларында мында адамланы кѳоруулайма деп башына палах тѳушюрдо. Кирилни адам этебиз деп а азап сынамадымы? Ыспас кѳргени уа жокѳ. Орус тилге юйретип, эс-акѳыл бергени ючюн. Тамам эди энди. Боллукѳду. Керексиз хатчѳрлукѳдан азатланып, ѳз кѳайгѳысын да бир кѳрсюн, жашауун кѳурасын... Бу оюм Кравцовха сабырлыкѳ берди, алданмазгѳа таукеллик.

Сергей эс табып, бети жарыргѳа Халимат аш кѳангагѳа кѳуймакѳ, табада бишген гыржын салды. Ызы бла кѳакѳ эт кѳуууруп келтирди да, арлакѳда шош олтурду. Балан бармагѳын сакѳал тѳюбуне тиреп Кѳрым уялып иги ашайлаз деп, чарыкѳ бурунларына кѳарагѳанлай. Кетип, кеслерин кѳояргѳа керек эди. Алай кѳзю кѳыймады. Кравцов а кѳайры кѳараса да, саргѳышы Халиматды. Аны хали, сѳфаты да алай терк тюрленнгенине сейирсинип. Кѳпюр кѳулагѳында пакѳырагѳа ушап сюелген тиширыу тѳуйюл эди ол. Тойгѳа барыргѳа хазырланганча, юсюнде женгил жыйрыгѳы, башында акѳ гюлмендиси. Бетине да кѳууат келип, жангырып. «Жаш адам кѳреме, харип, бу, бек

жаш», — деди ичинден Сергей. Баям, отуз алты жылдан озмагъанды. Огъесе андан асламыракъмыды? Не тюрлю эсе да, жаны темирден кёре эдим деди. Жангыдан ишанлап къарады. Халимат бла Кирилни ушагъан жерлери болгъанларын энди, бусагъатчыкъда, эследи. Бютюнда къашлары бла кёзлери. Тап, бармакълары окъуна ушайдыла. Къобуз туюкчеч, узун инчегеле болуп. Сора биягъы хали тюрленип, бери келгенине сокъуранды. Неге керек эди анга бу азап, ётюрюк айтып кеси-кесин, жарлы тиширыуну да алдаргъа. Ёмюрюнде ётюрюк айта билмеген Кравцовха. Тургъаныча турса анга кимни дауу бар эди? Энди этген игилиги ёз башына азап. Кирилге, бу тиширугъа да — азап, жангы жүрек ауруу.

Кравцовну санларына къарыусузлукъну ууу жайылып, къоллары, тобукъ тюплери ууакъ къалтырадыла. Аууз къабынын кюден тигелетип, сёлешди:

— Вкусно, очень вкусно готовите. Спасибо.

— Не билейим. Спасибо болуп а — ашамадыгъыз, — деди Халимат, къол аязларына бла Кърымгъа кезиу къарай.

— Ашадыкъ, — деди Сергей, тауча жарты-къурту ангылагъанын жашчыкъдан жашырмай.

Кърым олсагъат сагъайды:

— Как, пап, ты по-ихнему говоришь?

— Нет, сынок, отдельные слова знаю.

— Сен а, Кърым, бир сёзчюк да билмеймисе? Бир сёз да къалмагъанмыды эсингде?

Кирил биягъы атасына къарап, болушлукъ изледи. Кравцов тиширыуну айтханын кёчюрюп кюрешмеди. Аны орнуна жууап этди.

— Билмес. Бир да билмес, — деди. — Откуда знать ему чужой язык.

Халимат олсагъат мудах болуп къалып, башын энишге бошлады. Тамагъы бууулуп, жиярыгъы келди. Жиямады. Сау-шаулугъундан хапар эшитирге термилип туруп, энди жияргъа ырыслады. Угъай, бусагъатда Халиматдан насыплы жан болмаз. Алай дагъыда бир тюрлюдю, жүрек тамыры кырккылып, къайры эсе да тайып, кетип баргъанча. Не зат эди ол — насыплы ананы къарнын бурдургъан, буууп, улутуп тургъан?

* * *

Кюнню ауурлугъу кетип, таула башына ыхтырыла келди. Кёкню этеклерин анда-мында тырмылатып, тепчийкъалкый тургъан булут хурттакланы да кызартып. Че-

рекни кюнлюм жанында кысыр каяла кымап жылтырайдыла. Сууну жагыасы бла жайылган ауана сыртланы, тешлени этеклерине кирип, аланы кюмюш жабыуларын эме-жута, ёрге кысыла барады. Кыоншу арбазлада агъач кёгюрчюнле мурулдашып туруп, элгендиле да, жолда эшек арба кёрюндю. Аны тыхырдагыаны озар-озмаз, Черекни шуулдагыаны уянып, арбазда чайпалып, тёгюлдю. Мудах, шургулу эди ол. «Ненча жыл саркыды, арбазла кыуруп, юйле обала болуп, Черек а тынмайды, талмайды. Эжиую, макъамы тюрленмегенди деп келди Халиматны кёлюне. Кыарамы бла Кырымны ийнакылады. Ол арлакыда арбаз чыпынга таянып, Кыравцов а тырхыкга олтуруп, тютюн тартады.

— Кыабартылыла кёпмюдюле мында? — деп сорду Сергей, тынгылап турмаз ючюн.

— Ийнан, аздыла, — деди тишируу, кыонакыны сёлешгенине кыууанып. — Беш-алты юйюр барды.

— Хорошо, что не одна.

— Да, хау. Ала бла кечинеме. Ёзге уа. — Халимат ашыгып тура эди. Элни башында жашаган кыабартылы Муаедни чакырып, ирикни кесдирирге керекди. Кыурманлыкыга деп кётюрюп турганын. Кырымны биргесине элтирге адыргы этип, алай кыалай ангылатырын билмей эди. Унармы, ыязы болурму аталыгы? Кёрсе, жүрүсе, аллах болушуп, бир зат эсине тюшер. Ай, не медет. Ана тилинден хапары болса уа кыайтышыр эди.

Халимат кыобуп, булжуп, мени жумушум барды дегенни ангылатыргыа кюрешди. Кыравцов сагыайып тынгылады.

— Анда жумушум барды, — тишируу кыолун эл башы таба кётюрдю. — Жашчыкы биргеме келсе эди. Кеси да эригип турады.

— Ящик... яхшы. Пусть идет, если хочет, — деди Кыравцов, кёп тынгылагындан сора. — А я чем-нибудь займусь.

* * *

Нени унутса да, халжарны тийреси эсин жарытмай кыоймаз деп оюмлады Халимат. Алакёзге былайлада минуучеди. Алакёз бла жан-тёммек туююлмеди.

Халжарны муююшюнде эски отжагыа ызны кёргюзтдю, хастаннга кирип да чыкыдыла — Кырымны кёзю жарып эслемеди Халимат.

— Алакёзню эскералмаймыса, Кырым? — деп тохташды тишируу.

— О чём вы? Кто это Алакёз?

— Не этейим мен жазыкы санга. — Бетин алышынды-

рып кьойгъан мудахлыкъны кетаралмай, Халимат жолгъа чыкъды. Этегине тагъылып, Кърым тирменнге барыучугъа.

— Сен манга Айба деученг. Эсинге тюшюрчю: Айба, Айба. Тиширыу Кърымны имбашына тиер-тиймез кёзюне къарады. Жашчыкъ башын кымылдатып, билмейме дегенни ангылатды. Тынгылагъаппай иги кесек жол къоратдыла. Сора Халимат, бнягъы тохтап:

— Ма, ары къарачы, жашым,— деди. — Тиширыу кълун узатып, тау бетни кёргюзтдю.

Жашчыкъ ары къарап кён турду. Халимат бир сейир-тамаша затны кёргюзте эсе, мен аны нек кёралмайма деп. Айып эди. Тиширыу кеси кесине ыразы болмай, Кърымны жанында тохтады. Кълун созуп, балан бармагъын ушкок бурнунлай этип, тау бетде нени эсе да марады.

— Майна, иги къарачы,— деди Халимат, жалыннган ауаз бла. — Кёремисе ол терекни. Сен анга Айба келе турады деученг.

Тиширыу термилп, жалынып, Кърымгъа къарады. Жокъ эди жашчыкъны бетинде жангыргъан илишан. Эси ышырылды дерча туююл эди.

— Ничего интересного там нет, горы как горы,— деп, Кърым алгъа озду. Эл башында эски тирменнге дери жукъ айтмай келди. Халимат бусагъатлада аны жангыдан эшитди. Жашчыгъы эшиталмай эди да, ташха чёгюп, шошайды.

* * *

Тюнене дуру тюбюнде букъдургъан чалгъысын кълуна алып, Кравцов иги кесек сюелди.

Чиритмей жыялса, ийнегине, кьойчукъларына да жетерикди деди Кравцов, Халиматха болушханына кълуанып, ыразы болуп. Ташыргъа да тынчды — узакъ туююлдю. Хазнамыды: юю кёрюне турады. Кертда, кёрюнемиди дегенча, чалгъыны булгъагъаны бла тенг бойнун буруп, Халиматны ююн изледи — эслемеди. Огъесе кёгет тереклени тюплерин чалсамы иги болуреди... Кълудору кырдыкга жетген не барды деп да келди Сергейни кёлуне. Жууукъдагъын кеси да алалыр, юйренмейми кълалгъанды жазыкъ тиширыу деди дагъыда.

Халимат ыразы болурун, кыйналмазын сюе эди Кравцов. Кесин тыш адамча жюрютюп, бир кюн да бошуна турмады. Келгенини экинчи кюнюнде окълуна халжарны башына къарады, чырпы кесип келип, чалыны бузулгъан жерлерин жангыртды. Тюненеден бери уа белин тюзетмей, бичен чалады. Санларын кыйнап, азап сынатып. Гюняхдан,

айыпдан да азатланыргъа кюрешгенча. Чалгъысыны аузу къамап, кырдыкны чайнай башласа, шырхы этмей, тише, мей, бютюн къастланып, кюч бла тарта. Гюняхлымыды, айыплымыды Кравцов Халиматны аллында? Аны юсюнден кёп сагъыш эте эди ол. Былайды деп, бир оюмгъа келялмай. Не ары-бери бурса да, акъылы Кирилде тохтайды. Ёсдюрдюле, окъутдула. Мындан ары да окъургъа керекди. Бу сени туугъан жерингди, жазыкъ тиширыу да анангды деп ийнандырсын Кравцов аны. Сора уа? Халимат бла къалама десе окъуна насыбын табарыкъмыды? Тилин, динин билмейди. Терслик Кравцовда да болур. Алай сау халкъны ол тилин-динин да сакъласын депми чач-тюк этгенди кырал? Анга жетмеген айып манга нек жетеди деди ичинден Сергей. Кырал минглени малтап, Кирилними онгдурлукъ эди? Сора менмеми терс, сабийни сюнгю бурнундан тартып алдым эсе? Былайда Кравцов жангыдан Халиматха чамланды. Игиликни билмегенча этеди ол.

* * *

Кюн къушлукъгъа илинип, кыыздыра башлагъанды, Сергей къалын дуругъа олтуруп, тёшню бегитди. Чалгъыны бутлары юсюнде жарашдырып, чёгючню ууакъ-ууакъ силкиндирди. Чалгъы аууз бла чёгючню арасында кюн таякъ къабынып, кысха-кысха сынып, чартлады.

Жукъа кюрч таууш шатыкланып, жууукъда, узакъда да зынгырдады. Кюмюш макъамны эрттеден бери эшитмеген табийгъат сейирсинип сагъайды: акъ гёбелекле чёп башлагъа къонушуп, шошайдыла. Къуш ёрге чыгып, кёкде сюзюлдю. Гуппурланып кюрешген Кравцовну алгъа жаныуар сунуп, гюрен тартып, учуп турду.

* * *

Кърымгъа жерле кёргюзтюрге суйюп, ол адыргысы бла Халимат Уллу элни эски арба жолун сайлады. Жашчыгъы аны таныргъа, эсине бир зат тюшюрюге керек эди. Сабийлигинде ол жол бла кёп жүрюгенди. Жарлы Айшатха тагъылып.

«Къалай унутуп кёйгъанды бу сабий хар нени да, эси бир жарымагъаны сейир туююлмюдү»,— деди тиширыу ичинден, жилярыгъын кючден басып. Кърымгъамы огъесе кесинем — жаны ауруду. Умутун юзмей, жашына ышанлап къарады: кёрмеди аны бетинде жарыгъан илишан. Ариу кёзлери, къашлары муну таныдым да, бу жер эсеме тюшдю деп жукъ билдирмедиле.

Тынгылагъанлай экиси да иги кесек бардыла. Не айты-

рыкъды Халимат. Жол айтмагъаннымы? Кърымны эсини юзюлген жерлерин жамарыкъ жаланда ол эди. Не тюрлю аурууну да башын кесерик. Алай жол кесин танытырча туююл эди. Жан-жанындан эсирген лыбыта, мурса кысып, буууп. Кърым атла этип, юслерине миниучю кысыр ташла ханс ичинде эригендиле. Айыпмыды сора Кърымны уялмагъаны, деп сагъышланды Халимат. Ёз башын ауруу, жукъу сыйырып тургъан жол жукъудан кимни азат эталлыкъды?

— Жашым,— деп, тиширыу жангыдан сагъышлы болду, сорайыммы, сормайыммы дегенча,— бу жерледен эсинге абери тюшюраламыса? — Халимат къоллары бла жолну, тийрени кёргозтдю.

Кърым ангыламады. Тынгылады.

— Ти что-нибудь бспоминайт? — Тиширыу Кърымны жауабын термилип сакълады. Жашчыкъ да, тохташып, сагъайды.

— Нет, ничего. А что я должен вспомнить? — Кърым бираз тынгылап туруп, тирилди. — Кажется этот звон я когда-то слышал,— деди сора, бети жарып. — Но где — не вспомню.

— Харипчик а — Халимат къууаннганын ичине сыйындыралмай, жилиамсырап ийди. Аузундан сёз чыгъаралмай иги кесек сюелди. — Охо, аллах буюргъандан озмакъ. Къулагъынг эшитди эсе, кёзюнг да кёрюр,— деди, жапсарылып.

Экиси да келип, къапхакъны эрнинде тохтадыла. Алайдан къарагъаннга Айшатны журту къол аяздача, ачыкъ эди. Гелеулю тёшню туюбуне кысылып тургъан жербаш, алаша юнню Кърым бек алгъа эслеп, бир тюрлю шошайды. Таныпмы кёйду, аллахны жаны ауруп деп келди Халиматны кёлюне. Жашчыкъны эси, сабан чыпчыкъмыды ол — элгенип, учуп кетерча, тиширыу кеси да шошайып, сын къатды.

Айшатны ююю — терезесиз, эшиксиз — белине дери хансха кёмюлюп, жашил кёкде къалкъый тургъан, бузулгъан, ичи тёгюлген кемеге ушады. Алаймыды, туююлмюдю: Кърымны эсине келген ол болду. Хастаны, халжары да, ит, тауукъ орунла — барысы да бирге къошулуп, — хансха батылгъан багуш тебе. Тили тартылгъан журт сабийге не хазна хапар айталсын деп жарсыды тиширыу. Сора, къулакъ салып тынгылады да, суу саркъгъан таууш эшитди. Аз-маз, кюден. Тунчугъа, дагъыда жайыгъа.

— Ийнан, сууду. Къуруп а къалмагъанды. Эшитемисе суучукъну тауушун? Ол халжар ичи бла саркъады. Сен анга кирип, ёрге-энишге чабаргъа бек ёченг. — Халимат

кьолун кьулакъ жанына чолпу этип, Кърымгъа жалынып къарады. Кърым тынгылады.

— Слышитъ,— деп сорду тиширыу.

— Нет, ничего не слышу,— деди жашчыкъ.

Халимат, санлары кыйылып къалып, сюелген жеринде ташха чёкдю. «Не этейим, не бла болушайым бу сабийге?— деп ёхтюндю. — Туугъан жерине сангырау — адамлыкъгъа да сангырау. Бармыды анга дарман?»

* * *

Ючюсю да олтуруп кёп турдула. Кравцов — сагъышлы, энишге къарап. Халимат а — бармакъларындан хапар со-ра, санай-ууа. Къансыз бети бютюн жукъарып. Жолгъа атланьргъа, мындан кетерге ашыкъгъанын Кърым жашыр-май эди. Бир жерде туралмай, сахиник болуп. Тышына чыгъа, дагъыда къайтып, атасыны къатында чёге. Беш-алты кюнню ичинде кырдык сыйьргъан жолладан, оюл-гъан, хужу журтладан да эрикгенди ол. Школда биргесине окъугъан шуёхларына термилип, кимлеге эсе да — Хали-матхамы огъесе Кравцовхамы — кёлкълалды эте эди. Буса-гъатда да сакълатханлары ючюн ыразы болмай, тиширыу-гъа бла атасына кезиу къарады. Аны бетинде тырмандан башха илишан жазылып туююдю.

— Сколько мы будем тут сидеть? — деди ахырында Кърым.

Жашыны сёзлерин ангылап, Халимат, жюреги кыысы-лып, титиреди. Кравцов жукъ айтмады. Отоуда шошлукъ бютюн ауур кёрюндю.

Жолгъа тебиреп, чыгъап къалыргъа хар зат да хазыр-ды. Халимат кисейден хуржун тигип, аны ичине бишген эт бла бишлякъ, бир таба гыржын салгъанды. Къоркъмаз-ны кёлегин Кърымгъа жарашдыргъанды, Кравцовну юй бийчесине да чарыкъла тикгенди. Саугъаланы бла жол азыкъны кьолгъа алып, чыгъып къалгъандан башха тый-гъыч жокъду. Алай, нек эсе да, Сергей таукелленалмайды. Ол кымылдагъаны сайын тиширыу да элгенеди, къоркъ-гъанын билдиреди. Тебирепми кълалдыла дегенча этип.

— Сын, может ты останешься, побудешь здесь. Помо-жешь ей и отдохнёшь малость. Потом я приеду за тобой.— Кравцов сынчылап, жашчыкъгъа къарады. Солууун тыйды. «Охо, деп кьояр»,— деп, айтханына мычымай сокъуранды.

Кърым а сагъыш этип окъуна кюрешмеди.

— Отчего я должен остаться? Мне здесь скучно.

Отоуда биягъы ауур шошлукъ тохташды. Алай Хали-мат башын кётюрюп, белин тюзетди. Нек эсе да, кьонакъ-

лагъа мугур кёрюнюрге суймейди. Нек кёрюнеди — къарыусуз да, къарт да туююлдю. Тап, жыл ортасына келмеген тиширыу кесин жалынчакъ, жазыкъ да кимге кёргюзюрге керекди. Баш иесине — тауушсуз-тууушсуз болуп къалгъан Къоркъмазгъа да тёзгенди. Анга да тёзер. Къарындашлары бла эгечлери Кърымдан осал болупму жоулгъандыла? Муну уа жаны сауду. Къайда да жашасын, жашагъан этсин ансы. Ичинден алай айтып, Халимат кёз кыйырын Кърымгъа жетдирди. Сейир туююлмюдю, деди сора сагъышланып, алгъынгы Кърымгъа бир заты ушамайды. Халал жүрекли, тау бетлерине къарап, анасына термилиучю токмакъ жашчыкъ къайры эсе да кетгенди, гунч болгъанды. От жагъала, журтла къуругъанларыча, Кърымны жүреги да къуругъанды, къатханды. Недеди аны сылтау, къаллайды ол кюч—сабийни жүрек нюрюн алып, сокъур, сангырау этип къойгъан? Халимат анга жууап табалмады. Бусагъатда ол жүрегинде не тюрлю сезим къозгъалып, эсин, акъылын бийлеп баргъанын да билалмады. Не эди ол сезим: кеси кесине жазыкъсыныму огъесе таукелликми, термилиумю огъесе сансызлыкъмы? Аймыды, деди тиширыу, эллилеримден энчи насып излерге мени не ишим барды. Эгечле къарындашларындан, анала сабийлеринден айырылып, бир бирлерине термилген дуняда. Барыбызны да жазабыз бирди, къадарыбыз алайды. Бушууундан азат инсан жокъду жашауда.

— Сен айып этме: биз кете барайыкъ. Жолубуз узакъды, улоу тапхан а — кыйын, — деди Кравцов, жарсыулу ауаз бла.

Сергейни кыйналып сёлешгенин Халимат ангылап, ичинден ыспас этди.

— Охо, жарлы, кеч къалмагъыз. Мени ючюн жүрегизге абери келип, жазыкъсынмагъыз. Ёхтемлик бла кыйынлыкъ бирге жүрюйдюле, — деди тиширыу, айтырын ахырына дери айтмай.

Кравцов ёрге турду — энди аны бетинде, сюелген халинде арсарлыкъ жокъду. Борчундан тынгылы азатланган адамгъа ушап, не этериксе, жашау кюйсюздю деген акъылын сездирди.

Халимат да турду. Алай олсагъат бутлары кыйылып къалып, жүреги шор тарады. Билеклери — анымыдыла, туююлмюдюле — агъач томуроулача, ауурланып, энишге салындыла. Къолун кётюрюп, къабыргъагъа жабышалмай, тентирей, кючден-бутдан къонакъларыны ызларындан чыкъды. Болсада мадарыусузлугъун билдирмезге кюреше, абына-сюрюне, кёпюр къулагъына дери жетди. Былайдан ары бармады. Кёпюрню агъачына жабышып, къарап турду

Кравцов бла Кърым кёз туурасындан ташайгъынчы. Тюз да жашчыкны къарелдиси эригенлей, Халимат кесин бир тюрлю къарыусузлукъга хорлатды. Аууз сууун тыялмай, кёпюр агъачны юсю бла энишге ийилди. Ол халда асыры кёп тургъандан, сыпхарылып, къарнындан онгсуз болду. Ёмюрюнде ичине мирзеу кетмегенча. Ёлеме деп къоркъмады. Арбазыма жеталмай, былайда сойланып къалсам, ол жазык малла ачдан кырылырла да гюняхлары жетер деп элгенди. Тауукълары бар эдиле, эки кюю, бузоулу ийнеги. Къонакъларын ашырып къайгъыгъа кирип, гузаба этип, тышына бошлайлмагъанды. Унутуп кюйгъанды.

Халиматха энди жашау жокъ эди, бар эсе да — неди ол? Кърымны сакълап, аллынамы чыгъарыкъды, не уа Къоркъмазны? Умутсуз къалгъанны кюню къарангы. Ол эди аны кечиндидрген, тирнек этерге кёллендирген.

Халимат терк-терк чёгюп, солуй дагъыда кюба, арбазына жетди. Халжарны эшигин ачып, кюйларын бла бузоулу ийнегин тышына бошлады, гедешни аллындан гыйы ташны кетерди да, тауукълары, нек эсе да къанкылдап, гузабаларын тыялмай, чыкъдыла.

Тиширыу герешни къатында тобукъланып, намаз кылыргъа хазырланганча, туруп турду. Аны башына кёп тюрлю сагъыш, къайгъы келе эди. Алай ол сабырланып, тохташып, бирин да ахырына жетдиралмады. Бир-бирлерин сюрюп, кюуушуп келгенлерича, терк да къабынып юзюледиле. Кетерге керекди. Къайры, кимге? Тарыгъыр адамы болса уа.

Юйреннген жол ыз бла кетип бара, Халимат къоншулары, таныш эллилерин эсине тюшюрдю. Чиппо окъуна эсине тюшдю. Жокъду мени кишиге дауум, жүрек кыйыным, сизни да болмасын деди ичинден. Эллилерини кими мында, тау этеклеринде тынчайгъанды, кебинсиз, обасыз къалып. Кимин кырал узакъ жерлеге алып кетди. Сау къалгъан эллилерине жолугъур умутун тас этмей кечине келген эди Халимат. Энди ёчюлдю. Кишини да кёрлюк туююдю ол, жүрегине жыйып тургъанын айтырча, тарыгъырча, терслиги бар эсе, кечгинлик тилерча. Хар инсанны да болады анга термилген заманы. Насыпды, къадарны хатериди ол. Алай Халиматдан жашау аны окъуна сыйырды.

Тиширыу тохташып, онгсузлукъу аз-маз селейгинчи былайгъа келгенме да, бу жердеме деп билялмай турду. Сора терсине кетгенин, ажашханын ангылап, тау этегинде къабырлагъа жол кёллю болду. Ахлуларына, эллилерине ахыр мекамлыкъ этген жерге. Не зат тюрте эди тиширыуну ары — сагъышы ол туюул эди. Кючден-бутдан жетди да, жашил дуппурчукъну сайлап чёкдю. Билип сайлагъан эди:

тийреде кѡабырла — обасыз кѡалгѡанла — аны ахлуларыны кѡабырлары эдиле. Халимат солууун айландырып, кючсундю. Ауурлугѡу хорлап, жерге тартханын сизди. Бар эди аны юрегинде артха кѡаратхан кѡыйынлыгѡы, шургусу. Не зат болур эди ол деп сагѡышланды. Нени эсе да унутуп турады. Не ди, ким ди? Бюгюн кѡыйнап башламагѡанды ол Халиматны юрегин. Аз-аздан кѡаната, таралтханлай. Эртте алгѡанды юрегин, тюшюнде, тюнюнде да инжилтип. Андан азатланмаса, ёлгенле ёз дунияларына кѡошмазла деди тишируу. Сора дыркѡ деп, Алакёз эсине тюшдю да, юреги бир кесек ырахатланды. Алакёз, харип. Кѡоркѡмазны аманаты. Неден да бек санга сакѡ болургѡа керек эди Халимат. Ол а сени унутуп кѡойгѡанды. Кѡрымны кѡайгѡысы кѡутуртхан, башын безитген тишируу сени барынгы-жогѡунгу да билмей кѡалгѡанды. Келип, жем тилеген адетинги да кѡойгѡанса, гелеулю сыртда жортуп да кёрюнмейсе. Гажайгѡамы кесдирдинг кесинги огѡесе кѡартлыкѡгѡамы хорлатдың? Былайда Халимат жангыдан эс жыйып, ненча жыл бола болур Алакёзге, деп сагѡышланды. Ийнан, алыкѡын жашды — онюч-онтёрт. Хайт деген заманыды. Огѡесе айтыуларыча, жюзю болады, эки жюз? Аны бир аллах кеси биледи. Аллах берген кѡадаарын киши сыйыралмаз. Сыйыртырыкѡ ажир да тюйюлду.

Излерге керек эди Халимат Кѡоркѡмазны атын. Табып, жалкѡасын сыларгѡа, кѡучакѡларгѡа термилди. Тишируу чёгюп тургѡан жеринден ёрге кѡобаргѡа кюрешди — болалмады. Борбайлары кѡыйылдыла. Онгсузлукѡгѡа хорлатып, башын бошлап, жаягѡын жумушакѡ, кѡабыр кырдыкга салды. Ол халда иги кесек мычыды да, туякѡ таууш эшитди. Туякѡ кѡакѡгѡан таууш гелеулю сыртны белинде уянып, жууукѡдан-жууукѡ кѡысыла башлады. Гюрюлдеп, иржи тёгюлгенлей, жерни тепдирип. Халимат жумшакѡ кырдыкдан жаягѡын айырып, ёрге, гелеулю сыртха кѡарады. Хау, алайды, нечик иги болду Алакёзню кёргеним деп шыбырдадыла аны кѡургѡакѡ эринлери.

Ол тюйюлмюдю огѡесе кѡушмуду? Алакёз, Алакёз, харип, деп кѡычырыргѡа кюрешди Халимат. Ауазы чыкѡдымы, чыкѡмадымы — кѡанатлыча терк баргѡан ажир, жел кѡакѡгѡанлай, озуп кетди. Тишируу аны ызынден кѡысха тюшген Гажайны да эслеялды. Хауада кѡыл таууш этип, жамычылай жайылып баргѡан ат кѡуйрукѡгѡа тагѡылып кѡалгѡан жюн устуккулай.

Халимат, башыны ауурлугѡун кётюралмай, жаягѡын биягѡы жумушакѡ кѡабыр кырдыкга салды. Кёпмю-азмы турду ол халда: сыртны белинде учуп баргѡан Алакёзню туякѡ тауушун дагѡыда эшитди.